दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

दिनांक	सदस्य सख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

January. 1908.

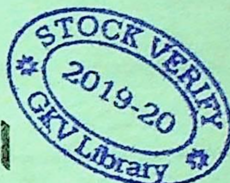
THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 121.

न्यायसुधा।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PANDIT SOMESWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SÂSTRÎ,

Professor, Deccan College, Poona:

FASCICULUS XV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ BOMBAY.

Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

...ne.

Register... XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१२१

ति । * तिङुक्तायाः संख्यायाः कारकान्तरानाकाङ्क्षत्वेपि कारकान्तराणां संख्यापरिच्छेदं विनानुपादेयत्वेन संख्याकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *नचेति । * प्रथमायास्तिङुक्तकारकाधिष्ठानत्वप्रतीतिहेतुत्वात्कारकविभक्तित्वे प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति वार्त्तिके वक्ष्यमाणेपि कर्तृसंख्यावाचित्वाभावेन सुबुक्तया संख्यया कर्तुः परिच्छेदात्संख्याकाङ्क्षोपपत्तिरित्याशयः । तिङुक्तायाः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यकारकान्वयस्यापिसन्निध्यपेक्षायोग्यत्वकारणकत्वे प्रतीतेः प्राक्सन्निध्याद्यनवगमेनान्वितरूपप्रतीत्ययोगात्कर्तृगतसंख्याभिधानानुपपत्तेस्तत्सिद्ध्यै कर्तृमात्रान्वययोग्यत्वाकाङ्क्षाकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यानवगतयोरेवाकाङ्क्षायोग्यत्वयोः कत्रन्वयप्रतीतिहेतुत्वं सूचयितुमाह * न चैषेति * अन्यानन्वितसामान्यरूपेण प्रतीतायाः संख्यायाः पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयवदाकाङ्क्षादिवशेनान्यान्वये सत्याकाङ्क्षादेरवगतस्यान्वयप्रतीतिहेतुत्वं स्यात् शुद्धसंख्याप्रतीत्ययोगात्त्वनवगतस्यैवाकाङ्क्षादेर्हेतुत्वावगतेस्तदनवगमेप्यन्वितरूपप्रतीतिर्युक्तेत्याशयः । वाक्ये पदार्थानामन्योन्यान्वयेवगतस्याकाङ्क्षादेर्हेतुत्वदर्शनात्पदेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थानां चाऽनेकेषामन्योन्यान्वयेवगतस्यैव हेतुता स्यादित्याशङ्क्याह * कथितो हीति * अयमेव विशेषश्च कथ्यते पदवाक्ययोः । अर्थवद्भागतुल्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययार्थतः । दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्वचित् । स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः। प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदुपलक्षिताविति तद्भूताधिकरणवार्तिके वैषम्यस्योक्तत्वान्न वाक्यभागपदार्थवत्पदभागप्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि साकाङ्क्षत्वदर्शनपूर्वकान्वयावगतिरित्याशयः। प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वनियमाच्छुद्धप्रत्ययार्थानवगमेनाकाङ्क्षादेरवगत्ययोगाख्यवैषम्यहेतूक्त्यै पौर्वापर्येत्युक्तम् ॥ कत्रनपेक्षशुद्धसंख्याप्रतीत्यभावे संख्यैव तिङ्वाच्या न कर्त्तेति विवेकावगत्ययोगमाशङ्क्य तिङं विनापि भावनान्यथानुपपत्त्या प्रतीतिसंभवात्पूर्वोक्ताद्विवेकावगत्युपपत्तिसूचनार्थं धात्वर्थमात्रात्कर्तृप्रतीतिसिद्धेर्भावनापि कर्तृप्रतीत्यै नापेक्षते किमुत तिङ्विभक्तिरित्यतिशयमाह * तदिति । * करोतेस्तृच्प्रत्यये कृते कर्तृशब्दव्युत्पत्तेः करोत्यर्थभावनान्वयिनः कर्तृत्वाद्भावनाज्ञानं विना कर्त्तृज्ञानायोगमाशङ्क्य कर्तृभावनयोर्द्वयोरपि धात्वर्थमात्रात्प्रतीति-

भावनोक्त्योक्ता । धात्वर्थगम्यत्वेपि कर्तुः प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानसमकालधात्वर्थान्यथानुपपत्त्यालोचनान्तरगम्यत्वेन संख्यातः प्राक्प्रतीत्ययोगात्प्राक्प्रतीते च कर्त्तरि संख्याया विशेषणत्वोक्त्ययोगापत्तेर्नैरपेक्ष्यलक्षणार्थः पूर्वशब्दः । अन्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाचकत्वेन तावत्तिङपेक्षा नाऽऽशङ्क्यैव गमकभावनापेक्षाद्वारा तद्वाचितिङपेक्षां त्वाशङ्क्य भावनानपेक्षत्वान्नतरां तिङपेक्षेति तरपा सूचितम् । कर्त्रन्वितसंख्याभिधानेपि कर्त्रभिधाननिरासार्था केवलोक्तिः ॥ एवं समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीत्याशङ्कां तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहृत्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्रथमप्रतीतिकर्त्रन्वयनैराकाङ्क्ष्यात्संख्याया न पश्चात्प्रतीतकारकान्तरान्वय इत्यन्यथा परिहरति * यद्वेति । * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति । * ज्वलनाद्यवान्तरव्यापारशून्यानां काष्ठादीनां कारकत्वायोगादसमाहितानां चावान्तरव्यापारायोगात्समाधानस्य च कर्त्रधीनत्वात्कर्तुः प्रागपेक्षयान्वयोक्त्या स्वान्वयित्वेन प्राक्कर्त्ता ज्ञाप्यत इत्येवं पूर्वार्द्धं व्याख्याय सर्वधात्वर्थानुरञ्जनसहतया सामान्यरूपस्य प्रयत्नाख्यस्य व्यापारस्य भावनात्वात्तस्य कर्त्त्राश्रितत्वात्कर्त्तारमेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण प्रागुपस्थापयतीति पूर्वं तावदित्यनुषङ्गेण वदता स्वरूपेण ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्यातम् । तदेव व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुं कारकान्तराणां धात्वर्थान्वयित्वेन साक्षाद्भावनानन्वयाद्बहिरङ्गत्वं सर्वसाध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताख्यभावनांशमध्ये यो ज्वलनादिरितिकर्त्तव्यतात्मको व्यापारस्तत्कारणत्वाद्वा बहिरङ्गतरतोक्ता । नचेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या कर्त्रधीनत्वात्कारकान्तरप्रवृत्तेस्तद्धेतुकप्राथम्योक्तिसूचितं कर्तुः प्राधान्यमनतिक्रमहेतुत्वेनोक्तम् । धात्वर्थेनापि भावनादत्कर्त्तृव्यापारतया कर्त्तुरेवावि-
९४६।२ र्भावाख्यविशेषरूपेण ज्ञापनात्तस्यैव संख्यान्वय इत्याह*अपिचेति ।* कः पच्यर्थोनाम येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति तण्डुलविक्लित्तेः पाकफलत्ववचनात्फलसिद्धिपर्यन्तं सर्वकारकव्यापारसमूहवाचिनं धातुमङ्गीकृत्य प्राधान्यविशेषणे कृते समूहस्यैक्याद् गुणप्रधानत्वायोगमाशङ्क्य समूहसाधनसमूहीभूतप्रत्येककारकव्यापारभेदाद् गुणप्रधानत्वोपपत्तिसूचनायावान्तरविशेषणम् । सर्वेषां भावनाकारकत्वात्कर्तृत्वापत्तेः प्रत्ययोपात्तभावनाकारकं कर्त्तेति व्याकरणोक्तकर्तृलक्षणायोगवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वे गुणप्रधानत्वा-

योगाद्धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्त्वस्यापि कर्तृलक्षणस्यायोगमाशङ्क्य भावनाकर्तृसंख्यादीनामेकप्रत्ययोक्तत्वेपि प्रतीतिबलाद् गुणप्रधानत्वाविरोधवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वेपि गुणप्रधानत्वाविरोधसूचनार्थं न केवलमेतत्कर्तृलक्षणं व्यापारेङ्गीकृतं किन्तु लोकेपीत्युक्त्यर्थोपिशब्दः ॥ आविर्भूतरूपप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कर्तुर्वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थस्य व्यापारत्वेनाश्रितरूपतयाभिधानाच्छुक्लादिशब्दोक्तस्य गुणस्याविर्भूतरूपद्रव्यज्ञापकत्ववत्कर्त्रनभिधानेप्याविर्भूतरूपाश्रयभूतकर्तृज्ञापकत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अभिहितवच्चेति* विशेषोक्त्याविर्भावो विवक्षितः॥गम्यमानस्याप्याविर्भूतरूपप्रतीत्युपपत्तौ कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषादाविर्भूतरूपप्रतीत्यापत्तिमाशङ्क्याह * कारकान्तरेष्विति * धात्वर्थस्य कारकान्तरानाश्रितत्वेन तादृशस्याश्रितरूपस्य ज्ञापकस्यार्थस्याभावात्कारकान्तराणामनादरहेतुकाभिभूतरूपप्रतीतिरित्यर्थः ॥ कारकान्तराणां गम्यमानत्वस्यासत्वप्रतिभाने कथं सत्त्वावधारणेत्याशङ्क्याविनाभावाख्यकारणसद्भावादित्याह * परमार्थेति * प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तुः संख्यान्वये कर्मणस्तदभावात्संख्यान्वयायोगं शङ्कते * नन्विति * भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनायां भाव्यांशनिपातिनः कर्मणोंशान्तरेभ्यः प्रागपेक्षाग्रहणं च भावनारूपत्वानालोचनेनानादृत्यव्यापाररूपत्वालोचनेन कारकापेक्षाग्रहणप्राथम्यादरात्कर्तुः कारकान्तरेभ्यःप्राथम्येपि व्यापारस्वरूपनिष्पादने कारकानां तुल्यत्वेनान्योन्यमङ्गप्रधानत्वायोगादुत्पादनाख्यभावनारूपे कर्त्रादीनामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यं कर्म प्रत्यङ्गत्वात्कर्मणश्चोत्पाद्यत्वेनोत्पादकान् कर्त्रादीन् प्रति प्राधान्यादन्योन्यमङ्गप्रधानत्वोपपत्तेः कर्मणोपि प्राधान्यात्संख्यान्वयो युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * शाब्दे संख्यान्वये कर्तुरिव शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य हेतुत्वात्कर्मणश्च धातूक्तप्राधान्यव्यापारत्वाभावेन धात्वाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावाद्भावनानाश्रयत्वेन च तद्वाचितिङाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावात्संख्यान्वयानुपपत्तिरित्युत्तरमाह * प्राधान्येनेति * नात्रप्रयोगे धातुनौदनीभावमापत्स्यमानानां तण्डुलानां विक्लेदनाख्या क्रिया प्राधान्येनोक्ता न चौदनक्रिया भावनेत्येतदुद्वयमुपपादयितुं माभूदोदनस्यैव धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्वात्कर्तृलक्षणात्कर्तुरेव च भावनाश्रयत्वप्रसिद्धेः कर्तृतेत्युक्ते कर्तृत्वे सत्यप्योदनः पच्यतां स्वयमेवेत्यादिवत्कर्म-

त्वस्यापि सद्भावात्कर्मसंख्याभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य यदत्र प्रयोगे तिङभिधेयं कर्मत्वं तन्न माभूदित्युक्तम् ॥ यद्वा यद्भावनारूपं तिङा प्राधान्येनाभिधेयं सा नौदनक्रियेत्येवमभिधेयोक्तिर्योज्या । श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति * कर्मत्वमुपपद्येतेत्यनेनाभिधेयोक्तिः कर्मत्वोपलक्षणार्था नकारश्चाभिधेयभावनोक्तिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामपि काकाक्षिवत्सम्बद्ध्यत इति सूचितम् । अकर्त्तृत्वादेव चेत्यनेन न भावनोदनक्रिया मा भूत्तस्यैव कर्तृतेत्यनुषङ्गेण न भावनेत्यवयवो व्याख्यातः । स्वातन्त्र्येण धात्वर्थनिष्पादकत्वाख्यकर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वेन प्रयत्नाख्याया भावनायाः कर्तृव्यापारत्वादित्याशयः । कर्मव्यापारस्य धातुना प्राधान्योक्तिनिरासस्याविर्भूत[त्वरूपेण कर्मोपस्थानायोगोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं * तेनेत्युक्तम् * कर्मव्यापारस्य भावनात्वे सति प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्प्राधान्येन्योन्यकर्मोपस्थापकत्वं स्यान्नत्वेतदस्तीत्याशयः ॥ नकेवलमोदनस्य कर्तृत्वापत्ते] स्तद्व्यापारस्य प्राधान्योक्तिर्न संभवति किन्तु चेतनप्रवर्त्तकनियोगविषयत्वायोगादपीत्याह * अवश्यं चेति * पुंव्यापारस्य च प्राधान्यानुक्तावाख्यातेनानाक्षिप्तस्य पुंसः कर्तृत्वस्य पक्षान्तरोक्तेऽपि पुंस्याविर्भावायोगात्तृतीयानुपपत्तिः स्यादित्याह * आख्यातेति * पुंव्यापारप्राधान्याभावे चौदनाख्यकर्मव्यापारस्य पुंव्यापारेणाभिभवायोगादाविर्भूतव्यापारतयौदनस्य कर्त्तृत्वापत्तेः पुंसश्च प्रधानभूतव्यापारवत्त्वाख्यकर्तृलक्षणाभावेनाकर्तृत्वप्रसक्तेरोदनस्य कर्तुर्व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वायोगात्कर्तृव्याप्यत्वाख्यकर्मलक्षणाभावेन कर्मत्वहान्यापत्तिर्यदि कश्चिच्छबादिविकरणायास्तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनावद्यग्विकरणायास्तिङः कर्मान्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहारं वदेत्तथाप्योदनस्य यग्विकरणतिङुक्तकर्मसंख्यान्वयत्यागेन शब्विकरणतिङ्वाच्यकर्तृसंख्यान्वयस्य न्यायत्वान्नौदनः पच्यतामिति प्रयोगः स्यात्किमोदनः पचतामित्येवमेवेत्याह * तद्व्यापारेण वेति * फक्किकाद्वयेऽप्यन्यथाहीत्यनुषक्तव्यम् । शङ्कामुपसंहरति * तेनेति * दोषसाम्यापादनेन तावत्परिहरति * उच्यतइति * द्वयाश्रयमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत मीमांसकस्तु विचारकुशलत्वाद् भ्रामयितुमशक्य इति सूचयितुं विचारयन्नित्युक्तम् ॥

(१) इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

परिहारसाम्यापादनेन परिहरति * सर्वथेति * लक्षणशब्दस्य ६४७।३ व्यवस्थाकारणवाचित्वाद्यद्भवत्पक्षे कर्तुर्वाच्यत्वे शाब्दं प्राधान्यं कर्मणो वा वाच्यत्वे वास्तवप्राधान्यं व्यवस्थाकारणं तन्मतपक्षे वाच्यसंख्यान्वयव्यवस्थाकारणं भविष्यतीत्युक्ते वाच्यत्वपक्षे विकरणभेदभिन्नशब्दशक्तिवशादेव व्यवस्थासिद्धेर्व्यवस्थाहेत्वन्तरानपेक्षामाशङ्क्य सर्वकारकाणामन्यलभ्यत्वाविशेषेपि क्व चित्कर्तृवाचिन एव शब्दस्य प्रयोगः क्व चित्कर्मवाचिन एवेति व्यवस्थासिद्धौ वाच्यत्वपक्षेपि हेत्वपेक्षास्तीति सूचयितुं सर्वथेत्युक्तम्। भवत्पक्षे कर्ता यल्लक्षणः सन् कर्म वा यल्लक्षणं सदाभिधीयते तल्लक्षणस्यैव कर्तुः कर्मणो वा संख्या मत्पक्षे भिधीयत इत्यर्थः। दोषसाम्योक्त्यर्थमाद्यश्लोकं व्याचष्टे *तद्यदीति* व्याख्योपक्रमसूचनार्थे तत्र शब्दार्थे तदित्यव्ययम्। परिहारसाम्योक्त्यर्थं द्वितीयश्लोकं संक्षेपतस्तावद्व्याचष्टे *अथेति*। विस्तरतो व्याचष्टे *तदेतादिति*। भवनप्रकृतिरूपत्वाद्भावनाया भवनोपादानं विना भवितृरूपभाव्यान्वयानुपपत्तेर्भाव्यव्यापारस्य भवनस्य भावनावाचिना शब्देनोपादानाद्वस्तुलक्षणस्यापि कर्मप्राधान्यस्य शाब्दत्वेन शाब्दसंख्यान्वयहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थं भाव्यांशेन चेत्युक्तम्। सत्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य कर्मप्राधान्यस्य भाव्याकाङ्क्षाकाले प्रतीतेर्भावनास्वरूपावगतिकालकर्तृप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया समाप्तिः शब्दार्थ इति न्यायाद्विवक्षौचित्ये प्राधान्य इति शब्दाध्याहारेणोक्ते कर्तृप्राधान्योपपादनार्थं तिङ्धातुभ्यां यथासंख्येनाभिधीयमानौ प्रधानभूतौ सामान्यविशेषरूपौ व्यापारौ यस्य कर्तुस्तद्भावरूपे प्राधान्य इत्युक्तम्। सर्वधात्वर्थानुरञ्जनार्हत्वात्सामान्योक्त्या भावना विवक्षिता तद्विशेषणत्वाद्विशेषोक्त्या धात्वर्थः कर्तृप्राधान्याविवक्षायां तद्व्यापारप्राधान्योक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं व्यापारप्राधान्योक्तिमात्रेण कर्तृत्वलाभे सत्यपीत्युक्तम्। वैयाकरणमते कर्मणि मीमांसकमते कर्मसंख्यायां तिङुत्पत्तिरिति व्यवस्था वाशब्देन सूचिता। अकर्मका धातवो विशेषोक्त्योक्ता धात्वर्थकर्मणोकर्मकेषु धातुस्वभावाद्भावेपि वा प्रयोजनाभावादविवक्षायामपि भाव्याख्यकर्मनिष्ठत्वाद्भावनाया भावनाकर्मणो सत्वाविवक्षे क्व चिदप्ययुक्ते इत्याशङ्क्य सकर्मकेषु श्रुतया द्वितीयाख्यया सुपा स्वास्थ्यकामः शेत इत्यादिषु चाकर्मकेषु स्वास्थ्यं कामयत इत्यादि-

विग्रहलभ्यया सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्त्युक्तिः कर्मणोऽपि संख्यान्वये महता प्रबन्धेन संख्यान्वये कर्तुरसाधारणोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्य करणादीनां संख्यान्वयनिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * करणादीनां त्विति * शबादिविकरणायास्तिङः कर्तृगतसंख्यावाचित्वे यग्विकरणायाश्च कर्मगतसंख्यावाचित्वे विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्यैव विशेषणभूतकर्तृकर्माक्षेपसिद्धेर्यदा क्रियानुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यते इति भाष्ये भावनागम्यत्वोक्तिर्विरुद्धचेतेत्याशयेनाशङ्कते * केचित्पुनरिति * कर्त्रनवगतौ तद्विशिष्टसंख्यावगत्ययोगात्कर्तृविशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्या कर्त्रनवगत्यभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयापत्तेः शङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्य शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनाद्विशेषणविशेष्यग्राहकप्रमाणद्वयसद्भाव एव विशिष्टबुद्धिर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमो न सर्वत्रेति सूचयितुं दृष्टा-
९४८।१ न्तमाह *तद्यथेति*॥ शोणादौ शब्दभेदाभावादेकस्य च शब्दस्यैकशक्तिकल्पनेनाभिधेयाविनाभावद्वारानेकार्थप्रत्यायकत्वसंभवेनैकशक्तिकल्पनायोगादश्वत्वादेश्चान्यतोऽवगत्ययोगाद्विशिष्टस्य गुणस्य वाच्यत्वं तदन्यथानुपपत्त्या च विशेषणभूताश्वत्वाद्यवगतिरिति युक्तं कर्तुस्त्वन्यतोऽवगतिसंभवेऽपि तद्विशिष्टायाः संख्याया वाच्यत्वमभ्युपेत्य तयैव कर्त्राक्षेपाभ्युपगमे सति कर्तृन्यायेन गवादावपि गोत्वादिविशिष्टस्य संख्यादेर्वाच्यत्वमभ्युपेत्य तेनैव गोत्वाद्याक्षेपसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्यनिष्टापादनेनाशङ्कां निरस्यति * तथा च सतीति * । एतदेव प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे *एतावती चेदिति * गवादौ प्रकृत्यंशाद्गोत्वाद्यवगतिसिद्धेरेकपदोपादानाच्चान्योन्यान्वयनियमसिद्धेरेकस्य शब्दस्य गोत्वादिविशिष्टसंख्याद्युक्तिशक्तिकल्पनायोगेनानिष्टापत्तिपरिहारे तु कर्तृसंख्यादिष्वपि विशिष्टविषयशक्तिकल्पनां विनाप्यन्वयनियमसिद्धेर्यद्द्रवादिषु शुद्धसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवाभ्युपगन्तव्यं ततश्च संख्यया कर्त्राक्षेपायोगाद्भावनयाक्षेपानभ्युपगमेनाभिधेयत्वसिद्धान्तहान्यापत्तेर्भाष्ये भावनागम्यतोक्तेत्याशयेनाह * अयं त्विति * यत्तु दृष्टान्तबलेन शङ्कोत्थानमुक्तं तत्रापरे स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्येव लक्षणस्य विशेषणस्याज्ञातस्य विशेषणत्वायोगात्सर्वत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमावगतेःशोणशब्देऽप्यश्वत्वरक्तत्वयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वात्साध्याविकलं दृष्टान्तं मन्यन्तइत्याह

तत्रेति। श्लोकार्थमुपपादयति *कथं हीति*। यस्माच्छोणशब्दवाच्यरक्तत्वजातिविशिष्टोऽस्मावर्थो गुणत्वाद् गुणिनमश्वं गमयिष्यति तस्माच्छब्दानुक्तेऽप्यश्वत्वे तद्विशिष्टप्रत्ययो जायत इत्याशङ्कते *रक्तत्वेति*गवादौ रक्तत्वस्य व्यभिचारान्नाश्वगमकता युक्तेति परिहरति * नेति। * व्यभिचारेऽपि सामान्यस्य विशेषगमकत्ववद्रक्तत्वस्याश्वगमकत्वोपपत्तिमाशङ्क्य शोणशब्दान्निश्चितरूपाश्वबुद्धिर्जायते न विशेषबुद्धिवत्संदिग्धरूपा नच व्यभिचारिणो निश्चितबुद्धिहेतुतास्तीत्याशयेन परिहरति * ऐकान्तिकं हीति॥ * यच्चाश्वगमकत्वे गुणत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद् द्रव्यमात्रगमकत्वे हेतुर्न तद्विशेष इत्याह * द्रव्यमात्रं त्विति। * श्लोकार्थोपपादनमुपसंहरति *तस्मादिति* रक्तत्वस्याश्वत्वागमकत्वेऽप्यश्वत्वस्य रक्तत्वगमकत्वसंभवे द्वयोर्वाच्यत्वायोगापत्तेस्तन्निरासायान्योन्येत्युक्तम्। अन्योन्यगमकत्वायोगेऽपि वस्त्वन्तराव्यभिचारित्वेन व्याप्तिज्ञानकालेवगतस्याश्वत्वस्य रक्तत्वस्य वा शोणशब्दप्रयोगकाले शब्दानपेक्षज्ञानसंभवे द्वयोरवाच्यत्वोपपत्तेस्तन्निरासार्थं वस्त्वन्तरेत्युक्तम्। वस्त्वन्तरेणाश्वत्वोपस्थानायोगमुपपादयितुमाह * नहीति * केवलाश्वत्वोपस्थापनं तावदनाशङ्क्यमेव यथा तु तत्र शोणशब्दे सत्वज्ञेयत्वादिवस्त्वन्तरसाधारण्येन द्रव्यत्वं रक्तत्वैनैकान्ततो ज्ञापितं तथाश्वत्वं न केनचिदेकान्ततो ज्ञापितमित्यर्थः। द्रव्यान्तरव्यावृत्तत्वरूपैकान्तिकतैवैकशब्दाभ्यामुक्ता कर्तुस्तु वस्त्वन्तरोपस्थापितस्य ग्रहणसंभवान्न तिङ्वाच्यतेत्युक्तमेवार्थं व्यतिरेकार्थं स्मारयति * कर्तुः पुनरिति * कारकान्तराणामपि भावनयोपस्थापनात्कर्तुः संख्यान्वयनियमायोगापत्तेस्तत्सिद्ध्यै वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य विशेषरूपेणोपादानम् स्मारितम्॥ शब्दस्योच्चारणेन वाच्यबुद्धौ व्यापारणादनावृत्तोच्चारणस्य विरम्य व्यापारानुपपत्तेः पूर्वापरीभूतवाच्यद्वयबुद्धिजनकत्वायोगेन साध्यविकल्पत्वापरितोषात्स्वमतेन शोणशब्दवाच्यस्य गुणविशेषस्याश्वत्वैकान्तिकत्वात्तद्गमकत्वं युक्तं संख्यायास्तु प्रतिजाति विलक्षणविशेषाभावेन कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न कर्तृगमकता युक्तेतिवैषम्यं वक्तुमुपक्रमते *अथवेति*मात्रशब्दोऽश्वत्वाभिधाननिरासार्थः। तथापि न तद्दृष्टान्तेन संख्याया कर्तृगमकता युक्तेति वाक्यशेषः॥एकार्थसमवायित्वोक्त्या विशिष्टाभिधानमुक्तमिति भ्रान्त्या मन्वानः पृच्छति

कथमिति । भ्रान्तिं निरस्यन्नुत्तरमाह *उच्यत इति*रक्तगुणस्य रक्तत्वजातेर्जात्यन्तरमवान्तरमेतच्छोणत्वं स्वभावादसत्त्वान्वयं प्राप्तमिति कृत्वा शक्नोत्यश्वत्वं गमयितुमिति शेषः । व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धं
६४६।२ व्याचष्टे *यदि हीति*॥ अन्येनानुपात्तेऽप्यश्वे तद्गतं गुणं वदन्निति वार्तिकोक्त एक एव शक्त्या श्वत्वविशिष्टरक्तत्वाभिधानपक्षे शोणशब्दो श्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत् शोणोऽपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा तद्गुणाभिधेति वार्तिकोक्ते वा विशेषणविशेष्यरूपार्थद्वयाभिधानपक्षे शक्त्यन्तरमाकाङ्क्षेदित्युक्ते किमर्थमित्यपेक्षायां येन विशेषणेन शक्त्यन्तरेण वा कृत्वा शोणशब्दः स्वयमेवाश्वत्वैकार्थसमवायि रक्तत्वं वदेदिति विशिष्टोक्तिः प्रयोजनमुक्ता । अन्वयमुखेन व्याचष्टे *एष त्विति* इत्यव्यभिचाराद्धेतोः शोणत्वजातितोऽश्वत्वं प्रतीयत इति प्रत्युक्तेर्निश्चितप्रतीतिविषयत्वव्याख्यार्थं यथा रक्तत्वकृष्णत्वादितोऽश्वत्वे संशयो भवति नैवमित्युक्तम् । वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजातिमपन्हुते * कीदृशं पुनरिति * । क्षीरादौ माधुर्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवच्चन्दनादौ च सौरभ्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवद्रक्तत्वादीनामपि प्रतिद्रव्यजात्यवान्तरजातिवैलक्षण्यस्य निपुणतो निरीक्षमाणैरुपलम्भान्नापन्हवः सम्भवतीत्याशयेनोत्तरमाह * उच्यत इति * जपाकुसुमादौ रक्ताद्यवान्तरजातेर्वाचकशब्दाभावेनाभावमाशङ्क्य विशेषवाचिशब्दरहितानामपि कृमिकीटाद्यवान्तरभेदानामनेकशो दर्शनात्सामान्यतो ऽभिधानेनापि च व्यवहारसिद्धेर्विशेषशब्दाभावेऽप्यवान्तरजात्यपन्हवायोगसूचनायोत्तरार्द्धः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * गोत्वैकार्थसमवायिन्यां तु रक्तावान्तरजातौ लोके विशेषवाचिसाधुरोहिणीशब्दाभावेऽपि रौहिणिकेत्यपभ्रंशदर्शनान्नान्यत्रापि सर्वथा विशेषवाचिशब्दाभाव इत्याह * यथेति * रोहिणिकाशब्दस्य गोत्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचितामुपपादयितुमाह * न कदा चिदिति * शोणादिशब्दस्याभिधेयाविनाभावेनाश्वत्वादिगमकत्वादश्वत्वादेर्वाच्यत्वाभावमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वं मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिर्गौरत्वं पद्मत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः पुण्डरीकत्वं रक्तावान्तरजातिः कोकनदत्वमित्याद्यादिशब्दाभ्यामुक्तम् । प्रतीतिमात्राद्वाच्यत्वाशङ्कायोगोपपादनार्थो दृष्टान्तः ॥ तिङो विशिष्टवाचितायां शोणादिशब्दानां दृष्टा

न्तत्वे निरस्ते कुमारादिशब्दानां दृष्टान्तत्वाशङ्कानिरासार्थं शोणादि-
न्यायं तेष्वतिदिशति * एतेनैवेति * मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी
बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम्, उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी करभत्वं,
हस्तित्वैकार्थसमवायिनी कलभत्वम्, अश्वत्वैकार्थसमवायिनी किशो-
रत्वं, गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वं, महिषत्वैकार्थसमवायिनी वर्क-
रत्वं, प्रतिप्राणिजाति बाल्यावान्तरजातिभेदं बाल्यगतस्वसंवेद्यचे-
ष्टास्वरवर्णवैलक्षण्यात्साधयितुमाह * तथा हीति * युववृद्धत्वयो-
रपि प्रतिप्राणिजात्यवान्तरजातिभेदोक्त्यै बालत्वादावित्यादिशब्दः ॥
शोणादिशब्दानां रक्तादिगुणावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावे-
नाश्वत्वादीनां प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वाभ्युपगमे गवादिप्रातिपदि-
कानामप्येकवचनाद्यनुगृहीतानां गोत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वादिसं-
ख्यावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावेन गोत्वादीनामपि प्रती-
तिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तिङ्वाच्यया संख्यया
कर्त्राक्षेपशङ्कायाः केचित्पुनरित्यादिवार्त्तिकोक्ताया निरासायानि
ष्टापत्तिं तथासत्यनेनैव न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्तामनुभाषणपूर्वं निर-
स्यति *अथेति* गवादिजातिभेदेपि संख्याया वैलक्षण्यानुपलम्भेनावा- ९५०।२
न्तरजातिभेदाभावादेकस्य च विरम्य व्यापारायोगेन पूर्वापरीभूतवा-
क्यद्वयबुद्धिजनकत्वस्यासंभवतोप्रसक्तेर्नानिष्टापत्तिरित्याशयः । व्य-
तिरेकमुखेन तावच्छ्लोकं व्याचष्टे*यदि हीति*गोत्वसंख्ययोरविभक्ता-
वयवैकशब्दाभिधानार्हयोर्मध्ये यद्यव्यभिचारितया हेतुभूतयान्यतरद्वा
च्यत्वेनावधारितं प्रत्यविभक्तावयवस्यैकस्य शब्दस्य वाचकतावधार्ये
त ततोप्येवं कल्पेत नतु द्वयमप्यस्तीत्यर्थः । अन्वयमुखेन व्याचष्टे
संख्यायास्तावदिति॥न चोभयोर्मध्येन्यतरस्यापीतराव्यभिचारो-
स्तीत्यर्थं श्लोकस्थचशब्दसूचितं न च संख्यासंख्येययोरिति वार्त्तिक-
व्याख्यातमुपपादयति*तथाहीति*।संख्याया गोत्वादिगमकत्वयोगेपि
लिङ्गस्य प्रतिजाति विलक्षणत्वेनाव्यभिचारितया गोत्वादिबोधे प्रवृत्त्यु-
पपत्तेः शोणत्वादितुल्यत्वाद्गोत्वादेरवाच्यत्वापत्तिरशक्यपरिहारेत्या-
शङ्कते *ननु चेति*। अचेतनेषु तावल्लिङ्गस्यागम्यमानत्वेनाभावाद्वृक्ष-
त्वादिगमकत्वानुपपत्तेस्तद्वशेन वृक्षत्वादिजातीनां वाच्यतापह्नोतुमश-
क्येत्यव्यापकत्वेन तावच्छङ्कां निरस्यति *नैतदिति* वृक्षादिशब्देभ्यः
पुंस्त्वाद्यवगतेरगम्यमानत्वासिद्धिमाशङ्क्य पुंस्त्वादिवाचिदेवदत्ता-
दिशब्दस्वरूपवृक्षादिशब्दसामर्थ्यात्पुंस्त्वादिप्रतीतावपि चेतनेष्विवा

चेतनेषु प्रतिजाति विलक्षणस्य पुंस्त्वादेः प्रत्यक्षेणानुपलम्भाच्छब्दस्य च पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इति पदार्थे प्रामाण्यनिषेधादभावावगतेर्न वृक्षत्वादिगमकत्वं संभवतीति सूचनार्था विलक्षणोक्तिः। चेतनेषु तर्हि प्रतिप्राणिजाति विलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः शोणादिन्यायेन मनुष्यादिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वमभ्युपगम्य मनुष्यत्वादिजातीनां लिङ्गविशेषादेव प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिः परिहर्तुमशक्येत्याश-
९५११३ ङ्क्याह *तथेति* यत्रापि चेतने प्रतिजाति विलक्षणं स्वाभाविकं स्त्रीत्वादि प्रत्यक्षेण प्रतीयते तत्रापि स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयसहकृतात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानत्वेन टाबाद्यन्वयात्प्राक् शुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यत्वादिजातेर्वाच्यतावधार्यत इत्यर्थः। स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीति स्मृतेर्लिङ्गस्य प्रातिपदिकमात्रवाच्यत्वावसायाज्जातिगमकत्वोपपत्त्या शङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे *यद्यपीति* स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयात्प्राक्प्रतीयमानायां जातावप्रतीतावस्थत्वाज्जातिगमकत्वायोगेऽपि पुंस्त्वनपुंसकत्वयोष्टाबाद्यन्वयानपेक्षान्मनुष्यब्राह्मणादिप्रातिपदिकात्प्रतीतेर्मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातिगमकत्वोपपत्तेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य टाबाद्यन्वयानपेक्षत्वेऽपि मनुष्यो मनुष्यं ब्राह्मणो ब्राह्मणमित्यादिविभक्त्यन्वयापेक्षत्वात् पुंस्त्वनपुंसकत्वप्रतीतेर्विभक्त्यन्वयात्प्राक् शुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातेर्वाच्यत्वावधारणमिति दिशति *तथा यच्चेति* स्वादिविभक्तेर्लिङ्गविशेषं प्रति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा स्मृत्यभावेऽपि मनुष्य इत्यादौ विभक्त्यन्वयवेलायां पुंस्त्वप्रतीतेर्मनुष्यमित्यादौ चाकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्प्रातिपदिकात्परयोः स्वमोरतोमित्यमादेशेन स्मृतेन विभक्त्यादेशत्वाद्विभक्तिव्यपदिश्येनान्वये नपुंसकत्वप्रतीतेः शुद्धाच्च प्रातिपदिकात्कस्यचिल्लिङ्गस्याप्रतीतेर्विभक्तेर्वाचकत्वाभावेऽपि द्योतकत्वनिवारणा न शक्येति सूचनायाभिव्यज्यत इत्युक्तम् ॥ यत्र तर्हि शुद्धात्प्रातिपदिकाद् लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवति तत्र लिङ्गविशेषादेव जातिबुद्धिसिद्धेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारमाह * यत्र त्विति * हस्तिशब्दस्य पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढित्वाद् गजत्वजातिविषयत्वेऽपि हस्तशब्दवाच्यशुण्डायोगेनावयवार्थप्रत्य-

भिज्ञानात्तत्तिरस्कारेणाश्वकर्णादिवज्जातिवाचित्वानुपपत्तेर्नृशब्दस्य पुमांशो वै नरः स्त्रियो नार्य इति लिङ्गदर्शनात्पुंशब्दवत्पुंस्त्ववाचित्वावगतेर्देवदत्तशब्दस्य च संकेतितव्यक्तिविशेषवाचित्वाद्धस्त्यादिशब्देषु जातीनां वाच्यत्वनिषेधाभ्युपगमेऽपि नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोधः अचादिषु त्वचेतनत्वेन वृक्षादिवद्वास्तवलिङ्गाभावादवास्तवस्य च शब्दसामर्थ्यात्प्रतीतस्यारोपितत्वेन वाऽस्यारोपितधूमवज्जातिगमकत्वायोगाद् लिङ्गवाचित्वाभ्युपगमेऽपि जातीनां वाचित्वनिषेधायोगान्नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोध इत्यर्थः। श्रीतोयशब्दयोर्विभक्तिसद्भावाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य शरद्दारिशब्दयोर्नियतस्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वाद्विभक्त्यनपेक्षायां प्रागेवेत्यनेनोक्तायां हस्त्यादिशब्दानां तद्वन्नियतलिङ्गत्वाद्दैर्घ्यं च विना नृहस्तिशब्दाभ्यां पुंस्त्वप्रतीतेर्दैर्घ्यस्य च नृशब्देऽनङ् सावित्यधिकृत्य ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनङादेशे सुविभक्तिनिमित्ते सति नकारान्तत्वान्नोपधाया इत्यधिकृत्य सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सर्वनामस्थानाख्यसुविभक्तिनिमित्तत्वस्मृतेर्हस्तिशब्देऽप्यत इनिठनाविती न्प्रत्ययान्तत्वादिन्हन्पूषार्यम्णां शावित्यधिकृत्य सौ चेति सुविभक्तावेव परभूतायां स्मृतेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोग इत्याशङ्क्यान्वाख्यानमात्रार्थं विभक्तिनिमित्तदैर्घ्यस्मृतावपि हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रेण सुविभक्तिलोपस्मृतेः प्रत्ययलोपे च क्विबन्तवत्प्रत्ययार्थस्यापि प्रातिपदिकमात्रावाच्यत्वाभ्युपगमाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तेः सूचनार्थं तन्निवृत्तावित्युक्तम्। देवदत्तशब्दस्यानियतलिङ्गत्वात्सम्बोधनप्रयोगे च विभक्तिनिवृत्तौ पुंनपुंसकत्वसंदेहोत्पत्तेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य संकेताल्लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थो वशब्दः॥ हस्तिशब्दान्वाख्यानार्थं शुण्डायां हस्तशब्दोपचारेऽप्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वेन मुख्यवृत्त्या शुण्डायां हस्तशब्दवाच्यत्वाभावादवयवार्थप्रत्यभिज्ञानाभावेन हस्तिशब्दस्य जातिवाचित्वापह्नवायोगान्नृशब्दस्य च ङीबन्तत्वापन्नस्य नारीशब्दत्वापन्नस्य स्त्रियां प्रयोगाच्छुद्धस्य चेदं नृनपुंसकमिति नपुंसकेऽपि प्रयोगान्मनुष्यत्वातिरिक्ते च जात्यन्तरे क्वचिदप्रयोगान्मनुष्यत्वजातिमात्रवाचित्वावगतेरेवमनिष्टापत्तिपरिहारापरितोषात्स्वमतेन यद्यपि नृहस्तिशब्दयोर्दीर्घत्वापादिका द्वितीया मात्राविभक्तिस्थानीयत्वात्पुंस्त्ववाचिना प्राचीनं ग्र-

द्रूपं जातिवाचीति विभागोऽर्थद्वयप्रत्ययात् प्राङ्गज्ञायते तथाप्यर्थ-द्वयप्रतीतौ क्रमेणोत्पद्यमानाया मात्राया विच्छेद्योच्चारणाशक्तेर्ज्ञा-यते वा विधिस्तत्र व्यञ्जनान्तो न तूच्यत इति वदकथ्यमानस्यापि शब्द विभागस्य सर्वस्वसंवेद्यत्वात्प्राचीनेन शब्दभागेन जातिं प्राक्प्रतिप-द्यते द्वितीयेन पुंस्त्वं पश्चादिति ज्ञानान्न शुद्धान्नृहस्तिप्रातिपदिका-ल्लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवतीत्यन्यथानिष्टापत्तिं परिहरति * अथवेति * प्रतिजाति च लिङ्गवैलक्षण्यस्य संस्थानपरिमाणवैलक्षण्यातिरिक्त-स्यानुपलब्धेः पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजातिसद्भावे प्रमाणाभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तद्वाचित्वायोगात्संस्थानपरिमाणे वैलक्षण्यात्मकस्य लिङ्गवैलक्षण्यस्य प्रतिलिङ्गव्यक्ति भिन्नत्वेनैकमुपलक्षणं विनैकशब्द-वाच्यत्वायोगान्मनुष्यत्वादिजातिव्यतिरिक्तस्य चैकस्योपलक्षणस्या-प्रतीतेर्जातेश्च साक्षाद्व्यक्तिधर्मभूतपुंस्त्वादिलिङ्गविशेषोपलक्षणत्वा-योगान्मनुष्यजातीयव्यक्तिगतः पुंस्त्वादिलिङ्गविशेषो मनुष्य-शब्दवाच्यो ब्राह्मणादिजातीयव्यक्तिगतो ब्राह्मणादिशब्दवाच्य इति व्यक्तिद्वारा जात्युपलक्षितस्यैव लिङ्गविशेषस्य वाच्यत्वावगतेरपि जातिं प्रथमतरं प्रतिपद्यते इत्याह *किं चेति* एवं च सति यद्यव-श्यमेकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरस्य गम्यताऽभ्युपेतव्या ततो वरं लिङ्गस्यैव गम्यतास्तु न तु जातेरित्याह *तेनेति* अङ्गगु-णविरोधन्यायविरोधादपि लिङ्गस्य वाच्यतामभ्युपेत्य जातेर्वाच्यत्व निरासो न युक्त इत्याह *नित्यं चेति * गोशब्दस्य द्विलिङ्गत्वात्प-शुशब्दस्य च नियतलिङ्गत्वेन स्त्रियामपि पुंलिङ्गस्यैव प्रयोगात्तयो-रादिशब्दोक्तेषु च दारमक्षिकादिशब्देषु नियतपुंस्त्रीलिङ्गेषु लिङ्गवि-शेषानभिव्यक्तेः शोणादितुल्यता शङ्कितुमेव न शक्येत्याह *न चेति* लिङ्गस्यावाच्यत्वे कथं प्रतीतिरित्यपेक्षायामाह * सेति * लिङ्गवि-शेषाव्यभिचारिण्याः कस्याश्चिदपि जातेरभावाद्यत्र चेतने वर्त्तमाना मनुष्यत्वादिजातिर्यत्र सामान्यान्यांशे लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति तत्र गमयिष्यति यत्र त्वचेतने वर्त्तमानायाः खट्वात्वादिजातेर्यत्र वा विशेषांशे मनुष्यत्वादिजातेर्व्यभिचारे सत्यन्यतष्टाबादेस्तस्माच्छसो नः पुंसि न पुंसकाज्जस्ससोः शिरित्यादिविहितान्नत्वाशित्वादिविभ-क्तिविकारविशेषाद्वा स्त्रीत्वादिलिङ्गविशेषः प्रत्येष्यते ॥ तत्र तदेव टाबादि नत्वादि वा खट्वादावचेतने गमकमारोपकं चेतने वा वा-स्तवलिङ्गविशेषवाचकं टाबादेर्वाचकत्वाभावे वा स्त्रीत्वादिलिङ्ग

व्यक्तिस्था जातिः प्रातिपदिकेनोक्तेत्येवं तेन टाबादिना प्रातिपदिकेन जात्यभिधानादनु पश्चादूगृहीता द्योतिता सती जातिः प्रातिपदिकं वा तथाविधजातिवाचित्वेन द्योतितं सदचेतने गमकमारोपकं चेतने जातिर्लक्षिका प्रातिपदिकं वास्तवलिङ्गविशेषवाचकमिति गमकविशेषचर्चोपयोगाभावाद्यथेष्टं कल्पत इत्येवं व्याख्येयम्। टाबाद्यवगत स्त्रीत्वादिविशेषान्यथानुपपत्त्यैव लिङ्गसामान्यावगतिसिद्धेः संभावनामात्रेण जातेर्लिङ्गसामान्यगमकतोक्तेति सूचनार्थो गमयिष्यत्यपि शब्दः॥ गवादिशब्देष्वेकत्वादिसंख्यावान्तरजात्यभिधानात्पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजात्यभिधानाद्वा शोणादिशब्दतुल्यत्वाशङ्कायां अथ यदुक्तमित्यादिवार्तिकेनोपन्यासपूर्वं कृतं निरासमुपसंहरति*तस्मादिति *। गवादिप्रातिपदिकानामेकवचनाद्यनुगृहीतानामेकत्वाद्यवान्तरजातिवाचित्वेन गोत्वादिजात्यनभिधायितया शोणादितुल्यत्वस्य गवादिद्रव्यसंख्याया अवान्तरजातिभेदाभावादयोगेऽपि बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रयोर्लः कर्मणि चेत्येतदेकवाक्यतया कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमस्य विशेषणमनुक्त्वा विशिष्टोक्त्यशक्तेर्विरम्य व्यापारापादकविशिष्टोक्तिविषयत्वायोगात्कर्तृत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वाद्यवान्तरजात्युक्तिविषयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या कारकेष्वेकत्वाद्यवान्तरजातिसद्भावावगमात्तिङः शोणादितुल्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्य द्रव्यवत्कारकेष्वेकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भेनैकत्वाद्यवान्तरजात्यभ्युपगमायोगादवान्तरजात्यभावेऽपि च कारकविशेषोक्तेर्विस्तरेणोपपादितत्वात्तिङ्यपि शोणादितुल्यत्वायोगमतिदिशति*पचत्यादीति* शोणादितुल्यत्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धान्तसिद्धि- ९५२।१
स्तावतापीत्यनेनोक्ता। न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इति वार्त्तिकोक्तेनैकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भन्यायेन द्रव्यवत्कारकेष्वप्येकत्वाद्यवान्तरजात्ययोगेऽभिहितेऽनुपलभ्यमानानामप्येकत्वाद्यवान्तरजातिभेदानां कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमान्यथानुपपत्त्या कल्पनाशङ्का प्रतिवस्तु चेत्यनेन कल्पनागौरवापत्त्या निरस्ता। शोणादितुल्यत्वनिरासस्य यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यत इति भाष्योपपादनार्थत्वसूचनार्थं भावनाधात्वर्थाभ्यां कर्त्रुपादानोक्तिः॥ यदा चैकत्वादेर्नावान्तरजातिभेदोऽस्ति तदैकत्वादेः कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न संख्यया कर्त्रुपादानं संभवतीत्येवकारार्थः॥ एकत्वादेः कर्तृत्वैकार्थसमवाय्यवान्तरजात्यभ्युपगमेन कर्त्राक्षेपश-

क्तिमभ्युपेत्यान्यतः सिद्धे कर्त्तर्यनायासेन परिच्छेदकत्वोपपत्तौ स्वयं कर्त्राक्षेपतत्परिच्छेदाख्यव्यापारद्वयक्लेशाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *यदीति* भावनया सर्वकारकोपस्थापनात्कर्तृनियमसिद्ध्यै स्वयमाक्षेपमाशङ्क्य समर्थनीय एव चैषोऽर्थः संख्यासम्बन्धे कर्त्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्यादिना कर्त्तुः कारकान्तरेभ्यो विशेषस्योक्तत्वान्नियमोपपत्तिमाह * भावनेति * कर्त्तुर्भावनयोपस्थानसंभवेपि संख्यान्वयनियमार्थानुपपत्त्या वाच्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन यश्चार्थादितिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह*तस्मादिति* यद्यप्यनभिधेयस्तथापि कर्त्तुरेव संख्यां प्रतिविशेषणत्वस्य विशेष्यत्वस्य वा सिद्धेरित्यर्थः ॥ कर्त्तुरश्रौतत्वेपि समानपदोपात्तभावनालक्षितत्वेन प्रकृतात् क्रतोः प्रत्यासन्नतरतया धात्वर्थं प्रति शेषित्वासिद्धेरनृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वनिरासेन क्रत्वर्थत्वसिद्ध्यै कर्त्तुर्वाच्यत्वनिरासोऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थं यश्च न श्रौतं इति भाष्यं लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीयते नच तेनानुक्त आदर्त्तव्यो भवतीति वाच्यावाच्यचिन्ताप्रयोजनवार्त्तिकालोचनेनाश्रौतत्वे कर्त्तुर्निष्पादकत्वेन तल्लक्षणायामाख्यातशब्दस्य व्यापारानिष्पादकांशे तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वाच्छाब्दधात्वर्थभावनान्वयोपपत्तावपि शेषित्वेन लक्षणाभावाच्छेषित्वांशे शब्दतात्पर्याभावनाशाब्दत्वाद् धात्वर्थभावनान्वयायोगसूचनार्थस्य वाक्यशब्दस्य शास्त्रवाचित्वावगतेरश्रौतस्य शास्त्रापरिगृहीतत्वेनानादृत्यत्वात्प्रकरणबाधकत्वं न संभवतीत्येवमर्थतया स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥ आहेत्याशङ्काभाष्यं यदा क्रियानुष्ठातव्येत्यादिभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तुरवाच्यत्वावधारणादयुक्तमाशङ्क्य न्यायस्यागमविरोधोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह * एवमिति * भाष्योदाहृतागमापरितोषात्स्वयं तावदन्यमागममुदाहरति * तथा हीति * लः कर्मणिच भावे चाकर्मकेभ्य इतिसूत्रावयवेन लः कर्मणि चेत्यनेन योगविभागात्सूत्रेण तिङर्थौ कर्तृकर्मणी इत्युक्ते सूत्रे कर्तृपदाभावात्कथमनेन कर्तुस्तिङर्थतेत्याशङ्कायां कर्त्तरि कृदित्येतत्कर्त्तरीत्यनुकर्षणार्थाच्चकारात्कर्त्तरि च लकारा भवन्तीति प्रतीतेरित्येवं निरस्तायां तथापि लकारार्थौ स्यातां न तिङर्थावित्याशङ्क्य स्थानिन्यर्थो देशतमादेशार्थमित्यादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात्स्थानिनि लकारर्थकथनमादेशस्यार्थज्ञानार्थमिति प्रतीतेरित्युक्तम् ॥ एत-

चश्लोकोक्तेन लः कर्म्मणि चेति सूत्रार्थेनैव तह्यागमविरोधदर्शनसिद्धे;
प्रकृतिप्रत्ययावित्युदाहरणं कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वानभिधायित्वान्ना-
गमविरोधोदाहरणत्वेन संगच्छत इत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्वै-
तदविशेषेण स्थितं क्रमवशादुभौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृति-
प्रत्ययावितीतिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तुः प्राधान्यस्यापि वाच्यत्व-
वदागमिकतया दर्शनीयत्वान्नासम्बद्धमिति परिहरति * कथमिति *
एवमपि प्राधान्योक्त्यशक्तेरिदं भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेत्याचार्याणां प्रत्ययार्थ-
प्राधान्योपदेशात्कर्त्ता शब्दार्थः कर्म चेति चाऽऽचार्याणां कर्तृकर्मणोः
प्रत्ययार्थत्वोपदेशात्तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव कर्मसम्बन्धः प्रक-
रणाच्छ्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसीति यत्पूर्वपक्षेऽभिहितं तदूगम्यते युक्तं
भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यस्मात्प्राधान्यमपिशब्दा-
दभिधानं च दर्शयितव्यं तस्मादुभयमप्येतदूग्रन्थः स्मृतिसिद्धं
दर्शयति तस्मिन्नर्थे तदित्यव्ययमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ततश्चैष
भाष्यार्थो भवतीत्याह * यस्मादिति * कोऽसौ कर्तृकर्मणोः श-
ब्दार्थत्वोपदेश इत्यपेक्षायां कर्त्तरीत्युपदेशोदाहरणभाष्यं ननु क-
र्त्तरि कर्माणि च लकारः श्रूयत इति वक्ष्यमाणभाष्याल्लः कर्म्मणि
चेत्यस्योदाहरणीयत्वप्रतीतेस्तद्विरुद्धमाशङ्क्य लः कर्मणि चेत्यत्र
कर्तृकर्मवाचिपरशब्दाभावेन परसप्तमीत्वायोगाद्वाच्यसप्तमीत्वावग-
तेस्तदेवोदाहरणीयं भाष्ये तु कर्त्तरि शबिति सूत्रे कर्तृशब्दस्याशब्दस्या
शब्दवाचित्वेन सार्वधातुके यगिति पूर्वसूत्रस्थेन सार्वधातुकशब्दे-
नानुवर्त्तमानेनापि सामानाधिकरण्यायोगाल्लः कर्मणिचेति सूत्रविरो-
धात्कर्त्तरि वाच्ये शबितिव्याख्यानायोगेपि कर्त्तरि वाच्यं य-
त्सार्वधातुकं तस्मिञ्छबित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकैर्व्याख्यानादन्यैस्तु
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रपरिभाषितपरसप्तमीत्वसंभवे क्लिष्ट-
व्याख्यापादकवाच्यसप्तमीत्वायोगं मत्वा कर्तृशब्दस्यानर्थक्यतद-
ङ्गन्यायेन कर्तृवाचिशब्दवाचित्वमङ्गीकृत्य सार्वधातुकशब्दसामा-
नाधिकरण्येन व्याख्यानात्पक्षद्वयेपि कर्तुः सार्वधातुकाख्यप्रत्यया-
र्थत्वद्योतकत्वेन कर्त्तरि शबिति सूत्रमुदाहृतमिति सूचयितुमाह
* तत्रेति * अनेन च सार्वधातुके यगितिसूत्रेपि चिण् भावकर्म्म- ६५३१।
णोरिति पूर्वसूत्रस्थस्य भावकर्मशब्दस्यानुवर्त्तमानस्य भावकर्मणो-
र्वाच्ययोर्यत्सार्वधातुकं तस्मिन् यगित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकेषां

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत्रायस्थिते यगित्यन्येषां व्याख्या सूचिता सार्वधातुके यगिति सूत्रे च भावकर्मणोरिति शब्दद्वयानुवृत्तावपि प्रकृतानुपयोगाद्भावशब्दानुवृत्तिमुपेक्ष्य कर्मशब्दमात्रानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं कर्मणि यगित्युदाहरणं भाष्याकृतोक्तं न त्वेतत्सूत्रमिति लः कर्मणीति सूत्रावयवे सूत्रोक्त्या कर्मणः प्रत्ययार्थत्वोक्त्यै सूत्रमेतदेव न तु कर्मणि यगितीदृक्सूत्रमस्तीत्येवं परिसंख्यारूपेण सूचितत्वात्कर्मणीति भाष्यावयवो न व्याख्यातः तस्मादित्याशङ्कोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उच्यत इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्र नामेति * गौणलाक्षणिकयोरपि स्वाभाविकार्थपरत्वाख्यसाधुत्वसद्भावान्न साध्वसाधुविवेकविषयत्वाद्याकरणस्य वाचकावाचकविवेकविषयत्वापत्त्या वाच्यावाच्यविवेकविषयत्वापत्तिः॥ आगमस्य न्यायविषये तात्पर्याभावात्तद्विषयत्वाभावेपि न्यायविरुद्धार्थाभिधायित्वात्तद्बाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तात्पर्यं विनाऽऽगमस्य प्रामाण्याभावाद्बाधकत्वायोगमाह * न चेति * न्यायस्य वाच्यगम्यमानविषयत्वेन सर्वस्वसंवेद्यत्वादतद्विषयत्वनिमित्ते दौर्बल्ये निरस्तेप्यनन्यलभ्योर्थो वाच्योन्यलभ्यो गम्य इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात्कर्त्तान्यलभ्योपि वाच्य इति विशेषविषयेणागमेन बाधोपपत्तिमाशङ्क्य सामान्यविषयस्यापि न्यायस्य न्यायापेक्षत्वेन मन्थरात्पौरुषेयागमाच्छीघ्रं प्रवृत्तेः प्रत्यक्षस्येवानुमानादिना बाधायोगसूचनार्थं प्रत्यक्षवदित्युक्तम् ॥ आचार्याणामाप्तत्वावधारणात्तद्वाक्यानामप्रामाण्यायोगमाशङ्क्याप्तवाक्यस्यापि स्तुत्याद्यर्थस्य स्वरूपार्थे प्रामाण्यादर्शनात्तात्पर्यशून्यार्थे प्रामाण्यायोगमाह *तेनेति* अभ्युपेत्यवादत्वं चास्य परिहारस्य द्योतयितुं यद्यपि तावदित्युक्तम्। अपि चेति वास्तवपरिहारभाष्यं व्याचष्टे*ते त्विति* लः कर्म्माणि चेति प्रत्यक्षाचार्योक्तिश्रुतेस्तदपवादायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे *नन्विति* । नासावित्यादिनत्रापरं वचनमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *सत्यमिति* एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनस्याशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति* स्वैरात्मीयैरेकदेशान्तरैः सहैकवाक्यभूतानि सन्ति युक्त संपूर्णमुपदेशं कुर्वन्तीतीत्थंभूतलक्षणार्थामेकवाक्यतयेति तृतीयामङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । ततश्चैकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधो

नोद्भावनीय इत्याशयः । न केवलमेकदेशस्याप्रामाण्यात्तद्विरोधो नो-
द्भावनीयः किं त्वनिष्टापत्तेरपीत्याह *यदीति* यदि चेति चकारो-
ऽध्याहार्यः । सुरा पातव्येत्येतावतो वाक्यत्वाभावेनाशास्त्रत्वात्तद्विरो-
धायोगेपि लः कर्मणि चेत्येतावतः स्वार्थबोधात्समाप्तानामङ्गाङ्गित्वा-
द्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इत्यनेन न्यायेन
वाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि वाक्यत्वसद्भावात्तद्विरोधोद्भावनोपपत्तिमा-
शङ्क्योत्सर्गरूपस्याग्निहोत्रादिवाक्यस्य दीक्षितो न ददाति न जुहोति
न पचतीत्याद्यपवादादिरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि केवलस्य शास्त्र-
त्वानपन्हवात्तद्विरोधापत्तिरित्यनिष्टापत्युदाहरणान्तरमाह*तथेति*
व्याकरणेपि क्ङिति चेत्यपवादरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षोत्सर्ग-
रूपगुणवाच्यमात्रालोचनेऽनिष्टापत्तिः स्यादित्याह*व्याकरणेपीति* ६५४२
एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनायोगमुपपादितमुपसंहर-
ति *तस्मादिति*। सर्वाण्येव हि शास्त्राणीति श्लोकोपक्षिप्तमेकदेश-
स्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यं वृद्धश्लोकेन द्रढयति *आह चेति* सम-
स्तां शास्त्रावयवोपसंहृतिं विना तात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्प
र्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यस्य च शब्दस्य प्रामाण्यार्हज्ञेयपरिच्छे
दकाविज्ञानानुत्पादकत्वादपरिपूर्णेन शास्त्रैकदेशेनातात्त्विकोऽर्थः प्रती
येत समस्तावयवोपसंहृतौ सत्यां परिपूर्णेन शास्त्रेण तात्त्विक इत्यर्थः।
व्याकरणे तु विशेषतो नैकदेशेन तात्त्विकोर्थः प्रतीयते इत्याह *वि-
शेषेण त्विति*विशेषहेतुमाह *तत्र हीति*। अतो लः कर्मणि चेत्याग-
मस्यैकदेशान्तरैः पूर्णस्य योर्थस्तद्विरोधः कर्त्रनभिधानन्यायं बाधेत
न चासावस्तीत्याशयत्वेन भाष्यव्याख्यामुपसंहरति *तेनेति* किय
द्भिरेकदेशान्तरैर्लः कर्मणीति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीत्यपेक्षाया-
माह *इह चेति*प्रत्ययकार्यपरत्वादिसिद्धये प्रत्ययसंज्ञाधिकारकसू-
त्रं स्थाननियमार्थं परत्वसूत्रं सामान्यविशेषाभ्यां स्वरनियमायाद्यु-
दात्तानुदात्तसूत्रे प्रकृतिसूचनार्थं धातुसूत्रं माङि लुङित्यादौ लकार-
स्योपपदविशेषं निमित्तीकृत्य विधानात्तृतीये धात्वधिकारे सप्तमीनि-
र्दिष्टस्योपपदसंज्ञासूत्रं लकारविधेर्वचनसूत्रैकवाक्यत्वाभ्युपगमे लका-
रादेशत्वात्तिङामिव शतृशानजादीनामपि संख्यावाचित्वशङ्का शत्रा-
दीनां कृत्संज्ञाविधायकलकारार्थमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण कर्तृरूपार्थविधौ
तिङामिव कृतां वचनसंज्ञाभावेन वचनसूत्रैकवाक्यत्वायोगान्निवर्त्त-

यितुं प्रसङ्गात्कृत्संज्ञासूत्रं पठितम् । विशेषविहितानां प्रत्ययानां नित्यं सामान्यविहितप्रत्ययबाधकत्वे प्राप्ते तृतीयधात्वधिकारविहितानामसरूपाणामस्त्रीविषयाणां च पाक्षिकबाधकत्वोक्त्यै वासरूपसूत्रे लकारविशेषस्यार्थविशेषविध्युपलक्षणार्थं वर्त्तमानसूत्रं लकाराणामर्थविधौ कर्त्तरीत्यनुवृत्तिसिद्ध्यै कृत्सूत्रपाठः । सर्वकर्मकाकर्मकधातुपराणां लकाराणां व्यवस्थायार्थविध्यर्थं लसूत्रं लकारस्यादेशद्वारा वाचकत्वोक्त्यै लस्येति सूत्रं तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङित्यादेशसूत्रं तिबाद्युक्त्या लक्षितम् ॥ आत्मनेपदसंज्ञका लकारादेशाः केभ्यो धातुभ्यः कस्मिन् वा विषये भवन्तीत्यपेक्षिते नुदात्तेञ्ज्यो ङ्कारेञ्ज्यो वाऽऽदिशब्दाद्भावकर्मादिविषयेऽन्येभ्योपि धातुभ्यः इत्युक्त्यर्थान्यनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादीनि ।[[१]सर्वाणि सूत्रलाक्षितानि परस्मैपदसंज्ञकानां लकारादेशानां धातुविषयोविवेकोक्त्यर्थानि]शेषसूत्रप्रभृतीनि सर्वाणि सूत्राणि;शेषसूत्रपाठेनोपलक्षितानि । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकानां लकारादेशानां विषयविवेकोक्त्यर्थानि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः, प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथम, इति चत्वारि सूत्राणि युष्मदित्यनेन लक्षितानि नवसु परस्मैपदेषु नवसु चात्मनेपदेषु मध्ये त्रयाणामाद्यानां प्रथमसज्ञां, मध्यमानां मध्यमसंज्ञा, मन्त्यानामुत्तमसंज्ञां, विधातुं तिङ्सूत्रं, मेकैकस्य क्रमेणैकवचनादिसंज्ञाविध्यर्थं तानीतिसूत्र वाच्यसंख्याविशेषोक्त्यै बहुद्विसूत्रे, इत्येतावता लकाराख्यप्रत्ययविधिः परिपूर्यत इतीतिकरणान्वयः । ततश्चैतावतामेकवाक्यत्वान्न लः कर्मणि चेत्येतावन्मात्रालोचनेन विरोधोद्भावनं युक्तमित्याशयः । अस्माद्धातोरेतदुपसर्गाद्यन्वितादेतदर्थवाचिनोऽयं प्रत्ययो भवतीत्यनेन रूपेण प्रत्ययविधावेतावता पूर्णोपि कीदृगसौ प्रयोज्य इति प्रयोक्तव्यप्रत्ययरूपविधेर्लोपादिसूत्रापेक्षत्वाल्लोपादेश्चेत्संज्ञादिसूत्रापेक्षत्वात्तेषामपि प्रत्ययविध्येकवाक्यत्वावगतेः पूर्वोदाहृतसूत्रैकवाक्यता निःसंदिग्धैवेत्याह .* पराणि चेति * उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादीनि संज्ञारूपेणाऽऽद्यन्तौ टकिताविल्यादीनि परिभाषारूपेणादिशब्दाद्यत्ययो बहुलमित्यादीनि बाहुलकरूपेण प्रवर्त्तमानानि शास्त्राणि तस्य लोप

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

इत्यादीनि लोपशास्त्राणि लिङः सीयुडित्यादीन्यागमशास्त्राणि सेह्यपिच्चेत्यादीनि वर्णविकारशास्त्राण्यादिशब्दात्कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चेत्यादीनि वर्णविपर्ययशास्त्राणि। तत्रैवमित्यादि कर्माणि चेत्यन्तं भाष्यमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह*एकवाक्यता चेति* एकेषां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः केषां वैयधिकरण्येनेत्यपेक्षायां समानविभक्त्यन्तानां सामानाधिकरण्येनेति विशेषणेनार्थाद्भिन्नविभक्त्यन्तानां वैयधिकरण्येनेति सूचितम्। वैयधिकरण्येऽत्यन्तभिन्नार्थत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्यात्यन्तभिन्नस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वाख्यविशेषणत्वायोगेऽपि कारकानवच्छिन्नायाः क्रियायाः शेषानवच्छिन्नस्य च शेषित्वस्य निरूपणाशक्तेः क्रियाकारकयोः शेषिणोश्चावच्छेद्यावच्छेदकत्वाख्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तिसूचनार्थं वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्य द्वैरूप्योक्तिः। विशेषणविशेष्यत्वं विनैकवाक्यत्वासिद्धौ सामान्यविभक्त्यन्तानां च सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे सर्वेषामेकवाक्यत्वेनाभिमतत्वात्समानविशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययोर्वाच्यत्वापत्तेर्न्यूनत्वं भाष्यस्याशङ्क्याह * तदिहेति * तत्र नैवं भवतीति प्रतिपक्षनिरासार्थेन भाष्यावयवेन युक्तायुक्तचिन्ता हृदि कृतेति सूचनायोच्यत इति वाच्ये चिन्त्यत इत्युक्तम्। बह्वादिशब्दानां संख्याविशिष्टसंख्येयवाचित्वादेकत्वविशिष्टे कर्त्तरि द्वित्वविशिष्टयोः कर्त्रोर्बहुत्वविशिष्टेषु कर्तृष्विति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यतयैकवाक्यत्वेऽपि कर्त्तरि लकारश्रुतिरापद्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितां विस्तारेणोपपादयितुमारभते * तत्र तावदिति * महाभाष्येऽपि प्रश्नपूर्वं संख्येयवाचित्वमुपक्रम्य शब्देषु बहुषु वचनमित्युच्यमाने वृक्षा इत्येकशेषे शब्दैक्याद्बहुवचनं न प्राप्नोति प्रातिपदिकार्थेष्वित्युच्यमाने वैयाकरणपक्षे जात्यभावादवयवातिरिक्तावयव्यभावाच्चावयवानामेव वृक्षादिप्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बहुत्वात्सर्व्वत्र बहुवचनं प्राप्नोति विभक्त्यर्थपक्षेऽपि कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वेनोपादानाद्विभक्त्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्तमिति संख्येयपक्षे दोषाभिधानात्संख्यावाचिताऽवधारितेत्याह* पातञ्जलेऽपि चेति * न केवलं पक्षान्तरेषु दोषाभिधानान्महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यते किन्त्वेकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे

६५५।१

कर्मणा बहुत्व इत्युत्तरभाष्ये बह्वादिशब्दविकरणादपीत्याह * बहुत्व इति * स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्याशङ्कां चान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति[[1]भाष्येण निरस्यति*कथमिति*पृष्टे यदा गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो न भवति द्रव्ये षष्ठयन्तरस्यापि भावप्रत्यये गुणप्रधानो भवति निर्देश इति]व्युत्पादनादपि महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यत इति सूचयितुमाह * कथमिति * कथं व्याकृतमित्यपेक्षायामिह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति तद्यथा पटः शुक्ल इत्यादिसमस्तं महाभाष्यं व्याख्यातुं गुणविवक्षायास्त्रैविध्यं तावदाह *तथा हीति* तत्राद्यायां विधायां गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्याभावेन प्रागेव निष्कृष्टत्वाद् द्वितीयायां सामानाधिकरण्येऽपि निष्कर्षस्याविवक्षितत्वान्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययानपेक्षा तृतीयायामेव तूपसर्ज्जनत्वविवक्षया गुणशब्दस्य द्रव्ये निवेशलक्षणं सामानाधिकरण्यं विवक्षित्वा निष्कर्षस्य विवक्षितत्वाद्भावप्रत्ययापेक्षेति विवेकमाह * यत्रेति * । [प्रणवस्य][2]प्राधान्यविवक्षायामपि गुणस्य वस्तुतो द्रव्योपसर्जनत्वात्तच्छब्दस्य द्रव्ये निवेशापत्तेर्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययापेक्षणादेतद्भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य शाब्दे व्यवहारे वास्तवोपसर्ज्जनत्वादनादराशयेनोपपादयति * स्वप्राधान्येति * उपसर्जनत्वानादरेऽपि संख्यायास्तार्किकप्रसिद्धगुणत्वानपायाद्यद्गुणसद्भावनिमित्तो द्रव्ये गुणशब्दनिवेशस्तस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने त्वतलाविति स्मृतेर्भावे प्रत्ययापत्तिमाशङ्क्याङ्गत्वाख्यस्योपसर्जनत्वस्य व्याकरणे गुणत्वप्रसिद्धेः स्वातन्त्र्यविवक्षायामसौ बहुत्वादिवस्तुतो गुणोऽप्यनुपसर्जनत्वाद् गुणो न भवति ततश्च गुणद्वारे द्रव्ये तच्छब्दनिवेशायोगात्तदा स्वातन्त्र्यविवक्षाकालेऽसौ गुणः स्वकीयं शब्दं प्रत्ययं वा तद्गुणकस्य द्रव्यस्य सम्बन्धितया न भावयतीति कृत्वा भावकत्वनिमित्तभावत्वाभावान्न भाववाचिना त्वतलादिप्रत्ययेनोच्यत इत्युक्ते गुणशब्दस्य गुणद्वारा द्रव्यनिवेशाभावे च न केवलं भावप्रत्ययस्य भावकत्वाख्यवाच्याभावादनुत्पत्तिः किंतु निष्कर्षाख्यफलाभावादपीति पूर्वमेवेत्यनेनोक्तम् । बह्वादिशब्दानां स्वप्रधानगुणवाचित्वे प-

१ इत्यपि नास्ति । २ प्रागव स्वेति द्वितीयपुस्तकस्य पाठः ।

टस्य शुक्ल इतिवत्संख्येये कर्त्तरि कर्मणि वा नित्यं षष्ठ्यापत्तेः
कर्त्तर्येकस्मिन्निति सामानाधिकरण्यायोगं शङ्कते * तदा तर्हीति *
उत्सर्गतः षष्ठ्यापत्तावपि गुणोपसर्जनस्य प्रधानद्रव्यविवक्षाया
द्रव्यशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवद्
गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुण-
शब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धमिति परिहरति *
सत्यमिति * ततस्तल्लक्षितव्यक्तिक्रियासम्बन्धचोदनाजातिव्यक्त्योर-
भेदो वाक्यार्थेषु विवक्षित इति जातिगुणशब्दानां द्रव्ये लक्षणया-
ऽभेदविवक्षया वाऽऽवृत्त्यभ्युपगमाद् गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दानुरोधवृ-
त्तित्वेपि गुणिशब्दानां गुणे वृत्त्यभावाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानु-
रोधवृत्तिता न युक्तेत्याह * तुल्यो हीति * लक्षणाऽभेदविवक्षो- ९५६।१
पपत्तिमात्रात्सामानाधिकरण्ये द्रव्यशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्य
वद् गुणशब्दानुरोधेनापि सामानाधिकरण्यस्याऽर्थप्रकरण्यानपेक्षत्वा-
च्छीघ्रं प्रतिभानापत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्याश्रयभूतार्थवाचिशब्दा-
नुरोधवृत्तित्वे हेतुत्वावगमाद् गुणिनश्च गुणानाश्रितत्वाद् गुणिशब्द-
स्य गुणशब्दानुरोधेने[त्याशङ्क्याभेदविवक्षाहेतोस्तादात्म्यस्य लक्षणा-
हेतोर्वा अविनाभावस्य द्विविधेपि]सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्य रू-
पादिशब्दानामाश्रितरूपार्थवाचित्वे यथाऽऽश्रयभूतार्थवाचित्वादर्श-
नाल्लक्षणाभेदविवक्षाव्यवस्थापकशक्तिकल्पकसामानाधिकरण्यप्रयो-
गप्राचुर्याभावाच्च गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिक-
रण्यस्य शीघ्रमप्रतिभानोपपत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्य हेतुत्वानि-
रासमूचनार्थं यद्यप्यभेदोपचारलक्षणाहेतुर्द्विविधेपि सामानाधिक-
रण्ये तुल्यस्तथापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिक-
रण्यप्रयोगस्याप्राचुर्यान्नितत्सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य गुणिश-
ब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवच्छीघ्रं प्रतिभाति । अर्थप्रकरणवशात्तु
कथं चिदापद्यमानो ऽयं प्रयोगो ऽभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वन्याये-
नानुसर्त्तव्यतयोक्त इत्याह * तथापि त्विति * स्वप्राधान्यविव-
क्षायां गुणस्य द्रव्यपरतया स्वकीयशब्दप्रत्ययभावकत्वाभावेन भा-
वत्वाभावान्महाभाष्यस्थाया गुणप्रधान इति गुणोक्तेर्भावोक्त्या व्या-
ख्यामयुक्तामाशङ्क्य स्वकीयां भावोक्तिं योग्यत्वाशयतया व्या-
चक्षाण उपसंहरति * तस्मादिति * द्व्येकयोरिति द्विवचनान्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति

थानुपपत्त्यापि संख्याप्रधानता ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति * अन्यथा हीति * अन्वयमुखेन श्लोकं व्याचष्टे * संख्ययेति * व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे * संख्यानेति * भावप्रत्ययेन कृत्वा स्पष्टं संख्याप्राधान्यं कस्मान्न निर्दिश्यत इति पृच्छति * कस्मात्पुनरिति * परमतेन तावदुत्तरमाह * वक्ष्यति * सूत्रकृतो निराशयत्वापत्तेरतदुत्तरापरितोषात्स्वमतेनोपयुज्यमानातिरिक्तत्वाख्ये वैपुल्ये परिमाणविशेषात्मके वा महत्त्वे बहुः समुद्र इत्यादौ बहुशब्दवाच्यत्वेनावगते त्रिप्रभृतीनां च परार्द्धपर्यन्तानां द्वित्वातिरेके सामान्यरूपे त्रिप्रभृतिषु बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते ,बहुवचनापत्तेः केनापि प्रकारेण द्वित्वातिरिक्तसंख्यावाच्येव बहुवचनं स्यादित्येतदर्थं भावप्रत्ययं त्यक्त्वा बहुष्वित्युच्यत इत्युत्तर बहुषु बहुवचनमित्येतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति महाभाष्यसूचितमाह * अथवेति * वैपुल्यमहत्वयोर्वैकल्पिकत्वेन वाच्यद्वित्वानापादकत्वात्तयोरिति द्वित्वातिरेकसामान्येन सह द्विवचनाविरोधः । बहुष्वित्यप्युक्ते कथं संख्यावाचित्वनियमावधारणेत्यपेक्षायां भेदा भिद्यमाना भूता निबन्धनमाश्रयो यस्याः सा भेदनिबन्धनेति नानाधिकरणत्वं हेतुगर्भं संख्याविशेषणकृतं वैपुल्ये महत्वे चैकैकाश्रयाश्रितत्वेनाश्रयबहुत्वादपि बहुवचनानुपपत्तेः संख्यायां त्वाश्रयबहुत्वाद् बहुवचनोपपत्तेर्बहुवचनान्तस्य बहुशब्दस्य संख्याविषयत्वावगमादित्याशयः । वाच्यान्तरपक्षे बहुवचनानुपपत्तिं द्रढयितुं यत एव संख्यावाचितां विना बहुवचनं नोपपद्यते तत एव वैपुल्यमहत्ववाचिन्येकवचनं प्रसिद्धमित्याह * अतश्चेति * इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके न मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति महाभाष्येण वचनसूत्रस्थानां बह्वेकशब्दानां संख्याप्राधान्यपक्षे तदेके मन्यन्त इत्यादिप्रयोगे प्येकत्वप्राधान्यापत्तिं मत्वैकवचनप्रसंगस्य चोदितस्य द्व्येकयोरिति संख्याप्राधान्यद्योतकाद्द्विवचनाभावेनेह संख्याप्राधान्याभावान्नैकवचनापत्तिरिति परिहारसंभवे प्येकशब्दोऽयं बह्वर्थ इत्युपक्रम्य तद्योरत्यार्थे वर्त्तते तस्यैव प्रयोग इति महाभाष्येण वस्तुतो ऽन्यवाचित्वेन परिहारोक्तिरेकशब्ददृष्टान्तेन बहुशब्दस्यानेकार्थत्वदृढीकरणार्थेति सूचयितुमाह * यस्त्विति * बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितामुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*

एवमुक्तेन प्रकारेण बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वे सति लः कर्मणि चेत्यस्य वचनसूत्रैकवाक्यतायाः कर्त्तरि लकारश्रुतिनिरासकत्वोपपत्तेरेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य प्रकृतागमविरोधपरिहारोपयोगित्वादनयोः कर्त्रेकत्वयोरन्योन्यान्वयानपेक्षस्तिपान्वयो विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोर्वा कर्त्रेकत्वयोस्तिपान्वय इति विशेषणविशेष्यत्वचिन्ता युक्तेति बह्वादिशब्दाना संख्यामात्रवाचित्वोपपादनस्य विशेषणविशेष्यत्वचिन्ताकर्त्तव्यत्वसिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुमाह * एवं सतीति * एकस्मिन्नित्यंस्यैकवचन मात्रविषयत्वात्कर्त्तरीत्यस्य च लकारमात्रविषयत्वाद्विषयैक्याभावेन विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्य तिङ्विधान इत्यादिनैकतिङ्विषयतोक्ता। प्रतिपक्षनिरासार्थं तत्र नैवं भवतीति भाष्यावयवं व्याचष्टे
* न तावदिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति* श्लोकं व्याचष्टे ९५७।१
* यदि हीति*कः प्राप्नोतीत्यपेक्षायां तिविधानसमासान्निष्कृष्य तिबितिवाच्यम्। विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोस्तिबन्वयोक्त्यर्थं कथं तर्हीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *तस्मादिति* एकशब्दस्य संख्याप्राधान्यात्सामानाधिकरण्यनिर्देशायोगमाशङ्क्य सौत्रैकविभक्त्यन्तत्वालोचनात् सामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तिमाह *सचेति*सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याभावे षष्ठ्ययोगमाशङ्क्य लक्षणावृत्त्याशया विभक्तिविपरिणामाशया वा षष्ठीति सूचयितुमाह*तत्रापीति*द्वयोः श्रौतत्वायोगो लक्षणावृत्तौ हेतुः। लक्षणाशब्देनाभेदोपचारोप्युपलक्षितः। एकस्य लक्षणावृत्तौ कर्तृशब्दस्यैव सा नैकशब्दस्येति कथमवधारणेत्याशङ्क्याह * सामानाधिकरण्ये तावदिति * अस्मिन् पक्षे षष्ठी न युक्तेत्याशङ्क्य सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसम्बन्धरूपमर्थं मुख्यवृत्त्या दर्शयितुं षष्ठी प्रयुक्तेत्याह*ततश्चेति* वस्तुगत्या कर्त्तुः संख्यां प्रत्युपसर्जनत्वाभावेपि शब्दार्थवृत्त्योपसर्जनत्वात्तत्रैव षष्ठी युक्तेति सूचनायोपसर्जनोक्तिः। विपरिणामपक्षोपपादनपूर्वं कर्तृशब्द एव विभक्तिविपरिणामो युक्तो नैकशब्द इत्युपपादयति *अथवेति* एकाविभक्त्यन्तत्वे सम्बन्धानवक्लृप्तौ षष्ठ्यभावे हेतावुक्ते देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छत इत्यादौ षष्ठ्यभावेपीतरेतरयोगादिसम्बन्धदर्शनाद्व्यभिचारमाशङ्क्य विशेषणविशेष्यस्वरूपत्वं सम्बन्धविशेषणमेवंजातीयकोक्त्या कृतम्। अनेकस्मिन् कर्त्तरि कारकान्तरस्थे चैकत्वेति योऽप्राप्तिरभिप्रेतोर्थो द्व्येकयोरिति द्विवचनान्यथानुपप-

त्तिलक्षणेन न्यायेन संख्यान्यस्य प्राधान्येपि द्वादशाहीनस्येत्यादिव त्षष्ठी कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याहनादेर्वस्तुतः प्राधान्येपि व्याकरणे वास्तवस्याङ्गप्रधानत्वस्याविवक्षितत्वाच्छब्दार्थवृत्त्या तूपसर्जनत्वात्षष्ठी युक्ता संख्यायास्तु शब्दार्थवृत्त्यैव प्राधान्यान्न युक्ता षष्ठीति परिहारसूचनार्थं * नित्यं चेत्युक्तम् * अर्थान्तरापत्तेरपि नैकशब्दे विभक्तिविपरिणामो युक्त इत्याह*दूरापगतश्चेति*। अर्थान्तरापत्तिं विवृणोति *यदि हीति* सत्यमुदाहृतमित्यादिवार्त्तिकोक्तमागमविरोधपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * एवमित्यादिभाष्यशेषग्रहणार्यादिशब्दैः शास्त्रेणानुगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रार्थे दर्शिते इत्यवगतेः कर्त्तुरित्यादिभाष्येण शास्त्रार्थे दर्शित सत्येकत्वादय एव वाच्यतया शास्त्रेणानुगता इति कृत्वा कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वापह्नवस्य नागमविरोधइत्यर्थः। विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेपि तद्विशिष्टानामेकत्वादीनां वाच्यत्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता । संख्यामात्रस्य प्रत्ययवाच्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योचितत्वोक्त्यर्थमेव वर्ण्यमान इत्यादिभाष्यमन्यतः प्राप्तः कर्तृकर्मणोरवाच्यतेति लौकिकन्यायानुसारी सूत्रार्थो भवति सूत्राक्षराणि च द्व्येकयोरित्येतानि कारकानभिधानमालोच्य संख्याप्रधानमालोच्य संख्याप्रधानत्वेन नियमानानि लोकप्रसिद्धिविपरीतान्योन्यसम्बन्धसंख्याकारकमात्रवाचित्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यतोचितेति न्यायमनुगतानि भवन्तीत्येव तावद्याचष्टे *एवं चेति * आद्येनैव वा भाष्यावयवेन विशेषणविशेष्यत्वन्यायानुगततोक्तेत्यन्यथा व्याचष्टे *लौकिकमिति* स्वातन्त्र्योक्तिव्याख्यार्थेतरेतरनिरपेक्षोक्तिः । सूत्राक्षराणि चेति भाष्यावयवस्तर्हि गतार्थः स्याद्व्याकरणसंप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याप्रकाराख्यन्यायानुगतत्वोक्त्यर्थत्वे त्वागमोपिचेत्युत्तरभाष्येण गतार्थः स्यादित्याशङ्क्य संप्रदायागतन्यायानुगतान्यपि सूत्राक्षराण्येवमेव वर्ण्यमाने भवन्ति नान्यथेत्यपिशब्दार्थस्य च शब्दस्योत्कर्षमङ्गीकृत्य परिसंख्यार्थत्वेन व्याचष्टे *न केवलमिति* स्वातन्त्र्येण लक्षणसूत्रव्याख्यानेन केवलं लोकप्रसिद्धिविपरीतग्राही सूत्रार्थः स्यात्किं तु व्याकरणगोत्रेण योनुसृतो न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेनाव्यपेतानि वर्जितानि सूत्राक्षराणि स्युरित्यर्थः । व्याख्याग्रन्थानुगतत्वस्योत्तरभाष्ये वक्ष्यमाणत्वग्रन्थकारातिरिक्तव्याख्यातृगतव्याख्याप्रकारानुगतत्वोक्त्यर्थत्वेऽर्थपौनरुक्त्यसूचनार्थं विशेष्यतया लक्षण-

व्याख्याने सूत्रार्थस्य कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यावगत्याख्यलौकिकन्यायानुगतत्वात्संप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वव्याख्याप्रकाराख्यमपि च न्याय्य सूत्राक्षराणामनुगतत्वात्सर्वं न्याय्यं भविष्यतीत्युक्तम् । आगमोऽपिचेति भाष्यं पूर्वभाष्यस्य द्वितीयव्याख्याने व्याख्यातृगतव्याख्याप्रकारमूलोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वाद्व्याख्यायाऽऽद्यव्याख्यायां शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमवतारयति *तत्रेति* व्याचष्टे *द्वाभ्यामपीति* एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्मादिविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां कर्माद्यनपेक्ष्य बहुत्वादिसंख्यामात्रे द्वितीयाबहुवचनाद्यापत्तिनिवृत्तिं प्रयोजनमाह* इतरथा हीति* कर्मादय एव तर्ह्येकत्वाद्यनपेक्षा विभक्त्यर्थाः सन्तु नैकत्वादय इत्याशङ्क्यानभिहित इत्यनभिहिताधिकारकरणान्यथानुपपत्त्यैकत्वादिषु विभक्तिविधिः सूत्रकृतोऽभिप्रेतोऽवस्थीयतइत्याह * अनभिहितेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वाभावेऽपि कर्मादिषु विभक्तिविधौ तिङाद्यभिहितेष्वपि कर्मादिषु द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगापत्तेस्तन्निवृत्तये ऽनभिहिताधिकारोऽर्थो वा भविष्यतीत्याशङ्क्याभिहिताभिधानानार्थक्यापत्त्यैवाप्रसक्तेः पर्युदासानर्थक्यमाह * अन्यत्रापीति * कटं करोति भीष्ममित्यादौ कटद्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिद्वितीयावत्प्रसक्तिमाशङ्क्य कटद्वितीयया भीष्मादीनां कर्मत्वानभिधानात्तदुक्त्यै भीष्मादिद्वितीयाऽर्थवतीति वैषम्यसूचनायान्यत्र कटं करोति भीष्ममित्यादिप्रयोगेऽप्यभिहिते कर्मादौ कटद्वितीयाद्य भावादित्येतावत्युक्तेऽप्येको द्वौ बहव इति प्रातिपदिकाभिहितेऽप्येकत्वादावेकवचनादिवत्प्रसक्तिमाशङ्क्य केवलप्रातिपदिकप्रयोगायोगाद्वचनरहितविभक्त्यभावाच्च कस्मिंश्चिद्वचनेऽवश्यप्रयोक्तव्ये तु वादार्थैकवचनादिप्रयोगो युक्तः कर्मादौ त्वभिहिते प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाविभक्तिप्रयोगोपपत्तेर्द्वितीयाद्यप्रसक्तिरिति वैषम्यसूचनायान्यत्रैकत्वादावप्यभिहिते विधानाभावादित्युक्तम् । कर्मादिविशिष्टैकत्वादिविभक्त्यर्थपक्षे त्वनभिहितानां कर्मादीनामेकत्वादिषु द्वितीयादय इत्येतदर्थोऽनभिहिताधिकारो न चैतदनुक्तं गम्यत इत्याह *अनभिहितानां त्विति*तिङाद्यभिहितानां कर्मादीनां द्वितीयादिवाच्यत्वायोगेन तद्वाच्यैकत्वादिविशेषणत्वायोगादनभिहितकर्मादिविशिष्टेष्वेवैकत्वादिषु द्वितीयादय इत्यनुक्तमपि न्यायाद्गम्यत इत्याशङ्क्य

[विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधानाभिधाने तु न केनचिदिहाश्रिते इति वार्तिकेनावाच्यस्यापि वाच्यविशेषणत्वोपपत्त्याभिधाना]विशिष्टवाचिशब्दवाच्यत्वादरोऽत्यन्तमयुक्तइत्याशयेन परिहरति*नहीति* एतच्चैकत्वादिनिरपेक्षकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेनभिहिताधिकारानर्थक्यं स्पष्टमेव महाभाष्यकृतोक्तमित्याह * तदेतदिति* एकत्वादिविशिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेऽप्यनभिहिताधिकारार्थवत्त्वादेकत्वादिनिरपेक्षेषु कर्मादिषु त्वित्यर्थः । नन्विति भाष्यं न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयाम इति बहुवचनमहाभाष्येणैकत्वादीनां विशेषणत्वस्य निरस्तत्वात्संख्येयप्राधान्ये च द्व्येकयोरिति द्विवचनानुपपत्तिपरिहाराशक्तेर्यदा कर्मादय इत्यस्य पूर्वपक्षोक्तित्वावगमेनानुपन्यसनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्य सिद्धान्तवचनत्वं मत्वाभ्युपेत्यवादत्वेन
६५६।२ व्याख्यानायोपन्यासोपपत्तिमाह * नन्विति * ॥ अभ्युपेत्यवादत्वेन यदा कर्मादय इत्यागमव्याख्यार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतदिति * यदापि वचनमात्रस्थानां बहुद्व्येकशब्दानां संख्योपसर्जनसंख्येयप्रधानत्वेनैकत्वादीनां विशेषणत्वात्कर्मादयो विशेष्यत्वावगतेर्विभक्तिवाच्याः प्रतिभान्ति तदाप्येकत्वादय एकविशेषणत्वेनावस्थिता विभक्तिवाच्या इति विभक्त्यर्थपदावृत्त्याऽऽगमव्याख्यार्थे यद्यपि विशेषणमिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन हेतुना विभक्तिवाच्यतयाऽऽश्रीयन्त इत्युक्तम् । ।विशेषणमेव वाच्यत्वेनाज्ञातं ज्ञाप्यत इत्येवं भाष्यस्थं विधीयतेपदं व्याख्यातुमभिधीयत इत्युक्तम् ॥ यथेति दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे * भवति हीति * विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिर्विशेष्यस्यान्यतः सिद्धिरितीदृश्यामित्यर्थः । यदापि कर्मादयो विभक्तिं प्रति प्रयोजनभूतास्तदाप्येकत्वादय एव विभक्तिवाच्या इत्याद्यायां विभक्त्यर्थपदावृत्तौ प्रयोजनवाक्यार्थशब्दो द्वितीयायां त्वभिधेयवाच्ये वेत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वागमस्तिङ्विषयः कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वागमः सुब्विषय इति परमतेनान्यथागमद्वयं व्याचष्टे *यद्वेति* यथासंभवं विषयविशेषे निवेशोपपत्त्यर्थमनिर्दिष्टविषयविशेषतोत्सृष्टोक्त्योक्ता कथं पश्चादुदाहृतस्य वचनस्य सु-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

ङ्विषयत्वावगतिरित्यपेक्षायां तत्र सुप्सु कर्मादीनां यत्करणाभिधायि-
न्या तृतीययेत्यादिव्यवहारदर्शनेन विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमादि-
त्युक्तम्। सुप्सु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमजातबलस्तदन्य-
थानुपपत्त्या तिङ्क्ष्वपि कर्तृकर्मणोर्विभक्त्यर्थत्वापादी पूर्वपक्षी शङ्कते
* ननु चेति * अभियुक्तव्यवहारविरोधपरिहारायावश्यं सुपां
कारकवाचित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रवैरूप्यायोगाच्च
तिङां कारकानभिधायित्वे सुपामपि कारकानभिधायित्वापत्ते-
स्तिङामप्यर्थापत्त्या कारवाचितावसीयत इत्याशयः। यस्मात्करण-
वाचिन्या विभक्त्या संयुज्यारुणिमानमरुणयेतिशब्दो निर्दि-
शति तस्मादरुणिमा करणमित्याहेत्यरुणाधिकरणभाष्यावय-
वार्थः।यस्मादेकवचनाख्यशब्दागमे सत्येकत्वस्य क्रियान्वयो दृश्यते
तस्माच्छब्दवच्छब्दगम्यमेकत्वस्य क्रियाङ्गत्वमुपलभ्यत इत्युक्ते
पदश्रुत्यैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थाङ्गत्वावगतेर्वाक्याय क्रियाङ्गत्वा-
योगमाशङ्क्य यथान्येषां प्रातिपदिकार्थानां विभक्त्युक्तकारकद्वारा
विभक्तिश्रुत्या क्रियाङ्गत्वज्ञानं तथैकत्वस्यापीति पश्वेकत्वाधिकर-
णसूत्रावयवेन वक्ष्यते पौरुषेयत्वेन व्याकरणस्य प्रमाणान्तरापेक्षत्वा-
त्तदनुसारेण वैरूप्यमपि युक्तमित्याशयेनागमद्वयस्य व्यवस्थितवि-
षयत्ववादिनामेव समाधानमाह *तत्रेति * बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरू
प्येप्यभियुक्तव्यवहारविरोधपरिहारोपपत्तेरेकत्वादिविशेषणत्वागम-
स्य च पूर्वपक्षोक्तित्वादभ्युपेत्यवादमात्रत्वाद्वा तद्दर्शनापि सूत्रवैरू
प्यकल्पनानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषात्स्वमतेनान्यथाव्यवहारावि-
रोधपरिहारं प्रतिज्ञापूर्वमाह*अथेति*। शास्त्रानुक्तस्यापि सुप्सु क-
र्मादीनां वाच्यत्वस्य कर्माद्याश्रितैकत्वादिवाच्यत्वसिद्ध्यर्थमभियुक्तै-
रिष्टत्वान्नाभियुक्तव्यवहारविरोधापत्तिरित्याशयः। शास्त्राश्रितानभि-
धेयत्वस्य कर्मादेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे शास्त्रविरोधमाशङ्क्य पारिभाषि-
कानभिधेयत्वोक्त्यभ्युपगमेन तावत्परिहरति*शास्त्रे हीति*॥ परमा
र्थतश्च कर्मादिवाच्यत्वे शास्त्रस्यौदासीन्यान्न विरोधशङ्काप्यस्तीत्याह
*नच कर्मादय इति*एतच्च कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वं बह्वादि- ६६०।२
शब्दानां संख्याप्राधान्योक्त्या व्याख्याततत्वान्नापन्होतव्यमित्या-
शयः। ततश्च सुप्स्वपि कर्मादीनां विशेषणत्वस्यैव शास्त्रेणो-
क्तत्वादेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य सुब्विषयत्वोक्तिरयुक्तेति सूच-

यितुमाह * तस्मादिति * कर्मादिवाच्यत्वोक्तौ शास्त्रस्यौदासीन्ये सुप्सु वाच्यत्वं न तिङ्क्ष्विति व्यवस्था किंनिबन्धनेत्याशङ्क्य न्याय-व्यवस्थोपपत्तिमाह * तत्रेति * । शास्त्रेण कर्मादेः सुब्वाच्यत्वानुक्तौ सकत्वधिकरणे द्वितीयायाः कर्मवाचित्वस्य कर्मणि द्वितीयेति शास्त्रोपदिष्टत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य संख्याप्रधानबह्वादिशब्दोक्तसंख्याविशेषणत्वात्कर्मादेः शास्त्रेण श्रुत्या वाच्यत्वानुक्तावप्यर्थाद्वाच्यत्वोक्तिमाह * अर्थापत्त्या वेति * न्यायादू व्यवस्थां विवृणोति * तत्रेति * पारिभाषिक्येव चेह कर्मादीनां विशेषणतोच्यते वस्तुतस्तु कारकविभक्तिभिःकारकस्यैव प्राधान्येनाभिधानाभ्युपगमादन्यथा चैकत्वादेः कारकद्वारा क्रियाङ्गत्वोक्त्ययोगापत्तेःसंख्यैव कारकविशेषणमिति द्रष्टव्यम् । तिङ्क्षु भावनयोपस्थापनात्कारकस्यावाच्यत्वाभ्युपगमे सुप्स्वपि निष्क्रियाकारकायोगेन क्रियावाच्याख्यातानपेक्षकारकपदप्रयोगभावादवश्यं भाव्येनाख्यातपदेनोक्तया भावनयोपस्थापनोपपत्तेः कारकस्यावाच्यत्वापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * आख्यातपदात्प्राक्कारकपदप्रयोगे तावत्कारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः कारकस्य वाच्यतावश्य कल्पनीयेति परिहरति * कथमिति * निष्क्रियकारकायोगेन क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्यनुपपत्तेः कारकाविभक्त्युच्चारणान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानायाः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वकल्पनात्प्रथमं सुबन्तप्रयोगेपि कारकप्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वसम्पत्तिं स एव शङ्कते * नन्विति * उपदर्शिना विवक्षोक्तिः वक्तुर्वस्तुतः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वेप्यर्थप्रतीतिनिरपेक्षस्य विभक्त्युच्चारणमात्रस्य कारकविवक्षापूर्वकत्वकल्पनायोगान्न तत्र श्रोतुः क्रियाविवक्षापूर्वककारकविवक्षाकल्पनाद्वारा कारकप्रतीतेः प्राक् क्रियाप्रतीतिः सम्भवतीति परिहर्त्ता शङ्कां दूषयति * सत्यमिति * कारकमप्रतिपद्यैव पूर्वतरविवक्षितक्रियाप्रतीत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयत्वमुक्तं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कुत इति * । पूर्वार्द्धविवृतान्योन्याश्रयोपपादनार्थमुत्तरार्द्धं विवृणोति * द्वयोरिति * । जायतेऽस्ति
६६१२ विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्विधा क्रियान्यतमाक्रियाशून्यस्य कस्यचित्प्रातिपदिकार्थस्याभावादर्थापत्त्याऽस्तिधातुः प्रथमपुरुषस्थवर्तमानविभक्तिपरोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते इत्यागमगम्यास्त्यादिधातुघटाद्वा सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रिय

त्वावगतेः क्रियाक्षेपद्वारा कारकाक्षेपः सेत्स्यतीति प्रातिपदिकार्थस्य क्रियागमकत्वोपपत्तेरस्त्यादिधातुर्नैव वा क्रियोदानोपपत्तेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * तिष्ठतिनाद्वितीयभावविकारोक्तौ प्रथमभावविकारवाच्यास्तितः । प्रातिपदिकार्थेनास्तितातिष्ठत्याद्यकर्मकक्रियाक्षेपेपि कर्मादिकारकाक्षेपायोगात्प्रातिपदिकशब्दे भावेऽन्योन्याश्रयमपरिहार्यमित्याह * तादिति * श्लोकं व्याचष्टे * सामान्ये न हीति * क्रियाशक्तिरूपत्वात्कारकस्य क्रियां विना भावनाशक्तेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे क्रियाविशिष्टस्यैव वाच्यत्वप्रसंगान्नागृहीतविशेषणन्यायेन क्रियाया एव वाच्यत्वावगतेः क्रियया कारकाक्षेपोपपत्तिमाशङ्क्य कर्माद्याख्यानां कारकत्वाभिमतानां क्रियाविषयत्वेपि शक्त्यन्तरेभ्योऽन्योन्यं च स्वत एव प्रतिकारकं वैलक्षण्याच्छोणत्वादेरिवाश्वत्वाद्यनपेक्षस्य क्रियानपेक्षाणां वाच्यत्वोपपत्तेः क्रियाया द्वितीयादिविभक्तिवाच्यत्वानापत्तिमाह * नच विभक्तिरिति * विभक्त्युक्ता तु संख्या यथा क्रियाविशेषाक्षेपे कारकविशेषाक्षेपे वा न शक्ता तथा न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इत्यादिवार्त्तिकेनोक्तमित्याह * न च संख्येति * तेनाख्यातात्प्राक्कारकविभक्त्यन्तपदप्रयोगे कारकातिरिक्ताक्रियाप्रत्यायकाभावादपरिहार्यमन्योन्याश्रयमित्युपसंहरति * अत इति * प्राक्कारकपदप्रयोगे कारकस्य वाच्यत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * विलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या स्वतो विलक्षणानामेव शक्तीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां क्रियाक्षेपकत्वायोगात् क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकावभक्त्या नोत्पत्तव्यमित्याशङ्कामनुमोद्य शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्य वक्तुः प्राग्विवक्षितां क्रियां प्रतिपद्यत इति परिहारोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य निर्विषयशक्तिनिरूपणाशक्तेर्विषयभूतक्रियाक्षेपं विना शक्त्यात्मककारकोक्त्यपर्यवसानात्कारकोक्तिपर्यवसानार्थत्वेन क्रियाक्षेपोक्तेरर्थवत्त्वसूचनार्थं कारकेण सह क्रियाया विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धसद्भावात्कर्मादिकारकविषयत्वार्हसकर्मकक्रियाक्षेपोऽवश्यं वक्तव्य इत्याह * तत्सम्बन्धाच्चेति * । प्राक्कारकपदप्रयोगे कारकस्य क्रियाक्षेपायोगाद्वाच्यत्वावगमेपि पश्चात्प्रयोगे क्रियाक्षेपोपपत्तेरवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * यदा तर्हीति । * प्राक्प्रयोगेऽवधारितायां वि-

भक्तेः कारकाभिधानशक्तेः पश्चात्प्रयोगेप्यपह्नवो न संभवतीत्याश-
९६२।३ येन परिहरति * सत्यमिति ।* शङ्काशयं विवृणोति* नन्विति ।*
परिहाराशयं विवृणोति*न शक्यमिति* शक्तेरनित्यत्वे सम्बन्धस्य
कथमनित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य नियम्यते यदेकस्य सम्बन्धः सो-
ऽर्थशब्दयोरिति वार्त्तिके वाच्यवाचकशक्तिद्वयनियमस्य सम्बन्ध-
तयोक्तत्वादित्युक्तम् । एवमपि शक्तिरेव सर्वदा न त्वशक्तिरिति
कथमवधारणेत्याशयेनाशङ्कते * अथेति * अवधारणोपायोक्त्या
परिहरति * तदिति * परिहारप्रतिज्ञार्थं तदितिवार्त्तिकावयवं
तावद्व्याचष्टे*सर्वत्रैवेति*अवधारणोपायोक्त्यर्थं श्लोकं व्याचष्टे*स-
तामपीति*। अन्यतः सिद्ध्युक्त्या व्याख्यातस्य कृतार्थत्वस्यानारम्भ-
हेतुतायां दृष्टान्तोक्त्यर्थं प्रतिबन्धसहकारिकारणान्तराभावोक्ति।
अव्याप्तत्वदोषाभावोक्तिव्याख्यार्थं कार्यमेत्युक्तम् । असतश्चेत्यनेनोत्त-
रार्द्धं व्याख्यातमुपपादयितुमनिमित्तेत्युक्तम् । सतोपि कार्याना-
रम्भकत्वोपपत्तिमसतश्च कार्यारम्भकत्वानुपपत्तिं सतोऽप्यग्रहणा-
पपत्त्युक्त्यर्थेनासतश्च ग्रहणानुपपत्त्युक्त्यर्थेन 'विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्टे-
मग्रहणं क्वचित् । न त्वत्यन्तासतो ऽस्तित्वं काश्चित्प्रत्युपपद्यत' इत्यादि-
संम्बन्धग्रन्थवार्तिकेन द्रढयितुमाह*इतीति* श्लोकार्थमुपसंहरति*
तस्मादिति* एकस्याः शक्तेः सदसद्भावविरोधात्सदैव युक्ता नासत्ते-
त्यवधारणोपायत्वेन सामान्यन्यायमात्रमेतदुक्तं वस्तुतस्तु लब्धात्मक-
त्वाच्छक्तेः कारकस्य विभक्तिश्रुत्युक्तत्वसंभवे नुमाननिरासेनाख्यात-
पूर्वेपि प्रयोगे कारकोक्त्याख्यकार्यारम्भकत्वोपपत्तेन कदा चिदसत्व-
शङ्कास्तीत्याह*लब्धात्मकत्वाच्चेति * । तद्यत्र नशास्त्रेणेत्यादिवा-
र्त्तिकेन न्यायाद्व्यवस्थामुपपादितामुपसंहरति*अतश्चेति*वैयाकरण-
मतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाभ्युपगमेपि धात्वर्थेनोपस्थापना-
संभवात्कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेभिहिते तस्मिन् पक्षे संख्यावगमात्प्राक्क-
र्तृकर्मणोरुपस्थानस्यैकान्तिकत्वाद्विशेषणत्वेपि वाच्यत्वाशङ्का ना-
स्तीति नियतेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वकर्तृकस्यापि कुसूलभेदना-
दिधात्वर्थस्य कदा चिद्दर्शनेन कर्त्रुपस्थानैकान्तिकत्वायोगादुपस्था-
पकत्वेपि च धातुप्रत्यययोर्व्यवधानाभावात्प्रत्ययवाच्यसंभवाद्वाच्य-
त्वानापत्तिसूचनार्था नित्यानुमेयोक्तिः । भाष्ये कर्तृग्रहणस्योपल-
क्षणार्थत्वसूचनार्था कर्मोक्तिः ॥ नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे-

* अथात्रेति * । कर्त्रभिधानव्याप्तहेत्वनुक्तेः कथमनेन भाष्येणानु- ६६।३।२
मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्यावि-
शेषानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्सूचितस्य च सामानाधिकर-
ण्यस्य हेतोस्तावत्कर्त्रभिधानव्याप्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमारभ-
ते * क इति * । कर्तृत्वाधिष्ठानभूतो द्रव्यविशेषः कर्तृविशेषो-
क्त्योक्तः । पचत्युक्तया च शब्विकरणः पचतिशब्दः । संख्यानु-
वर्त्तनेन भाष्योक्तेन देवदत्तादिपदस्थकारकविभक्तिप्रतिबन्धलक्षणं
तद्विशेषणशोभनत्वाद्यन्वयलक्षणमपि च देवदत्तादिपदानुवर्त्तने
सामानाधिकरण्यसूचनद्वारा सूचितमिति सूचनार्थं सर्वेत्युक्तम् ।
पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वे देवदत्तशब्दानुवर्त्तनस्य सामानाधिकर-
ण्यापादानद्वारा हेतुत्वसिद्धये सामानाधिकरण्यादनुवर्त्तनं भवति
द्वयोरेकार्थतात्पर्याख्यैकार्थवृत्तिलक्षणैकविषयत्वे च सत्येकार्थविष-
यबुद्धिजनकत्वाख्यं सामानाधिकरण्यमवकल्पत इत्युक्ते विषयो-
क्त्या वा व्यत्वविवक्षायां पर्यायत्वापत्तिः शब्दव्यापारविषयत्वमात्र-
विवक्षायां तु साध्यासिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्याभिधानातिरिक्तव्यापा-
राभावात्तद्व्यापारविषय्यभिधानविषयीभूतकर्तृत्वाभेदोपचाराद्देव-
दत्तादीनां पचतिशब्दव्यापारभूताभिधानविषयतया लब्धकर्तृत्ववि-
षयत्वैर्देवदत्तादिशब्दैःसहैकविषयत्वनिबन्धनात् सामानाधिकरण्या-
त्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वसाध्यासिद्धिः पचतिशब्दस्य देवदत्ता-
दिशब्दानामभेदोपचारानपेक्षकर्तृत्वविषयव्यापाराभावात्पर्यायत्वाना-
पत्तिरिति सूचयितु पचतिशब्देन देवदत्तादिसर्वपुरुषानुगतकर्तृत्वसा-
मान्याभिधानद्वारातद्विशेषभूतानां देवदत्तादीनां स्वव्यापारविषयीकृ-
तत्वक्षिप्तत्वे सति पचतिशब्दस्य देवदत्तादिशब्दसामानाधिकरण्यं लभ्य-
ते नान्यथेत्युक्तम् । आक्षेपहेत्वभेदोपचारोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृत्वस्य
सामान्यरूपतोक्ता जातिवाचिनां गवादिशब्दानां वारुणादिशब्दानां
व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभावेपि तद्वाचिशाबलेयघटादिशब्दसामाना-
धिकरण्यवत्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावेपि लक्षणया कर्तृपरत्वो-
पपत्तेर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं भविष्यती-
त्याशङ्क्य *लक्षणा येति* । वैयाकरणमते धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावा-
द्धात्वर्थेनैव लक्षणापत्तिमापाद्य विक्लेदनधात्वर्थपक्षे तावल्लक्षणाशक्त्यैव
परिहरति *नेति* देवदत्तसमवेतस्य कर्तृत्वस्य पाकेनैकार्थसमवाया

भावेऽपि गङ्गयैव तीरस्य लक्षणोपपत्तिमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यासि-
द्धये च लक्षणाभ्युपगमात् तच्चान्यसमवेतलक्षणायामपि न सिद्ध्यतीति प-
रिहारायैकत्वमभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यमभेदोपचारो वा येनाऽऽश्री-
यते गृह्यत आपाद्यते तण्डुलसमवेतमेव पाकेन लक्षयितुं शक्यमित्यु-
क्तम् । यद्वा यथा लः कर्मणि चेति सप्तम्यन्तेन कर्मशब्देन कर्तृशब्देन
वा सप्तम्यन्तबहुद्येकशब्दसामानाधिकरण्यसिद्ध्यै बहुत्वादिलक्ष्यमाणं
कर्मत्वेन कर्मसमवेतमेकत्वादि लक्षयितुं शक्यते न कर्तृसमवेतं-
च न कर्मसमवायि तथा पाकेनान्यसमवायिकर्तृत्वं न लक्षयितुं शक्य-
मिति दृष्टान्तार्थतदुक्तम् । देवदत्तस्थानामधिश्रयणादीनां पाकत्वा-
त्पाकेन कर्तृलक्षणोपपत्तिं शङ्कते*तत्रेति*कः पच्यर्थो नाम येयं तण्डु-
लानां विक्लित्तिरिति महाभाष्ये विक्लेदनस्य पाकत्वोक्तेरधिश्रयणा-
दीनां पाकत्वायोगमाशङ्क्य यद्यपि विक्लित्तिः पच्यर्थ इत्युक्तं तथापि
विक्लित्तेः पाकत्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्ते-
र्धातूक्तव्यापारस्य च कर्तृत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तव्यापारपाकत्वाभ्युपग-
माद्देवदत्तव्यापारस्य पाकत्वाभावे तस्य कर्तृत्वायोगापत्तेर्विक्लित्ति-
फलस्याधिश्रयणादिव्यापारसमूहस्य पचिवाच्यत्वं नाधिश्रयणादि-
मात्रस्यैकैकस्येत्येवमर्थत्वेन विक्लित्तिः पाकफलमिति प्रयोजनवा-
च्यर्थशब्दाभ्युपगमेन भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायापि तस्य शब्दो
यद्यपि महाभाष्यात्तण्डुलस्थः पाक इत्याभाति तथापि देवदत्तशब्द-
सामानाधिकरण्यसिद्ध्यै देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्ध्यै च तस्य सम्ब-
न्धिना पाकेन भाव्यमिति कृत्वाधिश्रयणादय एव भाष्ये पाकत्वेनो-
च्यन्तइत्यर्थः । यद्यप्यधिश्रयणादयः पाकत्वेनोच्यन्त इति कृत्वा
पाकेन कर्ता लक्षयितुं शक्यस्तथाप्यत्र लक्षणाद्वारं सामानाधिकरण्यं
संभवतीति परिहारं प्रतिजानाति*सत्यमिति*॥ गोत्वारुण्यादीनां
साक्षाद्व्यक्तिद्रव्यसमवायाद्विशेष्ये व्यक्त्यादौ स्वानुरक्तबुद्ध्युत्पाद-
कत्वेन गवादिशब्दस्य विशेष्यपर्यन्ताभिधानव्यापारावगतौ हेतुभूते
मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वा निमित्ततया विशेष्ये गवादिशब्दप्रवर्त-
कत्वात्सामानाधिकरण्यापादकत्वसंभवेप्यधिश्रयणादीनां देहसम-
वायाद्देहदेहिनोरभेदोपचाराद्देह्यात्मसमवेतत्वव्यपदेशोपि परिस्पन्द-
रूपत्वेन साक्षादमूर्तात्मसमवायायोगाद्देहस्य वाऽचेतनत्वेनाऽस्वात-
न्त्र्यात्कर्तृत्वानुपपत्तेरात्मन एव चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वस्य न्या-

च्यत्वाद्विशेष्यस्य कर्तृत्वाभिमतस्य देवदत्ताख्यस्यात्मनोऽधिश्रयणा-
द्यनुरक्तस्यानवगतेः पाकवाचिनो धातोः कर्तृपर्यन्तव्यापारावगति-
हेतुभूते मतुल्लोपे वाच्याभेदोपचारे वाधिश्रयणादीनां निमित्तत्वा-
योगेन देवदत्ते पचिशब्दप्रवर्तकत्वायोगान्न सामानाधिकरण्यापादकत्वं
संभवतीति वैधर्म्योक्त्योपपादयति *गोत्वेति*एतदेव दृष्टान्तरुपपाद-
यितुमुपसंहरति *अत इति* मतुल्लोपाभेदोपचारौ विना सामानाधि-
करण्याभावे दण्डादिशब्ददृष्टान्तः। अधिश्रयणादयो देवदत्त इति
प्रयोगाभावदृष्टान्तेनाधिश्रयणादीनां देवदत्ते स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पाद-
कतायामुपपादितायां रूपादिशब्दोक्तानां गुणानां द्रव्ये स्वानुरक्त-
बुद्ध्यनुत्पादकत्वेप्यरुणादिशब्दोक्तानामुत्पादकत्ववदधिश्रयणादिश-
ब्दोक्तानामधिश्रयणादीनां कर्त्तरि स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेपि
पच्युक्तानामुत्पादकत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं पाको देवदत्त इति प्र-
योगाभावदृष्टान्तोक्तिः। भाष्योक्तस्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादि-
पदस्थसंख्यानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्त्रभिधा-
नगमकत्वात्सामानाधिकरण्येनैव तावत्कर्त्रभिधाने साध्ये कर्त्रभि-
धानन्यायेनैव कर्माभिधानस्यापि भाष्येभिमतत्वात्कर्माभिधानेपि
साध्ये प्रयोगमाह * तस्मादिति * आद्येनादिशब्देन पच्यतेश-
ब्दोपादानात्पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्त्तित्वा-
त्पक्तृशब्दवत्पच्यतेशब्दः कर्मवाच्योदनादिकर्मपदाभेदवर्त्तित्वात्प-
क्वशब्दवदिति तन्त्रेण प्रयोगद्वयं द्वितीयेनादिशब्देन पाकादिशब्दव-
दिति वैधर्म्यदृष्टान्तः सूचितः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अभेदेति * १६४।१
साक्षाद्भाष्योक्तेन हेतुनास्मिन्नेव साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * प-
चतिपच्यतइत्येवंप्रकारयोः शब्दयोरित्येवं धर्मिणोः कर्तृकर्मप्रकारयो-
र्वाच्ययोरित्येवं च वाचकत्वविषययोस्तथाशब्देनोक्तेः पचतिशब्दस्य-
कर्तृवाचित्वं कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्तृशब्दवत्पच्येतशब्दस्य-
कर्मवाचित्वं कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्वशब्दवदिति प्रयो-
गद्वये चशब्देन पाकादिशब्दे वैधर्म्यदृष्टान्ते सूचिते दाराः पचन्तीति
दाराख्यस्य कर्तुरेकत्वेप्याख्याते बहुवचनदर्शनात्कर्तृगतसंख्या-
नुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्र कर्त्तरि कर्मणि वा भूतस्य विद्य-
मानस्य संख्याभेदस्यानुवर्त्तनादित्येवं तद्भूतोक्त्या व्याख्यातस्या-
सिद्धत्वमाशङ्क्य कर्तुरेकत्वादिति भाष्योक्तेन कर्तृसंख्यानुवर्त्तनेन कर्तु-
र्विशेषवाचिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनं विवक्षितमिति सूचनार्थं कर्तृक-

मशब्दोपात्तोत्येवं तच्छब्दोपात्तोक्त्या तद्भूतोक्तिर्व्याख्याता । श्लोकं व्याख्यातुमाह * पचतीति * यैव कर्तृवाचिनि शब्दे संख्येत्यनेन शाब्दी संख्याऽत्र विवक्षिता न वास्तवीति हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थं सूचितं देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाको देवदत्तस्य पाकावोदनस्य पाकौ शाकौदनयोः पाक इति वा वैधर्म्यदृष्टान्तसूचनायादिशब्दौ तथैव वाचकत्वमित्यनेनोक्तयोः कर्तृकर्मवाचित्वपक्षयोर्दृष्टान्ता यैर्वाक्यैरुदाह्रियन्ते तान्येवं वक्तव्यानीत्यर्थः । कर्तृकर्मविशेषवाचिदेवदत्तौदनादिशब्दोक्तसंख्याविशेषानुवर्त्तनवत्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वस्यापि कर्तृकर्मविशेषस्यापि च सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्तृकर्माभिधानगमकत्वोपपत्तेः कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेतुना कर्त्रभिधाने साध्ये कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन च हेतुना कर्माभिधाने साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतेशब्दयोः कर्तृकर्मवाचित्वप्रतिज्ञायाः किंचशब्देनानुकर्षणाद्धेतोः प्रतिज्ञाकाङ्क्षापूरणाया उभयप्राप्तौ कर्मणीति परिसंख्यायाः कर्त्रनभिधायित्वेऽपि कर्तृविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावात्तयानैकान्तिकत्वशङ्कानिवृत्तयेऽभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणे कृते कर्मषष्ठ्याः कर्मणोऽभिहितत्वेनैव निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वात्तयानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्त्रभिधाने हेतुः कर्मणोऽभिहितत्वेन निमित्तेन कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्माभिधाने हेतुरिति विशिष्टहेतूक्त्यै तयोरिति विशेषणान्तरं कृतं कर्तृकर्मणोरभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणसामर्थ्यात्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वहेत्ववगतेः प्रथमाविभक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतोरसिद्धत्वं न शङ्कनीयम् ॥ प्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन किंचशब्दं व्याचष्टे *इतश्चेति* हेतूक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * येनेति * प्रथमाविभक्त्यप्रतिबन्धकत्वेनासिद्धत्वशङ्कानिवृत्त्यै कारकविशेषणम् । अनभिहिताधिकारविहितोक्त्याभिहितत्वस्य निमितत्वे सूचितां युक्तिं विवृणोति * यदिहीति * पक्तृपक्वशब्दयोर्दृष्टान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन साधर्म्यमिति श्लोकावयवव्याख्यार्थं पक्तिरित्युक्तम् ॥ पचतिशब्दस्य कर्त्रनभिधायित्वे साध्ये पच्यतेशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तः श्रुत्योक्तः पच्यतेशब्दस्य कर्माभिधायित्वे साध्ये पचतिशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तोऽर्थादुक्त इत्येवमन्यदिति श्लोकावयवं व्याचष्टे * साधर्म्यादिति * यो यद्विशेषबोधकः स तद्बोधक इति श्रोत्रादौ व्याप्तिदर्शनादेकत्वादिसं-

ख्यायाश्च संख्यान्तरपरिच्छेद्यात्कर्तुः स्वपरिच्छेद्यकर्तृव्यावर्तकत्वेन
कर्तृविशेषरूपत्वात्कर्तृसंख्याबोधकत्वेनाख्यातस्य कर्तृबोधकत्वानु-
मानाशयतया कर्तुरेकत्वं वाच्यविपर्यीकृत्य येन कारणेनैकवचनं
प्रयुज्यते तेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवमेतद्भाष्यव्याख्यानायैत-
त्सूचितं प्रयोगमाह * इतश्चेति * पचतिपच्यतेशब्दाख्यस्य धर्मि-
विशेषणस्य कर्तृकर्मविषयत्वाख्यस्य च साध्यधर्मविशेषणस्याधिका-
रतो लाभात्पचतिशब्दादिः कर्तृकर्मणोर्बोधकः कर्तृकर्मविशेषबोध-
कत्वाद्यद्यद्विशेषबोधक तत्तद्बोधकं यथा श्रोत्रं शब्दविशेषाकारबो-
धकं शब्दबोधकमिति प्रयोगार्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति *
नागृहीतविशेषणन्यायबलेन कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याबोधकतात्र हेतुत्वेन
विवक्षितेति विप्रतिषेधोक्त्या सूचितम्। अभिधेयभावनाविनाभाव-
द्वाराख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकताया मीमांसकेनाप्यभ्युपेतत्वात्सिद्ध-
साध्यतामाशङ्क्य तद्विशेषवाचित्वात्तद्विशेषबोधकत्वाद्वा तद्वाचि-
त्वसाधनं कारकतद्विशेषसंख्यावाचिन्यां द्वितीयादिविभक्ताविव
वृक्षत्वादिसामान्योक्त्यनपेक्षतद्विशेषशिंशपात्वादिवाचिनि शिंशपा
दिशब्दे पि तद्विशेषवाचित्वतद्विशेषबोधकत्वयोः सद्भावेनानैका-
न्तिकत्वापत्तेः कर्तृकर्मवाचित्वसिद्ध्यै कर्तृकर्मबोधकत्वसाधना-
त्सिद्धसाध्यत्वपरिहारं सूचयितुमाह *नचेति * प्रयोगाभिप्रेतं ६६५।४
साध्यमुपसंहरति * तस्माद पीति *। यदेकत्वं वाच्यं विषयी-
कृत्यैकवचनं प्रयुज्यते तद्येन कारणेन पचतिशब्दे कर्तु सम्ब-
न्धित्वेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवं कर्तृविशेषदेवदत्तादिविशेषण
संख्यान्वयस्य कर्तुर्वाच्यत्वे हेतुतया भाष्योक्तस्य विशेषणमात्रो-
पलक्षणत्वात्कर्तृकर्मणी पचतिपच्यतेशब्दवाच्ये पचतिपच्यते-
शब्दप्रयोगे कर्तृकर्मविशेषभूतदेवदत्तौदनादिविशेषणैः सम्बद्ध्य-
मानत्वाद्यच्छब्दप्रयोगे कर्तृकर्मणी विशेषणैः सम्बध्येते तच्छब्द-
वाच्ये यथा पक्तृपक्वशब्दवाच्ये यच्छब्दवाच्ये च न भवतस्तच्छब्दप्र-
योगे विशेषणैर्न सम्बद्ध्येते यथा भावोत्पन्नाख्यातवाच्ये इत्येतद्भाष्यसू-
चितं प्रयोगं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तद्वययुक्तमाह*किंचेति*श्लोकं व्या-
चष्टे*इतश्चेति*यत्रेत्यनेनोत्तरार्द्धोक्तवैधर्म्यदृष्टान्तं सूचितं साधर्म्य-
दृष्टान्तं व्याख्याय वैधर्म्यदृष्टान्तव्याख्यार्थं यत्र त्वित्युक्तम्। जातिगुण-
शब्दानभिधेययोरपि व्यक्तिद्रव्ययोर्विशेषणान्वयदर्शनादनैकान्तिकत्व-
माशङ्क्य विशेषणान्वयान्यथानुपपत्त्या तयोरपि वाच्यत्वकल्पनेनानैका

न्तिकत्वपरिहारं सूचयितुमाह*नचेति।*पञ्चानामपि प्रयोगाणां भ
ख्यकाराभिप्रेतत्वं दर्शयितुमाह *तदिति* कर्तृविशेषदेवदत्तादिगतसं
ख्यायोगित्वमात्रेण भाष्योक्तेन कथं सामानाधिकरण्यादि दर्शितं भव
तीत्याशङ्क्याह*तद्गतेति*भिन्नयोरर्थयोः संख्यैक्यनियमाभावेन पचति
देवदत्तशब्दयोरर्थैक्यं विना पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्दगतसंख्यायो
गित्वायोगादेकार्थलक्षणं सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिस्तावत्स्प
ष्टा कारकाविभक्तिप्रयोगे चानर्थक्यापत्तेराख्यातस्य कारकानभिधायि
त्वप्रसङ्गेन कारकवाचिना देवदत्तादिपदेन सहैकार्थ्यलक्षणसामानाधि
करण्यायोगप्रसंगात्कारकविभक्त्यप्रयोगं विना सामानाधिकरण्या
नुपपत्तिः प्रतिबन्धभावे च कर्मणि द्वितीयेत्यादिविधानादवश्यं कार
कविभक्तिप्रयोगापत्तेराख्यातस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना
कारकविभक्त्यप्रयोगानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कारकविभक्तिप्रतिब
न्धकत्वं विना तद्गतसंख्यायोगित्वानुपपत्तिः कर्तृभूतदेवदत्तादिगतसं
ख्याविशेषानुवर्त्तनाख्यस्य तद्गतसंख्यायोगित्वस्य तद्गतसंख्याया बो
धकत्वं विनायोगात्तद्गतायाश्च संख्यायास्तद्विशेषत्वात्साक्षादेव तद्वि
शेषबोधकत्वं विनानुपपत्तिः। अर्थान्तरस्यार्थान्तरासामान्यरूपाविशेष
णान्वयायोगाद्देवदत्तपचतिशब्दयोरैकार्थ्याभावे पचतिशब्दार्थस्य देव
दत्तशब्दार्थविशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणा
न्वयं विना विशेषणवाचिशोभनादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
शोभनादिशब्दोक्ताया अपि च संख्यायाः कर्तृगतत्वात्सामानाधिक
रण्यं विनानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कर्तृविशेषणान्वयं विना तद्गत
संख्याया योगित्वानुपपत्तिरित्याशयः। शङ्काभाष्यार्थमुपसंहरति*
तस्मादिति*उच्यतइत्यादि नकेन चिद्बाध्यतइत्यन्तं परिहारभाष्यं कर्तु
रवाच्यत्वे व्याख्यातश्रवणेनुष्ठेयक्रियावगमादवगमोपपत्तेर्वाच्यत्वप्र
माणार्थापत्त्यनुदयेनानुपलब्धिविरोधोक्त्यर्थतया व्याचिख्यासुरा
ख्यातान्वयव्यतिरेकान्यथानुपपत्तिप्रभवयाऽऽर्थापत्त्याख्यातगम्यत्वा
वगमादनुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्य सिद्धसाधनत्वापत्तेर्गम्यत्वमात्र
स्यासाध्यत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थं शङ्काभाष्यं तत्र त्वनुपलब्धिविरोधो
स्त्येवेति परिहारसूचनार्थं भाष्यसूचितैः पञ्चाभिः प्रयोगैर्वाच्यवाच
कशक्ततानुमीयते गम्यगमकत्वमात्रं वेति विकल्पाद्यकल्पे भाष्यं व्या
ख्यातुमारभते*तत्रेति*प्रतिज्ञादोषाणां सर्वप्रयोगसाधारण्येपि हेतु
दोषाणां प्रतिहेतूपपादनवैलक्षण्यसूचनार्थं सामानाधिकरण्यात्ता

वत्पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मवाचीति यदुक्तमित्युक्तम् । एकप्रमाणानुदयमात्रेणानुपलब्ध्यसिद्धेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेणानुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्यार्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धेरित्युक्तम् । प्रमाणान्तराणां शक्तिविषयत्वाभावादेवानुत्पत्तेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिमुपपादयितुमाह *सर्वेति ।* अनुमानविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *अनुमानेति* धात्वर्थस्याकर्तृकस्यापि क्व चिद्दर्शनेन कर्त्रविनाभावात्कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य प्रत्ययस्य कर्तृकर्माभिधानानभिधानविचारविषयत्वात्तद्वाच्याया भावनायाः क्व चित्कर्तृव्यभिचाराभावेनासिद्धत्वपरिहारसूचनायात्यन्तोक्तिः । तिङः कर्तृकर्मवाचित्वाभावे प्रयोगमुक्त्वा कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वाभावे प्रयोगमाह *तथेति* तिङ्वा- ९६६।३।
च्यया भावनया कदा चिदत्यज्यमानत्वादित्याद्यहेत्वर्थः । भावोत्पन्नलकारेषु तिङः कर्तृकर्मविषयव्यापाराभावेप्यभिधेयाविनाभावेन प्रतीयमानत्वादिति द्वितीयहेत्वर्थः यत्तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तिङ्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तिङ्वाच्यं यथा कर्तृत्वाश्रयभूतं देवदत्तादिद्रव्यं कर्मत्वाश्रयभूतं चौदनादिद्रव्यमित्याद्यदृष्टान्तार्थः । यद्यद्वाच्येन न त्यज्यते यद्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तद्वाच्यं यथा शिंशपाशब्दवाच्येन शिंशपात्वेनात्यज्यमानं शिंशपाशब्दव्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानं वृक्षत्वं न शिंशपाशब्दवाच्यमिति द्वितीयदृष्टान्तार्थः । कर्तृकर्मणी नाख्यातेनाभिधीयेते कारकत्वात्करणादिवत्कर्तृकर्मोत्पन्नस्तिङ्शब्दः कर्तृकर्मणोरवाचकः । आख्यातत्वाद्भावोत्पन्नतिङ्शब्दवदिति स्वयं प्रयोगद्वयमाह * कारकत्वादिति * । भाष्यानारूढमप्येतत्प्रयोगद्वयं सम्भवादुक्तमिति सूचयितुमाह * अपीति* एवमपीति पूरणीयं सर्वेषां प्रयोगाणां लोकविरोधं शङ्कापूर्वं निरस्यति *नन्विति*अभिधेयोर्थो गवादिशब्दानां जातिर्गम्यमानो व्यक्तिर्द्योत्यः प्रादीनामुपसर्गाणां गमनादिस्तिष्ठत्यादिधात्वर्थः विषयो योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पद्मत्वाद्येकार्थसमवायिपङ्कजननकर्तृत्वादिवाचिनां पद्मत्वादिः । कर्तृकर्मणोराख्यातगम्यत्वमात्रानुमानमाख्यातस्य कर्तृकर्मगमकत्वमात्रानुमानं च कस्मान्न भाष्यकृता दूषितमित्याशङ्क्य सिद्धसाधनपरतयैव निरस्तत्वादिति परिहारं सूचयितुमाह * यदित्विति ।* वाच्यवाचकशक्त्यनुमानस्य लोकविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह * लोकेति । * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति

कुत इति । वक्तव्यं चैव यः शब्दो विनाशित्वेन साध्यत इत्यादि-
शब्दाधिकरणवार्त्तिकोक्तेन च मार्गेण वर्णात्मकशब्दः कारकवाचि-
त्वेन साध्यते स्फोटात्मको वा जात्यादिगुणाद्यात्मको वेति त्रेधा। शब्दवि-
कल्पनया शक्त्यात्मकं कारकमाख्यातवाच्यत्वेन साध्यते द्रव्यात्मकं
वेति द्वेधा कारकविकल्पेन शक्तिर्द्रव्यादत्यन्तव्यतिरिक्तात्यन्ताव्य-
तिरिक्ता वाच्यतिरिक्ता वेति त्रेधा व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन वर्णात्म-
कशब्दधर्मिपक्षे तवाप्रसिद्धविशेष्यः पक्षः स्फोटात्मकपक्षे मम
जात्याद्यात्मकपक्षे द्वयोर्द्रव्यात्मककारकधर्मिपक्षे तव शक्त्यात्मक-
पक्षे मम व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षे तवात्यन्ताव्यतिरिक्तपक्षे ममा-
त्यन्तव्यतिरिक्तपक्षे द्वयोः कारकधर्मिपक्षे वर्णस्फोटजात्यादिशब्दवि-
कल्पनया तथैवाप्रसिद्धविशेषणाः शब्दधर्मिपक्षे शक्तिद्रव्यकारकवि-
कल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च युगपद्धर्मधर्मिविकल्पेष्वप्रसिद्धो-
भय इति प्रतिज्ञादोषा वैयाकरणं प्रति योज्या इत्याह * शेषा अ-
पीति * ॥ सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकमविशेषितं वा हेतुरि-
ति त्रेधा सामानाधिकरण्याख्यहेतुं विकल्प्याद्यकल्पे तावदसिद्धता-
माह *तथेति* वाशब्देन तृतीयः कल्पः सूचितः । संख्याद्यभिधानाभ्यु-
पगमेपि कारकनिवृत्त्यर्थोऽऽद्यमात्रोक्तिः । शक्तिमात्रस्य कारकत्वे
श्रौतसामानाधिकरण्यायोगमुपपादयति *देवदत्तादीति * । द्रव्य-
कारकपक्षेपि निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिरहितस्य च व्याप-
रायोगाच्छक्तिविशिष्टस्यैव कारकतयाभ्युपगन्तव्यत्वेन कारकाभि-
धानपक्षे नागृहीतविशेषणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधानापत्तेः श्रौतं द्रव्य-
शब्दसामानाधिकरण्यं यस्मान्न युज्यते तस्माच्छक्तिकारकपक्षे सुतरां
९६७।१ न युज्यत इत्यतिशयार्थमाह * यस्यापि हीति * । द्रव्यशब्देन सहा-
ख्यातस्य श्रौतसामानाधिकरण्यायोगेपि शक्तिवाचिना पाचकादि-
शब्देन कृदन्तेन सह श्रौतसामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तेस्तात्पर्याख्यायाः सामानाधिक-
रण्यशब्दवाच्यत्वाद्वाच्यार्थतात्पर्यं विना श्रौतसामानाधिकरण्यानुप-
पत्तेः कृतां च कारकाख्यशक्तिवाचित्वेपि द्रव्योपसर्जनीभूतशक्तिवा-
चित्वेन शक्तौ तात्पर्याख्यवृत्त्यभावान्न कृदन्तेनापि सह श्रौतसामाना-
धिकरण्योपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * शक्तीति * कारकपरा-
ख्यातप्रयोगेन कारकविभक्तिर्देवदत्तेनेति तृतीयौदनमिति द्वितीया वा

प्रयुज्यत इति न चेत्यनेनोक्तम् ॥ शक्त्यभाववादिवैशेषिकादिमतेन शुद्धस्य द्रव्यस्य कारकत्वात्कारकवाचित्वेऽप्याख्यातस्य द्रव्यवाचित्वोपपत्तेर्द्रव्यशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिमाशङ्क्याह * यस्य त्विति * । शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेप्येकस्य द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वे युगपदनेककारकरूपत्वापत्तेरेकशक्तिकत्वावगमाशक्तेश्च स्वाभाविकत्वेन यावद् द्रव्यसद्भावमनपायकाष्ठादिद्रव्यं काष्ठैर्दहतीत्यादिप्रयोगे केन चित्करणादिकारकरूपेणावधारितं तस्य काष्ठानि दहतीति कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षा न कदा चित्स्यादिति दूषणं तुल्यमित्याशङ्कते * शक्तीति * शक्तेः कारकत्वे करणादिशक्तेः कदा चित्कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षाभावेनैतच्छङ्कातथानायोगाच्छक्तिमत्पक्षोऽत्र शक्तिपक्षत्वेनोक्तः। आविर्भूताया एव शक्तेः कारकत्वापादकत्वात्सर्वासां च शक्तीनां युगपदाविर्भावाभावे द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वेऽपि न युगपदनेककारकरूपत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नेति * शुद्धस्यापि द्रव्यस्य कस्यां चित्क्रियायां करणत्वं कस्यां चित्कर्मतेति क्रियाभेदात्तत्र कारकरूपेणाभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाभेदेऽनेककारकत्वोपपत्तावपि क्रियैक्ये यदपेक्ष्य नानाकारकरूपत्वं स्यात्तस्यापेक्षा कारणस्य क्रियाभेदस्याभावाच्छक्तिवच्च द्रव्यस्य स्वरूपेण भेदाभावान्नैककारकत्वेनावधारितस्य कारकान्तरत्वविवक्षोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * द्रव्यस्य त्विति * ॥ पाचकादिशब्दानां द्रव्यवाचित्वाभावेऽपि द्रव्यवाचिना देवदत्तादिशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेर्नशब्दद्वयस्यैकस्मिन् वाच्ये तात्पर्यं श्रौतंसामानाधिकरण्यं किंतु वाच्येलाक्षणिके वा स्वभावतस्तात्पर्यंशुक्लादिशब्दानांतुसमानविभक्त्यन्तद्रव्यशब्दसमभिव्याहारनिबन्धत्वेन द्रव्यपरत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावान्न श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं ततश्चाख्यातस्याकृत्यधिकरणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधायित्वे कृदन्तवत्स्वभावतः शक्तिमद्द्रव्यपरत्वाच्छ्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशङ्क्य स्वाभाविकैकार्थपरत्वलक्षणश्रौतसामानाधिकरण्याभ्युपगमे व्याख्यातस्य द्रव्यपरत्वाभावाच्छ्रौतद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यायोगं सूचयितुमाह * यदि चेति * शुद्धस्य द्रव्यस्याकारकत्वेन वाच्यताया दुराशङ्कित्वाच्छक्तिमतश्च शक्तिमनभिधायाभिधानशक्ते कृदन्तेष्वपि शक्तिमात्राभिधानावगमेनाख्यातस्य द्रव्यवाचित्वाशङ्काया दूरापास्तत्वाद् द्रव्यवाचिनोक्त्या स्वभावतो द्रव्यपरत्वं विवक्षितम् ।प्रसंगात्सुपां कारकवाचि-

नीनां द्रव्यपरत्वनिरासः नामाख्यातस्य प्रातिपदिकस्य द्रव्यपरत्वेपि धातोर्द्रव्यपरत्वानिरासायां तशब्दप्रयोगात्सुप्सु च तिङन्तेषु चेति विग्रहः कार्यः निपातोपसर्गाणां द्रव्यपरत्वनिरासस्सूचनार्थोपिशब्दः सत्वभावाल्लिङ्गसंख्याकारकान्वयार्हत्वात्सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गकारकान्तरान्वयोऽपिशब्दोक्तेषु च निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याकारकान्वयः स्यादित्यर्थः । चतुर्थं पादं व्याचष्टे * यथैवेति । * तृतीयं व्याचष्टे * ततश्चेति * तिङन्तेषु पचतीति प्रयोगे कर्त्तुः पचति ब्रूहीति कर्मादिकारकान्तरयोगः पक्वं भुङ्क्ष्वेत्यादिवच्चादिशब्दोक्ते पच्यत इति प्रयोगे कर्मणः पच्यते भुङ्क्ष्वेत्यादिकारकान्तरयोगः सुप्सु चौदनमिति कर्मणः पक्वेन तृप्यतीत्यादिवदोदनं तृप्यतीति करणादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * निष्कृष्यैष्टव्यं सदभिधेयमित्येष्टव्योक्त्या शक्तिमात्रतात्पर्याभिधानाच्छक्तिमत्परत्वनिरासोपसंहारः सूचितः । शक्तिमात्रपरत्वेपि कारकान्तरयोगः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यासम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेन शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद् द्रव्यस्य चैकशक्तिवशीकृतस्य शक्त्यन्तरायोगादित्याह*तथासति हीति* काष्ठैर्दहतीति प्रयोगे करणशक्तिवशीकृतानामपि काष्ठानां काष्ठानि दहतीति प्रयोगे कर्मशक्तियोगदर्शनात्तदैवेत्युक्तं येन कारणेन शक्तिमात्रपरत्वे सति प्राधान्यं प्रतिपद्यैकया शक्त्या वशीकृतस्य द्रव्यस्य शक्त्यन्तरान्वयार्हत्वं नास्ति तेन कारणेन कारकान्तरायोग इत्यर्थः । यथा निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याराहित्यं चकारात्कारकराहित्यं च सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गराहित्यं कृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धं तथा सुप्तिङन्तेषु कारकान्तराराहित्यमपि तेनैव कारणेन सिद्धमिति दृष्टान्तेन द्रढयितुमाह * लिङ्गेति * सुप्सु तिङ्क्षु च द्रव्यस्याप्राधान्यात्कारकान्तरान्वयवत्संख्यान्वयस्याप्यनुपपत्तावपि कारकशक्तिगतसंख्याभिधानात्संख्यायोगाविरोधः कारकशक्तीनां लिङ्गाभावेपि सुप्सु प्रातिपदिकार्थगताभिधानाल्लिङ्गयोगाविरोधः । श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायामुभयासिद्धतामुपपादितामुपसंहरति *ततश्चेति ।* लाक्षणिकमविशेषितं वेति कल्पद्वयं तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वेति वाशब्देनाविशेषितकल्पस्य गृहीतत्वसूचनार्थं सहानुभाष्याविशेषितकल्पे तावदै-

कान्तिकतामाह * अथेति । * श्रौतत्वविशेषणपक्ष एव हेतोः साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनान्यतरासिद्धत्वं वक्तुमारभते * यच्चेति । * अधिकरणशब्दस्याश्रयवाचित्वात्कस्माद्वाच्यत्वं विनार्थस्य शब्दाधिकरणत्वं न भवतीत्याशङ्क्य मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वेनानाश्रयत्वाद्वैयाकरणमते त्वाकाशाश्रयत्वादित्याह * सर्वेति । * वाच्यत्वे तु विषयत्वाख्याधिकरणतायुक्तेत्याह * वाच्यस्य त्विति । * विषयवाचित्वे ऽधिकरणशब्दस्य गौणलाक्षणिकयोरपि विषयत्वोपपत्तेः कथं वाच्यत्वोक्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य श्रौतत्वविशेषणाद्वाच्यत्वोक्त्यापत्तिमाह*तदपीति । * श्रौतसामानाधिकरण्यशब्दैनैकार्थवाचित्वोक्तावपि कथं प्रतिज्ञार्थैकदेशतेत्याशङ्क्यैवंविधप्रयोगापत्तेरित्याह * ततश्चेति *। एवं च सति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं भवतीत्याह * ततश्चानित्यइति । * शब्दयोः सामानाधिकरण्यं शब्दबुद्ध्योर्वार्थयोर्वार्थबुद्ध्योर्वेत्येवंप्रकारैरादिशब्दादेकार्थसमवायलक्षणमेकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणं वैककार्यजनकत्वलक्षणं वेत्येवंप्रकारैश्च विकल्पैः सामानाधिकरण्यं विकल्प्य तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकपदानि तावद्वर्णा वेत्युपक्रम्यैकार्थसमवायेपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्यतेत्येकार्थसमवायलक्षणशब्दसामानाधिकरण्यनिरासाद्व्यङ्ग्यास्तावत्पृथग्भूताः पदार्थाः पदभेदतइत्येकार्थप्रतिपादनलक्षणानिरासात्तथा तद्विषयाप्येतैर्बुद्धिर्नैकोपजन्यते जातु स्वविषया बुद्धिः प्रतिशब्दमसावपि न चैकज्ञानजननं भिन्नैस्तैः क्रमवर्त्तिभिरित्येककार्यजननलक्षणनिरासादेकात्प्रवृत्तिता तुल्या घटहस्त्यादिधीष्वपीत्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थबुद्धिसामानाधिकरण्यनिरासादत एव विशिष्टाधीस्ताभिर्नैकोपजन्यत इत्येककार्यजननलक्षणनिरासान्न चैकव्यक्तिवृत्तित्वे प्रमाणं गोत्वशुक्लयोरित्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थसामानाधिकरण्यनिरासान्न च वस्त्वन्तरारम्भः । पदार्थैस्तदनुग्रहादित्यादिना चैककार्यजननलक्षणसामानाधिकरण्यनिरासात्तेनैव न्यायेनानियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदात्स्यादिति षष्ठान्तपूर्वपक्षसूत्रेऽर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं न शब्दयोरिति भाष्ये व्यतिरेकशब्दभेदादित्यर्थान्यत्वहेतुव्याख्यार्थं वक्ष्यमाणेन च पशुत्वान्वयेपि गवादौ छागत्वव्यतिरेकादर्थैक्ये च पशुः छाग इति शब्दभेदानर्थक्यापत्तेरित्यनेन न्यायेनासिद्धत्वमुद्भावनीयम् । अर्थयोरेकव्यक्त्याधा-

रत्वाच्छब्दयोर्वा गम्यमानैकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यस्य गवाश्वादिशब्दानामेकार्थवाचित्वाभावेऽप्येकाधारार्थद्वयवाचित्वलक्षणसामानाधिकरण्याविशेषादनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयमित्याह * तद्भूतेति * । मीमांसकैरपि गोशुक्लादिशब्दानां सामानाधिकरण्याभ्युपगमात्सर्वप्रकारं विकल्पेष्वसिद्धत्वोद्भावनमयुक्तमित्याशङ्क्य परमार्थतः सामानाधिकरण्यसद्भावेऽप्यनुमानव्यवहारकाले वादिनं पराजेतुं सर्वप्रकारं विकल्प्यासिद्धत्वोद्भावनं युक्तमिति व्यवहारकालविशेषणेनोक्तम् ॥ कर्तृकर्माविनाभूतार्थवाचित्वादिभिश्चानुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिस्तिङः कर्तृकर्मवाचित्वनिरासेन मुख्यसामानाधिकरण्यनिरासादसिद्धतोपपादनीयेत्याह * अनुमानेति । * तैरेव हेतुभिस्तुल्यबलत्वाभ्युपगमे सप्रतिसाधनतापि वाच्येत्याह * सप्रतिसाधनता वेति । * यथा च पक्षहेतू विकल्पदूषितौ तथा दृष्टान्तोपि शक्तिपरत्वाशयेन शक्तिमत्परत्वाशयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे साध्यहेतुविकलत्वाभ्यां दूषणीय इत्याह * दृष्टान्तोपीति । * शक्तेः शक्तिमतो वा कारकत्वे शक्तेरेवाकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातेष्विव कृदन्तेष्वपि वाच्यत्वान्न वैयाकरणमते मीमांसकमते वा साध्यविकलत्वं संभवतीत्याशङ्क्य शक्त्यभिधानोक्त्या शक्तिपरत्वस्य विवक्षितत्वाच्छक्तिमतश्च कारकत्वे शक्तावकारकत्वेपि नैव तात्पर्यायोगाच्छक्तेरपि कारकत्वेपि कृदन्तवैलक्षण्येन सुप्तिङन्तेषु शक्तिमात्रपरत्वोक्त्या कृदन्तानां शक्तिमात्रवाचित्वेपि शक्तिमत्परत्वस्योक्तत्वाच्छक्तिमात्रपरत्वाशयेन दृष्टान्तोक्तौ भवत्येवमेतद् द्वयेपि साध्यविकलतेति परिहारसूचनार्थं नहीत्युक्तम् । हेतुविकलत्वोपपादनार्थं यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यमित्यादिवार्त्तिकोपपादिता देवदत्तवचनत्वादिति हेत्वर्थापत्तिः परामृष्टा । द्वितीयकल्पे कारकशक्त्यभिधानाख्यसाध्यधर्मस्य यो विशेषः स्वप्रधानशक्त्यभिधानं नाम तद्विपर्ययद्रव्योपसर्जनीभूतशक्त्यभिधानापत्तेर्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * पाचकादीति * लाक्षणिकत्वविशेषणकल्पे प्रागनुभाषितेऽपि लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य वाद्यनभिमतत्वेनापाद्य विकल्पमात्रत्वसूचनायान्ते धर्मस्वरूपविपरीतसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * अथ-
९६९।२ वेति * श्रौतस्यैव सामानाधिकरण्यस्य वादिनो हेतुतयाभिप्रेतत्वाल्लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य हेतुता वाच्येत्यापाद्य दोषोक्त्युपपा-

दनार्थं यदेत्युक्तम् । अस्य विकल्पस्यानावश्यकत्वसूचनायाऽथवा-शब्दः । गौणत्वविशेषणकल्पोऽपीतरशब्देन सूचितः । गौणलक्षणावृत्योरपि शब्दवाच्यत्वाभावेर्थस्य शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेः शब्दस्य वाचकत्वावगतेर्विपक्षाभावाद्विरुद्धत्वायोगमाशङ्क्याशब्द-स्वरूपनिमित्तबोधकत्वाभावेपि तात्पर्याख्यशब्दव्यापारस्य सर्वत्र भावाच्छाब्दत्वेनार्थान्तरान्वयोपपत्तेः सर्ववृत्तीनां वाजहत्स्वार्थत्वस्य तत्सिद्धिसूत्रे भाष्यकृतार्थाभिधाने सूत्रे चार्थेन नित्यसंयोगादित्यसं-योगादित्यवयवेन सूत्रकृतोक्तत्वाद्वाचकत्वाभावेन विपक्षत्वोपपत्ति-माह*न चेति*परेष्वपि प्रयोगेषु सर्वे पूर्वोक्ताः पक्षदोषाः सप्रतिसा-धनत्वं च हेतुदोषः साध्यविकलत्वं च दृष्टान्तदोषजातं योज्यमित्याह * एवमिति * सामानाधिकरण्यविकल्पोक्तहेतुदृष्टा-न्तदोषनिवृत्यै यथासंभवोक्तिः। परेषु प्रयोगेष्वसाधारणान् दोषा-न्विवक्षन् कर्तृकर्मवाचिदेवदत्तौदनादिपक्षोक्तसंख्यानुवर्त्तमाना-दिति द्वितीयप्रयोगस्थं तावद्धेतुं देवदत्तादिपदेन कारकशक्ति-गता संख्योक्तेत्याशयेनायं हेतुर्द्रव्यगतोक्तेत्याशयेन वेति विकल्प्या-द्यकल्पे शक्त्याश्रितायाः संख्याया देवदत्तादिपदवाच्यतया केन चिदनिष्टत्वादसिद्धत्वेन दूषयति *तद्गतेति* निपातोपसर्गेष्विव तिङ्क्ष्वपि द्रव्यस्योपसर्जनत्वेन कथंचेल्लुदयमाणस्यापि संख्यान्वया-योगादप्रधानभूतस्यापि च संख्यान्वयाभ्युपगमे लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धमिति वार्त्तिकायोगापत्तेः शक्त्यात्मककारकाश्रिताः संख्या देवदत्तादिपदवाच्यतया केन चिन्नेष्यन्ते द्रव्याश्रितत्वाद् देवदत्तादिपदवाच्यानां संख्यानामि-त्यर्थः । द्वितीयकल्पेन देवदत्तादिपदोक्तकारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्य-गतसंख्योपादानादिति हेत्वर्थापत्तेर्न केवलमसिद्धत्वं किंतु पाचका-दिशब्दे कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतसंख्योपादानस्य तथाविधद्र-व्यपरत्वेन सह प्राप्तिदर्शनाद्यत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतां संख्या-मसावाख्यातशब्द उपादत्ते तत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यपर इति प्रतिज्ञापत्तेरभ्युपगमविरोधाख्यः पक्षदोषोपि स्यादित्याह * अथ त्विति * शुद्धद्रव्यवाचित्वप्रतिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगेनानाशङ्क्य-त्वात्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यवाचित्वे च दृष्टान्ताभावात्तात्पर्याशया वाचकोक्तिः। अभ्युपगमविरोधोपपादनार्थं वैयाकरणो व्याख्या-

तस्य द्रव्यपरत्वं नेच्छतीत्युक्तम् । कर्तृकर्मशक्तिलक्षितद्रव्यगतसंख्योपादायिनि पक्तृपक्वादिशब्दे कर्तृकर्मशक्ति [¹वाचित्वेदर्शनाद्योपलक्षितगतसंख्योपादायी स तद्वाचीति व्याप्तेराख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तिसामान्यवाचित्वे साध्ये तल्लक्षितकर्तृकर्मशक्ति] व्यक्तिगतसंख्योपादायिनो व्याख्यातस्य गौणं शक्तिमत्संख्योपादायित्वं शक्तिवाचित्वे साध्ये हेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रसह्यकारित्वादिसिंहगुणानभिधायिन्यपि सिंहशब्दे प्रसह्यकारित्वादिगुणलक्षितदेवदत्तगतसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेर्गुणगुणिनोर्वा भेदोपचाराद् देवदत्तसंख्यावाचिन्यपि सिंहशब्दे गौणप्रसह्यकारित्वादिगुणसमूहसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेरनैकान्तिकतामाह * यदि त्विति * पाचकादिशब्द च कृदंशो दृष्टान्तो विभक्त्यंशो वेति विकल्प्याद्ये कल्पे हेतुविकलत्वं द्वितीये साध्यविकलतेत्याह * पाचकादौ चेति * तेनाख्यातस्य कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुना कर्तृवाचित्वे साध्ये कर्तृतत्संख्ययोर्वाचिका तृतीया विभक्तिर्दृष्टान्तयितव्या नतु पाचकशब्द इत्याह * तेनेति * सैव तर्हि दृष्टान्तोऽस्त्वित्याशङ्क्य तृतीयावत्कर्तृसंख्यावाचित्वात्कर्तृवाच्याख्यातमित्येवंविधप्रयोगपक्षे हेतुसाध्यविकलानिमित्तहेतुदृष्टान्तदोषासंभवेपि कर्तृवाचिदेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यहेतुके प्रयोगे यथानुपलब्धिविरोधादयः पक्षदोषाः सप्रतिसाधनत्वं च हेतुदोषो विकल्पान् विनैव धर्मिविकल्पे नच प्रसिद्धविशेष्यत्वं पक्षदोष इति दोषाः संभवन्ति तथास्मिन्नपि प्रयोगे सभवन्तीत्याह * तत्रापीति * यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति व्याप्तिविवक्षया चास्मिन् प्रयोगे गोव्यक्त्यनभिधायिन्यपि गोशब्दे व्यक्तिसंख्यावाचित्वदर्शनादनैकान्तिकतापि स्यादित्याह * इदमिति * इदमपरं दूषणं यदुतानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । व्यक्तिवाचितायाश्चाऽऽकृत्यधिकरणे निरस्तत्वान्न व्यक्त्यभिधानवादिनापि वैयाकरणेन गोशब्दस्यापि पक्षत्वाभ्युपगमेनानैकान्तिकता परिहर्तुं शक्येत्याह * नवेति * सर्वकारकाणां भावनागम्यत्वाविशेषाद्वाच्यत्वं विना कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वयायोगाशयेनाख्यातं कर्तृवाचिकर्तृसंख्यावाचित्वात्तृतीयावदिति प्रयोगस्य तृतीयान्तपदोदाहर्तव्यत्वोक्त्या सूचितत्वाद्यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षानुप-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्तगौशब्देनानैकान्तिकत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य कर्त्रनभिधानानुमान-
स्याभिधानशक्तिग्राहकयोग्यार्थापत्त्यनुदयलक्षणलक्षणाभावाख्यप्रमा-
णोपबृंहितत्वेन दृढतया बलीयस्त्वान्नत्विति शङ्काभाष्योक्तकर्त्रभि-
धानानुमानबाधकत्वे तत्तावत्प्रत्यक्षवद् दृढतया बलीयस्त्वान्न केन
चिद्बाध्यतइति भाष्येणोक्तपाचकादिशब्ददृष्टान्तेन कर्तृविशेषवा-
चिदेवदत्तादिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनेन हेतुना कर्तृवाचित्वसाधने हे-
त्वसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वेन कर्तृवाचित्वानुमानस्य दौर्बल्याद्बाधो युक्तः।
तृतीयादृष्टान्तेन तु कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुनाऽऽख्यातस्य कर्तृवाचि-
त्वसाधने दोषाभावाद्विशेषणभूतकर्त्रभिधानं च विना कर्तृविशिष्ट-
संख्याभिधानाशक्तेः कर्तृविशिष्टसंख्योक्त्यन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थाप-
त्त्युपबृंहितत्वेनानाभिधानानुमानवदभिधानानुमानस्यापि प्रत्यक्षवद् दा-
र्ढ्यान्न बाधा युक्तेत्येकवचनेत्यादिभाष्येणाशङ्क्य बाधायोगेपि सप्रति-
साधनतावदपरिहार्येति कतरदिति भाष्येणात्रानुमानद्वयमध्ये कत-
रदनुमानं कतरदनुमानं बाधितुमर्हतीत्यावृत्ताभ्यां कतरदनुमानशब्दा-
भ्यामेकस्यामावृत्तौ प्रथमान्ताभ्यामन्यस्यां द्वितीयान्ताभ्यां वद-
तोक्ते तथापि संदेहापत्तेर्न निर्णयः स्यादित्याशङ्क्य यथेति भाष्येण
कर्तृसंख्यावाचित्वादिति परकीयहेतोः सामान्यव्याप्तिविवक्षयानै-
कान्तिकत्वमुद्भाव्यैवमिति भाष्येणानभिधाननिर्णयस्य कृतत्वात्तद्व्या-
ख्यार्थं गोशब्देनानैकान्तिकतोक्तेति सूचयितुमाह * कतरदिति *
सर्वकारकानां गम्यमात्रत्वाविशेषेपि कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्व-
यस्य विस्तरेणोपपादितत्वाद्विशेषणावगतिमात्रेण च विशिष्टाभि-
धानस्योपपादितत्वात्कर्तृविशिष्टसंख्योक्तान्यथानुपपत्तेः क्षीणत्वेनो-
पबृंहकत्वायोगात्तृतीयायाश्च कर्तृवाचित्वस्यानन्यथासिद्धकर्तृप्रतीति-
प्रयुक्तत्वेन कर्तृसंख्यावाचित्वस्याप्रयोजकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तसाहि-
त्यलक्षणाया व्याप्तेर्विशेषरूपेणासंभवसूचनार्थो सामान्यव्याप्तेर्विव-
क्षयानैकान्तिकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशयः ॥ तृतीयप्रयोगस्थं कारकविभ-
क्तिप्रतिबन्धकत्वादिति हेतुं सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं हेत्वर्थो
यत्किंचित्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं वेति विकल्प्याद्यकल्पे प्रथ-
मायाः कारकत्वाश्रयभूतद्रव्यपरत्वेन कारकविभक्तित्वेपि प्रतिब-
न्धाभावादसिद्धतामाह * यदपीति * द्वितीयकल्पे कर्तृकर्मणोः ९७०।३
कृतीति सूत्रात्कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठ्या प्राप्तायामुभयप्राप्तौ

कर्मणीति पुनर्वचने कर्तृषष्ठीपरिसंख्यार्थत्वेन कर्तृषष्ठ्यपवादतया कारकविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकत्वमभिहितत्वेन निमित्तेन कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति विशिष्टहेत्वभ्युपगमेपि कर्मवाचिन्यां षष्ठ्यां कर्मणोऽभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकतेत्याह * अथेति * एतदेव विवृणोति *उभयेति* येन यत्कारकविभक्तिः प्रतिबध्यते तस्य तत्कारकाभिधाननिमित्ततत्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकताया हेतुत्वेन विवक्षितायाः कर्माभिधाननिमित्तकर्तृषष्ठीप्रतिबन्धिकायां कर्मषष्ठ्यामभावादनैकान्तिकत्वपरिहारं तयोरभिहितत्वेनेति वार्त्तिकस्थेन तयोरिति विशेषणेन सूचितं दूषयितुमनुभाषते * यत्विति *तिङ्वाच्यभावनावगतत्वेन निमित्तेन तिङः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकतयाऽभिधाननिमित्तत्वाभावाद्विशेषणासिद्ध्यापत्तेः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य हेतुत्वापादानसूचनेन दूषयति*तस्मादिति*श्लोकं व्याचष्टे* पचतीति*भावनया कर्तृत्वावगमात्कारकान्तरस्याप्यवगमोपपत्तेः कर्तृतैव देवदत्तस्येत्यवगमस्य कर्तृविभक्तिं विनायोगादवगममात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरभिधाने त्वभिहितत्वेनैव विशेषेण कारकान्तराव्यावृत्तिसिद्धेः कर्तृविभक्तिं विनापि कर्तृतैवाख्यातसामानाधिकरण्येनोक्तस्य देवदत्तस्येत्यवगतिसंभवादभिधानमेव प्रतिबन्धे निमित्तमित्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते*कथं पुनरिति* असितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कारकान्तराणां व्यभिचाराद्यावृत्तिमाशङ्क्य यत्राव्यभिचारस्तत्राभिधानं विना व्यावृत्त्ययोगसूचनायानेकेत्युक्तम् । एकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति * योग्यतेति * देवदत्तस्य सामान्यतः कारकत्वावगमं विना योग्यतया विशेषनिर्णयायोगात्सामान्यतः कारकत्वमुपपादयितुमाह*न चेति*एकदेशिनः परिहारमुपसंहरति *तस्मादिति* पूर्वपक्षव्यापकत्वेनैनं परिहारं दूषणपरिहाराय्येकदेशी स्वाशयं विवृणोति*अर्थेति*काष्ठादीनामप्याख्यातान्वयान्यथानुपपत्त्या सामान्यतः कारकत्वेऽवगते योग्यतया विशेषनिर्णयोपप-
६७१।३ त्तिरुक्तेनेत्यनेनोक्ता॥ पूर्वपक्षैकदेश्याशयं दूषयति *तादिति * एकदेशी स्वाशयोपपादनार्थं काष्ठादीनां कर्तृत्वप्रतीतिमपह्नुते*आहेति *कर्तृत्वप्रतीतेः सर्वस्वसंवेद्यत्वस्यान्यथासिद्धिं नानेत्यनेनोक्तामुपपादयि-

यस्त्वित्यनेन कारकविवेकस्य निपुणदृशां स्वसंवेद्यतोक्ता ॥ निपुणदृक्स्वसंवेद्यत्वमेवोपपादयति *तथा हीति* श्लोकं व्याचष्टे* यं हीति* आख्यातसामानाधिकरण्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वोपचारात्सामानाधिकरण्येनाभिधीयमानस्थाली तस्यैव धारणाख्यस्य व्यापारस्य साधनात्तदेवाधिकरणत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ अधिकरणत्वे स्थाल्याः कर्तृत्वाभिधानानर्थक्यमाशङ्क्य भ्रान्त्या भासमानकर्तृत्वाभिधानाभ्युपगमेऽप्यधिकरणत्वानपह्नवोक्तिसामर्थ्यप्रदर्शनार्था कर्तृत्वाभिधानोक्तिः ॥ वस्तुतस्तु कर्तृत्वापादकव्यापारान्तरासाधनेन स्थाल्यां निरालम्बनकर्तृत्वाभिधानायोगाद्वस्तुतोऽधिकरणत्वेन स्थितत्वादधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति कल्पितं सच्छ्लिष्टं भवतीत्याह * तस्मादिति * । अधिकरणतोक्तेः सिद्धान्त्यनभिमतत्वसूचनार्थं कल्पितं वरमित्युक्तम् ॥ यदा च स्थाल्यादेर्वस्तुतः कर्तृत्वं नास्ति तदा प्रथमान्तैः स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां निरालम्बनकर्तृत्वोक्तिदोषापत्तेरपि कर्तुर्नाख्यातवाच्यता युक्तेति सूचयन् कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधाननिमित्तकत्वे ऽधिकरणादीनां तत्संख्याया वाऽऽख्यातवाच्यत्वाभावादधिकरणाद्यभिधानहेतुकस्याधिकरणादिसंख्याभिधानहेतुकस्य वा सप्तम्यादिकारकविभक्तिप्रतिबन्धस्य स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगेष्वयोगापत्तेर्न कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधानहेतुकतायुक्तेत्याह *लकारेति * ॥ तयोरभितत्वेनेति षष्ठ्यास्तयोः संख्याया अभिहितत्वेन निमित्तेनेति संख्याव्यतिरेकजनितत्वाभ्युपगमेऽप्यभिधानस्य निमित्तत्वायोगसूचनार्थं तिङा चेत्युक्तम् । आख्यातप्रत्ययस्य कारकवाचितायां लः कर्मणि चेति लकारद्वारा संख्यावाचितायाश्च बहुषु बहु वचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति तिङ्प्रत्याहारग्राह्यबहुवचनादिद्वारान्वाख्यानादधिकरणादिष्वित्यत्र लकारोपादानेन तिङा चेत्यत्र च तिङुपादानेनाधिकरणादेस्तत्संख्यायाश्चाख्यातानभिधेयत्वेन्वाख्यानस्य प्रामाण्यं सूचितम् । स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वोक्तेर्वैयाकरणेन नन्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र सम्भवतीति वदता स्वयमेवाभ्युपेतत्वादपगमनीयमित्यनिष्टापत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याभ्युपगमनीयत्वोक्तेरवास्तवार्थाभ्युपगमदोषापत्त्युक्त्यर्थत्वसूचनार्थं बलादित्युक्तम् ॥ अवगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुत्वं कर्तृत्वादिकारकविशेषस्य योग्यता देवदत्तादिग-

तत्वव्यवस्थोपपत्तेस्तत्सिद्धौ कारकविभक्त्यनपेक्षा[वेत्तिङुक्तसंख्या
योग्यतयैव सर्वकारकान्वयस्याप्यवगमात्सर्वकारकाणां स्वरूपावगतौ
संख्यावगत्यै वा कारकविभक्त्यनपेक्षा] पत्तेस्तिङुक्तभावनातः सर्व
कारकावगमेन निमित्तेन तिङः सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसंग
न्नावगतिमात्रस्यापि कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुता युक्तेत्याशङ्क्य ति
ङुक्तायाः संख्यायाः सर्वकारकान्वयायोगादेकेनैव कारकेणान्वया
वगतेः कारकान्तराणां संख्यावगत्यै यथा स्वकारकविभक्त्यपेक्षोप
पपत्तेः कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वेन निमित्तीभूतस्य कारका
वगमस्य संख्यावगत्यर्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्वोपपत्तौ कारकवि
भक्त्यानर्थक्यापादकत्वाख्यसहकार्यभावात्कारकावगमेपि कारकवि
भक्तिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्निमित्तत्वाविघातं सूचयितुमाह*अनभि
ने त्विति* । सिद्धफलत्वोक्त्या कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वस
सहकारित्वे ऽभिहिते तस्य सहकारित्वोपपादनार्थं कारकविभक्तिः
कारकसंख्यावगत्याख्येन फलेन फलवत्त्वं विशेषणं कृतम्॥ अवगतिम
त्रस्य निमित्तत्वे सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धापत्तेर्न तस्य निमित्त
युक्तेति परिहारसूचितशङ्काशयमाह*नन्विति*॥ काष्ठादीनि पचन्ती
ति प्रयोगे सर्वकारकविभक्त्यनुत्पादसद्भावानिष्टापत्युक्त्ययोगमा
शङ्क्य *सर्वदैवेत्युक्तम्*॥ शङ्काशयनिरासार्थं परिहर्ता स्वाशयमा
६७२.२ *नैष इति*॥ शङ्किता स्वाशयं विवृणोति * न न्विति *॥ परिहर्ता
स्वाशयं विवृणोति*कथमिति* एकस्यापि क्रियादेरनेककारकाद्यन्व
यदर्शनादेकत्वमात्रस्य सर्वान्वयिशक्तिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य सकृदु
रितातिङ्वाच्यसंख्यापरिच्छेद्यतया युगपत्सर्वकारका [[2]लोचने प्रत
कालोचनादेकत्वात्यागेन बहुत्वापत्तेर्हेतुत्वं सम्बद्ध्यमात्रायां चेत्यनेनो
क्तम्॥ संख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयायोगेपि विकल्पेन सर्वकारका
न्वयोपपत्तेः कदा चित्स्थाल्यादिभिरप्यन्वयसंभवात्सप्तम्यादिप्र
तिबन्धोप्यवगतिमात्रस्य हेतुत्वे प्रसज्येतेत्याशयेन शङ्कते * विकल्प
इति*। विकल्पाभ्युपगमेपि प्रथमान्ततां विना तिङ्वाच्यसंख्यान्वयाभा
वात्प्रथमारहितेषु स्थाल्यादिषु कारकविभक्त्यानर्थक्यापत्त्याख्यस
कार्यभावात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्नावगतिमात्रस्य हेतुत्ववि
घातापत्तिरित्याशयेन परिहरति*इष्ट एवेति*एकत्वसंख्याया युगप

[1]इति प्रथमे धिकः पाठ । २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

ऽसर्वकारकान्वयायोगेपि बहुत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयोपपत्तेर्बहुवचनान्ताख्यातप्रयोगे सर्वसाधारण्यसंभवाद्वगतिमात्रस्य हेतुत्वे कारकविभक्त्यभावप्रशक्तेर्न तस्य प्रतिबन्धहेतुतेत्याशयेनाशङ्कते *यदा तर्हीति*कारकैक्येप्यारधीयातामिति द्विवचनवत्कारकाश्रयभूतबहुत्वाद्यजेरन्निति वद्वैकरूपकारकव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तावनेककारकान्वयनिश्चयायोगमाशङ्क्याख्यातोक्तायाः संख्यायाः-साक्षाद्भावनालक्षितकारकान्वयसंभवे कारकद्वारलक्षितद्रव्यान्वयायोगाद् द्रव्यान्वयाभ्युपगमे च दम्पत्योर्द्वयोर्योगे कर्तृत्वाद्यजेतेत्येकवचनायोगापत्तेः पारम्पर्यलक्षितत्वेनैव चैकरूपकारकव्यक्तिभिरप्यन्वयायोगादनेकविधकारकान्वयनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं संभवं धातुमात्रेण विवक्षित्वा समित्युपसर्गस्थाने विविधत्ववाची वीत्युपसर्गः प्रयुक्तः प्रथमापेक्षया कारकविभक्तयो विभक्त्यन्तरत्वेन विवक्षिताः ॥ अनेकविधानामपि कारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्रधानत्वेन वा तुल्यत्वविवक्षायां सर्वकारकविभक्त्यभावस्येष्टत्वादनिष्टापत्त्युक्त्ययोगोक्त्या परिहरति * इष्ट एवेति * स्थाल्यामोदनं काष्ठैर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पचन्तीति प्रयोगे तु बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वेन विवक्षिततया कारकान्तरगमनाशक्तेः कर्तृमात्रे पर्यवसानात्कारकान्तराणामनवगतसंख्यावगत्यर्थतया कारकविभक्त्यन्तरार्थवत्त्वोपपत्तेः पूर्ववत्सहकार्यभावेनैव सप्तम्याद्यप्रतिबन्धसंभवान्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वव्याहतिरित्याह *यदा त्विति * तदानीं न कारकान्तराणि गन्तुं शक्नोतीति कृत्वा कर्तृमात्रे पर्यवस्यति ततश्च कारकान्तराणां संख्यावगत्यै स्वविभक्त्यपेक्षोपपत्तेर्न विभक्त्यन्तराभावप्रसंग इत्युक्ते वचनेच्छया वस्तुरचनाशक्तेः शब्दस्य चेच्छामनपेक्ष्य वस्त्वनुसारित्वात्सर्वकारकान्वयार्हस्य बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इति वार्तिकोक्तात्कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्राग्गम्यमानतया प्राथम्यात्तदधीनत्वादितरकारकसमाधानस्येति वार्तिकोक्ताच्च कारकान्तरसमाधातृत्वेन प्राधान्यात्कर्तृमात्रगतत्वसंभवोक्त्या तन्मात्रगतत्वविवक्षोपपादने कृते प्राथम्यप्राधान्याभ्यां प्राक्तत्रन्वयेपि कारकान्तराणामपि संख्यापेक्षत्वात्तदन्वयस्यापि पश्चादुपपत्तेः कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रातिपदिकमात्रप्रयोगायोगात्तदनु-

ग्राहायावश्यंप्रतिकारकप्रातिपदिकं प्रयोज्यविभक्त्युक्तसंख्यान्वया-त्कारकान्तराणां नैराकाङ्क्ष्यसंभवात्कर्त्रन्वयमात्रेण निराकाङ्क्षायाः संख्यायाः कारकान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनायोगात्पश्चादपि कारकान्तरान्वये कारणं नास्तीति तदतिक्रमेत्यनेनोक्ते प्रथमयैव तर्हि सर्वकारकाणां संख्यान्वयसिद्धेर्योग्यतया च कारकविशेषव्यवस्था-सिद्धेः कारकविभक्त्यानर्थक्यस्य सहकारिणः संभावाद्याहन्यैतवाव-गतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतेत्याशङ्क्य स्थाल्या-दीनां योग्यतयैवाधिकरणत्वादिरूपकारकान्तरत्वावगतेः कर्तारं प्रति तदधीनप्रवृत्तित्वलक्षणगुणभावावगमसंभवेपि सप्तम्यादिवि-भक्तिश्रुत्यैव गुणभावप्रदर्शनार्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्त्वोपपत्ति-सूचनार्थं यदा कारकान्तराणि श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानीत्यु-क्तम् । कर्तृव्यक्तिबहुत्वात्कर्तृकारकैक्येपि बहुत्वोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृष्वेवेति बहुवचनम् । प्राथम्यप्राधान्यरूपाद्विशेषात्कर्तुरेवं संख्या-न्वयार्हत्वे कारकान्तराणां च कर्त्तारं प्रति गुणभावे सति शब्दस्य वस्त्वनुविधायित्वाद्वचनेच्छामात्रेण च वस्तुरचनाशक्तेरेवाविद्यमा-नस्य सर्वकारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्राधान्येन च तुल्य-त्वस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्सर्वदा तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः कार-कान्तरगमनाशक्त्यापत्तेः कर्त्तुरेव तिङ्वाच्यसंख्यान्वयार्हत्वाद्देवद-त्तस्य कर्तृत्वाभावे तिङो देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनायोगापत्तेरने-ककारकसन्निपातेपि देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या क-र्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमित्यवगतिः संभवतीति स्वमतेन कथं पुनरिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षशङ्कापरिहारं सूचयन् सर्वेषां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण तुल्यत्वाविवक्षायां कारकाविभ-क्त्यभावस्येष्टत्वोक्तिरयुक्तेत्येकदेशिनं प्रति सिद्धान्त्याह * यदीति * देवदत्तस्य कारकान्तरत्वव्यावृत्त्या कर्तृत्वावधारणे देवदत्तपदोक्त-संख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्तेर्हेतुतां संख्यया कर्त्तुः सदानतिक्रमित-व्यत्वोक्त्या सूचितामजानन्नेकदेशी सर्वेषां यथायथं कारकविशे-षावधारणं मत्वा तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमे स्थालीकाष्ठादीनां योग्यतावशेन कर्तृत्वव्यावृत्त्याधिकरणत्वाद्यवधारणात् स्थाली पच-तीति काष्ठादीनि पचन्तीति वा प्रयोगः कदाचिदपि न युज्येतेत्याशङ्कते *कथं तर्हीति * । सिद्धान्ती स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगे संख्यया

कर्त्रतिक्रमो युक्तः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वविवक्षा वेति संप्रधारणपूर्वं कर्तृविवक्षौचित्योक्त्या प्रयोगोपपत्तिमाह *उच्यत इति *॥ कर्त्रभिधानपक्षे कर्तृसंख्ययोरेकशब्दोक्तत्वेनान्योन्यनियमात्कर्त्रनतिक्रमावगतेः स्थाल्यादीनां तिङ्वाच्यसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वविवक्षाशङ्क्येतापि सापि त्वधिकारणादिप्रतिपत्तिहेतुभूतधारणादिव्यापारातिरिक्तव्यापाराभावेनैकदेशिना निरस्ता । अनभिधानपक्षे तु कर्तृत्वविवक्षायाः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्सप्तदशप्राजापत्यानिति बहुवचनेन प्रथमत्रित्वातिक्रमवत्पूर्वकालत्वेन प्रधानवाजपेयातिक्रमवच्च तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्त्या कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणाधिसंख्यावाचित्वकल्पनैव युक्तेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं सर्वं कारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्थाल्यादीनां कर्तृत्वाविवक्षया तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणादिसंख्यावाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन परिहरति * कुत इति * प्राथम्यप्राधान्ययोग्यस्यानतिक्रमे हेतोः कदाचित्कर्तृत्वानपायात्कर्त्रतिक्रमायोगसूचनार्थं प्राथम्यप्राधान्यवाचिन्या मुख्योक्त्या तद्योगी कर्त्ता लक्षितः । कर्तृत्वविवक्षा यथेष्टं यस्माद् युज्यते तस्मान्न कर्त्रतिक्रमे कारणमस्तीत्यन्वयसूचनार्थो यस्माच्छब्दार्थे नन्विति निपातः । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह * सर्वत्रैवेति * स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभव इति तद्भूताधिकरणवार्त्तिके सर्वकारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्योक्तत्वात्तस्मिन्नेव चाधिकरणे तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव विनियुङ्क्ते प्रयोजक इत्यादिवार्त्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वाद्भिना प्रधानक्रियागतकारकवैचित्र्यानुपपत्त्युक्त्या स्वव्यापारे कर्तृत्वस्योपपादितत्वात्स्थाल्यादिव्यापाराणां पच्यर्थत्वात्पाकस्यविवक्षया यत्स्थाल्यादीनां स्वव्यापारे कर्तृत्वं तदेव पाके कर्तृत्वं विवक्षितमिति कल्पनं न्याय्यमित्यर्थः । ततश्च तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमेपि तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्तनोपपत्तेः कर्त्रतिक्रमहेत्वभावान्न कारकान्तरसंख्याभिधानकल्पनामित्येवं पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धोपपाद्यत्वसूचनार्थं पश्चार्द्धव्याख्यायै न कारकान्तरेत्युक्तम् ॥ संख्यया सदा कर्त्रनातिक्रमे सत्योदनः पच्यत इति प्रयोगायोगमाशङ्क्येष वस्तुलक्षणकर्मप्राधान्यविवक्षाख्यस्य कर्मसंख्योक्तिकारणस्य तदेत

दवश्यमावाश्यामेवं परिहर्त्तव्य मित्यादिवार्तिकोक्तत्वात्कर्मान्वयोपप-
६७३.४ त्तिमाह * एवं तु सतीति * । कर्त्रन्वयानियमायोगात्तर्हि काष्ठानि पचन्तीत्यादौ करणादिसंख्योक्तिरपि न्याय्या स्यादित्याशङ्क्य कर्मवद्वस्तुलक्षणायाः कर्तृवद्वा शब्दलक्षणायाः प्राधान्यविवक्षायाः संख्यान्वयकारणभूतायाः करणादौ कदा चिदभावाद्यवस्थायाः करणादीनां तु न वस्तुलक्षणेत्यादिवार्तिकोक्तत्वात्परिहरति * न चेति *। प्राधान्यभावात्कारकान्तराणां तिङ्वाच्यसंख्यान्वयायोगाभ्युपगमे तेनैव न्यायेन कर्मण एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्येकत्वादिविशेषणत्वेन कर्मादिशब्दव्याख्यानात्कर्मादीनां प्राधान्याभावेनानभिहितत्वविशेषणत्वविशेषणान्वयस्याप्ययोगापत्तेरनभिहिताधिकारेणाभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धे हेतुत्वान्वाख्यानायोगात्पूर्वपक्ष्यभिमताभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतापि न सिद्ध्येदित्याशयेनान्य एकदेशी प्रसंगादाह * तदा त्विति* अनभिधानस्य संख्याविशेषणत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुत इति *। तस्य विभक्तिवाच्यविशेषणस्यासम्बन्धः समत्वादिति न्यायादविशेषणं न युक्तमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति। एकेनैव विशेषणेन विशेष्यत्वसिद्धेर्विशेषणान्तरान्वयायोगमाशङ्क्य पुनरपीत्युक्तम् ॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * तथाचेति *। संख्याविशेषणत्वेनानभिहिताधिकारव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति * ॥ अनिष्टापत्त्यै तां व्याख्यां दूषयति * एतस्मिंस्त्विति* । संख्यामात्रविशेषणेनानभिधानेन तन्मात्रस्याभिहितस्य व्यावृत्तेः प्रथमया कर्मैकत्वानभिधानेप्येकत्वस्य तावदभिधानान्नानिष्टद्वितीयापत्तिरिति परिहारं शङ्कते * अथेति * । प्रथमायां प्रयुक्तायां द्वितीयानापत्तावपि तत्प्रयोगात्प्राग्द्वितीयापत्तिरनिवार्येति परिहरति *तादिति* । न केवलमनिष्टद्वितीयापत्तिः किंत्विष्टद्वितीयानापत्तिरपीत्याह * अपि चेति *। कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिनोपि कटद्वितीयया कर्मैकत्वस्येव कर्मणोप्यभिहितत्वाद्भीष्मादौ द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमित्याशङ्कते । * नन्विति * विशेषणान्वयार्हत्वसूचनार्था विभक्त्यर्थतोक्तिः ॥ कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षे तिङादिभिरन्यैश्चानभिहितत्वस्याभिहितपर्युदासकत्व । [प्रासौ तिङादिपुनर्वचनेनान्यैरनभिहितत्वस्य पर्युदासक-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्व] परिसंख्यानाद् द्वितीयायाश्च तिङादिभ्योऽन्यत्वात्तयाभिहि-
तानां भीष्मादिगतानां कर्मणां द्वितीयाविषयत्वपर्युदासानुपपत्तेर्न
द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमिति परिहरति * नेति *। संख्यावि-
शेषणत्वानभिहितत्ववादिपक्षेऽपि परिसंख्यातुल्यत्वेनाशङ्किता प्रत्यव-
तिष्ठते * न न्विति * । पर्युदासस्यापि निषेधवत्प्राप्तिपूर्वकत्वेन
संख्यायां कृदाद्यभिहितत्वाप्राप्तेरयोगादनभिहितत्वस्य कृदाद्यभि-
हितपर्युदासकत्वाप्राप्तेः कृदादिविशेषणस्य पुनर्वचनत्वायोगेन परि-
संख्यानायोगापत्त्या वैषम्यं परिहर्त्ताह * भवेदिति * तिङो भाव-
नायां स्मृत्यभावेऽपि भावनावाचित्ववत्कृदादीनामस्मृतापि संख्या-
वाचिता भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टइति
स्मृतेर्द्धात्वर्थविषयत्वाभ्युपगमेनापि परिहारोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं ना-
पीत्युक्तम्। तिङादीनामिति वाच्ये कृदाद्युक्तिः किमर्थेत्याशङ्का-
निरासहेतूक्तिपूर्वं वैषम्यमुपसंहरति * तेनेति * ॥ अनिष्टापत्तीष्टा
नापत्ती उपसंहरति *अत इति* भीष्मादिभ्यो द्वितीयादिप्राप्तिव्या-
वृत्यर्थेनैवकारेणेष्टानापत्त्युपसंहारः सूचितः । पर्यनुयोगसाम्यवै-
षम्योक्त्योरनिष्टापत्तीष्टानापत्त्याख्यपर्यनुयोगद्वयसाधारण्यसूचनार्थः
श्रुत्या निष्टापत्त्युपसंहारः। अतोऽस्य पर्यनुयोगद्वयस्य पत्तद्वयसाम्या-
ख्यातपरिहारान्ननु चेति वार्त्तिकशङ्कितादन्यः परिहारो वाच्य इत्याह*
इतीति * । कर्मादिवाच्यवादिमते तद्विशिष्टसंख्यावाच्यवादि ६७४।१
मते वा नभिहितत्वस्य कर्मादिविशेषणतायामेवानिष्टापत्तीष्टाना-
पत्त्योः परिहारः सम्भवति न तु संख्याविशेषणतायामिति तावत्कर्मादि-
विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारवाच्यत्वसूचनायाह *स चेति*। एत-
देवोपपादयति * तथा हीति *। परिहारार्थं कर्मादिविशेषणतामाह
यस्य चेति॥ कर्मादिविशिष्टैकत्वादिवाच्यवादिमते कर्मादेर्विशेष-
णत्वाद्विशेषणान्वयायोगमुक्तं परिहरति *यद्यपि चेति*। परिहारो-
पपादनार्थं सामान्यन्याय तावदाह *समासस्थं हीति*। वाक्यसमा-
सस्थयोर्विशेषणयोर्वैषम्यस्यावश्याङ्गीकार्यतां सूचयितुमाह * एव-
मादय एवं चेति * प्रकृतौ योजयितुमाह * वाक्यस्थाश्चेति * । पूर्व-
सिद्धान्तपक्षसाधारणे कर्मादिविशेषणत्वेनाभिधानस्योक्ते लब्धाव-
काशः पूर्वपक्षी सिद्धान्तेऽनिष्टतृतीयाप्रत्ति संख्यायां कारके वा धीर्वि-
भक्त्या हि प्रवर्त्त्येत इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायनिरस्तामप्यागमाविरोधे

न्यायस्याक्षमत्वादनिरस्तां मत्वा पुनः शङ्कते * ततश्चेति * कर्त्तरि तृतीयाविध्यभावात्संख्यायास्तु तिङाभिहितत्वात्कस्योक्त्यै तृतीयाप्राप्तिरित्याशङ्क्य संख्यामभिधातुमित्युक्तेनाभिहितत्वस्य विशेषणत्वाभावेनाभिहिताया अपि संख्यायाः पर्युदासायोगात्तृतीययाभिधानाविरोधसूचनार्थश्चकारः । ततः संख्याविशेषणत्वाभावात्कर्मादि-

विशेषणेनानभिहितत्वेन संख्यापर्युदासायोगाच्चेत्यर्थः । संख्यायां कारके वेत्यादिवार्तिके निरस्तायास्तृतीयाप्राप्तेः पुनः शङ्काऽयोगं शङ्कते * गतार्थत्वादिति * । शास्त्रेण पर्युदासायोगात्क्रदाद्युक्तकारकगतसंख्याविषयायां कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वदर्शनात्तिङ्वाच्यभावनाक्षिप्तकारकगतसंख्याविषयायामपि कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुमानाशयत्व तस्य वार्त्तिकस्यापाद्य भीष्मादिकारकविभक्तिभिरनैकान्तिकत्वेन हेतुं दूषयति * नेति * । संख्याविशेषणत्वेऽनभिधानस्य भीष्मादिषु कारकाविभक्त्यनापत्त्युक्त्याऽर्थाद्भीष्मादिकारकविभक्त्युत्पत्तेरिष्टत्वादनैकान्तिकतेत्यर्थः । इष्टप्रथमाविघातकारी चायं हेतुरित्याह *यदि चेति* प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्वात्प्रथमायामानर्थक्याख्यगतार्थत्वाभावादिष्टविघातानापत्तिं शङ्कते * केवलेति * । तृतीयायामपि तर्हि प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्हेतोरसिद्धत्वं स्यादित्याह*नेति*एवमपि प्रथमातृतीययोर्विकल्पापत्तौ तृतीयानियमोपपादनार्था यथाविहितोक्तिः । अनुमानापादिते च तृतीयाप्रसङ्गे सति गतार्थत्वानुमानेन निरासः शङ्क्येत कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यागमेन त्वापादितत्वादागमविरोधे चानुमानाप्रामाण्यान्न तन्निरासोपपत्तिरिति पुनः शङ्काशयं पूर्वपक्षी प्रकटयति *न चैषइति* अनाभिहिताधिकारस्थस्याभिदधातेरभिधानाख्यशब्दव्यापारवाचिनस्तदेकार्थसमवेततात्पर्याख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थत्वादनभिहितशब्दस्य शब्दतात्पर्यविषयत्वाख्यविशेषरूपेणानवगतत्वे वृत्तेरनभिहिताधिकाराख्येनागमेनैव तृतीयापर्युदासोपपत्तिं मत्वा सिद्धान्ती पुनः शङ्कां परिहरति *तस्मादिति* । तात्पर्यवृत्त्या कर्तृकर्मावगत्युपपादनार्थं कर्तृकर्मणोरशाब्दत्वे शाब्द्या संख्ययान्वयायोगापत्तेः संख्यान्वयसिद्ध्यर्थं शाब्दत्वसिद्ध्यै पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां कर्तृकर्मणोराहतत्वोक्तिः । अवाच्ययोरपि कर्तृकर्मणोः शब्दतात्पर्यविषय

त्वसंभवे कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषेण शब्दतात्पर्यविषयत्वसंभवात्स्वविभक्तिप्रतिबन्धकत्वापत्तिमाशङ्क्य संख्यान्वयान्यथानुपपत्तेः शब्दतात्पर्यकल्पिकायाः कारकान्तरे स्वभावाद्वैषम्यमाह * कारकान्तराणीति * ॥ कर्तृकर्मणोरेवाख्यातात्तात्पर्यविषयतया ६७५।३
प्रतीतिस्तन्निमित्तश्च संख्यान्वयो न कारकान्तराणामिति नियमे को हेतुरित्याशङ्क्य प्राधान्यविवक्षाहेतुकत्वात्तात्पर्यस्य कारकान्तराणां च कर्मवद्वस्तुलक्षणस्य कर्तृवद्वा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितुमशक्यत्वं नियमहेतुतया करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षास्तीत्यादिवार्तिकेनोक्तमित्याह * कारकत्वेति * ॥ नेह पच्यतइत्यादिषु भावे लकारोत्पत्तौ धात्वर्थभावनामात्रस्य विवक्षितत्वेन कर्तृकर्मानाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोर्व्यभिचारितया कर्तृकर्मागमकत्वाशङ्कां वैयाकरणैः स्वग्रन्थोक्तां कर्तृकर्मणोरसाधारण्येभिहिते समर्थनीय एव चैषोर्थः संख्यासंबन्धे कर्त्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्युपक्रम्याऽऽसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्तिकोक्तस्य कारकान्तरव्यभिचारस्य बुद्धिस्थत्वात्तद्दृष्टान्तेन बुद्धिस्थां कर्तृकर्मानभिधानोपपादनाय परिहर्तुमनुभाषते * यत्त्विति * । तुल्यपर्यनुयोगापादनेन परिहरति *तत्रेति*। एकान्तान्निर्णयादन्य एकान्तो व्यभिचार इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * ॥ शब्दस्य शक्त्या वाचकत्वात्तस्याश्च सकर्मकधात्वाद्यनुग्रहादन्यथात्वोपपत्तेर्व्यभिचारेपि वाचकत्वाविघातः। अर्थस्य त्वव्यभिचारिण एव गमकत्वाद्व्यभिचारे गमकत्वव्याहतिरित्याशयेन वैषम्यं शङ्कते * अथेति * ॥ अर्थकत्वेप्यव्यभिचारतुल्यत्वेपि च शुक्लादिशब्दोक्तस्यार्थस्य शब्दार्थान्तरान्वयाद्द्रव्यगमकत्वदर्शनाच्छुक्लत्वरूपादिशब्दोक्तस्य त्वदर्शनादर्थस्यापि शब्दविशेषापादितशक्तिविशेषवशेनैव गमकतां तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोभिधां प्रति प्रत्येतव्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरइत्याद्युरुण्टीकोक्तामभिप्रेत्य परिहारसाम्यमाह *तथेति*। अनुग्राहकसाम्यं दर्शयितुमाह * तत्रेति * । अकर्मकादश्यन्विकरणात्सर्वस्माद्धातोः श्यन्विकरणात्तु परस्मैपदिनः परो यतेशब्दः कर्मणोनभिधाताऽन्यस्मात्तु परः कर्मवाचिन्युपपदे सत्यभिधाता तदभावे विवक्षावशात्क्वचित्कर्माभिधायि क्वचिन्नाभिधायीति यथा विविच्यते तथागमकतापि विवेक्तुं

शक्येत्याशयः । अनुग्राहकानपेक्षायां तु ते शब्दस्य त्रिष्वपि दर्शनाद्यते-शब्दस्य च श्यन्विकरणेष्वात्मनेपादिषु धातुष्वृतेरीयङितीयङ्प्रत्ययेषु धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङिति यङ्प्रत्ययेषु सार्व-धातुके यगिति यक्प्रत्ययेषु कर्त्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययेषु च भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वथ विशेषादभिधानपक्षेऽपि संदेहहेतुत्वं स्यादित्याह * इतरथेति * ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेर्थे नियम्यत इत्य-भिधानशक्तिनियमस्याप्यन्वयव्यतिरेकाधीनत्वाभ्युपगमेनाऽव्यभिचा-राविक्षत्वाद्व्यभिचारे भिधातृत्वस्याप्यनुपपत्तेस्तद्वद्गमकत्वोपपत्त्यु-क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति तद-र्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रय इत्याशङ्कितस्यान्वयव्यतिरेक-भङ्गस्यात्र ब्रूमः पदात्मानः सर्वेष्वेतेषु भिद्यत इत्यादितद्भूताधि-करणवार्तिकोक्तेन परिहारेणाभिधातृत्वगमकत्वविषयं पक्षद्वयं समर्थनीयामित्येवं परिहारसाम्यमुपसंहरति * तस्मादिति * । साम्ये सति कथं वाचकपक्षत्यागेन गमकापेक्षावधारणेत्याशङ्क्य कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वादिभिरनुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिरि-त्याह * ततश्चेति * । तत्पदाभेदवर्त्तित्वादित्यादिभिर्वाचकत्वहे-तुभिः सप्रतिपक्षाधनत्वशङ्कानिरासायानभिधानहेतूनां निर्दोषतयेत-रेभ्यो विशेषो बलीयस्त्वाय विशेषोक्तिचोक्तः । कृदादिष्वनुभिहितश-ब्दस्य मुख्यत्वसंभवे लक्षणाश्रयणायोगेन मुख्यत्वावधारणात्स-कृच्छ्रुतस्य वैरूप्यपरिहाराय तिङ्क्ष्वपि मुख्यत्वावगतेर्भाष्यकाराभि-मतलक्षणावृत्त्यपरितोषात्स्वयं मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिं वक्तुमारभते * अथ वेति * । अज्ञानाशयः पृच्छति * । कथंतर्हीति * गूढाशय उत्तरमाह * पर्युदस्तत्वादिति * । कर्त्रनभिधानाभ्युप-
९७६।१
गमात्पर्युदासायोगं शङ्कते * कथमिति * । परिभाषिकाभिहितत्वाश-येन परिहरति * तिङेति * । पारिभाषिकाशयमज्ञात्वा पृच्छति * किमर्थं तर्हीति * । आशयप्रकटनेनोत्तरमाह * लोकेति * । शब्दार्थान्वाख्यानस्य पारिभाषिकत्वायोगाशयेन सोपहासं शङ्कते * किमिति * ॥ अज्ञाताशयः परिहरति * बाढमिति * । शङ्किताशयं प्रकटयति * भवत्विति * । शङ्काशयं दृष्टविरोधेन दूषयति * कथ-मिति * लकारलक्षितानामादेशानां कर्तृकर्मवाचित्ववर्णनाल्लकार-द्वारादेशानां वाचकत्वसिद्ध्यै लकारस्य वाचकत्ववर्णनाद्वा नाविद्य-

मानवाचकवर्णनं व्याकरणेऽस्तीति द्वेधा दृष्टविरोधपरिहारं शङ्कते
* नन्विति * । आद्यपक्षे लक्षणादोषापत्तेर्द्वितीयपक्षे च परोक्ष-
वृत्यान्वाख्यानदोषापत्तेः पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्याह *नैतादिति* न्याय-
विरोधसूचनार्थश्चकारः। आद्यपक्षदूषणार्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * लकार-
मिति। *द्वितीयपक्षदूषणार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथापीति *
वस्तुनो लकारेणानभिधीयमानत्वादादेशोत्पत्तेः प्राग्लकारवाच्यत्वा-
ध्यवसानाशक्तेस्तद्द्वारादेशवाच्यत्वान्वाख्यानं न युक्तमित्याशयः।
पक्षद्वयमध्ये न्यतरपक्षसंभवेप्यर्थापत्तिभङ्गन्यायेन कर्तृकर्मणोरवा-
च्यत्वावगमादून्यायविरोधापत्तेरप्यविद्यमानवाचकवर्णनं गम्यत इति
चशब्दव्याख्यार्थमाह *अन्ते चेति*। पक्षद्वये दोषद्वयस्योक्तस्योपे-
क्षणात्समाताविपीत्यन्ते चेत्यस्यार्थः। अतो न्यायविरोधेन कर्तृकर्मणो-
रादेशवाच्यत्वस्याप्ययोगाल्लकारवाचकत्वकर्तृकर्मवाच्यत्वयोर्मध्ये
कस्मिंश्चित्पारिभाषिके कल्पनीये वाच्यत्वस्यादेशावस्थायामप्यसं-
भवेनैकान्ततः पारिभाषिकत्वस्याश्रयणीयत्वाल्लकारस्य तु स्वरूपे-
णासत्वेप्यादेशरूपेण सत्वात्संख्यान्वयरूपेण च कर्तृकर्मवाचित्व-
स्याप्यौपचारिकस्य सत्वाद्वाच्यत्वस्यैव पारिभाषिकत्वकल्पनायाः
श्रेष्ठत्वावगतेर्लकारस्यासत्वाद्वाचकता पारिभाषिक्यस्तु न तु कर्तृ-
कर्मणोर्वाच्यतेत्याशङ्का न कार्येत्याशयेनाह * अत इति * । संख्या-
न्वयरूपेण वाचकत्वस्येव वाच्यत्वस्याप्यौपचारिकस्य संभवात्पारि-
भाषिकता न युक्तेत्याशङ्क्य लकारावस्थायामौपचारिकस्यापि वाच्य-
त्वस्यायोगादादेशावस्थायां तु कर्तुरेवत्वे तिबितिविशेषणविशे-
ष्यान्वयाभ्युपगमनेन कर्तृकर्मणोर्वाच्यसंख्याविशेषणत्वमात्रप्रतीते-
र्वाच्यत्वानन्वाख्यानात्पारिभाषिकतैव युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह
न हीति। एतदेव मीमांसापक्षद्वयेहेतूक्तिपूर्वं विवृणोति *तेनेति*।
ततश्चैव सूत्रार्थो भवतीत्याह * तेनैतादिति * । प्रयोजनापेक्षायां च
स्वशास्त्रव्यवहारार्थताऽवसीयत इत्याह *किं पुनरिति*। मुख्यत्वा- ६७७।१
भ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*। एवं
सति कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन पचतिशब्दस्य कर्तृविभक्तिप्रतिबन्ध-
कत्वात्कर्मणश्चाभिहितत्वेन निमित्तेन पच्यतेशब्दस्य कर्मविभक्तिप्र-
तिबन्धकत्वादित्येवं विशिष्टस्य हेतोर्विशेषेणासिद्धययोगापत्तेर्विशिष्ट-
स्य चानैकान्तिकत्वाभावान्न कश्चिद्दोषः स्यादित्याशङ्क्य कर्तृ-
करणयोस्तृतीया कर्मणि द्वितीयेत्यागमापादितस्य कारकाविभक्ति-

प्रसङ्गस्य पारिभाषिकेणाभिहितत्वेन प्रतिबन्धाख्यपरिहारसंभवेपि पारिभाषिकस्यावास्तवत्वाद्विशेषेण सिद्धिरपहृतैवेति सूचयितुमाह * इतीति * उक्तेन प्रकारेण कारकविभक्तिप्रसङ्गमात्रं परिहृतं न तु संख्यायां कारके वा ध्वीरित्यादिवार्तिकसूचिता विशेषणाऽसिद्धिः परिहृतेत्यर्थः। चतुर्थप्रयोगस्थं तद्विशेषावबोधकत्वादिति हेतुमनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह * यद्विति * तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षितस्य शिंशपादिशब्देष्वभावान्नानैकान्तिकतेत्याशङ्क्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्राथम्यप्राधान्यविशेषात्कर्तृकर्मान्वयनियमस्य यद्वा भावनया कर्त्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इत्यादिवार्तिकेनोपपादितत्वाद्भावनासमकालसंख्य प्रतीतेश्च प्राक्कर्त्तृकर्मणोरप्रतीतित्वेन विशेषणत्वायोगाद्यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामत इत्यादिवार्तिकोक्तस्य तु विशिष्टसंख्याभिधानस्य परमतत्वात्तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यासिद्धत्वापत्तेः कारकविभक्तिषु कारकवाचित्वस्य तद्विशिष्टसंख्यावाचित्वस्य च दर्शनाद्यद्यद्विशेषवाची न तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षया तद्विशेषवाचिताऽत्र हेतुर्वाच्येति कृत्वा शिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकतास्त्येव तद्विशेषबोधकत्वहेतुपक्षे त्विन्द्रियैरप्यनैकान्तिकत्वं सामान्यव्याप्तिविवक्षायां च तिङो द्रव्यविशेषकारकशक्तिवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वस्यापि साध्यत्वापत्तेः पक्षस्यापि तिङः साध्यशून्यत्वात्तत्राप्यनैकान्तिकता भवन्तं प्रति वक्तुं शक्येत्याशयेन परिहर्तुमाह *तेनेति* ॥ पञ्चमप्रयोगस्थं तद्विशेषणैः सम्बध्यमानत्वादिति हेतुं जातिगुणशब्दानां गौः शुक्लोऽरुणा स्त्रीति व्यक्तिद्रव्यविशेषणगुणलिङ्गान्वयिनामप्याकृत्यरुणाधिकरणयोर्व्यक्तिद्रव्यवाचित्वनिरासादनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह । * यदपीति * जातिगुणशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभ्युपगमेपि रसशब्दे द्रव्यविशेषणस्नेहाद्यन्वयिन्यपि द्रव्यवाचित्वाभावादनैकान्तिकतामाह *अपिचेति* अश्वशब्दे चाश्वारोहविशेषणहरणक्रियान्वयिन्यप्यश्वारोहवाचित्वाभावदनैकान्तिकतामाह * तथेति * या तु न च गम्यमानस्य विशेषणसम्बन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्येति वार्तिके गम्यमानस्य विशेषणान्वयानर्हतोक्ता सा धूमादिशब्दस्याग्न्यादौ
९७८।१ तात्पर्याभावान्न त्ववाचकत्वादिति सूचयितुमाह * यद्विति * ।
कर्त्रनभिधानोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * कर्त्रनभिधानव्युत्पादनफलश्रुतिप्रकरणाविरोधसिद्ध्युक्त्यर्थं न चेदिति भाष्यं

व्याचष्टे * ततश्चेति * इतरथेत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तसिद्धान्तदोषानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * । पुरुषः प्रयत्यते व्यापार्यतेऽनुष्ठाने प्रेर्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पुरुषप्रयत्नशब्देन विध्युक्तिसूचनार्था विध्यानर्थक्योक्तिः । कर्मधर्मपक्षोक्त्या कर्मयुक्तपुरुषधर्मपक्षेऽप्यानर्थक्योक्तेः सूचनार्थः शुद्धपुरुषार्थत्वोपसंहारः । दोषपरिहारार्थं तदित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं प्रयोजनापेक्षत्वात्सामान्यतः किंचित्प्रत्यङ्गत्वेनावगतं सत्प्रकरणेन प्रकरण्यङ्गतया गृह्यते न चाविहितं सामान्यतोऽङ्गतयावगतं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * तावन्नास्य वदनस्य प्रयोजनमपेक्ष्यते विना चापेक्ष्यमाणेन प्रयोजनेन वदनधात्वर्थः सामान्यतोऽङ्गत्वानवगमान्न प्रकरणेन क्रत्वङ्गं प्रतीयत इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * विधीति * प्रकरणग्रहणोक्तेः प्रयोगवचनग्रहणासिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं * न चेत्युक्तम् * ॥ अङ्गत्वसिद्ध्यर्थतयाङ्गविध्यर्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * साक्षाच्छब्दः प्रधानविषयः । पारम्पर्यशब्दोऽङ्गविषयः दर्शपूर्णमासोपकारसम्बन्धितया प्रयोजनभूतया तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निषेधस्य क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तसिद्ध्यै क्रत्वर्थवदनविषयत्वोपसंहारार्थमत इति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * ततश्चैष शास्त्रार्थो भवतीत्युक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * शास्त्रार्थोदाहरणोक्त्यर्थं तेनेत्यादिभाष्यं संकल्पानृतनिषेधोक्त्यर्थतया भासमानमयुक्तत्वापत्तेर्वदनानृतनिषेधोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तेनेति * । तद्युदित्वेति वाच्यं न संकल्प्येतीत्याशङ्क्य वदनलक्षणार्था संकल्पोक्तिर्द्विगिजन्तत्वाद्वादित्वेत्यर्थसिद्धिरित्येवं द्वेधा व्याचष्टे * संकल्प्येति चेति * संकल्पितशब्दोऽप्येवं द्विधा व्याख्येयः । आहेति भाष्यं विध्यनुवादाचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन मूलमूलिभावसंयोगान्तरविधिचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन च व्याचष्टे * आहेति * स्मृतिमूलतया च विधाविति चकारार्थः । उच्यत इति भाष्यं पूर्वपक्षे स्मृतिप्राप्तक्रतुयुक्तपुरुषधर्मानुवादत्वात्तत्र क्रतौ निषेधातिक्रमे स्मार्त्तक्रत्वङ्ग [यद्येविज्ञाते भूर्भुवः स्वाहेत्याहवनीये होतव्यमिति यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कार्यं सिद्धान्ते क्रत्वङ्गतया यजुर्वेदविहितत्वाद्याजुर्वैदिकक्रत्वङ्गभूते यदि यजुष्टो भुवः स्वाहेत्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

न्वाहार्यपचने होतव्यमिति यद्विहितं तत्कार्यमित्येवं विध्यनुवादचिन्ताप्रयोजनसमाधानार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे *तस्मादिति* स्मृतिविहितक्रत्वङ्ग] भ्रेषनिमित्तत्वोक्त्यर्थतया भाष्यस्थस्मार्तशब्दव्याख्यार्था नैमित्तिकोक्तिः । यजुर्वेदविहितक्रत्वङ्गभ्रेषनिमित्तस्य प्रायश्चित्तस्य
६७६।५ करणमित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * स्मृतौ चेति* चकारेण क्रत्वङ्गतया विहितत्वसूचनात्स्मृतौ क्रत्वङ्गत्वेन विहितस्य भ्रेषे यत्प्रायश्चित्तं तदेवानृतवदननिमित्तं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनोपपादनार्थं स्मृतेस्त्वित्युक्तम् । मूलमूलिभावपूर्वपक्षे शुद्धपुरुषधर्मस्तत्रैवं सति भ्रेपगायत्रीमशुचौ दृष्टे चापले चानृतेपि चेति स्मृतिविहितं प्रायश्चित्तमित्येवं व्याख्यातुमाह*एवमिति* स्मृत्यैव नानृतं ब्रूयादित्यनया निषेधार्थस्य विधेयतया गायत्रीमनृते जपेदित्यनया च यज्ञाङ्गत्वानपेक्षस्य निषेधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयानुस्मृतत्वात्स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मूलमूलिभावेप्यस्य निषेधस्य याजुर्वैदिकत्वाद्यदि यजुष्टः प्राप्तः पदार्थ आर्तिनाशमियादित्येतावतश्च निमित्तत्वसिद्धेरुद्देश्यनिमित्तविशेषणस्य यज्ञान्वयस्य विवक्षायोगाद्यजुर्वेदविहितनिमित्तमेव भ्रेषे प्रायश्चित्तं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * विशेषणाविवक्षाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति *नैतादिति * यज्ञशब्दस्यार्तिविषयनिर्देशकत्वानभ्युपगमे यजुष्ट इत्यस्य विषयानिर्देशकत्वायोगात्साकाङ्क्षत्वापत्तेर्यज्ञशब्दस्यैव यज्ञाङ्गलक्षणया विषयनिर्देशकत्वावगमाद्धविःशब्दवन्नाविवक्षितार्थता युक्तेत्याशयेन परिहारान्तरमाह * किंचेति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदीति * यज्ञशब्दस्य तर्हि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमविषयत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासाङ्गभ्रेषे नैतत्प्रायश्चित्तं युज्येतेत्याशङ्क्याह * ज्योतिष्टोमेति * निमित्तस्योद्देश्यत्वाद्यज्ञविशेषणायोगशङ्कां निराकर्तुमाह*नत्विति*। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मविधिपूर्वपक्षेपि याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तसाम्यात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः किंप्रयोजनमि-
६८०।२ त्याशङ्कते * यदा त्विति * विहितानां निषिद्धानां च याजमानतां प्रति यजमानं वा ब्रूहि पूर्वपक्षप्रयोजनमाह * तदिति * कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दः आवृत्तिसूचनार्थो निषेधग्रहणार्थश्चापि शब्दः सर्वशब्दः क्रत्वन्तरगतपदार्थ ग्रहणार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वं हीति * समिदादीनामारादुपकारित्वेपि प्रयोजनाविशेषाद् दृष्टान्तमात्रत्वेनोपादानमिति सूचनार्थं * तत्रेत्युक्तम् * निषेधानामननुष्ठानात्मकत्वा-

त्कथं याजमानत्वमाशङ्क्योपपादयितुं प्रतिषेधेष्वपीत्युक्ते विषयवि-
शेषाक्तयै यद्यजमानेनात्मसंस्कारायोच्चार्यते तत्र वैकल्पिकानां
प्रयोगारम्भेऽन्यतरपक्षावधारणे कृते पक्षान्तरकार्यतोक्त्यात्मकमवै-
कल्पिकाशीर्मन्त्रादिस्वरूपोच्चारणोऽपि चान्यथोच्चारणात्मकं मृषात्वं
न कार्यं यजमानसंस्कारार्थोच्चारणादन्यत्र यजमानाद्यान्येषां यथेष्ट-
वादितेत्युक्तम् । सिद्धान्ते तु सर्वत्र सर्वेषां च निषेधादध्वर्यादि-
भिरपि नान्यथा कार्यं यजमानसंस्कारार्थमपि च क्रतुवैगुण्यायैव
वर्जनीयमित्याह * शुद्धेति * शुद्धक्रतुधर्मपक्षे कर्तुर्गुणभूतत्वाद्वि-
ध्यर्थवन्निषेधार्थेऽपि सामाख्यानिककर्तृनियमोपपत्तेर्न सर्वेषां वर्जनं
युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति * गुणभावेऽपि कर्तुरनपेक्षितत्वान्नियमायोगमाह * सत्यमिति * नञश्च निपातत्वेन केवलाप्रयोगित्वा- ९८।१५
न्नित्यनिषेध्यपदसाहचर्यलक्षणया श्रुत्यैव निषेध्य प्राप्त्यान्वयात्प्र-
कृतक्रत्वर्थस्य निषेधस्य तदर्थप्राप्तिसंभवे ऽन्यार्थप्राप्त्यनपेक्षत्वेऽपि
यत्र प्रकृते ऽध्वर्यादौ कर्त्तरि निषेध्योऽर्थः प्राप्तस्तत्र सर्वत्र गच्छन्निषेधो
न वार्यते समाख्ययेति युक्त्यन्तरमाह * श्रुत्यैव चेति * निषेधान्व-
यात्प्राङ् निषेध्यस्यानुष्ठेयत्वावगमात्कर्त्रपेक्षायां समाख्यया नियमो-
पपत्तेस्तदनुसारान्निषेधनियमोऽपि सेत्स्यतीत्याशङ्कते * नन्विति *
निषेध्यमात्रे शास्त्रापर्यवसानात्कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवा-
द्यत्वेन निषेध्यस्य श्रुतेनापि कर्त्रा विशेष्यत्वायोगात्सामाख्यानिकेन
विशेष्यता दूरोत्सारितेत्याह *नैतदिति* एतदेवोपसंहरति *तस्मा-
दिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्ताप्रयोजन [स्वयं भाष्या-
नुक्तस्योक्तेस्तच्चिन्तानर्थवत् शङ्कानिरासार्थतां दर्शयत्सर्वत्र विधिषु
निषेधेषु च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः प्रयोजन]मस्ती-
त्युपसंहरति * तस्मादस्तीति * ।

जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशः । अधिक ४

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

प्रकरणस्य पूर्वैः सर्वविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनानन्तराधि-
करणवदस्यापि प्रकरणसंगतिमाह * पूर्वत्रेति * तीर्थस्नानोदा-
हरणे लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनैवेत्यर्थः ॥ एकहे- ९८।१
लयोदाहरणसंदेहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * लक्षणहेत्वोः क्रियाया
इति स्मृतेर्जृम्भायाः शानचोद्देश्यत्वाख्यस्य लक्षणत्वस्योक्तत्वान्निमि-

१ इति द्वितीये नास्ति ।

त्तानां च विनोद्देश्यत्वायोगान्निमित्तत्वावगतिः शुद्धक्रतुधर्मत्वापवाद-तयानन्तराधिकरणसंगतिसिद्धयै प्रकरणाविरोधोक्त्या क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मपक्षवच्छुद्धक्रतुधर्मपक्षस्याप्युक्तत्वसूचनायाधिकारात्प्राप्तिं दर्श-यितुं कैमर्थ्यापेक्षायां निवीताधिकरणवत्पक्षरचनीयत्वेऽभिहिते पश्चा-नामपि रचनापत्तिमाशङ्क्यानन्तराधिकरणत्रयाणामेवोपन्यासादि-हानुवृत्तिरुक्ता किंतावदित्येतावता किंतावद्युक्तमिति पृष्टे प्राप्तमित्य-नेन यत्पूर्वाधिकरणात्प्राप्तं तद्युक्तमित्यर्थमित्येतावतो भाष्यस्य शुद्ध-क्रतुधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं पूर्वाधिकरणेन क्रत्वर्थे स्नाने मन्त्रो-च्चारणे च प्राप्ते सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षो गृह्यत इत्याह * तत्रेति * यथा हीनो द्वादशत्वं प्रकरणादुत्कर्षति तथा पुरुषः स्नानमन्त्रावित्येवं शुद्ध-पुरुषधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वेनाहीनवत्पुरुषइति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथे-ति * तदर्थत्वादिति सौत्रे हेतुं भाष्यकृता स्नानोदाहरणे स्पष्टत्वाद-व्याख्यातं स्वयं स्नानस्य मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्म-केन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं तावद्योजयितुमाह *स्नानं तावदिति* तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य विधेयत्वाद्विशेषणांशेन पुरुषोपकाराशक्तेर्लि-ङ्गाविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वमाशङ्क्य तीर्थविशिष्टस्य सुखा-वतरणाख्यपुरुषोपकारशक्त्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं योज-यितुमाह *तीर्थेति * अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते इत्यादिना भोजनादिपूर्व-भावित्वनियमरूपेण स्मृतं स्नानमनूद्यानेन तीर्थनियममात्रविधा-नाद्भोजनादिपूर्वभावित्वनियमस्य च पुरुषार्थत्वायोगेन तद्विशि-ष्टस्य स्नानस्यापि पुरुषार्थत्वायोगादेतद्वाक्यविहितस्य तीर्थनिय-मस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य तदपि स्मरणं पुरुषार्थस्यैव स्नानस्य ततश्च भोजनादिपूर्वभावित्वनियमजन्यमदृष्टं पुरुषगाम्ये-व ज्ञापयति तेन कारणेन भोजनादिपूर्वभावित्वनियमयुक्तेनापि स्नानेनावधारितपुरुषोपकाराख्यप्रयोजनेनान्वयात्तीर्थनियमस्यापि पु-रुषार्थता ज्ञायत इत्याह * यदपीति * क्रियासामान्यवाचिना करोतिना ज्ञापनाख्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते किं पुनस्तीर्थनिय-मेन पुरुषापेक्षितं प्रयोजनं साध्यते येनास्य पुरुषार्थता स्यादित्या-शङ्क्य लिङ्गस्य पूर्वोक्तमेव तावत्प्रयोजनं स्मारयति * तत्रापीति * दुःखावतरह्रदादिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे सत्यवतरणादुःखानापत्तिरूपस्या-वतरणसुखस्य प्रयोजनत्वं युज्येत नियम्यमानान्यमात्रनिवृत्त्यर्थ-

त्वात्तु नियमस्योद्धृतोदकादेःसुखकरस्याप्यन्यत्वाविशेषान्निवृत्तिप्रतीते
स्तन्निवृत्त्यंशस्य नियमस्य दृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्यादृष्टं वाक्यगम्यं
प्रयोजनमाह * अथापीति * अनेन च तीर्थस्नानस्य वाक्येन पुरु-
षार्थत्वावगमादिति सौत्रहेतुयोजना सूचिता । तीर्थस्नाने फलश्रुतेः
फलसमर्थकत्वपूर्वपक्षं पर्णमय्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादयु-
क्तमाशङ्क्यास्मिन्नधिकरणे लैङ्गिकपुरुषार्थत्वनिरासे सति लिङ्गाविरो-
धिना प्रकरणेन स्नानस्य क्रत्वर्थत्वेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानात्फलश्रुतेर-
र्थवादमात्रता सेत्स्यति इह तु लिङ्गविरोधिना प्रकरणेन पारार्थ्य-
निर्ज्ञानाशक्तेः फलसमर्पकतारात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षयितुं शक्यंति
परिहारसूचनायैव भूताल्लिङ्गानुगृहीताद्वाक्यात्पुरुषसंयुक्तस्य तीर्थ-
विशिष्टस्य स्नानस्य प्रकरणेनेश्वरामित्याह * न चेति * जञ्ज-
भ्यमानोदाहरणे सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ब्रूयादिति भाष्यमाख्यातश्रुत्या
मन्त्रोच्चारणस्य पुरुषार्थत्वावगमादित्येवं व्याख्यार्थतया भासमान-
माख्यातेन कर्त्रनभिधानादयुक्तमाशङ्क्य ब्रूयाच्छब्दसमभिव्याहृतपुरु-
षवाचिजञ्जभ्यमानशब्दश्रवणस्य पुरुषप्राधान्योक्त्यर्थत्वेनाहृतत्वादि-
त्येवं वाक्यीयपुरुषार्थत्वोक्त्यर्थतया हेतुव्याख्यार्थमिति सूचयितुमाह
यद्यपीति लकारविधाविव कृद्विधावपि कर्त्तरीत्यस्य संख्याविशेष-
णत्वशङ्कानिरासाया नन्यपरेत्युक्तम् । जञ्जभ्यमानशब्दस्य गुणभूतपुरु-
षोक्त्यर्थत्वेनाविरोधसंभवे प्रकरणबाधायोगाच्छुद्धपुरुषार्थत्वायोगं
नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य नात्र मनुष्या विधीयन्तइत्यादिनिवीताधिकरण-
भाष्योक्तेन न्यायेन पुंसो गुणत्वायोगं मत्वा परिहारार्थमुच्यतइत्या-
दिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति *ब्रूतेरभिधानार्थत्वसूचनार्थं मन्त्रे- ६८३।१
णाभिधानमित्युक्तम् । जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्येत्यनेना-
प्यर्थाभिधानार्थस्यैवोच्चारणस्य विवक्षितत्वादविरोधः ॥ शुद्ध-
पुरुषार्थतायामश्रुतफलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थं फलमपीति भाष्यं
व्याचष्टे*पुरुषेति* । पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे
*तस्मादिति । उत्कर्षप्रतिज्ञानस्याद्यसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थो
भाष्यशेषो यथाप्रकरणं भित्त्वेत्येनैनव व्याख्यातः ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत् ॥ २१ ॥

प्रकरणयुक्तस्यैव पुंसः स्नानेन मन्त्रवचनेन च संस्कारो
न तु शुद्धस्य द्रव्यस्यैव प्रोक्षणादिनेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं न

चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पुरुषेति * लिङ्गवाक्यसमर्पितपुरुषसामान्याविरोधिपुरुषविशेषसमर्पकत्वेनाविरोधात्प्रकरणस्य बाधायोगसूचनार्थत्वेन तावत्प्रकरणविशेषादिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरतया व्याचष्टे * कुतइति * ॥ प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वाभावाद्विशेषसमर्पकत्वायोगमाशङ्क्य प्रकृतस्य क्रतूपकाराख्यफलस्य सन्निहितत्वेन विशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वात्तत्संभवे विप्रकृष्टपुरुषाभिमतस्वर्गाख्यफलकल्पनानुपपत्तेरकल्पने चानर्थक्यापत्तेर्व्यावर्त्तकत्वं विनापि विशेषसमर्पकत्वोपपत्युक्त्यर्थत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * न चेति * दूरवर्त्तिनी फलश्रुतिः कल्पयितुं न युज्यत इति करोतिना कल्पनक्रियाविशेषलक्षणादर्थः । यदि कश्चित्प्रकृतसंयोगेपि लिङ्गवाक्याबाधस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भ्रान्त्या शुद्धपुरुषसंयोगेपि प्रकरणाबाधं शङ्केत तं प्रत्याह * पुरुषमात्रेति * । अविरोधायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यानायाविरोधायोगशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ॥ एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातुमारभते * सत्यमिति * । जञ्जभ्यमानशब्दस्य यौगिकत्वेन व्यक्तिवाचित्वादाग्नेयीशब्दवच्च सर्वनामार्थवृत्तित्वाभावेन सन्निहितार्थवाचित्वाभावादाग्नेय्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सर्वव्यक्तिवाचित्वावगतेः प्रकृतजञ्जभ्यमानमात्रग्रहणे जञ्जभ्यमानशब्दार्थसाकल्यासिद्धिं प्रकृतस्य च पुंसः कर्मारम्भात्प्राचीनेनैव सर्वकर्माङ्गतया स्मृतिप्राप्तेन स्नानेनापकृष्टमलत्वान्न लिङ्गावगतमलापकर्षणार्थत्वं स्नानं प्रत्ययोग्यतामाशङ्क्य सर्वासां व्यक्तीनां जञ्जभ्यमानशब्दवाच्यत्वेपि प्रत्येकमेव वाचित्वादाग्नेयीवच्चोपादेयत्वाभावेनागृह्यमाणविशेषत्वाभावात्प्रकृतमात्रग्रहणेपि शब्दार्थसाकल्यसिद्धिं मलानां चापकृष्टानामपि पुनःपुनः प्रवृत्तिदर्शनादत्यन्तमलिनकायो नवच्छिद्रसमन्वितः स्रवत्येष दिवारात्राविति चोक्तत्वाद्योग्यत्वोपपत्तिमाह * नहीति * । प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने समस्तः शब्दार्थः प्राकरणिके च स्नानशेषिणि योग्यत्वं न नास्ति किं चास्त्येवेत्यर्थः । स्नानशेषिपुरुषोपलक्षणार्थः स्नातृशब्दः । प्रकृतेपि पुंसि योग्यत्वशब्दार्थसाकल्यसंभवाल्लिङ्गवाक्ययोः प्रकरणेन स्वविषयादुत्कालनलक्षणाबाधानापपत्तावपि संकोचनलक्षणो बाधः प्रसज्येतैवेत्याशङ्क्य * न-

निवति * । व्रीहिप्रोक्षणादिवदिहापि संकोचोपपत्तिमाशङ्क्य शुद्ध-पुरुषार्थत्वेग्निहोत्रादिवत्साक्षात्पुरुषोपकारित्वात्सुतरामर्थत्वोपपत्तेः शुद्धव्रीह्यर्थतायामिवानर्थक्यापत्त्याशङ्काभावाद्वैषम्यसूचनायायुक्ततोक्ता। शक्तिमदर्थित्वस्याप्यधिकारेणापेक्षणादनर्थके कर्मण्यधिकारानुपपत्तेरशक्त्येवानर्थक्यापत्त्याप्यविशेषबुद्धिनिवृत्तेर्युक्तत्वात्प्रकरणावगतसन्निकृष्टकतूपकाराख्यफलसंभवे विप्रकृष्टफलकल्पनायोगेन शुद्धपुरुषार्थतायामानर्थक्यापत्तिपरिहारायोगाद्व्रीहिप्रोक्षणसाम्याशयेन परिहरति * एषा तावदिति । * विद्वत्त्वस्यापि शक्त्याधानायैवापेक्षणेप्यविदुषः सामर्थ्यस्याप्यविज्ञानेनेन्द्रियदार्ढ्यादिहेतुकशक्तिसद्भावेप्यधिकारायोगात्पृथगुपादानम् । अगृहीताशयः प्रकरणातिरिक्तव्यावर्तकायोगं मत्वानभ्युपगमनीयाभ्युपगमापत्तिं शङ्कते * नन्विति । * स्वयमेव मयानभ्युपगमनीयत्वज्ञानान्न ममानभ्युपगमनीयप्रकरणविशेषकत्वाभ्युपगमापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति । * प्रयाजादिष्विव मन्त्रस्नानयोरपि विनियोजकमेव प्रकरणं न तु विशेषणत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विनियोगार्थत्वाद्विशेषकत्वायोगेप्यधिकाराख्यस्य प्रकरणस्याग्नेय्यादौ विशेषकत्वदर्शनादत्रापि विशेषकत्वं भाविष्यतीत्याशङ्क्योपादेयत्वादाग्नेय्यादेर्विशेषणसंभवेपि जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेष्टुमशक्यतोद्दिश्यमानोक्त्योक्ता विनियोजकत्ववद्व्यावर्त्तकतापि कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य प्रकरणस्य कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्येत्थमित्युपायेतिकर्त्तव्यताद्यपरपर्यायप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिना नन्वयादित्याह*न हीति। जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणायोगेपि स्नातीत्याख्यातोक्तभावनाक्षिप्तस्य कर्त्तुरुपादेयत्वाद्विशेषणोपपत्तेः कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वायोगेप्यपूर्वसाधनांशलक्षणायै पुंसोधिकाराख्यप्रकरणगृहीतत्वापेक्षणादधिकाराख्यात्प्रकरणाद्विशेषलाभोपपत्तिमाशङ्क्याधिकाराख्यस्य प्रकरणस्य वाक्यप्राप्तेभ्यः पुरुषान्तरेभ्यो वाक्यविधेयक्रियांशेषिभूतपुरुषनिवर्त्तनात्मकविशेषणाख्यस्य व्यापारस्य वाक्यविरोधेन व्यावृत्तत्वाद्बाधितत्वान्न प्रस्तावलक्षणव्यापारबाधे तद्गृहीतत्वापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य विशेषणाख्यव्यापारबाधेपि बुद्धिस्थापनाख्यव्यापाराबाधाद्युक्तत्वसूचनार्थं व्यावृत्तव्यापारोक्त्योः सप्तम्यन्तयोरपेक्षोक्तेश्च प्रथमान्तायाः पाठेपि प्र-

करणगृहीतत्वापेक्षायामपि तद्व्यापारस्य बाधितत्वान्न प्रकरणं विशेषणमित्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्यद्यपितथापिशब्दार्थौ निपातत्वादनेकार्थेनेतिकरणेन विवक्षित्वा यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथापि तद्व्यापारे बाधितेनैव तद्विशेषणमवकल्पत इत्येवं योज्यम् । युगपत्सर्वपदार्थविषयत्वात्तु प्रकरणव्यापारस्याद्यपदार्थादारभ्यान्त्यपदार्थपर्यन्तमनुवृत्तेः प्रकरणगृहीतत्वापेक्षायास्तद्व्यापारपर्यवसानोत्तरकालत्वं व्याख्यातुमुपक्रमते * कथं तर्हीति * द्रव्यवदिति सौ-
६८४ १ त्रस्य दृष्टान्तस्य प्रकृतपुरुषप्रत्ययप्रकाशोक्त्यर्थत्वसूचनपूर्वं किंत्विति भाष्यं व्याचिख्यासुः प्रकरणस्य विशेषकत्वाभावेपि प्रकृतपुरुषग्रहणसिद्धिमुपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यथाहीति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं फलमपीति भाष्ये लुप्तत्वस्योक्तत्वात्फलकल्पनापत्त्युक्त्ययोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * ननु चेति * प्राणापानावेवेति फलश्रुत्युदाहरणेन तीर्थमिव हीत्यस्याप्युपलक्षणादनयोरिति द्विवचनोपपत्तिः । नेतीति परिहारभाष्यं फलस्य विध्यनधीनत्वादयुक्तमाशङ्क्य विधायकशब्दस्यात्राज्ञातज्ञापकवाचित्वात्फलज्ञापककामशब्दाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सत्यमिति * प्राणापानावेवेत्यस्याज्ञातचिरायुष्ट्वाख्यफलज्ञापकत्वाद्विधायकानुपलम्भोक्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं य एष इति भाष्यमेतावदत्रशब्देन गम्यते यस्यैवं लक्षणा जुहूस्तस्य पापश्लोकाश्रवणमिति जुहूतः क्रियते जुहूर्वा तदर्थेति नैतच्छब्द आहेति पर्णमय्यधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणयुक्त्याशयत्वेन व्याचष्टे * फलेति * वर्त्तमानापदेशस्याप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाभावात्तदाशयत्वेनैव विधायकाभावोक्तिः कस्मान्न व्याख्यातेत्याशङ्क्य * इतरथा पुनरिति * फलज्ञापकत्वाभावे सत्यानर्थक्यापत्त्याशङ्कानिरासार्थं स्तावकस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे*द्रव्येति* पारार्थ्यहेतुकस्यार्थवादत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्कामशब्दव्यतिरिक्तेन शब्देन फलविधानाकरणस्य वक्ष्यमाणतोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पर्णमय्यधिकरणसूत्र एव खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्येवमाद्यायां फलप्रधानायां श्रुतौ फलमुच्यतइति वदता सूत्रकृता कामपदयुक्तायां श्रुतौ फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणतामाह * फलं त्विति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायाहेतिशङ्काभाष्यं शुद्धपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेनाभासमान फलकल्पनभयेन

शुद्धपुरुषार्थत्वनिरासादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेन व्याचष्टे * आहेति * । दर्शपूर्णमासावित्यादिभाष्यावयवपाठपूर्वं कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कइति * । शङ्काशयोक्त्यर्थं योपिहीति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * । अत्रेति परिहारभाष्यं क्रत्वन्तरेपि संस्कृतेन पुंसा प्रयोजनोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याह * अस्येति * कोभावाशय इत्यपेक्षायां संस्कृतेन पुंसा ६८५।४ क्रत्वन्तरे प्रयोजन कुतो नास्तीति प्रश्नपूर्वं गूढमाशयं विवृणोति * कुनइति * । श्लोकाशयं व्याचक्षाणो नैवेति परिहारभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदीति * । निर्दोषशास्त्रोक्तस्य विज्ञानस्य दोषजन्यमिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगाद्बलवच्छास्त्राविरुद्धविषये विज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव शास्त्राणां बाधः क्व चित्प्रातबाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रोत्पत्त्याशयेत्यविरोधः । प्रतिबन्धप्रकारापेक्षायां संस्कृतेन त्विति भाष्यावयवं व्याचक्षाणः प्रकारमाह * सा चेति । नवमे व्रीहीन् प्रोक्षतीति श्रुत्या द्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणं त्रीन् परिधीनिति मन्त्रं लिङ्गात्संख्यासंयुक्तं सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति वाक्याद्धेतुसंयुक्तं होमं चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति श्रुत्याग्नेयादिसमुदायसंयुक्तं मन्त्रं चोदाहृत्य प्रोक्षणादयो द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वेति संदेहे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चाश्रुतिसंयोगादिति सूत्रेण श्रुतिसंयोगात्तद्रूपलाक्षिताल्लिङ्गवाक्यसंयोगाच्च द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वं पूर्वपक्षयित्वार्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वादित्यनेनार्थ्यमानमपूर्वं प्रयोजनं द्रव्यादीनामर्थ्यमानमपूर्वं प्रति गुणभूततया कर्त्तव्यत्वेनाचोदनादिति सिद्धान्तिते भाष्यकृता श्रुत्यादिगम्यस्वरूपान्वयविरोधात्प्रकरणकापूर्वान्वयायोगमाशङ्क्यानर्थक्यभयात्स्वरूपान्वयाविवक्षया पूर्वसाधनत्वलक्षणाया वक्ष्यमाणत्वात्तेनैव न्यायेनेहाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणावगतेः प्रकरणं च विना क्रत्वैकान्तिकत्वाभावेन क्षणायोगात्क्रत्वन्तरस्य चाप्रकृतत्वात्प्रतिबन्धसिद्धिरित्यर्थः । अनेन च संस्कृतेन च पुंसा साध्यं प्रयोजकमपूर्वमन्यत्र नास्तीति भाष्ययोजना सूचिता । पुनः साक्षादपूर्वसाधनत्वाभावात्प्रकृतपुरुषसंस्कारे यपूर्वाभावाविशेषं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य योच्यत इत्यनेन साक्षात्साधनत्वाभावेपि दर्शपूर्णमास--द्वारा साधनत्वादपूर्वोत्पत्त्युपपत्त्याशयेन परिहृत्याहेत्यनेन क्रत्वन्त

रस्यापि तर्हि द्वारत्वसंभवात्प्रकृतग्रहणासिद्धिरिति पुनराशङ्क्योच्यते नान्यस्येत्यनेन संस्कारस्याप्रकृतक्रत्वन्तरगुणत्वायोगान्न तस्य द्वारत्वं संभवतीत्याशयेन परिहृते पुनराह प्रकृतस्यापीत्यनेन क्रत्वन्तरस्य संस्कारं प्रत्यशेषित्वादपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वायोगे प्रकृतस्याप्यशेषित्वात् द्वारत्वायोगापत्तौ शङ्कितायामुच्यत आनर्थक्यादित्वादिनानर्थक्यापत्तेर्वाक्यीयशुद्धपुरुषार्थत्वबाधेन प्रकरणकल्प्यया प्रकृतक्रत्वेकवाक्यतया पुरुषवत्प्रकृतस्य क्रतोरपि शेषित्वावगतेरपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वसंभवात्प्रकृते क्रतौ प्रयोजनमस्ति क्रत्वन्तरैकवाक्यत्वकल्पकाभावात्तु क्रत्वन्तरस्य शेषित्वानवगतेर्द्वारत्वायोगात्तत्र प्रयोजनं नास्तीति परिहारोक्तेर्गूढाशयविवरणार्थत्वसूचनार्थं पृथग्व्याख्या । तस्मादिति प्रकृतग्रहणसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । मन्त्रोदाहरणे न्यायव्युत्पादनभाष्यस्योपलक्षणार्थत्वात्स्नानोदाहरणेऽपि तुल्यत्वसूचनार्थं स्नानेऽप्येतमेव न्यायमतिदिशति * एवमिति * । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेत्याशङ्कायां नैव व्यावर्त्यंत इत्यादेश्च परिहारस्य सप्तमपादाद्याधिकरणस्थसूत्रद्वयारूढत्वं दर्शयति * पतौ चेति * । इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदिति वदेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थविध्यर्थो भवेदिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभाष्योक्तायाः प्रकरणनिवेशपक्षे विध्यानर्थक्यापत्तिशङ्कापत्तिशङ्कायास्तुल्यन्यायतयेहापि प्राप्ताया परिहारायानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * एवं सतीत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । पूर्वाधिकरणोक्तपरिहारेण सहास्यपरिहारस्य विरोधं शङ्कते * इह चेति * । केषांचिन्मतेन पूर्वपरिहारस्य सत्यत्वमाह * यथा तावदिति * । द्विती-
६८६।२ यस्यान्येषां मतेन सत्यत्वमाह * शक्यं त्विति * । पूर्वार्धं व्याचष्टे * विधिस्त्विति * एकादशे सर्वाङ्गसमुच्चयसिद्ध्यै सर्वेषामङ्गानामेकं क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनमिति कल्पनायाः पर्यायविधानेन हेतुना विधिशब्दवाच्यस्याङ्गग्रामस्यैकविधिश्रुतिकत्वं वदता सूत्रकृता सर्वाङ्गविधायकस्यैकस्य विधेर्वक्ष्यमाणत्वात्प्रात्यात्मिकविधीनां च क्रमप्रवृत्तित्वेनाङ्गानां प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्यैक्यायोगात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वावगतेः स एवैकः सर्वेषामङ्गानां विधिरित्यर्थः। न केवलं सूत्रानुसारात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वं किंतु युक्तत्वाद-

पीत्याह * पुरुषश्चेति * प्रवर्त्तकस्यैव विधित्वप्रसिद्धेरपरिपूर्णायां च भावनायां प्रवर्त्तनाशक्तेः साङ्गप्रधानविषयस्य प्रयोगवचनस्यैव विधिता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्मादिति * । स्वमतेन परिहारद्वयस्यापि सत्यत्वमाह * अत्रेति * । पूर्वस्य तावत्प्रश्नपूर्वं साधुत्वमुपपादयति * कथमिति * विधित्वे सति द्वितीयोऽसाधुः स्यादित्याशयेन पृच्छति * अथेति * । प्रात्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वे सत्यपि प्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यतापन्नसमस्ताङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थीभूतत्र्यंशपरिपूर्णभावनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धप्रवृत्त्यनुवादाविरोधाशयेनोत्तरमाह * पूर्वेण हीति * । सोपपत्तिशङ्काग्रन्थद्वयसाधुतामुपसंहरति * अत इति ।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

अहीनस्य फलवत्त्वेन ज्योतिष्टोमानङ्गत्वाद्गौणत्वापत्तेश्च ज्योतिष्टोमत्वाभावात्प्रकरणाद्बहिर्गतस्य बहिर्भूतस्याङ्गतया द्वादशत्वस्यापदेशात्कीर्त्तनाद्युक्तोपकर्ष इत्येव वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणइति ।* सान्हशब्दवाच्यज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन त्रित्वापदेशाद्भेदेन द्वादशत्वापदेशादित्येवमन्यथावैषम्योक्त्यर्थत्वेन व्याख्यार्थं व्यपदेशाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । ६८७।१

अवगोरणादीनां पुमर्थत्वम् । अ. ९ ॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

न प्रजानीयादितीत्यादिशब्दार्थेनेतिकरणेन तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेन्न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति निषेधवाक्यानां गृहीतानां भाष्यकृतोदाहरणतोक्तेति सूचनार्थं सौत्रं शंयुतशब्दं तदुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे *शंयाविति ।* भाष्ये क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षानवगमात्पूर्वापवादत्वेन सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य तत्सिद्ध्यै शुद्धक्रतुधर्मः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति त्रीन्पक्षानाह *तत्रेति ।* भाष्ये तर्हि कथं द्वावेवपक्षावित्याशङ्क्य शुद्धक्रतुसम्बन्धस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंबन्धस्य च प्रकरणगम्यत्वसाम्येनैकीकरणादित्याह * तेषामपीति * प्रकारणादिति पूर्वपक्षभाष्यमवगोरणादेः क्रतौ विध्यभावेनाप्रसक्ते-

स्तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यामृतवदनवद्विध्यभावेप्य· र्थात्प्रसक्त्योपपादयितुमाह *समस्तेन चेति *। आख्यातेन कर्त्रनभि· धानाच्छ्रुत्यविरोधसूचनार्था समस्तोक्तिः । अन्य इति भाष्यं प्रस· क्त्युपपत्तिसूचनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह*का चेति* । महा· पिठरपरिमितस्याप्यन्वाहार्यस्य सकुटुम्बर्त्विक्चतुष्टयापर्याप्तत्वा· दानत्यशक्त्युपपत्तिसूचनार्थश्चतुःशब्दः * । पूर्वसूत्रस्थापकृष्यतेति शब्दानुषङ्गेण मण्डूकप्लुत्या च व्यवहितस्यापि कर्त्रधिकरणपूर्वपक्ष· सूत्रस्थस्याकर्मशब्दस्यानुषङ्गेण शंयूपक्रमे वाक्ये यदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणादपकृष्यत सर्वावस्थस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसो नरकपरिहारार्थं ब्राह्मणावगोरणादीनां दानात्खण्डनान्नि· षेधादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमितिभाष्यमनुभाषणपूर्वं पूर्वपक्ष· निरासाय प्रकरणस्य वाक्यविरोधोक्त्यर्थं च ननु प्रकरणादित्यादि· भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थं च ननु जञ्जभ्यमानस्ये· त्यादिभाष्यं संक्षेपाद्व्याख्यातुं स्वयं च सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो नृत्विग्भ्यो वा ब्राह्मणेभ्यः परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह· * तथेति । * आद्यं पादं व्याचष्टे * यच्छब्दस्तावदिति । * सर्वस्ये· पुंसो ब्राह्मणावगोरणादिनिषेधसंयोगादित्येवं सर्वसंयोगोक्तिव्या· ख्यार्थं यो ब्राह्मणायेत्यर्थवादस्थो यच्छब्दः पुरुषमात्रमुपादत्तइत्युक्तं प्रकृतदर्शपूर्णमासयाज्ञिपुरुषविषयत्वेनापि यच्छब्दोपपत्तेर्विध्यर्थवा· दसमभिव्याहारात्मकेन वाक्येन पुरुषमात्रस्य निषेधसंयोगायोगमा· शङ्क्य यच्छब्दस्योपक्रमस्थत्वादुपसंहारस्थनिषेध्योत्तरकालप्रकरण· व्यापारानुरोधेन संकोचायोगसूचनार्थं श्रुत्यैवेत्युक्तम् । योयं ब्राह्म· णस्यावगोरणादिनिषेधः स सर्वावस्थस्य पुंस इत्येवं च भाष्य· व्याख्या पुरुषोक्त्या सूचिता । अन्यथा सूत्रव्याख्यार्थत्वाद् द्वितीयं पादं तावदुपेक्ष्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थत्वेन ननु जञ्जभ्यमानस्येवेत्यादिभाष्यव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याख्यातुमाह * न चेति । * क्रतुयुक्तपुरुषापेक्षितभोक्तृत्वयोग्यताधानाख्यफलनि· रासेन पुरुषमात्रापेक्षितनरकपरिहाराख्यफलोक्त्यर्थत्वेन सौत्रपरि· शब्दव्याख्यासूचनार्थं नरकेत्युक्तम् । दोअवखण्डनइत्येतद्धातुरूपा· श्रयणेन खण्डनार्थतया दानशब्दस्य निषेधवाचित्वसूचनार्था प्रतिषे· धोक्तिः। नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतोपपादनार्थं स चे·

त्याद्युक्तम् । फलश्रुतिं द्विधा व्याख्यातुं शतेनेत्याद्युक्तम् । आद्यव्याख्याने यातनानुभवनमाख्यातार्थो द्वितीये यातनानिस्तरणम् । स्वयं फलस्य क्लृप्तत्वोपपादनार्थं निषेधेत्याद्युक्तम् । भाष्योक्तामुपपत्तिं दूषयितुं यत्त्वित्याद्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यसमर्थनेत्यपेक्षायां वर्त्तमानकालमुपादानेन योग्यानुपलब्ध्यभावात्तिर्ङ्विभक्तिः फलज्ञापिकास्तीत्येव समर्थनसूचनपूर्वं नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतामुपसंहर्तुं तस्मादित्युक्तम् । अवगोरणादेर्वर्त्तमानकालशून्येनानिष्टफलोपादानेन कामपदोपबन्धमनपेक्ष्यावगोरणादिविषयनिषेधसिद्धेस्तस्य च पुरुषमात्रे संभवात्तत्परिहार्थस्य निषेधस्य पुरुषधर्मतेत्यर्थः । वर्त्तमानकालशून्यतोक्त्यर्था मात्रोक्तिः । एवशब्देन कामपदानपेक्षतोक्ता । उपेक्षितं द्वितीयं पादं व्याचष्टे * तथा चेति ।* ६८८.१०
सौत्रपरिशब्दस्य परिपालनशब्दैकदेशत्वसूचनार्था पालनोक्तिः ।

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥२४॥

नास्याइत्युपगमननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वशङ्कायोगाद्द्वा वै शंयुमित्यादिवच्चोदाहरणभूतवाच्यशेषत्वाभावादुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थमप्येतदुदक्या संभाषणनिषेधस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वज्ञाने भवत्युपयोगीति कृत्वोदाहरणेन सहोपन्यस्तमित्याह * नास्याइति * । क्रतावुदक्या संवादस्य कथंचिदप्राप्तेर्निषेद्धुमशक्यत्वाच्छुद्धपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधशङ्कायोगान्मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकलिङ्गवच्चेह क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकलिङ्गादर्शनात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेरनन्तराधिकरणवत्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतापवादत्वायोगाच्छुद्धक्रतुधर्मत्वमात्रापवादत्वे च कर्त्रधिकरणानन्तरं जञ्जभ्यमानाधिकरणानन्तरं वैतदधिकरणारम्भापत्तेरनन्तराधिकरणसंगत्ययोगमाशङ्क्यापरोधविधानात्क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तावपि स्त्रैणस्य पुंसः क्रतुकालेपि पुरुषार्थसंवादप्राप्तिसंभवात्प्राप्तिवशत्वसामर्थ्यात्मकेन निषेधस्य क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधात्समावेशोपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षोपि संभवतीति सूचयितुं पुरुषस्य सर्वत्र क्रतावन्यत्र वा निषेधस्ततश्च स्मृतिसमानार्थत्वेन तन्मूलत्वाद्विधिरिति विध्युक्त्या क्रतुयुक्तस्यैव पुरुषस्य निषेधस्ततश्च स्मृत्या सर्वदा निषेधप्राप्तेरतुल्यार्थत्वेन च मूलमूलित्वायोगादनुवादइत्यपि सूचितं भवतीत्येवं

पक्षत्रयोक्त्यर्थत्वेन किं मलवद्वाससेति संदेहभाष्यं मलवद्वासाःशब्दव्याख्यापूर्वं व्याख्यातुमाह * मलवद्वासा इति । * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यमयं निषेधो दर्शपूर्णमासयोस्तद्युक्तस्य वा पुंसः धर्म इत्येवं पूर्वपक्षद्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति । * प्रकरणग्राह्यानिषेधात्प्राक्कृतत्वात्प्रकरणावशादशक्यसंकोचतया शुद्धपुरुषार्थत्वावेदकेन यच्छब्देन सह प्रकरणाग्राह्यविध्युद्देशान्तर्गतत्वाद्वा तद्वशाच्छक्यसंकोचतया क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वावेदकेन जञ्जभ्यमानशब्देन सह तुल्यपुरुषोपादायकस्य शब्दस्याभावाच्छुद्धक्रत्वर्थस्य संवादस्यायं निषेधस्ततश्च शुद्धक्रत्वर्थः । यद्वा यथा क्रतावपरोधविधानात्सहाधिकारनिषेधेपि पत्नीयजमानसाधारणस्य व्रीह्यादेः पत्न्यनुज्ञां विना क्रतौ विनियोक्तुमशक्यत्वादनुज्ञाप्रश्नार्थं संवादप्राप्तिस्तथा पुरुषोपि स्त्रैणत्वेन क्रतुयुक्त इव क्रतुयुक्तेप्यविशेषेण प्राप्तिसंभवात्क्रतूक्तिलक्षितक्रतुयुक्तपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेधस्ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषार्थ इत्युक्ते क्रतावुदक्या संभवादप्राप्तिसंभवे पुरुषार्थत्वज्ञापकपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभावादविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वोपपत्तावपि क्रतुयुक्तपुरुषार्थताप्रमाणाभावादयुक्तेत्याशङ्क्य निषेधस्य साक्षात् क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावेपि प्रियासंवादस्यानन्दजननसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन क्रत्वक्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इत्यादिकर्त्रधिकरणवार्त्तिकाभिहितेनानृतवदनेदमर्थ्यावधारणाधीनतन्निषेधेदमर्थ्यावधारणन्यायेन संवादनिषेधस्यापि क्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्युपपत्तेर्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति मन्त्रोच्चारणलक्षणस्य यजमानकर्तृकस्य पत्नीसंवादस्य सहाधिकारप्रकाशनार्थत्वेन यजमानसंस्कारार्थस्य मन्त्रलिङ्गात्प्राप्तेस्तद्विषयत्वसंभवादपि निषेधस्य क्रतुयुक्ता पुरुषार्थता युक्तेत्यभिहितं तत्यादिनोक्तम् । अग्ने गृहपत उपसमाह्वय स्वर्देवानां पत्नीरुपमाह्वयध्वं पत्नि पत्न्येषते लोको नमस्तेस्तु मा मा हिंसीः सुप्रजसस्त्वाय सुपत्नीरुपसेदिमेन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रास्त्वागार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रस्य पत्नीप्रयाज्यत्वात्पतिपत्नीति संवादस्याध्वर्युकर्त्तृकतया यजमानकर्त्तृकतयानुपपत्तेर्देवपत्न्युपस्थानार्थत्वेन वास्य यजमानपत्नीसंवादत्वायोगात्पत्न्या च संवादोध्व

योंरिति भाष्ये तु क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थस्य यजमानकर्त्तृ-
कस्य संवादस्यापरुद्ध्येति रकारशब्दोक्तयागसमानकर्त्तृकापरोधविधा-
नेन प्राप्त्ययोगात्पत्न्याः प्रयोगाद्बहिरनुपनीतत्वेन मन्त्रशिक्षणाभा-
वादप्रयंप्राप्तस्य तद्वाचनस्य यजुर्वेदध्वर्युकर्त्तृकस्यायं निषेधोऽभ्युपग-
न्तव्यइत्यापाद्य दूषणाभिधानात्पत्नीत्ययं मन्त्रो यस्य युक्तो मे यज्ञ-
मिति मन्त्रोच्चारणस्य संवादस्यादिरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्र-
यणेन पुनः पत्न्यभिध्यानजनितात्कामोद्रेकात्पत्नीसंवादप्राप्तिसंभव-
सूचनार्थं युक्ता मे यज्ञमिति मन्त्रः पत्निपत्न्येषते लोक इत्यादेरित्यने-
नोक्तः । शुद्धपुरुषार्थस्यापि संवादस्य क्रतौ कथंचित्प्राप्तिसंभवे त
न्निषेधस्य स्त्र्युपायमासभक्षादिवत्प्रकरणक्रत्वर्थत्वोपपत्तेस्तन्निरासो
न युक्त इत्याशङ्क्य नेहावगोरणादिवत्प्राप्तिसंभवाभ्युपगमे क्रत्वर्थ-
त्वनिरासः किंतु क्रतौ कथंचित्प्राप्त्यसंभवेनेति सूचनपूर्वं मलव-
द्वासः संवादविषयं पदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणापकृष्येत प्रयोगार-
म्भात्प्रागेव मलवद्वाससोपनयनाख्यापरोधविधानादित्येवं सूत्र-
व्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे*इतीति* अपरोध-
विधानात्क्रत्वनुष्ठानान्निवर्त्तनेपि क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थसं-
वादोपपत्तिमाशङ्क्यापरोधस्य रकाशब्देन प्रयोगप्रागभावविधानात्स-
र्वस्मादनुष्ठानसिद्ध्यर्थानुज्ञाप्रश्नादिसहितादनुज्ञानान्निवर्त्तनावगते-
स्तदर्थोपि संवादे न प्राप्नोतीति परिहारार्थत्वेन सौत्रप्राक्छब्दव्या-
ख्यार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे*तामिति*तच्छब्देनानालम्भकालम्भानर्हा- ६८६।१
परामृष्टा । क्रत्वनुष्ठानानौपयिकत्वेनोदक्यायाः क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तौ
पुरुषार्थेऽभ्युपगमनादिव्यवहारे उपयोगात्पुरुषार्थस्यापि संवादस्या-
प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्यानुपयोगोपि स्वाच्छन्द्यात्संवादप्राप्त्युपपत्तेर्निषे-
धार्थवत्वोक्त्या पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पुरुषस्य त्विति । * पुरुषार्थस्य
संवादस्य प्राप्तिसंभवेपि नोदक्ययाभिभाषेतेति स्मृत्यैवं निषिद्धत्वा-
न्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्याह*यदि चेति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति
वदसंदिग्धेपि यदीति संदिग्धवचनं स्मृतिप्राप्तनिषेधविषयायाः
श्रुतेः स वायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धस्तेन संयोग-
गेनायं नित्यानुवाद इति कर्त्रधिकरणभाष्येनुवादत्वाभिधानान्मूल-
मूलित्वोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेनुवादतोक्ता न तु शुद्ध-
पुरुषार्थतायामित्याह*न हीति ।* शुद्धपुरुषार्थतायामिति शेषः ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २४ ॥

निश्चितशुद्धपुरुषार्थत्वोपगमनानिषेधसाहचर्यादपि संवादनिषेधः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतश्चेति * । अपकृष्येतेत्यनुषङ्गस्य शुद्धपुरुषार्थत्वप्रतिज्ञार्थत्वसूचनायापकृष्येतेति वाच्ये पुरुषमात्रधर्मइत्युक्तम् । उपगमननिषेधवाक्यसंवादनिषेधवादनिषेधवाक्यशेषत्वाभावात्कुतस्तद्वशेन निर्णय इति पृच्छति * कुतइति * । विशये प्रायदर्शनादित्यत्र संदिग्धस्य वस्तुनः प्राये वचननिर्णेयत्वाभिधानाद्वाक्यशेषत्वेपि युक्ता निर्णायकतेत्युत्तरमाह * प्राये वचनेति * । अन्नादननिषेधस्याभ्यञ्जनवाक्यशेषादुपगमनविषयत्वनिर्णायोक्त्यर्थमभ्यञ्जनं वा इति भाष्यं व्याचष्टे * नास्याइति * । मैथुनस्याभ्यञ्जनशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमस्माद् वाक्यशेषादन्नादननिषेधस्य मैथुनविषयत्वानिर्णय इत्याशङ्काभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य म्रक्षणशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनादभ्यञ्जनशब्दस्यापि मैथुनवाचित्वं गम्यत इत्याह * तथा हीति * । मैथुननिषेधस्यापि शुद्धपुरुषार्थत्वनिश्चयः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं स चेतिभाष्यमुपगमनानिषेधः प्रकरणेन प्रसक्तविषय इति कृत्वा प्रकरणादुत्कृष्टः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं लक्षणाया विषयप्रसक्तिनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तच्चेति* शुद्धपुरुषार्थस्याप्युपगमनस्य ऋतुकालेपि रागतः प्रसक्तिसंभवात्तदहर्मांसमैथुने वर्ज्जयेदितिवदस्यापि निषेधस्य क्रत्वर्थतोपपत्स्यत इत्याशङ्क्य तदहरित्यनेन क्रतुकाले ब्रह्मचर्यविधानात्पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधस्य क्रतुकालीनत्वायोगान्न क्रत्वर्थता युक्तेत्याह *ब्रह्मचर्येति* इतीति भाष्यावयवमुपपादितं स्वरूपतो व्याचष्टे *तस्मादिति* एष इतिभाष्यमुपगमननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *ततश्चेति* सकलं वा भाष्यमुपगमननिषेधविषयतया पूर्वग्रन्थेन व्याख्यायानेन स्वयंप्रकृतोपयोगोक्तिः ॥

सुवर्णधारणादीनां पुमर्थत्वम् । आधि, ६

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥२५॥

अस्यापि विचारस्य क्रत्वर्थविषयत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसंभवेप्यत्रारभ्याधीतेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायो

गान्महाप्रकरणासंगतिमाशङ्क्य विरोधचिन्तात्वाभावेपि तत्फलभूतप्रकरणसमावेशासमावेशचिन्तात्वेन प्रकरणाधीतानां चान्यत्र गमनागमनचिन्तायां कृतायां तद्वैपरीत्येनान्यत्राधीतानां प्रकरणनिवेशानिवेशचिन्ताया बुद्धिस्थत्वात्प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह *इदानीमिति* लिङ्गवतः शब्दस्य लिङ्गोक्त्याविवक्षितत्वाल्लिङ्गस्याप्यप्रकरणाधीतत्वोपपत्तिः अप्रकरणाधीतानां साकाङ्क्षफलवत्सन्निध्याख्यप्रकरणाभावेपि हिरण्यधारणवासःपरिधानशून्येषु कर्मसु कीदृग्धिरण्यं चासौ वेत्यनाकाङ्क्षणात्तद्विशेषणत्वेन सुवर्णशोभनत्वाविध्यनुपपत्तेर्वासोहिरण्यशून्येषु च किं धर्मकं सद्धिरण्यं वासो वा पूर्वसाधनमित्यनाकाङ्क्षणात्तत्संस्कारत्वेन धारणपरिधानविध्यनुपपत्तेस्तद्वन्ति विशेषणाकाङ्क्षाणि संस्काराकाङ्क्षाणि वा कर्माणि प्रकरणशब्देनाकाङ्क्षाख्यैकदेशलक्षणयोक्तानि प्रधानकर्मविधिपक्षाविश्वजिदादिवत्फलकल्पनापत्तावपि क्रत्वर्थत्वपूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वात्संस्कारकर्मविधित्वेन पूर्वपक्षे भाष्यकृता वक्ष्यमाणेपि सुवर्णोद्देशेन हिरण्योद्देशेन वा धारणविधावुद्देश्यस्य विशेषणायोगादन्यतरशब्दानर्थक्यापत्तेः परिधानस्य वा श्रुतत्वात्क्रत्वनर्हत्वापादकत्वेन च संस्कारकत्वस्य दुराशङ्क्यत्वाद्धारणपरिधानयोः संस्कारविध्यनुपपतेरपरितोषात्स्वाभिमतं पूर्वपक्षं सूचयन्नुदाहरणपूर्वं संदेहमाह *तस्मादिति* धारणं संस्कार्यस्य यथोपात्तस्य संस्कार्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षत्वात्सुवर्णत्वविशिष्टहिरण्योद्देशेन धारणाख्यसंस्कारविध्यनुपपत्तेर्हिरण्यानुवादेन सुवर्णत्वाविध्यवगमात्तस्य च क्रियायामन्यानुवाद्यत्वेपि भार्यात्वेन ध्रियमाणस्यानाकाङ्क्षितसुवर्णत्वविध्ययोगादनुवाद्यत्वेपि भार्यात्वेन विशेषणीयत्वोपपत्तेर्हिरण्यधारणस्यानुवाद्यत्वाविरोधः वाससो विशेषणाकाङ्क्षासिद्ध्यै क्रियापेक्षायां योग्यत्वात्परिधानक्रियात्वगतेः कर्मस्थवासःपरिधाने शोभनत्वविध्यविरोधः। हिरण्यवासोनुवादनिरासार्थो प्रधानकर्मत्वोक्त्यर्था च विशिष्टोक्तिः। धारयेद्वैणवन्दण्डं शुभे रौक्मे च कुण्डले न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति स्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वेन नित्यत्वस्मृतेः पुत्रजन्मनिमित्तवैश्वानरेष्टिवत्फलश्रवणेपि काम्यत्वाभावोक्त्यर्था नित्योक्तिः। स्वाभिमतपूर्वपक्षानिरासार्थत्वेन सिद्धान्तसूत्रस्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सिद्धान्तसूत्रं व्याख्यातुमाह *तत्रेति* तद्धर्म इति तच्छब्दो हीनवत्पुरुष इति जञ्जभ्यमा- ६६०।३

नाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टपुरुषपरामर्शित्वेन पुरुषधर्मोक्तिया व्याख्यातः । क्रत्वर्थप्रमाणाभावोक्तिद्वारा पुरुषार्थत्वोपपादनार्थं तत इति सूत्रावयवं ततःप्रकरणवशेन निरस्तशुद्धपुरुषार्थत्वात्प्रकरणाधीतास्ज्ञज्ञभ्यमानमन्त्रोच्चारणादेरस्याप्रकरणाधीतत्वाद्वैषम्येण क्रत्वर्थत्वप्रमाणाभावेपि वाक्याद्वासोहिरण्यार्थत्वावगतेः पुरुषार्थत्वपारिशेष्याभावादयुक्तमाशङ्क्य हेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह *कुतइति* प्रकरणाधीतस्यापि पुरुषार्थत्वे फलपदकल्पनया फलस्य सन्निधिं कल्पयित्वा न्वयकल्पना तत्सिद्ध्यर्थं वा श्रुतेतिकर्त्तव्यताकल्पना प्रकृतस्यापि कर्मणो श्रुतेतिकर्त्तव्यतान्तरकल्पनेति कल्पनागौरवपरिहारायैव क्रत्वर्थाभ्युपगमादप्रकरणाधीतस्यापि कल्पनालाघवाख्येनैव प्रमाणेन क्रत्वर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन लाघवमात्रस्य प्रमाणत्वे ततः प्रकरणाम्नानादङ्गत्वाख्याविशेषासिद्धिप्रसंगादित्यकारप्रश्लेषेणावृत्यैतत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं यद्यप्रकरणइति भाष्यं व्याचष्टे *प्रकरणाम्नानस्य हीति* । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं पुरुषार्थत्वं विना सर्वविध्यपर्यवसानात्क्रत्वर्थस्यापि तद्द्वारा पुरुषार्थत्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्तदसंभवे पारिशेष्यात्साक्षात्पुरुषार्थत्वावगत्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *यतस्त्विति* ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२६॥

संस्कारविधित्वशङ्कायोगात्तदाशयेन पूर्वपक्षायोगेपि सूत्रयोजनशक्तिमात्रेण संस्कारविधित्वात्कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे भाष्यकृता कृतेति विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेनापि कर्माङ्गत्वं पूर्वपक्षे सूत्रयोजनशक्तोहमिति सूचनायानभिमतेपि विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षे धारणं परिधानं वा द्रव्यत्वात्कर्मत्वसामान्येन बुद्धिस्थस्य फलवतो ग्निहोत्रादिकर्मणोङ्गं स्यादित्येवं स्वयं योजयितुं संदेहकाले उक्तमपि पूर्वपक्षमाह *यद्यपि तावदिति* । शङ्कोत्तरत्वेनाद्रव्यत्वादिति सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कां तावदाह *न त्विति* । नञोन्यवाचित्वादद्रव्यशब्देन कर्मोक्तिमभिप्रेत्य परिहरति *सत्यमिति* । द्रव्यशब्देन देवताया अप्युपलक्षणं द्रुगताविन्यस्माद्धातोरचो यदिति यत्प्रत्यये कृते द्रव्यशब्दव्युत्पत्तेरुपगम्यत्वाद्धविशेषोपचरणीयत्वादावृत्तेन द्रव्यशब्देनैव देवतोक्तिं वाभिप्रेत्य द्रव्यदेवताभावेन यागत्वाभावात्प्रधानकर्मत्वानुपपत्तेः संस्कारकर्मत्वावगमादकर्माङ्गभूतयोश्च वासोहिरण्य-

योः संस्कारानर्हत्वात्कर्माङ्गं परिधानं धारणं चेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं
नात्रेत्यादिभाष्यं मन्यतेशब्देनायुक्तं सूचयन् व्याचष्टे *एवं चेति*।
यष्टव्योक्तेरुपलक्षणार्थत्वसूचनार्था दानहोमोक्तिः। देवताया अप्यौप-
चारिकं संप्रदानत्वमभिप्रेत्याद्रव्योक्तिव्याख्यार्थं संप्रदानाभावोक्तिः।
संस्कारकर्मत्वपक्ष एव द्रव्यशब्देन लक्षणया द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्योक्ते-
र्गुणकर्मवाचित्वेनाद्रव्यशब्दं स्वयं व्याचष्टे *अथ वेति*। स्वाभिमतं
पूर्वपक्षमाह * अथ वानेकार्थेति *। सुवर्णत्वविधेरपेक्षितपरिभाषा-
मूलसमर्पकत्वेनोपयोगाधिक्यमाह *एवंचेति* रजतेपि दुर्वर्णरजता- ६६१५
पेक्षया सुवर्णत्वसंभवेप्येकजातीयसर्वरजतव्यक्तिप्रत्ययबाधापत्तेर्दु-
र्वर्णरजतव्यावृत्त्ययोगाज्जातिद्वयेपि साधारणस्यापि हिरण्यशब्दस्य
सकृदुच्चरिते वास्मिन् विवक्षैकैव दृश्यतइत्यनेन न्यायेन सकृदुच्चरि-
तस्य जातिद्वयपरत्वायोगात्कात्र जातिर्विवक्षितेति संदेहे सुवर्णत्व-
विशेषणस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वावगमाद्रजतजातिमात्रव्यावृत्तिः साधार-
णोक्त्या सूचिता। अस्मिन् पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुमाह *अद्रव्यत्वा-
दिति चेति*। भाष्यकृद्व्याख्यायामन्यतेशब्देनायुक्तत्वं सूचितं प्रकटयि-
तुमाह *यत्त्विति* हविषि रूढस्य द्रव्यशब्दस्यावयवयोगेन देवता-
वाचित्वायोगादुत्सूत्रत्वम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अयागानामपीति*॥

वेदसंयोगात् ॥५७॥

यजुर्वेदविहितपदार्थानुष्ठातृत्वाद्वेदसंयुक्तेनाध्वर्युणा योगस्याध्व-
र्यवसमाख्यारूपस्य कर्माङ्गत्वे योगाद्युक्तत्वादपि कर्मशेष इत्येवं सं-
शब्दस्य वेदसंयुक्ताध्वर्युवाचित्वेन यागशब्दावृत्त्या च सूत्रव्या-
ख्यार्थमाध्वर्यवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कर्माङ्गत्वे वेति * धारण-
परिधारणानुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिपक्षे क्रियात्मकत्वेपि यस्य
धारणपरिधाने विहिते तस्यैव तद्विशेषणेपि कर्तृत्वावगते सुवर्ण-
शोभनत्वयोस्त्वक्रियात्मकत्वेन कर्त्रपेक्षया एवाभावात्समाख्यायाः
कर्तृनियमे व्यापारानुपपत्तेरेतत्सूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य तदापि वैदिकत्व-
सामान्यस्य वेदसंयोगशब्दार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याह*यदापीति*वैदि-
कत्वसामान्योक्तेः प्रयोजनापेक्षायां वासोहिरण्ययोर्लोकवेदसाधार-
ण्याद्वैदिकमात्रानुवादायोगशङ्कानिरासं प्रयोजनमाह * तेनेति *

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२८॥

संस्कारान्वयाद् द्रव्यत्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वात्तद्व्याख्याने स
सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य न केवलमयागादित्वात्स्वभावाद्वा धारण
परिधानयोः संस्कारत्वं किन्तु द्रव्यप्राधान्यनिर्देशादपीति हेत्वन्त
रोक्त्यर्थत्वेनापौनरुक्त्यमाह * पूर्वमिति * ॥ भाष्योपन्यस्ताप्यया
६६२।१ गादिता स्वानभिमतत्वान्नोक्ता युक्तत्वेपि द्वितीयोदाहरणव्यापक
त्वादुपचयहेतुतोक्ता । अन्येषां व्याख्यां भ्रान्तिमूलत्वेन दूषयि
भ्रान्तिहेतुं तावदाह * तत्रेति * दूषयति * कृत्येति * संस्कार
त्वसाधनद्वारास्य हेतोः पूर्वपक्षप्रतिज्ञान्वयोक्त्यर्थं द्रव्यसंस्कारश्चे
ति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैति कर्मैति शायनः

स्याद्वेति भाष्यं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थत्वेन फलेनेति सूत्रा
वयवव्याख्यार्थतया भासमानमाद्यसूत्रेणैव सिद्धान्तोक्तेः पु
षार्थत्वे फलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन चैतदवयवव्याख्
पपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाशब्देन कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे येन कर्मणेत्स दे
वैसप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञे न्वायत्त इत्यादिवद्वाच्यसंयोगस्य ख
दिरः स्तुवो भवतीत्यादिवत्कर्माव्यभिचारिणो लिङ्गस्य कर्माङ्गवि
धिप्रमाणस्याभावान्निरस्ते फलककल्पनापत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात्प
रिशेष्यानुगृहीतो विधिरेव कर्माङ्गत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्य फलेनेत्य
यवेन फलकल्पनक्लेशाभावोक्त्यपुरुषार्थत्वस्योपपादयिष्यमाणत्व
त्पारिशेष्यनिरासार्थतया फलेनेत्यवयवेन पुरुषार्थत्वोपपादनाद्विधे
र्थः प्रयोजनं कर्मानङ्गत्वेपि स्यात्संभवेदित्येवंव्याख्यातुमाह * क
ति * वारुणीष्टिं प्रतिनिमित्तत्वोदिश्यमानस्या वैस्वदानस्य वैदिक
सामान्येन कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगमादित्यकर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वं
द्धिरण्यधारणस्यापि सुवर्णत्वं प्रति शेषित्वेनोद्दिश्यमानस्य कर्मा
स्यैव शेषित्वावगमात्सुवर्णत्वस्य कर्माङ्गत्वलिङ्गत्वोपपत्तिमाश
परिगृह्णीयादित्यनेन विहितत्वोपलक्षणात्कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वाव
तिर्युक्ता भार्यमित्यस्य त्वविधायकत्वापत्तेरुपलक्षणत्वायोगाद्वैप
क्त्यै हिरण्येत्याद्युक्तम् । विशिष्टविधिपक्षे हिरण्यधारणानुवादेन
वर्णत्वविधिपक्षे वा धर्माव्यभिचारिलिङ्गाभावात्कर्माङ्गत्वानवगमे
संस्कारविधिपक्षे वासोहिरण्ययोः संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क
ङ्गत्वावगतेर्द्धारणपरिधानयोः कर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वे भविष्यतीत्या

ङ्क्याप्रकरणाधीतत्वेनापूर्वसाधनलक्षणायोगाद्वासोहिरण्यस्वरूपसं-
स्कारापत्तेर्लिङ्गत्वानुपपत्तिरानर्थक्यापत्तिश्चाधिकेति परिहारसूच-
नार्थत्वेन सुवर्णस्येत्यादिनर्माङ्गमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * ते-
नेति * लिङ्गाभावपरामर्शिना तच्छब्देन श्रुत्यादीनां चेति भाष्यस्य
लिङ्गाभावोक्त्यर्थत्वं सूचितम् । तस्मादितिभाष्यमैतिशायनो धारणं
परिधानं च प्रधानं कर्म मेनइत्यन्तसूत्रावयवोक्तप्रधानकर्मत्वसंभवो-
क्त्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुं प्रधानकर्म-
त्वं तावदुपपादयति * तस्मादिति * । कर्मानङ्गस्य प्रधानकर्मणः
प्रयोजनं विना विध्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां फलाश्रवणे-
पि भावनायाः स्वार्जितेन कर्त्रान्यथान्वयायोगात्सुवाससेत्यत्र बहु-
व्रीहिणैव पुरुषप्राधान्यावगमात्पुरुषापेक्षितेन फलेनान्वयोवगम्यतइ-
त्येवं तावत्फलेनेति सूत्रावयवं स्वयं व्याचष्टे * किमिति * ॥ फल-
विशेषावगतिं विना समान्यतोवगतस्यापि पुरुषार्थत्वस्यानिर्वाहंश-
ङ्कोत्तरत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं पुरुषार्थत्वान्यथानुपपत्त्यैव फलवि-
शेषान्वयः सुकल्प इत्येवं व्याख्यातुमाह * नन्विति * ॥ कर्मत्वसा- ९९३।१
मान्येन हीत्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिके क्रियात्मकत्वेन वेदसंयोगसूत्रे च
वेदमूलत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मोपस्थापनस्योक्तत्वात्पुरुषार्थकर्म-
द्वारापि च पुरुषार्थत्वोपपत्तेः साक्षात्पुरुषापेक्षितफलविशेषकल्पना-
योगमाशङ्क्य विश्वजिन्न्यायावगतस्य स्वर्गस्यार्थवादावगतस्य वा
भ्रातृव्यदुवर्णत्वादेः स्वरूपेणाक्रियात्मकत्वे व्युत्पत्तिरूपेण क्रियायु-
क्तत्वात्तेनैव च रूपेण फलत्वात्स्वर्गकामादिवाक्ये च वेदमूलत्वात्क-
र्मत्वसामान्यस्य वैदिकत्वसामान्यस्य च कर्मफले प्रत्युपस्थापकत्व-
साधारण्ये सति साक्षात्पुरुषार्थत्वसंभवे कर्मद्वारा पुरुषार्थत्वकल्प-
नायोगात्कर्मोपस्थापननिवृत्तिरित्याह * स्वर्गादिति * तस्मादिति
भाष्योक्तामार्थवादिकेन फलेनान्वयइत्येवमेतत्सूत्रावयवव्याख्यामनु-
सरति * अपिचेति * नन्वित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं रात्रिसत्राधि-
करणन्यायाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपि चेति * चतुर्थे क्रतौ
फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिरिति पूर्वपक्षसूत्रे विषयत्वेनोक्ते क्रतौ-
प्रतितिष्ठन्ति हवाएते य एतां रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादावगतमेव
फलमात्रे यो मन्यते तस्य क्रियया सह गुणगुणिसम्बन्धनिर्देशेन
क्लृप्तसामान्यसम्बन्धत्वादितिवक्ष्यतीत्यर्थः । निर्देशादिति रात्रिस-

त्राधिकरणसिद्धान्तहेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोर्योजनार्थमभ्यस्मान्वे-
त्यादितादर्थ्याध्यवसान्तमित्यन्तं भाष्यं प्रत्यक्षपरोक्षोक्तिभ्यां फलतक-
ल्प्यतोक्तेत्येवं व्याचष्टे * तत्र हीति * । तस्मादिति सूत्रावयवव्या-
ख्यार्थं तस्मादितिभाष्यं संयोगवदितिसूत्रावयवस्य भाष्यव्याख्याना-
द्यथा स्वर्गकामादिपदसंयोगे फलान्वयावगमस्तथेहापि वाक्यशे-
षतां फलान्वयावगमात्प्रधानकर्मेति शायनो मेनइत्येवमन्यथाव्या-
ख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्मादिति * । एतावताहैनसाऽयुक्तो भवती-
ति पुरुषसंबद्धो दोषः कीर्त्यत इति प्रजापतिव्रताधिकरणभाष्ये दोषो-
क्त्या प्रजापतिव्रतानामकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वस्यैतावता क-
र्मणा कृतेन सता पापेनायुक्तो भवतीति वाक्यशेषार्थाभ्युपगमनेन
वक्ष्यमाणत्वात्सुवर्णधारणवासः परिधानयोः काम्यत्वशङ्कानिरास-
सूचनार्था नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्यादिप्रजापतिव्रताविषयत्वेन संयो-
गदृष्टान्तोक्तिरित्यर्थान्तरन्यासेन सूचयितुमाह * तथा चेति * ॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वम् । अधि ७ ।

शेषः प्रकरणे ऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

प्रकरणाधीताना द्वादशोपसत्त्वादीनामन्यत्र [न मेनसाना] गमन-
चिन्तायां कृतायामन्यत्राधीतानां सुवर्णधारणादीनां तद्वैपरीत्ये तु बुद्धि-
स्थानां प्रकरणनिवेशानिवेशविचारे प्रसंगात्कृते तदनुप्रसंगेनास्याधि-
न्तायाः संगतिसूचनार्थतया शेषत्वं त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह *श
हेति* । धारणापरिधानयोः फलपरवाक्यशेषसमभिव्याहारलक्षणा-
द्वाक्यात्पुरुषार्थत्वे व्युत्पादिते वाक्यावगतसिद्धि साधनकर्मार्थत्वान्
जयाहोमादीनां तद्वैपरीत्येन बुद्धिस्थानां सर्वर्द्धिसाधनकर्मार्थत्वं प्र-
धानसादृश्यसामर्थ्यलक्षणाद्वा लिङ्गादाहवनीयसाध्यर्द्धिसाधनकर्मा-
र्थतेति विशेषचिन्ताप्रसंगादवतरतीत्याशयः । योप्रकरणाधीत-
वाक्यात्कर्मशेषोवगतः स विशेषाभावात्सर्वकर्मशेष इत्येवं पूर्वपक्ष-
सूत्रव्याख्यार्थं किंतावदिति भाष्यं होमानामाहवनीयसाध्यत्वेनानाह-
वनीयसाध्येषु कर्मसु प्रधानसादेश्यासम्भवात्प्रधानसादेश्यसाम-
र्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा हवनीयसाध्यकमार्थत्वावगतं
युक्तमाशङ्कयानाहवनीयसाध्यकर्मदेशे होमानुरोधेनाहवनीयनयना-
धानस्यादेश्योपपत्तेर्लिङ्गाविरोधोस्योपपादयति*पूर्वपक्षेति* लिङ्ग-

विरोधेपि वैदिकत्वसामान्याद्वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्न च कृष्या-
दीत्याहवनीये वर्त्तन्तइत्यादिसिद्धान्तभाष्यावगतकृष्यादिलौकिकक-
र्मार्थपूर्वपक्षायोगशङ्कानिरासे वैदिकत्वसामान्यस्य सन्निधानापरपर्या-
यपञ्चमस्थानाख्यप्रमाणत्वाद्वाक्यविरोधे प्रामाण्यायोगाशयेनर्द्धिसा-
धनकर्मत्वाविशेषादित्यविशेषोक्त्या सूचिते तथापि लौकिकानां
दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थाङ्गानाकाङ्क्षत्वाददृष्टोपकारजननसामर्थ्यलक्षणेन
लिङ्गेनादृष्टार्थकर्ममात्राङ्गत्वावगतेर्वाक्यबाधमाशङ्क्य दृष्टार्थाना-
मपि विघ्नोपशमार्थं कृष्यादिनैव वैश्यो धनमर्जयेदित्याद्युपा-
यनियमादृष्टार्थं वा ऽदृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तेः रोहिण्यां कृषिक-
र्माणि कारयेत्पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथि-
वीयंबलिं हरेदित्यादिवदृष्टार्थाङ्गग्रहणेपि लिङ्गाविरोधसूचनार्थमात्तसे-
दिति लिङ्गाविहितत्वेन कृष्याद्युपलक्षणं वक्तुमृद्धिमिच्छेदिति लिङन्ते-
नैव सन्तःशब्दो व्याख्यातः । अङ्गगुणाविरोधन्यायेनाहवनीयत्याग-
शङ्का त्वाहवनीयसाध्येषु कर्मस्ववैगुण्यसम्भवे वैगुण्यापादकाङ्गत्या-
गायोगादयुक्तेति सूचयितुमाह *तेनेति* । जयादिसंज्ञकानां होमा- ९६४५
नामफलत्वेनाङ्गानपेक्षत्वात्फलवत्स्वेव कर्मस्वाहवनीयविध्यवगते-
राहवनीयत्यागोपपत्तिमाशङ्क्य साक्षात्फलाभावेपि फलवत्कर्माङ्गत्वा
त्प्रयोजकत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *न चेति* । अनाहिताग्नेरनाह-
वनीये जयादिहोमापत्तेराहिताग्निरप्यनाहवनीये जुहुयादित्याश-
ङ्क्याग्निहोत्रादिवज्जयादीनामप्यनाहिताग्नेरभावादाहवनीयनैरपे-
क्ष्यानवगतेस्तत्त्यागायोगं ब्रुवन् पूर्वपक्षमुपसंहरति *तेनेति* लौ-
किकस्यापि कर्मणो नियमादृष्टाया दृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तिसूच-
नार्थं वर्णव्यवस्थया कृष्याद्यर्जनोपायनियमविधि बुद्धिस्थीकर्तुं
वर्णानुरूपोक्तिः । अनारभ्यवादसंकोचापत्त्या सिद्धान्तायोगमाह *एवं
चेति* प्रकृत्यर्थत्वेनारभ्यवादानां संकोचो युक्तएवेत्याशङ्क्याह
न चेति । सर्वानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वन्यायविषयत्वाभ्युपग-
मेपि विकृतिवर्ज्जनहेतोः पौनरुक्त्यापत्तेः कृष्यादिष्वभावात्तद्वर्जनं न
युक्तमित्याह *कामं चेति* ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ३१।

यस्मादेते जयादयो होमास्तस्मादाहवनीयसंयोगमालोक्य व्यव-
तिष्ठेरन्नित्येवं ल्यब्लोपपञ्चम्याश्रयणेनाहवनीयसाध्यकर्माङ्गत्वसि-

२३

द्धान्तोक्त्यर्थत्वेन पूर्वपक्षव्यावृत्यर्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं नचेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *व्यत्र तिष्ठरंस्त्विति* वाक्यात्सर्वकर्माङ्गतया गम्यमानानां कुतः प्रमाणाद्व्यवस्थेति प्रश्नपूर्वं प्रधानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गव्यवस्थाप्रमाणमाह *कुतइति* । कृष्यादौ भूम्यादेर्विहितत्वेनार्थप्राप्तत्वेऽप्यनङ्गत्वात्प्रयोगवचनग्रहणानुपपत्तेः प्रयोगवचनाधीनाङ्गप्रधानैकदेशत्वासिद्धिमाशङ्क्य प्रयोगाङ्गभूतदेशानपेक्षप्रयोगविध्ययोगादवश्यापेक्षितस्य देशादेर्दृष्टस्यार्थत्वादविहितस्यापि लिङ्गेनाङ्गत्वावगतेर्द्रव्यार्जनोपायनियमार्थं कृष्यादिप्रयोगवाक्यग्रहणोपपत्तेः कृष्यादावप्यङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिसूचनार्था नित्योक्तिः । उत्तरार्द्धं तावद्व्याचष्टे *कर्षणमिति* आहवनीयत्यागेन पराभिमतपूर्वपक्षनिरासायाहवनीये जुहुयादिति पूर्वपक्षवार्त्तिकेऽङ्गगुणविरोधन्यायेनाहवनीयत्यागशङ्कानिरासस्य सूचितस्याप्यस्तिचैषामिति वक्ष्यमाणयुक्त्यानुसंधानार्थं सूचनायैकान्तेनेत्युक्ते पदहोमादिवदाहवनीयत्यागेऽप्यवैगुण्योपपत्तिशङ्कानिरासायाविहितेत्युक्तम् । विदेशस्याप्यवभृथादेः प्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेन प्रधानसादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभावाल्लिङ्गत्वानुपपत्तेर्व्यवस्थाप्रमाणत्वायोगशङ्कामप्स्ववभृथेन चरन्तीत्यादिवदिह वैदेश्यविध्यभावाद्बर्हिर्लवनादिवच्च संस्कारकर्मत्वाभावेन संस्कार्यद्रव्यदेशत्वावगतिनैराकाङ्क्ष्याहेतुकप्रधानदेशाग्रहणायोगाद्विधिं विना वैदेश्यस्य वैगुण्यजनकत्वापत्तेः सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिसूचनेन निरस्यन्पूर्वार्द्धं व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे *तत्रेति* । जयादेः कृष्याद्यङ्गत्वविध्यन्यथानुपपत्त्या वैदेश्याभ्यनुज्ञानावगतेः प्रधानसादेश्याख्यगुणाभावेन वैगुण्ये सत्यपि प्रधानापकाराख्यफलदातृत्वावगमात्सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्ता सामर्थ्यरूपता न युक्तेत्याशङ्क्य जयादीनां वैगुण्यानापादकाग्निहोत्रादिविषयान्तरसम्भवे वैगुण्यापादककृष्यादिविषयं विध्यभावावगतेर्वैदेश्याभ्यनुज्ञाकल्पकार्थापत्त्यभावात्सादेश्यं विनोपकाराख्यफलदातृत्वकल्पनायोगेन परिहरति *अस्ति चेति* । अतः सामर्थ्याभावेनानाहिताग्न्यादिविषयत्वनिवृत्तिवत्कृष्यादिविषयत्वनिवृत्तिरपि युक्तेत्युपसंहरति * अतइति * । आहवनीयस्य कृष्यादिदेशनयनेन जयादेः प्रधानसादेश्योपपत्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषते ॥ * नन्विति * ॥ आहवनीयदेशे विलेखने

सत्यायतनाद्बहिःपातनाहवनीयनाशापत्तेस्तद्देशे विलेखनाख्यकर्षणायोगाद्विलेखनं कृत्वा तद्देशाहवनीयानिक्षेपे तु विलेखनदेशानां विदारणाख्यानां भेदात्प्रतिविदारणमावृत्त्यापत्तेः सकृद्धोमस्य विहितस्याशक्यत्वापत्तिरावृत्त्यभ्युपगमेऽपि विदारणाख्यविलेखनदेशाश्रिताहवनीयदेशत्वमात्रसिद्धेः कृष्यादिदेशाहवनीयनयनेऽपि सादेश्यासिद्धिरिति परिहरति * नेति * । होमोक्तिविशेषणार्थत्वशङ्कानिरासार्थं हेत्वर्थत्वेन व्याचष्टे * होमास्त्विति ।

शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३२ ॥

इतश्चेत्यादिभाष्यं समाख्यानुग्रहादपि वैदिकानामेव जयादिः शेष इत्येत्र सूत्रयोजनार्थत्वेनाभासमानं वैदिकानामेवत्यव्याहारापत्तेः समाख्यानाच्चेति चकारोत्कर्षापत्तेश्चायुक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमात्रोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * इतश्चेति * । व्यतिरेकमुखेन सूत्रतात्पर्योक्त्यर्थं कर्षणादिष्विति भाष्यं कृष्यादिष्वध्वर्योरभावेन तद्द्वारा जयादिष्वभावाद्दत्विगुपादानार्थयोश्च वरणभरणयोर्जयाद्यर्थत्वेनानुपदेशाद्विहोमत्वेन चापूर्वत्वादतिदेशतोऽप्यप्राप्तेर्जयाद्यर्थवरणाद्यभ्युपगमे च कर्षणादिस्वभावेनाङ्गप्रधानयोः कर्तृभेदापत्तेस्तत्परिहारायाध्वर्योर्जयादिष्वप्यभावादित्येवं व्याचष्टे * कृष्यादीनां त्विति * मधुपर्कापेक्षया वरणादीनामिति बहुवचनम् । सूत्रयोजना कीदृशीत्यपेक्षायां द्वेधा योजयन्ति * तेनेति * समाख्यानायाध्वर्युणा जयादिकार्यमिति जयादिविधिवाक्यस्य शेषोवगतः सोऽपि व्यवस्थायामनुगृह्यतेत्याद्या । योजना समाख्यानाद्योऽध्वर्युर्जयादिशेषोवगतइतिद्वितीया । ६६५।३

वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वम् । अधि ८ ।

दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ।३३।

लौकिकवैदिकानिमित्तचिन्तायाः क्रतुपुरुषार्थत्वचिन्ताफलत्वाल्लक्षणप्रकरणसंगत्योः संभवेऽपि सर्वासर्वकर्माङ्गत्वचिन्तात्वाभावादनन्तराधिकरणासंगतिमाशङ्क्य प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह * लौकिकेति * निमित्तस्मृतसप्तम्यभावादश्वदानस्य निमित्तत्वासिद्धेर्विशेषविचारायोगमाशङ्क्य यावच्छब्देनान्यतः प्राप्तया संख्यया विधेयेष्टिसंख्योपलक्षणभूतया दानान्वायिनामश्वानां विशेष्यत्वावगतेस्तेषां चानियतसंख्यत्वाद्यावन्त्यश्वदानानि तावन्तीरिष्टीः कुर्यादि-

ति वाक्यार्थापत्तेर्निमित्तत्वाभावे चाश्वदानानामिष्टीः प्रति शेषित्वेऽप्येकदेशकालकर्तृत्वात्तन्त्रेणोपकारसिद्धेरसंख्ययेष्टिसंख्योपलक्षणार्थोगप्रसंगान्निमित्तत्वसिद्धिमाह * तत्रेति * अथ वोभयत्रापि दातुरिष्टिरिति वार्तिकदानस्यैव निमित्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षयोर्वक्ष्यमाणत्वाद्दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहइत्येतदन्ताः प्रतिग्रहोक्तयो दानलक्षणार्थाः। वैदिकाश्वदाननिमित्तपक्षे कथंचिद् बुद्धिस्थक्रत्वसंभवेनात्यन्ताबुद्धिस्थस्वर्गकल्पनापादकपुरुषार्थत्वायोगाल्लौकिकपक्षे क्रतुस्वर्गयोरत्यन्ताबुद्धिस्थत्वसाम्येऽपि साक्षात्समीहितत्वे स्वर्गस्यैव कल्पत्वात्क्रत्वर्थानुपपत्तेर्वैरूप्यभयेनाश्वदानमात्रनिमित्तपक्षभाष्यकृतोपेक्षितमपि मन्दाया अपि शङ्काया निराकार्यत्वात्सौत्रेण चतुःशब्देन निरासोपपत्तेर्निराकर्तुं त्रेधा संदेहमाह * तदिति *। कः पुनरिति प्रश्नभाष्यं विवक्षितदानविषयत्वे स्पष्टभेदत्वादयुक्तमाशङ्क्य यथाश्रुतप्रतिग्रहविषयत्वेनोपपादयितुमाह * कः पुनरिति *। लोक इत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * इतरइति * स्वमतेनाविशेषपक्षनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्यातुं तदुपन्यासपूर्वं सौत्रपूर्वपक्षं गृह्णाति * किमिति *।भाष्यमनुसंदधानो लौकिके हि फलं कल्प्यमिति
६९६।१ सिद्धान्तभाष्यवक्ष्यमाणस्यापि हेतोरुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * भाष्येति *॥आद्ये हेतुं विवृणोति * नैमितिकं हीति *। द्वितीयं विवृणोति * फलं चेति * इतीत्यादिभाष्यं सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन तुशब्दव्याख्यापूर्वं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यर्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति *। दोषो हीति भाष्येणेष्टिनिर्घात्यो दोषः श्रूयत इत्यध्याहारेणेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वादित्येवंदोषादितिसूत्रावयवं व्याख्याय वमनेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वेऽपि वैदिकनिमित्तकत्वाविरोधमाशङ्कानिरासार्थत्वेनापि लौकिक एव दोषसद्भावादित्येवमावृत्यायमेवावयवः सचेत्यादिभाष्येण व्याख्यात इति सूचयन् सूत्रशेषं प्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतइति *। जलोदराख्यवरुणात्मकस्य दोषस्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्क्य वृणोतीति व्युत्पत्त्या पापवाचित्वेन वरुणशब्दं व्याचक्षाणो निषेधाभावेनानपेक्षितदोषोक्तौ तात्पर्यायोगाच्छास्त्रस्य दोषसद्भावे प्रामाण्यानुपपत्तेः प्रत्यक्षादिना च दोषानवगतेः पापस्याप्ययोगमाशङ्क्य निमित्तव्यवस्थासिद्ध्यै दोषोक्तौ तात्पर्योपपत्तिं सूचयितुमाह * वरुणो वा इति * । दोषोक्तेर्लौकिकविषयत्वाज्ज्ञानान्निमित्तव्यवस्थापकत्वायोगशङ्कानिरासार्थं सचायमिति भाष्यं प्राप्त्यभावेनानुवादायो-

गादयुक्तमाशङ्क्य न केसरिणो ददातीतिनिषेधाद्दोषप्राप्तिसूचनेनोपपा-
दयितुमाह * तदपि चेति * । अनुवादत्वोक्तेर्व्यवस्थाद्योतनप्रजनमाह
* यदि हीति * । विधेयत्वायोगेनानुवादतामुपपादयितुमाह *
नन्विति *फलत्वात्पापस्याविधेयत्वेपि तत्र कर्मविधिर्भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह * न चेति *॥ वाक्यान्तरनिषिद्धस्याश्वदानस्य फलापेक्षाया
मज्ञातफलज्ञापनाख्यायं विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दूरस्थस्य निषेध-
स्येहाबुद्धिस्थत्वान्न फलापेक्षास्तीत्याशयेन परिहरति * नचेहीति
* । न केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापग्रहणं न विधीयते
किंतु निमित्तनैमित्तिकान्वयमात्रं तत्कीर्त्तनोपपत्तयादपीत्याह *
निमित्तेति * । दोषस्याप्रत्यक्षत्वेन क्वेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यत्र
दोषस्तत्रानुवादः इत्ययुक्तमाशङ्क्य दोषनिषेधयोरत्यन्ताविनाभा-
वाद्यत्र निषेधस्तत्र दोषइत्याध्याहारेण पूरयितुमाह * तस्मा
दिति * स च दोषो लौकिके भवतीति कृत्वा तत्रैवोपपद्यते नुवाद
इत्यविधानार्थं सचालौकिक इत्यभिभाष्यं स च निषेधो लौकिके
ऽतस्तत्रैव दोषो भवतीत्यध्याहारेण पूरयितुमाह * स चेति *
दाननिषेधमात्रस्योपन्यसनीयत्वेपि प्रतिग्रहाविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपप-
त्तिसूचनार्थं विश्वजित्प्रकरणे समाम्नानात्तत्प्रकरणाम्नातसर्वस्वदा-
नवाक्यशेषत्वे पर्युदासत्वोपपत्तेरस्य लौकिकाश्वदाननिषेधत्वायोग-
माशङ्क्य गुणवाक्यानामन्योन्यान्वयायोगाल्लौकिकदानाविषयत्वेनापि
च केसरिवाक्योपपत्तेर्वरणाय यजामहनिषेधवाक्यवद्विषयप्राप्त्यै
गुणवाक्यानपेक्षणात्केसरिवाक्यस्य सर्वस्वदानवाक्यशेषत्वानुप-
पत्तेः धर्मत्वभ्रान्त्यादिनिमित्तप्राप्ताश्वदाननिषेधाच्च विकल्पानापत्तेः
पर्युदासत्वायोगलौकिकस्य प्रतिषेध इत्यनेनैव सूचितमसंभवत्प-
र्युदासप्रतिग्रहनिषेधवाक्यसाहचर्येण द्रढयितुं वाक्यद्वयोपन्यासः ।
एतदन्तेन ग्रन्थेन श्लोकस्य द्वितीयं पादं व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वे-
नोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न त्विति । * दोषसंयोगादिति भाष्यमि-
तिकरणस्यापकर्षं कृत्वा हेत्वर्थत्वमिति परामर्शत्वं च तन्त्रेणाङ्गी-
कृत्य दोषानुवादस्य लौकिकविषयत्वाद्धेतोरिष्टिदोषसंयुक्तत्वाल्लौ-
किक एव गम्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह * अतश्चेति । * आहेति
शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं
व्याचष्टे * उच्यतइति * दोष निर्घातः कार्योऽस्या इति बहुव्रीह्यर्थः । १२७३ ।
श्लोकं व्याचष्टे * तद्धीति । * पुरुषानौपयिकत्वेन दोषस्वरूपस्य कर्म-

णाऽनपेक्षिततया स्वरूपेण दोषस्य फलत्वायोगात्स्वनिर्घातं पुरुषोपयिकत्वाद्विध्यन्वयाहमन्यतोपेक्ष्यमाणस्यापनेयत्वरूपेण विधेयेष्ट्याकर्मान्वयोक्त्येष्टदोषनिघातार्थत्वे समर्थितेपि दानसामान्यस्य निमित्तत्वेन ग्रहणाद्वैदिकेपि निर्दोष प्राप्तायां इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वायोगक्रत्वर्थत्वस्याप्यापत्तेः सामर्थ्यात् लौकिकविषयनियमायोगमाशङ्क्यैकेन दोषनिर्घातेन प्रयोजनेन कर्मणो नैराकाङ्क्षे सति क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनान्तरं न शक्यं कल्पयितुमित्युक्तम्। वरुणप्रमोचनोक्तेर्दोषार्थत्ववाचित्वसूचनार्थं व्याख्यातेर्थे भाष्यं योजयति * एतदिति।* सचेतिभाष्योक्तं लौकिकस्य दातृदोषेण दुष्टतां भवेदितिभाष्योक्तां च वैदिकस्य निमित्तस्य दानात्मकत्वेनादुष्टतां लौकिकवैदिकनिमित्तसाम्येन दूषयितुमाह * यत्त्विति * लौकिकेश्वप्रतिग्रहे भवतीति यदुक्तं तद्वैदिकेप्यविशिष्टमिति सूचनार्थं पुनश्चेत्युक्तम्। भाष्यस्थं हेतुकर्तृशब्दं व्याख्यातुं दातुरित्युक्तम्। एतदेव विवृणोति * तथा हीति। * वैदिकस्य दानरूपत्वेनादुष्टतायाः

६६८।२ साम्योक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदीति*। अयाज्ययाजनादेव दोषो नाश्वप्रतिग्रहाद्वैदिकं भृतित्वादश्वप्रतिग्रहस्येति दुष्टीकोक्त्या युक्तं वैदिके प्रतिग्रहनिमित्तपापायोगमाशङ्क्य प्रतिग्राह्यमनङ्गीकार्यं याजना यस्य तस्माद्याजनं प्रतिगृह्णतोऽङ्गीकुर्वतः पापमयाज्ययाजननिमित्तमस्तीति योऽश्वमयाज्याद्भृत्तिरूपेण गृह्णात्येनं वरुणपापमयाज्ययाजननिमित्तं गृह्णातीति अर्थं मत्वा भाष्यकृतोक्तमिति सूचनायायाज्ययाजननिमित्तोक्तिः दोषरहितं यद्दान तन्निमितं यद्युच्यतेत्यर्थः। लौकिकेपि दोषरहितं यद्दानं तदेव निमित्तमित्युक्ते दानस्यानिषेधोपि प्रतिग्रहीतुर्दोषोत्पादकत्वान्निषिद्धे प्रतिग्रहे प्रयोजकहेतुत्वाद्वा ब्रह्महत्यादिप्रयोजकव्यापारवद् दुष्टत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिकस्यापि दानस्य विहितत्वेन वैषम्यसूचनार्थं दातुर्व्यापारस्य प्रतिग्रहीतृदोषद्वारेणादुष्टत्वादित्युक्तम्। लौकिकस्य प्रतिग्रहस्य दातृदोषण दुष्टतायाः साम्योक्त्यर्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथेति। * वैदिकनिमित्तपक्षे तदुस्थापितकर्माङ्गत्वावगतेरङ्गप्रधानैककर्तृकत्वासिद्धौ दातुरिष्ट्यवगमान्निर्दोषनिमित्ते लौकिकपक्षे कर्माङ्गत्वानवगतेर्वाक्यस्वरसभङ्गहेत्वभावेन प्रतिग्रहीतुरेवेष्ट्यवगमाद्दोषवदित्याशङ्क्य सुवर्णधारणवद्वैदिकत्वसामान्यस्य स्थानाख्यसन्निधिरूपतया वाक्येन बाधात्कल्पनागौरवापत्तेश्चात्यन्तानुपस्थितक्रतूपकारार्थत्वक-

ल्पनायामपि साम्याद्दातृकर्तृकत्वावगतिं विना वैदिकनिमित्तकत्वावगमात् दातृकर्तृकत्वावगत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापत्तेर्विशेषावगतिहेतुभूतोपपत्त्यभावेनोपन्यासपूर्वं निरस्यति । * अथ वैदिक इति * अस्मिंश्च वाक्ये दातृदोषहेतुकदोषाप्रतीतेर्वाक्यान्तरस्थे च शूद्रादिप्रयोगाच्छूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधेनुवाद्यस्य प्रतिग्रहस्य प्रतिग्रहाद्युपायनियमविधिविरोधापत्तेर्निर्विशेषणस्य निषेधायोगाच्छूद्रादिविशेषणाभ्युपगमेपि नैव नैराकाङ्क्ष्यादश्वेन विशेषणानुपपत्तेः साम्याभावेप्येतद्भाष्यद्वयमयुक्तमित्याह * किंचेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न हीति * दूषणमुपसंहरति * तेनेति * दातृदोषेण दुष्टतोक्तिं यथाकथंचित्समादधानो द्वितीयभाष्याक्षेपाभ्युपगमेनाद्यभाष्याक्षेपं परमतेन लौकिकवैदिकप्रतिग्रहवैषम्योक्त्या परिहरति * तत्रेति * प्रतिग्रहस्य विध्यभावात् प्रतिप्रसवायोगशङ्कामुपन्यासपूर्वं दानविधिनार्थात् प्रतिग्रहस्याक्षेपः साक्षादेव वा विधिरिति द्वेधा परिहरति * तत्रैतदिति * दानसमाप्तिरूपस्य परस्वत्वापादनस्य परस्मै समर्पणं विना परस्वत्वानापत्तेः समर्पणाख्यदातृव्यापारात्मकत्ववत्परेण स्वीकरणमपि विना परस्वत्वानापत्तेः स्वीकरणाख्यप्रतिग्रहीतृव्यापारात्मकत्वस्यापि भावात्परस्वत्वापादनविधिना स्वीकरणाख्यप्रतिगृहविधिरित्याशयः। अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यतायुक्तत्वकर्मसाद्गुण्यार्थत्वाभ्यामपि प्रतिग्रहस्य विधेयतावसीयतइत्याह * अपि चेति * क इदं कस्मा अदादित्यादिमन्त्रवत्वादग्नीध्रे ददातीत्यादिक्रमविशेषप्राङ्मुखत्वादिनियमयुक्तत्वाद्वा दृष्टार्थेति कर्त्तव्यतापेक्षावगतेः कर्ममध्ये क्रियमाणत्वात्कर्माङ्गदक्षिणादानसंगतत्वेन च लोभप्राप्तयूपशाकटादिप्रतिग्रहवैषम्यात्कर्मसाद्गुण्यार्थत्वावगतेः कथं विधिना न विषयीक्रियत इत्यर्थः। मन्त्रवदिति ह्रस्वपाठे मन्त्रवद्यथा भवति तथा
क्रियमाण इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम्। श्लोकं व्याचष्टे * य- ६६।२
दीति * लौकिववैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्योक्त्या परोक्तं परिहारं वैदिकस्यापि प्रतिग्रहस्य सदोषत्वोपपादनेन दूषयति * अत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * प्रतिगृहीतृव्यापारस्यापि परस्वत्वापादनरूपत्वेन दानसमाप्तित्वाद्दानविधिविधेयत्वं परोक्तं प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यात्मसत्वापादकत्वात्परस्वत्वापादकत्वायोगेन निरस्यति * यद्यपि चेति * विक्रयी त्वन्यः कर्मणोचोदितत्वादिति सूत्रवक्ष्यमाणविक्रयविध्ययोगदृष्टान्तेन प्रतिग्रहविध्ययोगं

द्रढयितुमाह * तेनेति * कर्मसादुगुण्यार्थत्वस्य विधेयत्वहेतोः कर्ममध्ये कर्माङ्गक्रयसंगतस्यापि क्रियमाणस्य विक्रयकर्मसादुगुण्यार्थत्वादर्शनादसिद्धत्वोक्त्यै दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कर्मानङ्गतोक्ता। अदृष्टार्थेतिकर्त्तव्यताविधानस्यान्यथाभ्युपपत्तेर्हेतुत्वं निरस्यति * यदपीति * पुरुषार्थप्रतिग्रहानुवादेनेतिकर्त्तव्यताविधावितिकर्त्तव्यतायाः प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधापत्तिं शङ्कते *नन्विति* इज्यार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीता कार्यश्रपणानङ्गत्वेपि श्रपणोपकारित्वात्तद्गतानां प्रणीता धर्माणां श्रपणाङ्गत्वोपपत्तिवत्प्रतिग्रहस्य क्रत्वनङ्गत्वेपि क्रतूपकारित्वात् प्रतिग्रहेतिकर्त्तव्यतायाः क्रत्वङ्गत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *नैषइति* प्रतिगृहस्य साक्षात् क्रतूपकारित्वायोगाद्दानद्वारा क्रतूपकारित्वोक्त्यै तदवसानत्वं दानस्योक्तम् । दधिपयसोः श्रपणापूर्वसिद्ध्यर्थत्वान्निरङ्गयोश्चापूर्वसाधनत्वायोगाच्छ्रपणापूर्वसाधनीभूतदधिपयोर्थतया चोदकेन प्रणीता धर्माणां विधानाच्छ्रपणाङ्गत्वं युक्तं प्रतिग्रहस्य त्ववैधत्वेनापूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्तादितिकर्त्तव्यतायां क्रत्वपूर्वं साधनीभूतप्रतिग्रहार्थतया विध्यनुपपत्तेः क्रत्वङ्गत्वायोगमाशङ्क्यार्त्विजेष्वपि पदार्थेषु यजमानस्यैव विधिना नियोज्यत्वात् क्रत्वपूर्वसिद्ध्यै दक्षिणां ददद् वृत्त्यर्थदक्षिणां प्रतिगृह्णन्तमृत्विजमानमयेत्तदिच्छामित्तुं चानुतिष्ठन्तामिति विध्यर्थप्रतीतेः प्रतिग्रहसमानकर्तृकत्वलक्षणेन संबन्धेनेतिकर्त्तव्यतायाः प्रतिगृहान्वयेपि क्रत्वपूर्वसाधनीभूतदानार्थत्वेन विधानात् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तेनेति *। प्रतिगृहस्यावैधत्वेनापूर्वानौपयिकत्वाददृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतानपेक्षत्वमवैधत्वोक्त्यार्थादुक्तं तेनेत्यनेन परामृष्टम् इत्यनेन वैधदानेतिकर्त्तव्यतात्वेन प्रकारेण प्रतिगृहस्यापूर्वानौपयिकत्वेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतानपेक्षत्वेपीतिकर्त्तव्यताविधानं नेतव्यं गमयितव्यमुपपादनीयमित्यर्थः। गवादिप्रतिगृहस्यापि तर्ह्यविहितत्वेन क्रत्वर्थपदार्थपरिमाणबाधाख्यदोषापादकत्वादकार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याविहितस्यापि विहितदानाख्यपदार्थसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वान्न पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोषो नरकापत्त्याख्यस्तु दोषो निषेधाभावादनाशङ्क्यएवेत्याह * तत्रेति * । दानस्य विधिलक्षणत्वे सति दानाङ्गत्वेनाचोदितेपि प्रतिगृहे विहिते दाने साध्ये तत्सिद्ध्यै प्रयोगविधिना प्रतिगृहस्यानुमतत्वान्न तत्करणे पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोष इत्युक्तेश्च प्रतिगृहोपि तर्हि विहितदानसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वेन

पदार्थपरिमाणबाधानापादनापादकत्वाददुष्टः स्यादित्याशङ्क्यैतद्दोषा-
भावेपि नरकापादकत्वाद्दुष्टत्वं सूचयितुं गवादीनां प्रतिग्रहे निषे-
धाभावान्नरकाख्यो दोषो नास्तीति कश्चिच्छब्देनोक्तम्। चोदितेपीति
पाठे दानमात्रेपि चोदित इत्येवं प्रतिग्रहस्याचोदिततोक्ता । अश्वप्रति-
ग्रहस्यापि तर्हि प्रयोगविधिनानुमतत्वादकरणे क्रतुवैगुण्यापत्तेः
करणे च निषिद्धत्वान्नरकापत्तेः संकटं स्यादित्याशङ्क्याह *अश्वेति*
दृष्टान्तेनैतदेव द्रढयितुमाह * यथेति * । परकीयपरिहारदूषणमुप- १०००।२
संहरति * अतश्चेति *। मतान्तरेणाक्षेपद्वयमपि परिहरति* केचि-
त्पुनरिति * वैदिकत्वे निमित्तस्य तदुपस्थापितकर्माङ्गत्वात्प्रधान-
समानकर्तृकत्वावगतेर्दक्षिणादातुश्च प्रधानकर्तृत्वाद्दातुरिष्टिर्लौकि-
त्वे त्वनुपस्थापितकर्माङ्गप्रमाणाभावेन वाक्यस्वरसावगतप्रतिग्रही-
तृकत्वबाधकप्रधानसमानकर्तृकत्वावगत्यभावात् प्रतिग्रहीतुरिति
द्वितीयभाष्याक्षेपपरिहारः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि भवेदेवमिति परो-
क्तानुज्ञार्थभाष्यावयवालोचनया भाष्यकृतोपि निषेधाद्विध्यभावेन
च निषेधस्य विकल्पार्थत्वायोगान्नित्यवर्जनार्थत्वावगतेर्दोषवत्तां च
विना नित्यवर्जनायोगाद्दोषवत्तयाभिप्रेतत्वावगमाद्वैदिके त्वश्वप्रतिग्रह
इति भाष्यस्थस्य तु प्रतिग्रहशब्दस्य वचनेन तस्य कर्त्तव्यतावगम्य-
तइति भाष्ये वैदिकस्य विहितत्वोक्तेः प्रतिग्रहस्य च वैदिककर्मान्व-
याद्वैदिकस्यापि विध्ययोगाल्लक्षणया दानार्थत्वावगमात् लौकिके-
श्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्येण लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनि-
र्दोषत्ववैषम्यानुक्तेः साम्यापादनेनाक्षेपो न युक्त इत्याद्यभाष्याक्षेपप-
रिहारः । वैदिकेन कर्मान्वयिना निमित्तेन कर्मोपस्थापनसंभवेपि दा-
नार्थप्रधाने कर्मोपकारानाकाङ्क्षिणि प्रतिग्रहीतुस्तदर्थायामिष्टौ विधि
ना नियोक्तुमशक्यत्वाद्दातृकर्तृकत्वं विना कर्माङ्गत्वासिद्धेस्ततएव-
दातृकर्तृत्वकल्पनेन्योन्याश्रयप्रसंगादस्यापि परिहारस्यानुपपत्तेः स्वम-
तेन लौकिके वैदिके वा निमित्ते दातुरिष्टिरुत्तराधिकरणन्यायेन भाष्य-
कृतोक्ता न तु वैदिकत्वाशयेनेत्येवं द्वितीयभाष्याक्षेपं परिहरति*अथ
वेति * । दानस्य लौकिकस्याप्यदृष्टार्थत्वेन विधिस्पृष्टत्वान्निषे-
धानुपपत्तेर्न केसरिणो ददातीत्यस्याश्वव्यतिरिक्तरासभादिकेसरिवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेर्दोषवत्त्वोपपत्तिमयुक्तामाशङ्क्याधर्मे धर्मत्वभ्रान्त्याश्व
दानप्रवृत्तिवारणायाश्वस्यापि दाननिषेधोपपत्तेर्निषेधस्याश्वव्यति-
रिक्तविषयत्वकल्पनायोगाद्दानमेव लौकिकं निषिद्धत्वाद्दोषवत्तयो-

क्तमित्याह * तत्रेति * अश्वदाननिषेधस्य भाष्यकृत्संमतिं दशमाधिकरणभाष्यपाठेनाह * तथा चेति * गौश्चाश्वश्चेत्यादिना द्रव्याणि निर्दिश्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति श्रुता संख्या महोपकारहेतुत्वाद्गवामेवेति सिद्धान्तितेश्वानां गोभ्योपि बहुमूल्यत्वेनोपकारकतरत्वात्तेषामेव संख्या प्रसज्येतेत्याशङ्क्याश्वानां दाननिषेधेन प्रत्यवायापादकत्वान्नोपकारतरतास्तीति भाष्यार्थः। अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यादिति षष्ठाधिकरणे विश्वजित्प्रकरणाम्नातस्याप्यश्वदाननिषेधस्यासंभवत्क्रत्वर्थत्वप्रतिग्रहनिषेधसाहचर्याद्धर्मत्वभ्रान्त्यादिना चावैधेप्यश्वदाने निषेधोपपत्तेर्विध्यधीनात्मलाभत्वाभावात्सामान्यविधिना सह विकल्पायोगं मत्वाश्वानां दानमकार्यमेष हि विशेषोश्वानामन्येभ्यो द्रव्येभ्यो यदेषां दानं निषिध्यत इति भाष्येणाश्वानां निषिद्धत्वाददानं वक्ष्यतीत्याह * विश्वजित्यपीति * तत्रत्यभाष्ये श्वशब्दस्य केसरिमात्रोपलक्षणार्थत्वसूचनायादिशब्दः। पौण्डरीकादौ तर्ह्यश्वदानस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पदोषः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * पौण्डरीकइति * दानस्य निषिद्धत्वे रागतः प्रवृत्त्ययोगादननुष्ठानापत्तेर्लोकनिमित्ताभावादिष्टिविधिरनर्थः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह*तस्मादिति*। उच्चादिविदक्षिणावन्तोअस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येणेत्यादिमन्त्रवर्णो हिरण्यं गौर्वासोश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमितिदेयानीति स्मृतिश्च भ्रान्तिहेतुः मित्रस्य दायेन दानेनादिरादानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः। अथ विक्रयनिषेधस्मृतेर्वा मूलान्तरादर्शनादस्यैव मूलत्वसिद्धौ ददातेर्विक्रयवाचित्वावगमाद्योश्वं विक्रीणीते तस्येष्टिर्भविष्यतीत्याह * यो वेति * ददातेर्विक्रयवाचितामुपपादयति * विक्रयेपि हीति * विक्रयोनेन कृतो न दानमित्यादिप्रयोगदर्शनाददृष्टार्थस्यैव स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनस्य ददात्यर्थत्वमाशङ्क्य बलीवर्दाः सन्ति न गाव इति वत्सामान्यवाचिनोपि ददातेरदृष्टार्थदानविशेषलक्षणार्थत्वेन तत्प्रयोगोपपत्तेरनवगतार्थधात्ववस्थायां फलकल्पनानवसरेणादृष्टार्थत्वानवगमाददृष्टार्थत्वेवगते ददातेरर्थावगतिरर्थावगतौ वा दृष्टार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्निरस्यति*न हीति * परद्रव्यग्रहणपूर्वस्य स्वद्रव्यत्यागस्य विक्रयशब्दवाच्यत्वाद्दानशब्दवाच्यत्वायोगमाशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ददातेः स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनसामान्यवाचितां वृद्धप्रयोगेनोपपादयति। * तथा चेति * गृह्णातेरपि तर्हि क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः।

क्रयस्यापि नोभयदतः प्रतिगृह्णातीत्यनेन निषेधप्रसंगाच्छिष्टगर्हापत्ति-रित्याशङ्कय प्रतिपूर्वस्य गृह्णातेः क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः क्रय-स्यापि भावं सूचितुमाह * क्रीत्वा चेति * गृहीतमित्येव वदति न तु प्रतिगृहीतमितीति सावधारणव्याख्येयं विक्रयस्येष्टिनिमित्तामुप-पादितामुपसंहरति * तस्मादिति * । अश्वानां देयत्वं स्मृतेर्ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगा स्तेषु राय इत्यादि-मन्त्रवर्णाच्चाश्वदानस्यादुष्टत्वं शङ्कते * ननु चेति * मन्त्रवर्णसूच- १००।१ नार्थश्चकारः। स्मृतेर्मन्त्रवर्णस्य चानुवादत्वाद्विध्यनुसारेण व्याख्येयतां मत्वा परिहरति *यत्रेति* तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं प्रतिग्र-हविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनेन वस्तुतो दानविषयत्वाभ्युपग-मेन पूर्वपक्षेपि प्रौढिप्रदर्शनार्थं स च लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादि-भाष्योपपादनार्थतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अर्थवादो वा नुपपा-तात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत निर्वपेदितीत्यध्याहार्येति करणान्तं भाष्यं दोषनिर्घातार्थत्वपूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया व्याचष्टे * यदीति * जलवृद्ध्योदरवृद्धिलक्षणस्य जलोदराख्यस्य दोषस्य जलरोगाख्यवरुणग्रहणोक्त्योक्तस्याश्वप्रतिग्रहादनुपपन्नत्वा-दित्येवमनुपपातादिति वाशब्दोक्तप्रतिज्ञोपपादनार्थसूत्रावयव्याख्यार्थं सहीत्यादिजलोदरोपपात इत्यन्तं भाष्यं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* । निषिद्धाचरणजन्यस्य पापाख्यस्य दोषस्य पूर्वपक्षिणो-क्तत्वाज्जलोदरानुपपातोक्तचयोगशङ्कानिरार्थत्वेनेष्टिवाक्ये यो दोषः कीर्त्यते तन्निर्घातार्थता वाच्येत्यापाद्योक्तचर्थतयाध्याहारेणोत्तरार्द्धं व्या-ख्यातुमाह *कर्मेति* तन्निर्घातार्थत्वस्य वाच्यत्वापादनार्था तस्य नि-र्घात्यत्वावधारणोक्तिः। एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासु प्रसिद्ध-मित्यन्तं तावत्तस्य वरुणगृहीत इत्युच्यतइत्यनेन निर्दिष्टस्य वरुण-ग्रहणवचनस्य शब्दस्य जलोदरवाचित्वेन लोके प्रसिद्धत्वाद्यस्य जलवृद्ध्योदरं श्वयति वर्द्धते स वरुणाख्येन जलरोगेण गृहीतत्वाद्व-रुणगृहीत इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह*जलोदरं हीति* न चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे *न चेति* निदानं कारणं प्रतिजानातेः प्रतिपा-दनार्थतां श्रूयतेशब्दाभ्यामुक्त्वा गम्यतेशब्देन प्रतीतिवाचितोक्ता । न चानेनेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे *नाप्येतस्येति* वर्त्तमानवरुणग्रह-णानुवादेनेष्टिविधिमात्रार्थत्वान्नेष्टिवाक्यस्याश्वप्रतिग्रहस्य जलोदर-निदानत्वप्रतिपत्तौ व्यापार इत्यर्थः। पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे

स निमित्तमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकव्याख्यातभाष्यस्थदोषशब्दोक्ताया नरकफलताया अनुभाषणपूर्वं निरासार्थत्वेनाननुपपातादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थतयाऽथेत्यादि भाष्यं व्याख्यातुं नरकस्येष्टिवाक्ये ऽनुपात्तत्वादित्येवं सूत्रावयवं तावद्व्याचष्टे *यस्त्विति* अथेत्यनुभाषण-
१००२।२ भाष्यं व्याचष्टे *अथेति* तदेत्यादिबाध्येतेत्यन्तं निरासभाष्यं व्याचष्टे *तत इति* दानपक्षे त्यागदुःखदर्शनात्प्रतिग्रहपक्षे रक्षणादिक्लेशाद्वैदिकेपि निमित्ते किं चिद्वरुणात्मकं वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत इत्येवं सावयवप्रसिद्धिः संभवतीति निमित्तद्वारेणष्टलौकिकविषयत्वं नावधारयितुं शक्यमित्यर्थः। भाष्यमपि तत्र तस्मिन्नवयवप्रसिद्धिपक्षे यज्ञसंबन्धिन्यपि प्रतिग्रहे रक्षणादिना क्लेशेन वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन वरुणगृहीतः स्यादिति कृत्वा लौकिकइत्येष पक्षो न व्यतिष्ठेत समुदायप्रसिद्ध्यश्च बाध्येतेत्येवंक्लेशेनेतीतिकरणाध्याहारेण योज्यम् । इष्टिकर्त्तुर्दातूरक्षणादिक्लेशाभावाद्रक्षणादिक्लेशोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते *रक्षणेति* । वैदिके दाने वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तौ स्वयं निमितान्तरमाह *धर्मोपि चेति* यन्नरो देहेनाच्छाद्यते तन्न केवलेन पापेन हेतुनेत्यर्थः। इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वाभावे वरुणग्रहणोक्त्यानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं सौत्रार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* स्तुतिस्वरूपोक्त्यर्थं यावद्वरुणगृहीतस्येत्याद्युन्मोचनी चेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* । तिरोहितभेदोपमानवाचिना रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानोक्तिमुपमानविशेषविषयत्वेन व्याख्याय प्रकारवाचिना धर्मशब्देनेदानीन्तनस्याश्वदानस्य प्रजापतिकर्तृकाश्वदानसादृश्येपि दानस्य प्रतिग्रहस्य वा वरुणसादृश्याभावादिदानिन्तन्याश्चेष्टेर्वरुणान्मोचनीत्वरूपेण विवक्षितस्य प्रजापतिकर्तृकेष्टिसादृश्यस्याभावादुपमानेन स्तुत्ययोगशङ्कानिरासाय भेदोपचाराख्यो रूपकप्रकारः प्रजापतिर्वरुणायेत्याद्यर्थस्येदानीन्तनकालीनेर्थेऽध्याहारोपहेतुत्वेनोक्तः । दोषनिर्घातार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसंभवे मन्दप्रयोजनस्तुत्यर्थता न युक्तेत्याशङ्क्यावश्यकत्वद्योतनार्थत्वेन स्तुतेः प्रयोजनवत्तरत्वोक्त्यर्थं तथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्मादित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याचष्टे *ततश्चेति* अवाक्योपात्तफलाभावोक्त्या स्ववाक्यश्रुतभ्रातृव्यवुर्वर्णत्वाख्यफलसुवर्णधारणवैषम्यं सूचितम् । प्रतिग्रहशब्दस्य लक्षणया दानवाचित्वात्तस्य च

लौकिकस्य निषेधात् क्रत्वव्यभिचारित्वेन क्रतुसंनिधापकतोपपन्नेति सूचयितुं वैदिकोऽश्वदानाख्यप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातित्वादाङ्गिभूतं कर्मोपनयन्नुभयोरिष्टिज्योतिष्टोमादिकर्मणोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्ग्यन्ययं कल्पयतीत्युक्ते ज्योतिष्टोमादिकर्मणोङ्गिशब्देन फलवत्तयाङ्गान्वययोग्यत्वे सूचितेऽपि प्राकरणिकैरङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यादनारभ्याधीताकाङ्क्षानुपपत्तिमाशङ्क्योपनायकस्य दानस्य प्राकरणिकत्वेनाङ्गिकर्मदेशत्वादङ्गिकर्मकथंभावस्य तस्मिन् वृत्त्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मदेशाश्वदानवर्त्तिकथंभावापन्नस्यज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽश्वदानेनोपस्थापनाद्यावतोऽश्वान् ज्योतिष्टोमाद्युपकारार्थं दद्यात्तावतोवारुणांन्निर्वपेत्तदर्थमेवेति श्रुत्यर्थावगतिसूचनार्थं तद्देशेत्युक्तम् ॥

दातुर्वारुणेष्टिः अधिः ॥ ६ ॥

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥३४॥

प्रसक्तानुप्रसक्त्या गतिमाह । * तत्रैवेति * सिद्धान्तायोगेन संदेहमाक्षिपति * कथं पुनरिति * समाधत्ते * उपक्रमइति * कीदृगुपक्रमइत्यपेक्षायामाह * प्रजापतिरिति * पौनरुक्त्यं शङ्कते* यदि तर्हीति * यदिशब्दार्थे यदितर्हीत्येकं पदं परिहरति * उच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति* निःसंदिग्धस्य विध्युद्देशस्य वाक्यशेषस्य निर्णयायोगं सामान्यतो व्युत्पाद्य प्रकृते योजयितुमाह * अत इति * यतो निःसंदिग्धे विध्युद्देशे वाक्यशेषो न निर्णायकोऽतइह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायेत्यादिवाक्यशेषाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते प्रधानैककर्तृकस्य सान्तःप्रधानोपकारसामर्थ्यलक्षणात्स्वार्थाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते तथापि संदेहाभावेन संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनार्थाद्वाकल्पनैकदेशत्वादित्यनेन च वाक्यशेषादितीति प्रभृतिवाचीतिकरणोक्तिनागतत्वादारम्भोपपत्तिरित्युक्ते कथं वाक्यशेषाद्दातृविषयत्वज्ञानमित्यपेक्षायां संप्रदानसमभिव्याहारेण नयतेर्दानार्थत्वावगमात् प्रजापतिर्दाता वरुण प्रतिग्रहीतेत्युक्त्वा स इत्यनेन प्रजापत्युपपादनात्स्वशब्देन चात्मीयवाचिना वरुणोक्तेर्दातुर्वरुणप्राप्त्यवगमात्स पर्यदीर्यतेत्यनेनाप्युदरमस्य थुप्रत्ययान्तवृद्धिवाचिश्वयतिधातुरूपश्वयथुशब्दवाच्यया जलवृद्ध्या विदीर्णमित्येतदर्थेन प्रजापतिर्वरुणं प्राप्तः सन् परिदीर्ण इति दातुर्वरुणप्राप्तिविवरणात्सपतमित्यनेन च दातुः प्रजापतेरेवोष्टिककर्त्तृत्वोक्तेर्वाक्यशेषाद्दातृविष- १००३।६

यत्वज्ञानमुपपाद्यात्मवाचिना स्वशब्देन प्रजापतेरेव देवतात्वोक्त्या प्रतिग्रहीतृत्वाभिधानात्प्रजापतिरन्यस्मात्प्रतिगृह्य वरुणायादादित्यर्थसंभवात् प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनेन वाक्यशेषस्यापि प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिशङ्कानिरासायान्यस्मात् प्रतिगृह्येत्यश्रुतकल्पनायोगादेकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति मन्त्रवर्णालोचनया वरुणप्रजापत्योरेकत्वमङ्गीकृत्य प्रजापतिरात्मनेऽश्वमदादित्युपक्रमार्थाभ्युपगमेन तस्य प्रजापतेरात्मा स्वा देवता वाच्या तच्च दानकर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधाद् दातृत्वे मुख्ये कल्पिते संप्रदानत्वस्यान्यदीये द्रव्ये न्यदीयत्वापादकत्वदातृगुणयोगेन संप्रदानत्वे वा मुख्ये कल्पिते दातृत्वस्य संप्रदानगुणयोगेन गौणत्वापत्तेर्न युक्तमित्युक्ते प्रजापतये वरुणोऽश्वमदादित्येवं तर्हि प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्तनमास्त्वित्याशङ्क्य नापत्युक्तम् । वरुणस्याप्यात्मोद्देशेन निर्वापकर्तृत्वानिर्देशोपपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिमाशङ्क्य निर्वपतेर्यजिमत्कर्मवाचित्वान्न वरुणस्येत्यादिनानुपपत्तिरुक्ता । दोषनिर्घातार्थत्वा-
१००४।८ भ्युपगमेऽपि दातृविषयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तदुन्मोचनमित्युक्तम् प्रधानैककर्तृकस्य सतः प्रधानोपकारसामर्थ्याविषयत्वेनापि सिद्धान्त सूत्रयोजनशक्तिसूचनार्थं यजनशेषत्वाच्चेष्टेः प्रधानसमानकर्तृकत्वावगमात्स्वामिनश्च सतः प्रधानकर्तुर्वाजिदातृत्वाद्दातुरिष्टिरित्युक्ते यज्ञशेषतैव कथमित्याशङ्क्य वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिपूर्वाधिकरणभाष्येण यज्ञाङ्गत्वस्योक्तत्वादित्युक्तम् । सन्देहाभावेऽप्यारम्भायोगमाशङ्क्य विध्युद्देशार्थवादविप्रतिपत्तिर्विचाराङ्गसन्देहहेतुत्वेनोक्ता विपत्तौ विकल्पापत्तिशङ्कानिरासायातुल्यकल्पविकल्पायोगाद्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतरस्य विध्युद्देशस्यार्थवादस्य वा बाधेन दातृप्रतिग्रहीत्रन्यतरविषयतया समस्तं विध्यर्थवादसमूहात्मकं वाक्यं गमयितव्यमित्युक्ते विध्युद्देशबलीयस्त्वेनार्थवादस्यैव बाध्यत्वानिश्चयात्सन्देहशङ्कानिरासायोपक्रमोपसंहारबलाबलच्चिन्तयेति मध्यमपदलोपिसमासेनोक्तम् । व्यवधारणेनान्यथाप्रतीयमानस्यार्थस्यान्यथावधारणे वाक्यार्थकल्पनायामप्रतीयमानार्थकल्पनापत्तिदोषशङ्कानिरासार्थं लक्षणया प्रतीतिं सूचयितुं कथमपीत्युक्तम् । तथापि संन्देहाभावेन संदिग्धेष्वित्यनेनागच्छाद्विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधादुपक्रमोपसंहारबलाबलसन्देहाच्च चिन्ताविषयोपलक्षणभूतसंदेहाभावेऽपि चिन्ताङ्गसंदेहोपपत्तेः कथमपिक्लेशेन व्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतर

धेनान्यतरविषयतया समस्तवाक्यगमनिकार्थमारम्भे युक्ते सति किं तावत् प्राप्तमित्यन्वयः। पूर्वपक्षसूत्रस्थस्य चशब्दस्य तुशब्दस्थानस्य संदेहनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं संदेहसमाधानोपसंहारग्रन्थैकग्रन्थतया पूर्वपक्षप्रश्नः। पूर्वपक्षसूत्रार्थोपपादनायार्थवादबाधोक्त्यर्थत्वप्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्यस्य सूचयन्पूर्वपक्षयति * अर्थवादस्येति * अङ्गगुणविरोधन्यायेनार्थवादासामञ्जस्येऽभिहितेऽर्थवादस्य विध्युद्देशाङ्गत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेनार्थवादगुणयथाश्रुतत्वाबाधो युक्तः तदेव तु कथमित्याशङ्क्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्त्याङ्गतामर्थवादासामञ्जस्य हेतुत्वेनोक्ता तदुपपादनार्थं वैध्युद्देशाङ्गतां विनानर्थक्यप्रसङ्गेभिहिते विध्युद्देशस्यापि तर्ह्यर्थवादं विना प्रवर्त्तनाशक्तत्वेनानर्थक्यप्रसंगादर्थवादाङ्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्यार्थवादाभावे तस्यैव प्ररोचनशक्त्याविर्भावेनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनाख्यस्वार्थसिद्धेरित्युक्तम्। विध्युद्देशाङ्गत्वेप्युपक्रमस्थेनार्थवादेन दातृविषयत्वे वधारितं विध्युद्देशस्य विषयावधारणे व्यापाराभावात्कांस्यभोजिन्यायेनार्थवादानुरोधवृत्तित्वाविरोधमाशङ्क्य विधिस्तुत्योः समानविषयत्वात् स्तुतिद्वारा विधिविषयोऽर्थवादेन समर्पणीय विध्यनपेक्षितायास्तु स्तुतेः स्वरस्वतोऽर्थवादादप्रतीतेन विषयावधारणं संभवतीति यच्चेत्यादिनोक्तं प्रमाणान्तरानुसारित्वाच्च लक्षणवृत्त्याख्यमसामञ्जस्यं अर्थवाद एवायुक्तं न विधावित्याह * नित्य चेति * १००५।२
दृष्टत्रान्यत्रार्थवादेष्वसामञ्जस्यमित्याह * यथा चेति * अतो यथाज्या स्तुतिर्लक्षणया तत्संबन्धिचेतसावकविषया तथा दातृव्यापारस्तुतिस्तत्संबन्धिप्रतिग्रहीतृव्यापारविषयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपपाद्य यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * तेनेति *। येन कारणेनार्थवादानुराधेन विधिर्न प्रवर्त्तते तेन कारणेन प्रतिग्रहनिमित्तकत्वेन श्रुतमिष्ट्याख्यं कर्म दातुरचोदितमित्युक्ते वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्रोपक्रमस्यार्थवादानुरोधेनोपसंहारस्थाविधिव्याख्यानस्योक्तत्वान्निरस्तोयं पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्योपसंहारस्थानामृगादिशब्दानामृग्भिः प्रातर्दिविदेव ईयत इत्यादिषु वेदे प्रयोगदर्शनाद्वेदलक्षणार्थता युक्ता प्रतिगृह्णातेस्तु दाने क्वचित् प्रयोगादर्शनाद्दानलक्षणार्थत्वानुपपत्तेर्दानप्रतिग्रहकर्मणोः शब्दभेदादेकशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावादित्युक्तम्। समुच्चयस्येहाविवक्षितत्वाच्च शब्दमयुक्तमाश-

ङ्क्य तुशब्दार्थसंदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तुशब्देति । * व्याख्याविभवायान्यथा स्वयं द्वेधासूत्रं व्याचष्टे * यजमानं चेति *

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥३५॥

यथाभाष्यं तावदार्त्विजशब्दं यजमानविषयत्वेन व्याचष्टे * यजमान इति । * विभवार्थं स्वयं दानविषयत्वेन तावद्व्याचष्टे * अथवेति । * सेष्टिर्लिङ्गमालोच्य स्यादिति ल्यब्लोपपञ्चम्या दातृविषयत्वे[^1]भिहिते लिङ्गस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वादसंदिग्धविध्युद्देशार्थविधारणहेतुत्वायोगमाशङ्क्य विध्यर्थवादविप्रतिपत्त्या संदेहोपपत्तिसूचनार्थत्वेन पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थयोर्वाशब्दयाज्ञशब्दयोर्व्यवहितयोरप्यपेक्षिततयानुषङ्गेण यज्ञाङ्गे दाने ऽनङ्गे वार्त्विक्कर्मणीति संदिग्ध इत्येवं स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्वामीति * किं लिङ्गमिति प्रश्नभाष्यं लिङ्गमन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमितिप्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्य एव सामर्थ्याख्यलिङ्गलक्षणोक्तेरयुक्तमाशङ्क्य यतो लिङ्गाद्दातुरिष्टिस्तत् किमित्येष विशेषविषयत्वेन व्याचष्टे * कथं पुनरिति * कथं भूतेन पुनर्लिङ्गेनेत्यन्वयः । स्वयं तावदिष्टाख्यस्य कर्मणः प्रधानसमानकर्तृकस्य सतस्तदुपकारसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमाह * तदिति * पूर्वपदानामिति भाष्योक्तं लिङ्गं व्याचष्टे * अपरमिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पूर्वेति * वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिभाष्येणेष्टेरश्वप्रतिग्रहवत् ज्योतिष्टोमादिकर्माङ्गत्वेऽवधारितेपि प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सति भिन्नकर्तृकत्वेनाङ्गत्वबाधापत्तेः प्रायशब्दः । प्रतिपादितप्रायत्वोपपादनार्थं यदा हीत्याद्युक्तम् । अन्यो वा स्यात्परिक्रयादित्यत्राङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टेरप्यङ्गत्वाद्दत्विक्कर्तृकत्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गानामपि यागरूपाणां याजमानत्वसूचनार्थं प्रधाने ज्योतिष्टोमादौ यथार्त्विज्यमृत्विगर्हमयागरूपमङ्गजातं दातुरितरैर्ऋत्विग्भिः कार्यं यजमानार्हं यागरूपं तथास्यामपीत्याह
१००६।२ * तेनेति * पूर्वाधिकरणेनैव दातृविषयत्वसिद्धौ प्रस्तुताधिकरणानर्थक्यमाशङ्क्य वाक्यस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेन विधिरूपत्वेनोपसंहारबलीयस्त्वात् कृताया भ्रान्तेर्बलाबलविशेषानवधारणाद्वा कृतस्य संशयस्य व्युदासार्थं प्रस्तुतमधिकरणमित्याह * एवमिति * प्रस्तुतमेव पूर्वापेक्षयोत्तरमुक्तम् । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्यापि चेति * ।

[^1]: इति द्वितीये नास्ति ।

प्रस्तुताधिकरणभाष्योक्तत्वसूचनार्थं तस्येत्युक्तम् । भाष्योक्तस्य वाक्यस्यापीदृशमेव सामर्थ्यमित्यनेन पूर्वपदानामिति भाष्यव्याख्यार्थितयोत्तरार्द्धे व्याख्याते भाष्याद्वाक्यसामर्थ्याप्रतीतेरुत्तरार्द्धस्य तद्व्याख्यार्थत्वायोगमाशङ्क्य पूर्वपदानां यथार्थमाञ्जस्येन वर्त्तमानाना मुत्तरपदैः पूर्वपदाभिमुखैस्तदनुकूलैः सहैकवाक्यत्वलक्षणसंबन्ध इत्येवं संबन्धशब्दोक्तस्य वाक्यस्योपक्रमानुकूल्याधीनत्वोक्त्या तदापादनसामर्थ्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमित्यत्राकाङ्क्षाया विशेषणभूतायाः प्रकरणलक्षणत्वप्रतीतिवञ्च विशेषणभूतस्यापि सामर्थ्यस्य किं लिङ्गलक्षणत्वप्रतीत्युपपत्तौ संबन्धोक्त्या सूचितायां कथं भाष्यस्थायाः संबन्धोक्तेर्वाक्यवाचितेत्याशङ्क्योपक्रमश्चोपसंहारश्चोपक्रमोपसंहारामिंतिद्वन्द्वैकवद्भावेन द्वन्द्ववाच्येतरेतरयोगोक्त्यान्योन्यपदान्वयरूपवाक्यवाचिना संबन्धोक्तेः सूचिता। वाक्यं च तत्संबन्धश्चोपक्रमोपसंहारंचेत्यन्तपदद्वन्द्वगर्भस्त्रिपदः कर्मधारयः । यावतोऽश्वानित्यादिपूर्वपदानुकूल्यस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वेऽप्युपत्तेर्दातृविषयेष्टिविधिसामर्थ्यायोगशङ्कानिरासार्थमिदं श्रूयते इत्यादिनिर्वपेदितित्यन्तं भष्यमतइह यद्यपीत्यादिना दातुरिष्टिर्विज्ञायतइत्यनेन वार्तिकेनानागतावेक्षणेन संदेहोपपादनवेलायामवयवशो व्याख्यातमपि तात्पर्यतो व्याचष्टे * न हीति *। दातुरिष्टिर्विज्ञायतइत्यनेनोक्तमित्यर्थः । आहेत्याशङ्काभाष्यं प्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थवादबाधानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति *। एवंसतीत्यादिलक्षणया कल्प्यमित्यन्तभाष्यमुपक्रमस्याप्यर्थवादत्वेन दौर्बल्याद्विध्यर्थोपसंहारानुरोधेन व्याख्यानादुभयार्थवत्त्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * नैतदिति * । यदि लब्धात्मको विध्युद्देशः स्यात्ततस्तेन स्तुतिर्बाध्येत न त्वत्र प्रतिग्रहीतृविषयो विध्युद्देशः कल्पितो लब्धात्मक इत्येवं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति *। कुतो लब्धात्मकत्वालब्धात्मकत्वे ज्ञायेते इति पृष्टोत्तरमाह * कुत इति * । पुरस्तादर्थवादेषु मुख्यं चेति न्यायाद्यथाश्रुतत्वावगमेऽप्येतन्न्यायबाधेन दीक्षणीयादिषु पूर्वानुष्ठेयत्वानाख्येयपर्वकालत्वबाधवदङ्गगुणविरोधन्यायाद्यथाश्रुतत्वबाधावगतेस्तदनुसारेण विध्यर्थकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानसादृगुण्यार्थस्याङ्गगुणस्य पर्वकालत्व देः प्रधानगुणविरोधे सादृगुण्यार्थत्वायोगाद्बाधो युक्तः, अर्थवादानां तु यथाकथंचित्प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेण विधिसादृगुण्यार्थ-

त्वसिद्धेस्तद्यथाश्रुतत्वस्य प्रधानभूतविधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेन तौ॰ दर्थ्यादिति बाधहेत्वभावान्न युक्तो बाध इति वैषम्यं सूचयितुमाह * पुरस्तादिति * दक्षिणीया ज्योतिष्टोमादीनां पौर्वापर्यकृताद्बाध्य-बाधकत्वविशेषादङ्गगुणविरोधन्यायबाध्याद्विध्यर्थवादादीनां पौर्वा-पर्यकृतौ बाध्यबाधकत्वविशेषोऽङ्गगुणविरोधन्यायबाध्यत्वाभावेनान्यो विषयो भवतीत्यन्योक्त्या वैषम्यं सूचितम्। अर्थवादगुणस्य यथाश्रुत-त्वस्य विधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेऽप्यर्थवादस्य विधिसादृगुण्यार्थत्व-सद्भावादृगुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादित्यनेन न्यायेन निर्वा-पेणाग्निहोत्रहवनिबाधवद्विधिनार्थवादबाधावगमात्पूर्वापरोच्चारण-कृतविशेषयोगमाशङ्क्यार्थावधारणात् प्राग्विध्यर्थवादयोर्गुणप्रधान-त्वानवगतेर्गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव ताव-दिति * आग्नावैष्णवसारस्वतादिष्वङ्गाङ्गित्वशून्येषु मुख्याग्नावैष्ण-वतन्त्रं पौर्णमासमावास्योपांशुयाजविकारे सारस्वते प्रसङ्गेनोपक-रोति न पाश्चात्यसारस्वततन्त्रममावास्यमाग्नावैष्णवइत्यङ्गाङ्गित्व-शून्योग्नावैष्णवादिविषयद्वादशाधिकरणन्यायोपन्यासेनाङ्गाङ्गित्वशू-न्येन्द्रगार्हपत्यादिविषयश्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायोपन्यासेन च विध्य-र्थवादबाध्यबाधकत्वस्य गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचितम्। अनु-पजातत्वात् प्रतिद्वन्द्विविरोधिद्वितीयं विज्ञानान्तरमनुत्पन्नयवस्थं यस्य पूर्वविज्ञानस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। यद्यप्यन्यथात्वमापद्यते तथापि प्रतिपद्यतेङ्गीकरोतीत्यपिशब्दार्थः। सामान्यं न्यायं व्युत्पाद्य प्रकृते योजयन्नुपपादितमेवं सतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तदिहेति * । पश्चाद्भावितया विध्युद्देशस्यालब्धात्मक-त्वेन विध्यर्थवादयोर्वा गुणप्रधानप्रधानत्वस्यावधारणात् पश्चाद्भा-वितया विध्यर्थवादकृतबलाबलविशेषानाश्रयणाद्विध्युद्देशेनार्थवा-दबाधानुपपत्तेर्विध्युद्देशस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सत्युपक्रमोपसंहार-योर्विप्रत्तिपन्नार्थत्वेनानर्थक्यप्रसंगोत्त्वैवंसतीत्यादावुपसंहारोपीत्यन्ते भाष्यावयवे व्याख्याते पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमित्यनेन न्यायेन पश्चाद्भा-विविध्यनुरोधेनार्थवादव्याख्ययोभयोःसंप्रतिपन्नार्थत्वादानर्थक्यपरि-हारमाशङ्क्य पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते अन्योन्यनिरपे-क्षाणां जन्म यत्र धियां भवेदिति वार्तिकोक्तयान्योन्यनैरपेक्ष्यं विना परबलीयस्त्वायोगात्तथा सति विध्युद्देशस्य पश्चाद्भावितया बली-यस्त्वाख्यविशेषाश्रयणे सत्यन्योन्यनैरपेक्ष्यापत्तेरेकवाक्यत्वासंभव-

प्रसंगादित्युक्ते पृथग्वाक्यतैव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्य पृथक्त्वे विध्यर्थवादयोः प्ररोचनविधित्वसाकाङ्क्षत्वेन परिपूर्णार्थत्वापत्तावुक्तायां प्ररोचनान्तरकल्पनेन विध्यर्थवत्वं विध्यन्तरकल्पनेन चार्थवादार्थवत्त्वमाशङ्क्य परस्परेत्युक्तम् । मीमांसापूर्वमुपसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तित्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यातुमवश्यं भावात्माद्युक्तम् । न केवलमनुपसंजातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादयमुपक्रमेऽनुग्राह्यः किंतु भूयस्त्वादपीत्यभिधानार्थमपिचेतिभाष्यं व्याचष्टे * किंचेति * चतुर्थीनयत्योरेवासामञ्जस्ये बहुसामञ्जस्योक्तयागमाशङ्क्य प्रत्यगृह्णादितीतिभाष्यस्थेनेतिकरणेन भूत्यर्थेन देवताशब्दस्याप्यसामञ्जस्योक्तेर्बहुशब्दं भाष्यस्थमुपपादयति *प्रजापतिरिति* उपसंहारे गृह्णातिमात्रमसमञ्जसं तच्च नात्यन्तमित्यभिधानार्थं प्रतिगृह्णातीति भाष्यं व्याचष्टे * मम त्विति * उपसंहारस्थविधेरलब्धात्मकत्वेन दौर्बल्यमुपपादितमपि भाष्यस्थं शक्नोतिशब्दारूढं कर्त्तुं शङ्कानुभाषणपूर्वं विस्तरेणोपपादयति * यत्त्विति । * न त्वित्यनेन विधेरलब्धात्मकत्वयुक्तमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह*सर्वत्र हीति*अत्रैवदशमाधिकरणसिद्धं दृष्टान्तमाह*तद्यथेति*सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति *एवमिति * कर्त्तव्यत्वाख्यविधिवद्विधिविषयस्यापि विधायकाख्याविध्येकसमाधिगम्यत्वाद् विधिमात्रप्रार्थनायागशङ्कानिरासार्थवादस्यापि विधिस्तुत्येकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या विधिविषयबोधशक्तिस्तुल्या चेत्यनेनोक्ता । विधयेष्टिविषयभूतस्य दातुरर्थवाद्यावगतत्वाद्विधेयविषयानपेक्षत्वे त्र वाच्ये विधिविषयोप्यत्र नापेक्ष्यते किमुत विधेयविषय इत्यतिशयोक्तौ विधिमात्रप्रार्थनोक्ता । विधेयेष्टिविषयोक्त्यर्थः प्रतिगृह्णातिस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * अत इति * यथा चालब्धात्मकत्वेन विध्यविरोधो भाष्यस्थेन शक्नोतिना सूचितस्तथैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमुपसंहारासामञ्जस्य प्रमाणमपीति सूचयितुमाह * अन्यथा हीति* एककर्तृकस्याख्यानस्य परकृत्याख्यत्वेन पुराकृत्याख्यत्वेनपुराकल्पाख्यत्वाभावात् पूर्वकालमात्रविवक्षया पुराकल्पोक्तिः । शक्नोतिसूचिताविध्यविरोधासामञ्जस्य प्रमाणोपपादनमुपसंहरति * तस्मादिति । * अर्थवादैकवाक्यतया प्रवृत्तिरसामञ्जस्याक्षेपिकेच्छंशब्देन परामृष्टा । वाक्यानुरोधेन गृहीतिश्रुतिबाधायोगमाशङ्क्येतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत तत्रानर्थका एव गर्गादि शब्दा भवेयुरिति वाक्याधिकरापगतवेदो वा प्रायदर्शनादितिसिद्धा-

न्तसूत्रस्थभाष्योक्तेनानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलमिति न्यायेन
वाक्यात्यन्तानर्थक्यप्रसक्तौ श्रुतेरप्यसामञ्जस्य कल्पनौचितेति
सूचयितुमाह * तदिति * वाक्यानुरोधात् श्रुत्यसामञ्जस्यौचित्यसूच-
नार्थं पूर्वपक्षसूत्रमप्यधिकरणोपलक्षणत्वेनोपन्यस्तम् । गतार्थत्वात्तर्ह्य-
नारम्भापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति । * गतार्थतामभ्युपगम्यार्त्विक्कर्तृ-
कप्रतिग्रहवाचित्वेन सौत्रार्त्विजशब्दव्याख्यानविप्रतिग्रहीतृविषय-
त्विसिद्धान्तप्रतिपादकभाष्यान्तरजनितभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थत्वेनारम्भमुप-
१००८।१३ पादयति * सत्यमिति * ऋगादिशब्दानां वेदेषु प्रयोगवद् गृह्णाते
र्दाने क चित् प्रयोगादर्शनादृगादिवद्वच्च दानप्रतिग्रहयोरेकदेशैक-
देशित्वाभावेन लक्षणायाः क्लिष्टत्वादाधिकाशङ्कोपपत्तेर्गतार्थतापि
नात्यन्तमस्तीति सूचनार्था प्रायोक्तिः । सूत्रकृतो भाष्यान्तरजनित
भ्रान्त्यपनयार्थारम्भायोगात् भाष्यकृतश्च सूत्रव्याख्यार्थमेवारम्भो
पपत्तेर्भ्रान्त्यपनयार्थत्वायोगमाशङ्क्य भ्रान्त्यपनयार्थत्वाभावे स्य सूत्र
द्वयस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वेनापि व्याख्यातुं वाक्यत्वान्न गता-
र्थता त्वया व्याशङ्कितुं शक्येत्याह * इतरथा हीति * कथं शक्यमि-
त्याशङ्क्य सूत्रद्वयमपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपसमाधानार्थत्वेन
स्वयं व्याचष्टे * यो नामेति * वैदिकत्वयागत्वसामान्ययोर्बुद्धिस्थ-
त्वापादनार्थत्वेन सन्निधानाख्यस्थानरूपतया विध्युद्देशवाक्यबाध-
कत्वायोगादपरितोषेण यावतोऽश्वान् विनियुक्तः स दद्यादित्येवंविहि-
ताश्वदानोपलक्षणत्वेन लिङ्गो वैदिकदानालिङ्गत्वेऽभिहिते विहितस्य
दानस्य निमित्तत्वे क्रत्वैकान्तिकत्वेनेष्टः क्रत्वर्थत्वाद्विहितस्य
च क्रत्वनुपस्थापकत्वेन विधेयभावनोपस्थापितपुरुषार्थत्वापादक-
त्वाद्वैरूप्यापत्तेर्दानमात्रस्य निमित्तत्वायोगेन निमित्ततयोद्देश्यस्या-
पि दानस्य विशेषणाकाङ्क्षणान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवद्
विहितत्वस्य दानविशेषणत्वसंभवेऽपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङ्गो वि-
शेषकत्वायोगाल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याप्राप्तनिमित्तत्वायोगात् प्रापकं च
विनाप्राप्त्ययोगादात्मना च वाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य
प्रापकस्य विरोधिनिषेधाभावात्संभवेनुपस्थापितरागादिप्रापका-
क्षेपाद्विधिप्रापितस्यैव निमित्तत्वबोधनान्निमितत्वोपयुक्तस्यापि विशे-
षकत्वोपपत्तिमपिशब्दसूचितां प्रकटयितुं वैदिको दानाख्यः प्रतिग्रहो
लिङ्गा विधेयविधातृत्वाख्यसंबन्धसंबद्धो न लौकिक इत्युक्तम् ।
अनेन च यदि केवलवैदिकत्वेनैकरूपं दानं स्यात्ततो याज्ञे दान इष्टिः

स्याद्दानस्य तु लौकिकवैदिकत्वरूपेण भेदाद्वैदिकमेव निमित्तमिति निर्णायाशक्तेर्यथा दोषनिर्घातार्थताऽभावाल्लौकिकेनतादिष्ट्याख्यं कर्म चोदितं तथा याज्ञेपि दाने न चोदितमिति चकारेण याज्ञेपीत्यभिधानादाक्षेपसूत्रार्थवर्णने निर्णयकारणाभावमुक्तं निरसितुं निर्णयकारेणोक्त्यर्थत्वेन लिङ्गोक्तिर्व्याख्याता । उत्सूत्रैतदाक्षेपानिरासार्थत्वेन वैकीकृत्य सूत्रद्वयं हेत्वर्थे चशब्दमङ्गीकृत्य यस्माल्लौकिकं दानमचोदितं तस्माच्चोदितदानोपलक्षणार्थेन लिङ्गा लौकिके निमित्तत्वबुद्ध्यजननादृत्विक्संप्रदानके याज्ञे दाने सेष्टिर्लिङ्गाख्याल्लिङ्गात्स्यादित्येवं पूर्वसूत्रान्यथायोजनपूर्वमुत्तरसूत्रं पूर्ववत् योज्यमित्याह * अथ वेति ।* केचित्त्वभेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वतइत्येतत्पक्षाश्रयणेन दानादिकर्मव्यक्तेर्देशकालादिभेदेपि गकारादिवर्णव्यक्तिवदभेदमङ्गीकृत्य लोकवेदयोर्दानाख्यस्य कर्मणो भेदाभावाद्वैदिकं निमित्तं न लौकिकमिति व्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कायां स्वरूपभेदाभावेपि चोदिताचोदितत्वाद्युपाधिकृतभेदसद्भावाद्रूपभेदेपि हिंसादेर्भेदोङ्गानङ्गकारित इत्यनेन न्यायेन निमित्तत्वव्यवस्था युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन कर्मभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * । अधर्मशब्दवन्नञो विरुद्धवाचित्वान्निषिद्धवाचिनमचोदितशब्दमङ्गीकृत्य यस्मान्निषिद्धं लौकिकं दानं तस्मात्तस्य वेददृष्टेन सिद्धान्तेनाभावान् निमित्तत्वानुपपत्तेःसेष्टिरसंदिग्धसद्भावबोधकाल्लिङ्गाख्याल्लिङ्गादार्त्विजे स्यादित्येवमङ्गीकृत्येवं सूत्रद्वयमुत्सूत्राक्षेपनिरासार्थत्वेनान्यथा व्याचष्टे * प्रतिषिद्धत्वाच्चेति * । यावच्छब्दस्य सप्तमीवन्निमित्ते स्मृत्यभावादेकस्याश्वेष्टेस्तन्त्रेणानेकदानोपकारित्वसंभवेप्यश्वसंख्याकेष्टिविधये यावच्छब्दोपपत्तेर्दानेष्ट्यन्वयमात्रे विधिपर्यवसानादिष्टेः कैमर्थ्यापेक्षायां वाक्यगम्यदानाङ्गत्वत्यागहेत्वभावेन दानस्यैवेष्टिं प्रति शेषित्वावगतेर्लौकिकस्य वा चोदितत्वेन निष्प्रयोजनत्वाच्छेषित्वानुपपत्तेः सेष्टिश्चोदितत्वेन प्रयोजनवत्त्वबोधकाल्लिङ्गाख्याल्लिङ्गादार्त्विजे स्यादित्येवमन्यथा व्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * अस्मिन्नपि व्याख्याद्वये कर्मभेदादिति सूत्रावयवं पूर्ववच्छङ्कानिरासार्थत्वेनैव व्याख्येयः । अधिकरणान्तरारम्भस्य भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थत्वोपसंहारायानेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणान्तर्गततया चतुर्धा व्याख्याने संभवत्यपि यदधिकरणान्तरकरणं तद्भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयनवशेनेत्याह*इतीति* । गतार्थत्वाभ्युपगमेनाधिकरणान्तरारम्भं

१००६।५

प्रौढ्योपपाद्य वस्तुतः प्रायशब्दसूचितशङ्काविशेषनिरासार्थत्वेनोपपाद-
यितुमाह * गृह्णातीति * । वेदत्रयविदि त्रयीविद्यशब्दप्रयोगात्
त्रयीशब्दस्य च त्रयीविदो विदु ऋचो यजूंषि सामानीति समभिव्या-
हारादृग्यजुः सामविषयत्वावगतेर्ऋग्यजुःसामशब्दानां वेदेषु प्रयो-
गादृग्भिः प्रातर्दिवि देवईयत इत्यत्र च वेदैरशून्य इति बहुवचनादृक-
शब्दादेः स्पष्टं वेदे प्रयोगावगतेर्गृह्णातेस्तु दानक्रियायां क्वचित्
प्रयोगादर्शनात् दानप्रतिग्रहयोश्च वेदगादिवदेकदेशैकदेशित्वाभावे-
नात्यन्तभेदाल्लक्षणानुपपत्तेर्गृह्णातिशब्दो द्वाभिष्टेः प्रतिग्रहीतृविष-
यत्वभ्रान्तिं कुर्वन्कथं चिल्लक्षणाया नेतव्य इत्येतदर्थं वाधिकरणान्तर-
करणमित्यर्थः । कीदृशी लक्षणेत्यपेक्षायामाह * प्रयोजकेति * ।
यया कया चिदितिभाष्यावयवसूचितां लक्षणावृत्तिं दर्शयित्वा यो-
हीत्यादिभाष्योक्तां मुख्यवृत्तिमुपपादयितुमाह * अथ वेति * । स्व-
तन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजके हेतुसंज्ञके पि कर्त्तरि प्रयोजकव्यापारं प्रति
स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वसद्भावात्तत्र च हेतुत्वविवक्षायां प्रयोजकत्व-
लक्षणत्वाद्धेतुत्वस्यं प्रयोजकव्यापाराख्यं च तत्समर्थाचरणं विना
प्रयोजकत्वायोगाद्धेतुमन्तं तत्समर्थाचरणाख्यं प्रयोजकव्यापारं
धक्तुं हेतुमतिचेति सूत्रविहितोणिच्प्रत्यय उत्पद्यते हेतुत्वानपेक्षस्वा-
तन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वविवक्षायां तु ज्वालनाद्यनभिधानेपि तदपेक्षया
काष्ठादीनां पाके कर्तृत्वविवक्षोपपत्तिवत् प्रयोजकव्यापारानभिधा-
नेपि तदपेक्षया प्रयोज्यव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षोपपत्तेः । प्रयोजक-
व्यापारवाचिणिच्प्रत्ययाभावेपि य प्रतिग्रहः प्रयोजकव्यापारे स्व-
तन्त्रः सत्करोति स गृह्णातीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । अनेन च येन
संविधानाख्यातत्समर्थाचरणरूपेण प्रयोजककर्मणा प्रयोज्यक्रियाप्र-
णाड्यापि सिध्यति तत्प्रयोजककर्म य आचरति आभिमुख्येन चरति
स्वातन्त्र्येण करोति स तस्याः प्रयोज्यक्रिया कर्तेति शक्यो वक्तु-
मित्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयो-
ज्यकर्मण्युपचारे दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेतिभाष्यमनुपात्तप्रयोजकक्रिया-
विषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकर्मण्युपचारायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्र-
योज्यक्रियया प्रयोजकक्रियाक्षेपोक्त्योपपादयति * यथेति * । प्रयो-
जकव्यापारे हेतुकर्तृत्वाभावात्तद्वाचिनो धातोः परतो णिच्प्रयो-
गायोगापत्तेः प्रतिग्राहयतीति व्यवधारणकल्पनायोगप्रसङ्गाद् णि-
ज्ञ्च्छूयस्यापि धातोः प्रयोजकव्यापारवृत्तौ दृष्टान्तोक्त्यानर्थक्यापत्तेः प्र-

योजकव्यापारविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यव्यापारे भाष्योक्तोपचारोपपादनायाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनैवास्य ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात्प्रयोजकस्य स्वामिनः संविधानाख्यो व्यापारोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिं विगृह्य तच्च तत् प्रयोजकव्यापारं चेति विलेखनपरामर्शिना तच्छब्देन कर्मधारयविग्रहात्तस्मिन्नाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारे विलेखने कृषिर्वर्त्तत इत्येवं योज्यम्। षडलोपादानसामर्थ्योपपादनाय नहीत्युक्तम्। भृतिदानाख्यस्य संविधानस्य विलेखनसमर्थविलेखित्राचरणत्वेन प्रयोजकव्यापारत्वोपपादनार्थं तत्समर्थमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * । दार्ष्टान्तिके योजनार्थमेवमिति भाष्यमप्याक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यैव पूर्ववदुपपादयति * तद्वदिति। * प्रयोजकस्य दातुर्दानाख्यो व्यापारः प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणरूपोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिगर्भत्वात् स च प्रतिग्रहोऽसौ प्रयोजकव्यापारश्चेति कर्मधारयाक्षिप्तदानाख्यप्रयोजकव्यापारप्रतिग्रहाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचितैव गृह्णातेरुक्ता। ग्रह उपादान इति प्रयोज्यव्यापारमात्रे गृह्णातिस्मृतेराक्षिप्तप्रयोजकव्यापारवाचित्वायोगमाशङ्क्याक्षिप्तेतरप्रयोज्यादिव्यापारवाचित्वेन धातूनां विचित्रशक्तित्वस्य कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारः स्वयमाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वेत्यादिभावार्थाधिकरणवार्त्तिकदर्शितत्वात् प्रयोज्यव्यापारमात्रवाचिनोऽपि प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वाविरोधमाह * विचित्रेति * । पचेर्विक्लेदनफलकाधिश्रयणादिप्रयोजकव्यापारवाचित्वप्रसिद्धेर्विक्लेदनाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षेपकत्वं पक्तृकौशलविवक्षया च तण्डुलाः शीघ्रं विक्लिद्यन्तीति प्रयोगे प्रयोजकव्यापाराक्षेपं विना पक्तृकौशलविवक्षाऽशक्तेर्विक्लिदेः प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वं भावार्थाधिकरणोक्तं युक्तं गृह्णातेस्तु दातृव्यारानपेक्षे स्वयंग्रहणेऽपि प्रयोगात्प्रयोजकदातृव्यापाराक्षेपकता न युक्तेत्याशङ्क्य वैक्लिद्यादीनां प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वेनाप्रसिद्धानामपि पक्तृकौशलविवक्षादिसहकारिकारणसंन्निधानात्तदाक्षेपकशक्त्याभिव्यक्तिवद्दातृव्यापाराक्षेपशक्त्याभिव्यक्त्युपपत्तेस्तदाक्षेपतामुपपादयितुमाह * तेषामिति * दातरि प्रतिग्रहीतृत्वोक्त्युपपत्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं कर्तृव्यापारस्य प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणत्वेन णिजर्थप्रयोजकव्यापारत्वा-

स्तद्विषयं स्वातन्त्र्यमन्यथा प्रतिग्रहविषयत्वेनावधार्यैदमवक्लृप्तं भवति यदुत दानं कुर्वन् प्रतिगृह्णातीत्युच्यतइत्येवं व्याचष्टे * तस्मादिति * ददातेर्दानस्यार्थेष्वसिद्धयै साध्यत्वात् प्रयोजनप्रतिग्रहप्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्तो न तु दातृव्यापारनपेक्षे प्रतिगहमात्र इत्यर्थः। तस्य चेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं ततश्च तस्य ददतो वारुणीष्टि-
१०१०।४ रित्येवं व्याचष्टे * इतीति * इतिकरणः. ततश्चेत्यस्मिन्नर्थे चकारव्याख्यार्थः। शाखान्तरे प्रतिग्रहीतृविषयत्वेनैवोपक्रमात् भाष्यान्तरकृतैव व्याख्यायुक्तेत्याशङ्कते * एवमिति * वचनानालोचनयाधिकरणोपपत्तिं परमतेनाह * तत्रेति * न्यायव्युत्पादनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्वचनविरोधितयार्थस्याननुष्ठेयत्वादेतत्समाधानापरितोषेण वचनालोचनेप्यधिकरणोपपत्तिं स्वमतेनाह * स त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * यथोदाहृतेन तावदिति * अतिशयार्थं यद्यपिहीत्युक्तम्। शाखान्तरस्थदातृविषयोपक्रमवाक्यवत् कर्माऽङ्गत्वेनावगताया इष्टेः शाखान्तरे प्रभेदात्कर्माङ्गत्वावगतेस्तद्वशेनोपक्रमानालोचनेपि दातृविषयत्वावगत्युक्त्या यदि वाक्यान्तरं प्रतिग्रहीतृविषयं स्यात्ततो द्वयोर्भविष्यति न तु वाक्यान्तरमपि प्रतिग्रहीतृविषयं शाखान्तरावगतकर्माङ्गत्वेष्टिविषयतया स्पष्टं स्वातन्त्र्येण कर्माङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वावधारणाशक्तेरित्येवंप्रतिग्रहीतृविषयत्वनिरासार्थत्वेन पादत्रयं वास्तवार्थोक्त्यर्थतया व्याख्याय प्रतिग्रहीतृविषयत्वाभ्युपगमेपि दातृविषयत्वाविरोधोक्तिशक्तिप्रदर्शनायाथ त्वित्यनेनान्यथा व्याख्या कृता वाक्यान्तरविरोधापरिहारेण दातृविषयत्वव्याख्यां समाधाय प्रतिगृहीतृविषयत्वव्याख्यां पूर्वाधिकरणविरोधेन दूषयति। * प्रतिग्रहीत्रिति * । दातृविषयत्वव्याख्यायामार्त्विजशब्दानार्जवमाशङ्क्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थस्य याज्ञशब्दस्यानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादन्यथा वा शक्यव्याख्यानत्वान्तदनुरोधेनानार्जवौचित्यं सूचयितुमाह * यत्त्विति * । वचनालोचनेप्यधिकरणोपपत्तिमुपसंहरति * तस्मादिति * । वाक्यान्तरस्यापि प्रतिग्रहीतृविषये ह्यवधारणाशक्तेर्मृदूक्तिमात्रार्थस्तावच्छब्दः ।

पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३६ ॥

वमनस्याश्वप्रतिगृहवत्साक्षाद्वैदिकत्वाभावात् लौकिकवैदिकाविषयत्वसाम्येन चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वायोगेनासङ्गतिमाशङ्क्य नार-

र्थवादविषयत्वात् प्रसङ्गोपपत्तिं सूचयितुमाह * अयमपीति *। १०११।१
अश्वप्रतिग्रहवाक्यस्याप्यनारभ्यवादत्वोक्त्यर्थोऽपिशब्दः। साक्षाद्वमनस्य वैदिकत्वाभावेऽपि वमनीयसोमद्वारा वैदिकत्वोपपत्तेः लौकिकवैदिकाविषयत्वेनापि प्रसङ्गोपपत्तिमुत्तराधिकरणस्यापि चर्त्विजयाजमाननिमित्तचिन्तार्थत्वसाम्येन प्रसंगोपपत्तिं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रियतइति वक्तुं प्रत्ययं प्रयोक्तव्ये तदनुग्रहायाधिकरणरूपत्वादनुवादभूता विचारयतिर्धातुः प्रयुक्तः। निमित्तविवेकसहितसंदेहोक्त्यर्थं तत्रेत्याद्यासिव्यमानेसोमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * भाष्यकारीयस्य लौकिकविषयत्वपूर्वपक्षमात्रातिदेशार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योपलक्षणार्थत्वं मत्वा स्वयं द्विविधपूर्वपक्षातिदेशार्थत्वेन तावद्याचष्टे * तत्रेति * व्यवहितातिदेशदोषपरिहारायाधिकरणद्वयातिदेशार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * दोषात्त्वित्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यस्मिन्नधिकरणातिदेशसंभवेऽप्युत्तराधिकरणे वैदिकस्सर्ववमननिमित्तत्वपूर्वपक्षकरणादृत्विङ्मात्रविषयाचोदितं चेत्यधिकरणपूर्वपक्षातिदेशायोगात् सिद्धान्तरूपेणेत्युक्तम्। जलोदरवदिन्द्रियवृद्धेरप्यनन्तरानुपलम्भेन दोषादित्याद्याधिकरणपूर्वपक्षहेतुनिरासादश्वप्रतिग्रहेष्टिवच्च वमनेष्टेरपि कर्माङ्गत्वेनैवार्त्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वनिरासेन सर्वकर्तृकवमननिमित्तकत्वाद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षनिरासासिद्धेरधिकरणद्वयपूर्वपक्षायोगमाशङ्क्याह * केनचित्त्विति * कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षायां प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षे तावद्वैगुण्याख्यदोषनिरासार्थत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तिना दोषनिर्घातार्थत्वस्येष्टत्वाद्वैदिके च नाममात्रेण द्रव्यप्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेन तत्प्रतिसमाधानार्थतायामिष्टिविध्यानर्थक्यप्रसंगाल्लौकिके तु रसायनवैगुण्येनेन्द्रियहीनत्वाख्यदोषसंभवात्तत्प्रतिसमाधानार्थेष्टिविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्विशेषमाह * तत्रेति * द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षेऽप्यश्वप्रतिग्रहवदेवेतिवार्तिके वक्ष्यमाणमृत्विक्कर्तृकवमननिमित्तत्वेऽपि यजमानकर्तृकविरोधाख्यं विशेषं सूचयितुं तावच्छब्दः। विशेषोक्त्यैव सिद्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *।

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ३७।

अतिदेशाधिकरणत्वेन पूर्वोक्तानामेव वैदिकत्वसामान्यफलकल्पनलाघवश्रुतदोषनिर्घातार्थत्वायोगानां सिद्धान्तहेतूनां वाच्यत्वात्ता-

नुपेत्य दोषनिर्घातार्थत्वेनैव सिद्धान्तोक्त्यनौचित्यं शङ्कते * तैरे- वेति * वैदिकत्वसामान्यस्यायोगात्फलकल्पनलाघवस्य चात्रापि भाष्यकृतोक्तत्वादिन्द्रियवीर्यशब्दोपलक्षितसोमयागफलस्वर्गादिवृद्धेश्च वाक्योपात्ताया वमनजन्यत्वसंभवेनेष्टेस्तन्निर्घातार्थत्वसंभवाद्दोषनि- र्घातार्थत्वेन सिद्धान्तोक्त्यौचित्यमाह * न हीति * पानमात्रात्प्रतिप- त्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेनेन्द्रियवीर्य्यशब्दोपलक्षितप्रधानफलवृद्ध्ययोगाद्वै- दिके दोषायोगमाशङ्क्याह *तथा हीति । * सम्यग्जरणान्तायाः प्रति- पत्तेर्विधानाद्वमनेन सोमपानजन्यप्रतिपत्तिव्यापत्तौ यथा सोमपाना- त्पूर्वं प्रधानफलं स्वर्गादि न भवति तथा सोमपाने कृतेपिं न स्यादि- त्युक्ते सम्यग्जरणस्याविधानात्तत्पर्यन्तत्वायोगमाशङ्क्य पानस्यो- त्सर्गतः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वात् पीतस्यापि च सोमस्य सम्यग्जर- णात् प्रागविनष्टत्वात् प्रतिपत्त्यपेक्षोपपत्तेर्याज्ञिकानां चाग्नौ प्रतिपाद्य पुरोडाशादिभस्मसाद्भावादरदर्शनेन नाशपर्यन्तप्रतिपत्त्यवगमात्सु- समिद्धे जुहुयुरिति च प्रदीप्ताग्न्यधिकरणत्वनियमस्य दृष्टार्थत्वाय भस्मसाद्भावार्थत्वात् प्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेस्तदादरस्य वेदमूलत्वा- द्विशेषतश्च सोमपानस्य हित्वमेगात्राहारिवइत्यादिमन्त्रपाठात्सम्यग्ज- रणपर्यन्तत्वविध्यवगमं सूचयितुं * सम्यग्जीर्य्येत पीयमानमनेनेति * सम्यग्जरणसम्यग्जीर्त्तिसाधनं रूपमुत्सर्गाख्यः स्वभावो यस्य पानस्य तदनेनेति सम्यग्जरणेन प्रतिपाद्यद्रव्यरूपस्यान्तो नाशो यया प्रतिपत्त्येति वा विग्रहविवक्षया रूपोक्तिः । प्रतिपत्ति नाशेपीन्द्रियवीर्यनाशात्प्रधानफलस्य चेन्द्रियवीर्यशब्दाभ्यामनु- क्तेर्वैदिके दोषायोगमाशङ्क्य यथाश्रुतस्य लौकिकेप्यभा- वात्कदा चिद्भावेपि वैदिकोपायानपेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थेष्टिविध्य- योगापत्तेर्वैगुण्यं वीर्येन्द्रियवृद्ध्युक्त्या विवक्षितव्यम् । तच्च वै- दिकेपि तुल्यमिति परिहारसूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * न च ताव- दिति * अनेन चार्थाद्धीति सूत्रावयवो लौकिके पुनरिति भाष्यं च वैदिके दोषोपपादनार्थत्वेन व्याख्यातम् । वीर्येन्द्रियवृद्ध्युक्तेरर्थ- वादमात्रत्वेनेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानवगमात्तद्वशेन वैदिकविषयत्वो- क्त्ययोगशङ्कार्थत्वेनार्थापीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * दोष- निर्घातार्थत्वायोगशङ्कार्थत्वसूचनार्थस्तुशब्दः । दोषनिर्घातार्थत्वाभा- वाभ्युपगमेनापि वैदिकविषयत्वोक्तिप्रदर्शनेन परिहारार्थं तथापीति

भाष्यं व्याचष्टे * ततइति * वैदिकेपि वमनस्यानङ्गत्वेन क्रत्वनुपस्थापकत्वात् कल्पनापत्तिसाम्यमाशङ्क्य पानद्वारा क्रतूपस्थापकतामाह * वैदिके त्विति *। १०१२'१

सोमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापाद्विषयत्वम् । अधि १०

तत्सर्वत्राविशेषात् ३८ ।

वैदिकविषयत्वेनैव कर्माङ्गत्वाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेर्यो वमति स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याच्च तत्कर्तृकस्यैव वमनस्य निमित्तत्वावगतेः पूर्वपक्षायोगेनाधिकरणानारम्भमाशङ्क्य वमनस्य निमित्ततयोद्देश्यत्वेनाविवक्षितं समानकर्तृकत्वविशेषणत्वात् पूर्वपक्षोपपत्तेर्विचारोपपत्तिमाह * अश्वेति * तत्सर्वत्रेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं तदेतदिति भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अविशेषोक्तिव्याख्यार्थं न विशेष इति भाष्यं प्रतिपत्तिविनाशविषयत्वेन व्याचष्टे * यथा चेति * हेत्वर्थे यथाचेति चशब्दः । इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वात् स्वामिस्थस्यैव प्रधानफलभोक्तृत्वयोग्यत्वविद्यालक्षणस्य दोषस्य निर्घात्यत्वाद्विशेषशङ्कानिरासार्थत्वेन वैगुण्यमात्रस्य दोषत्वादृत्विग्गतस्यापि च वैगुण्यस्य द्रव्यादिवैगुण्यवन्निर्घात्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वाख्योपि न विशेषइत्येवं भाष्यस्थं कश्चिच्छब्दं व्याचक्षाणस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वीर्येन्द्रियविध्युक्तेरर्थवादमात्रत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावादारादुपकारित्वेव पूर्वपक्षिणोभिमतेति सूचनायाथापीत्युक्तम् । मृदूक्त्यर्थोथापिशब्दः ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ३९ ।

आरादुपकारित्वाभ्युपगमेनापि सिद्धान्तोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थः सौत्रहेत्वनादरेण प्रतिज्ञां तावद्व्याचष्टे * यद्यपि तावादिति * प्रश्नपूर्वं निमित्तनैमित्तिकयोः सामानाधिकरण्येनैककर्तृकत्वावगमादिति स्वयं हेतुमाह *कुतइति* तेन वाक्यशेषस्थेन यच्छब्देन सह विध्युद्देशस्य संबन्धेपि विध्युद्देशे तच्छब्दाभावान्निमित्तनैमितिकयोरेककर्तृकत्वप्रतीत्ययोगमाशङ्क्य यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपं दर्शयितुमाह *य इति। * तथापि सोमस्वामिन इति विध्युद्देशस्थया षष्ठ्या कर्तृभेदप्रतीतेः समुच्चयाङ्गीकरणेन चाबाधसंभवेन्यतर

बाधायोगाद्यो यजमानो वमति स निर्वपेत्सोमवामिनश्चर्त्विजः संबन्धी यो यजमानः स निर्वपेदित्यर्थावगतिमाशङ्क्यैकस्मिन् वाक्ये स्वकर्तृकस्यान्यकर्तृकस्य च वमनस्य निमित्तत्वोक्त्ययोगाद्वमनादितपातृवैगुण्यप्रतिसमाधानार्थत्वोक्तौ च सोमवामिनः आत्मनोर्थे निर्वपेदिति द्वादशाहीनस्यैतिवत्तादर्थ्यषष्ठीसंभवे संबन्धिव्यतिरेकजनितषष्ठीकल्पनायोगात् कर्तृभेदाप्रतीति सूचयितुमाह *तत्रेति* वमनस्य निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वात्समानकर्तृकत्वविशेषणाविवक्षामाशङ्क्य यच्छब्दसम्बन्धात् प्राङ्निमित्तत्वाप्रतीतेस्तस्मात् पश्चात्प्रतीयमानस्य निमित्तत्वस्य कर्त्रैकत्वविशिष्टस्यैव प्रतीतेः कर्त्रैकत्वस्योभयवदुद्देश्यान्तर्गतत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावाद्विवक्षोपपत्तिसूचना-
१०१३।२ र्थत्वेन श्लोकं व्याख्यातुमाह * न चेति * भाष्यमप्यस्मिन्नर्थे यत्र ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सोमोऽवगम्यते तद्यजमानार्थं फलसिद्ध्यै कार्यतयाकर्मार्थ्यतेऽपेक्ष्यतेनेत्यर्थोक्त्या कर्त्रभिधानाद्यजमानकर्तृकसौमेन्द्रमपि कर्म यजमानकर्तृकं ततश्च यो वमति स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याद्वमनकर्तृस्वामिकर्तृकमेव न च सोमवामिन इति षष्ठ्याष्टिवमनयोर्भिन्नकर्तृकतोच्यते षष्ठ्या हि सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्युपकाराय श्रूयते न चैवं पुरुषार्थत्वोपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मानङ्गत्वात्तत्समानकर्तृकत्वासिध्या तद्द्वारेण यजमानवमननिमित्तकत्वासिद्धिः। यतो वमनोपस्थापितज्योतिष्टोमादिकर्मानयाष्ट्योपकुर्यादिति कल्पनालाघवसहकृतार्थापत्तिकल्पितज्योतिष्टोमाद्युपकारवाचिपदाध्याहारसहितवाक्यावगतकर्माङ्गत्वानुवादित्वात् षष्ठ्यास्ततसौमेन्द्रं कर्म ज्योतिष्टोमाद्यङ्गं सत्सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्तुं ततश्च नर्त्विजः सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्त्तुमित्येवं योज्यम्। प्राप्तपदार्थोपसंहारकप्रयोगवाक्यावगतप्रधानसमानकर्तृकत्वबाधेनेष्टेः प्रापकवाक्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेत्याशङ्कार्थमथेतिभाष्यमृत्विगन्तराक्षेपेऽग्न्यन्तराक्षेपे च हेत्वभावादयुक्तमाशङ्क्यर्त्विगर्थे कर्मणि यजमानार्थप्रधानदाक्षिण्यातिदेशप्राप्तदक्षिणाबाधायोगात् स्वामिनि च तद्विरोधादृत्विगन्तराक्षेपोक्त्या याजमानानां चाग्नीनामृत्विक्संबन्धाभावादग्न्यन्तराक्षेपोक्त्योपपादयितुमाह * अथेति। * तथासतीत्यादिभाष्यं वृद्धसोमकर्माङ्गं वा सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्यृत्विगङ्गं वा वाच्यं न च तदुद्वयमप्यृत्विगग्निषु तदीयैरृत्विग्भिः क्रियमाणे संभवति यतस्तत्र तेऽस्वात्मीयेष्वग्निषु

करणे देशभेदापत्तेः साङ्गं च प्रधानं प्रत्यध्वर्य्वादीनां गुणभूतत्वात्त-
त्समाप्त्युत्तरकालं करणेन कालभेदापत्तेर्ऋत्विग्भेदाच्च कर्तृभेदापत्ते-
र्नाध्वर्यादयो वृद्धसोमकर्मोपकाराख्यं फलं प्राप्नुवन्ति अध्वर्याद्यर्थं
च क्रियमाणे केवलपुरुषार्थत्वाश्रयणापत्तेर्निमित्तोपस्थापितक्रतूपका-
रद्वारावधारितयाजमानोपकारित्वत्यागप्रसंग इत्येवं व्याख्यातुमाह
* ततश्चेति * तदर्थमितिभाष्यावयवव्याख्यानायाथात्मार्थबुद्ध्येवे-
त्याद्युक्तया क्रियमाणे चेति चकारसूचितानिष्टापत्त्यन्तरव्याख्यार्थं
सूचितं सदृशं चेत्युक्तम् । इतीति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति । * अङ्गसादूगुण्यार्थवमनसमानकर्तृकत्वबाधेनेष्टेः
प्रधानसादूगुण्यार्थप्रधानसमानकर्तृकत्वावगतिः आर्त्विक्कर्तृकवमन-
निमित्तकत्वेप्यविरुद्धेति स्वयं शङ्कते * अथ त्विति । * पूर्वं यच्छ-
ब्दसंबन्धादिति वार्त्तिकनिषिद्धनिषिद्धनिमित्तनैमिकभिन्नकर्तृत्वापत्त्या
निरस्येति * तथा सतीति । * सोमवामिन इति षष्ठीश्रवणाद् भिन्न-
कर्तृकत्वसमर्थनमाशङ्क्योपक्रमावगतसमानकर्तृकत्वबाधेनोपसंहारा-
वगतभिन्नकर्तृकत्वाभ्युपगमायोगादुपसंहारानुरोधेनोपक्रमेप्यश्रुतष-
ष्ठ्यर्थकल्पने तु स्वरसावगतसामानाधिकरण्यबाधापत्तेस्तदभ्युप-
गमे च स्वामिवमनस्यानिमित्तत्वापत्तेरुभयनिमित्ताश्रयणे वा वैरू-
प्यापत्तेः शब्दसामञ्जस्यावगतात्सामानाधिकरण्यात् स्वामिवमनस्यैव
निमित्तता युक्तेत्याह * तत्समर्थने चेति । * वक्ष्यमाणानां सर्वेषां
पक्षाणां संनिपत्योपकारित्वविषयत्वसूचनायारादुपकारित्वपदे स्वा-
मिवमननिमित्तपक्षमुपपादितमुपसंहरति * एवं तावदिति * स्वामि- १०१४।३
संस्कारातिरिक्तानां सर्वेषां पक्षाणामनभिमतत्वेपि सर्वपक्षेष्वृत्विग्व-
मननिमित्तत्वानिरासव्यक्तिप्रदर्शनार्थं प्रतिपत्तिगतसम्यग्जरणप-
र्यन्तत्वनियमभ्रंषजनितफलवृद्धिसमानार्थत्वपक्षे तावदिष्टेः स्वामिक-
र्तृकत्वासंदेहात् सामानाधिकरण्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वसिद्ध्यै
स्वामिवमननिमित्तत्वावसायमाह * यदा त्विति * वाक्यशेषोपनीतं
च तद्यागशेषप्रतिपत्तिनियमशेषोपजनितं च फललाभायोग्यत्वं चेति-
विग्रहः । लाभायोग्यत्वं तदाशङ्केति तच्छब्देन परामृष्टम् । ततश्च यच्छ-
ब्देनेष्टिवमनयोरेककर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्ट्या भवित-
व्यमिति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण पूरणीयम् । येन केन चिद्भक्षितेपि प्रति-
पत्तिसिद्धेः सप्तकृत्तैरेव वषट्कर्त्रादिभिर्भक्षयितव्यमिति नियमस्य
भक्षयितृगतप्रयोजनापेक्षायां भागिस्तु ब्रह्मादीनामुपकारके. शक्यः

केन चित् प्रकारेण दृष्ट उपकारः कर्तुं भक्ष्यमाणैरित्यादिभाष्यं लोचनया भक्षयितृगतदृष्टसंस्कारार्थत्वावगतद्रव्यप्रतिपत्त्यात्मकस्यापि च द्रव्यसंस्कारस्य भक्षणकाल एव निर्वृत्तत्वेन सम्यग्जरणानपेक्षत्वात् सम्यग्जरणपर्यन्तत्वनियमस्यापि भक्षयितृसंस्कारापेक्षत्वेन तादर्थ्यावगतेः संस्कारभ्रेषे कर्तृवैगुण्यं वृद्ध्याख्यमुपजातामिति वाक्यशेषवशात् कल्पतेव्युत्विग्गतकर्मशेषसमापनसामर्थ्याख्यं संस्कारभ्रेषस्यापि यजमानफलविघ्नप्रसञ्जकत्वेनेष्टेस्तत्कृतयजमानफलविघ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वावगत्या यजमानकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देन चेष्टिवमनयोः समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्टिरित्याह * यदापीति * समस्तां गोपेत प्रधानानुष्ठानविध्यन्यथानुपपत्त्योत्तराङ्गानामपि फलापूर्वोत्पादने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमात्तदकरणे प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुष्ठानानन्तरमेव निष्पन्नानामपि फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगमवत्प्रातिपत्तरापि प्रथमकृतसामवायिकाङ्गमात्रानुगृहीतप्रधानान्तरमुत्पन्ने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वे क्रियमाणायाः प्रात्यात्मिकप्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमात्तस्याश्च पूर्वोक्तान्न्यायान्मन्त्रवर्णाच्च सम्यग्जरणपर्यन्तत्वावगतेर्यस्मिन् सोमयागाभ्यासे वमनात्प्रतिपत्तिर्भ्रष्टा तज्जनितस्यापूर्वस्य सहकार्यभावात् फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगतेस्तस्य फलापूर्वोत्पादनशक्त्याधानाख्यसंस्कारार्थेष्टिरित्ययमपि पक्षो यजमानफलविघ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वेनेष्टेर्यजमानकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देनचेष्टिवनयोरेककर्तृकत्वानिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्ट्या भवितव्यमित्येनेन न्यायेन व्याख्यात इत्याह * एतेनेति * सम्यग्जरणपर्यन्तत्वानभ्युपगमेन वमने सत्यपि निषिद्धसेवनवद्विहिताकरणस्याप्यनापत्ति मत्वेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणाद् जृम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणवन्नैमित्तिकक्रतुपुरुषधर्मत्वाभ्युपगमेपि स्वामिकर्तृकत्वाद्वमनसमानकर्तृकत्वाच्च स्वामिवमनमेव निमित्तमित्याह * यदापीति ।* वमनोपस्थापितक्रतुविवक्षया प्रकरणात्कि सिद्धान्तमुपपाद्य यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथार्त्विजेनापीति पूर्वपक्षवार्तिकोक्तं साम्यमनुभाषणपूर्वं निरस्यति । * यद्यपीति * कर्तृनियमरूपप्रतिपत्त्यंशजन्यत्वात्संस्कारांशत्वेनोक्तः । कथं समाभ्यर्थत्वेनष्ट्या विधानामित्यपेक्षायामाह * सर्वेष्विति * क्रत्वर्थतारादुपकारिता पुरुषार्थत्वं क्रतुगतपुरुषसंस्कारत्वं द्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रेषभक्षयितृसंस्कारभ्रेषयोर्दोषोक्त्या विवक्षितत्वा-

दृ द्वौ दोषनिर्घातार्थत्वपक्षौ वान्तसोमयागाभ्यासापूर्वार्थत्वं चेति पक्षस्वपि पक्षेषु ऋत्विग्वमननिमित्तेष्टिविधेर्निरस्तत्वात् द्रव्यप्रतिपत्तिश्लेषः कर्तृसंस्कारनाशो वा नेष्टिं गृह्णातीत्यर्थः। समाध्यपेक्षायामपि समाध्यर्थेऽस्यग्रहणात् क्रतुवैगुण्यमपरिहृतं स्यादित्याशङ्क्याह *अतश्चेति* । भुव स्वाहेत्याग्नीध्रीये होतव्यामिति सामान्यविहितेव्यनादरार्थः किंचिच्छब्दः। प्रस्तुताधिकरणानुपयोगेन चर्त्विग्वमनस्य दुष्टादुष्टत्वाविवेकवत् क्रत्वर्थत्वादिविवेकस्याप्यनादरणी-
यत्वान्न वयं विवेकानुक्त्योपलम्भनीया इत्याह * न चेति * नन्व- १०१५।२
ज्ञानार्थिनं तु प्रतिजञ्ज्यमानशब्दस्य यः क्रतुयुक्तपुरुषवाचित्वपक्षः स एव यः सोमं वमतीति यच्छब्दस्यापि ग्रहीतव्य इत्याह * अथापीति । * दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणेन जञ्ज्यमानपक्षस्योक्तत्वाद्दोषात्तु वैदिके स्यादिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च दोषनिर्घातार्थत्वाभिधानात्सूत्रविरोधमिन्द्रियेण वीर्येणेत्यनियतानेकदोषकीर्तनस्य प्रधानफलोपलक्षणार्थत्वावगतेर्वरुणग्रहणवदनुपपत्त्यभावात्सोमपीथवृद्धिसंकीर्त्तने च योग्यानुपलब्धिविरोधस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वाद्भिन्न मेगात्रेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यत्वान्यथानुपपत्त्या च सम्यग्जरणस्यानुष्ठेयत्वावगतेर्वमने सति विहितसम्यग्जरणाकरणनिषिद्धवमनसेवनापत्त्योरपरिहार्यत्वाद्वमनस्य दुष्टत्वावगतेर्दोषस्य च निर्हरणापेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वेन चेष्टेरपेक्षितपुरुषसंस्कारार्थविधिसंभवे, नपेक्षितसंस्कारा तदर्थविध्ययोगान्न्यायविरोधं चाशङ्क्य वाक्यशेषावगतं दोषनिर्घातार्थत्वं परिगृह्येत्येवं दोषनिर्घाताश्रयणसूचनार्थः परिशब्दः। स्वामिसंस्कारार्थतैव तदनर्थक्यत्वोक्त्या सूत्रकृताप्युक्तेत्याह * तथा चेति * अनन्तरोक्तन्यायानुसारोपि चकारेण सूचितः। अस्मिंश्च पक्षे भाष्यं यथाश्रुतमेव योज्यम् । सौमेन्द्रस्य कर्मणः सोमवाम्यृत्विगुपकारार्थत्वेपि सोमवाम्युपकारार्थत्वश्रुत्युपपत्तेः कथं यजमानार्थत्वावगतिरित्याशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वाद्यजमानास्तु तत्प्रधानत्वादिति न्यायेन यजमानार्थत्वोपपादनार्थं सौमेन्द्रं कर्म वमनोपस्थापितकर्माङ्गतामनुभवदेव सोमवामिन उपकरोति यजमानस्यैव च तथोपकर्तुं शक्नोति नार्त्विजं ततश्च यजमानार्थत्वेन सौमेन्द्रस्य कर्मणः शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यनेन न्यायेन यजमानकर्तृकत्वात्तस्य च वमनसमानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानं वमन एव सौमेन्द्रं कर्मेति पूरणीयम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ४० ।

लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * व्यृद्ध्यतइति * सोमलक्षणस्य पुरोडाशादिभक्षणग्रहात्विक्षवशिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्याधानाशक्तेस्तद्वैगुण्येपि च दक्षिणालाभाख्यफलाविघातात्स्वामिन एव पानात् प्रधानफलभोक्तृत्वशक्त्याधानाख्या समृद्धिस्तद्वैगुण्याच्च भोक्तृत्वशक्तिनाशाख्या वृद्धिरित्यर्थः । तस्मात्तस्यैव वमन इष्टिरिति सिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति * ॥

आग्नेयाष्टाकपालचरोर्द्ध्यवदानमात्रस्य होतव्यत्वम् । अधि ॥११॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ४१ ।

वैदिकस्य यजमानकर्तृकस्य सोमवमनस्यानिमित्तत्वेऽभिहिते देवतोद्देशेन ग्रहपात्रे चमसपात्रे वा गृहीतस्य सोमस्य सर्वस्य हेतव्यत्वाच्छेषाभावेन पानानुपपत्तेस्तद्वमनस्य निमित्तता न युक्तेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपेण प्रत्यवस्थातुं तत्तुल्यन्यायपुरोडाशविचारादनन्तरसंगतिं द्व्यवदानवाक्यस्याग्नेयादितद्धितश्रुत्याऽल्पं जुहोतीत्यस्य चैन्द्रवायवादितद्धितश्रुत्या सह विरोधाविरोधविचारद्वारा कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य सोमस्यच प्रक्षेपोङ्गं द्व्यवदानमात्रस्य सोमावयवमात्रस्य वेति शेषविचाराद्विरोधाविरोधप्रकरणशेषलक्षणसंगती चोदाहरणसंदेहभाष्ये च स्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किंप्राप्तमिति भाष्यं सर्वत्यागस्य सिद्धान्तत्वेन पूर्वपक्षयितुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपार्थत्वेन व्याचष्टे *अष्टाकपालादीति * आग्नेयादितद्धितैर्देवतार्थत्वोक्तावप्यष्टाकपालादिशब्दैर्विषयसमर्पणादवगमितताक्ता । समस्तस्य देवतार्थत्वेपि प्रक्षेपो द्व्यवदानमात्रस्य भविष्यतीत्याशङ्क्यमानस्य त्यागस्य हस्तादिनोपादाय देशान्तरे प्रक्षेपं विनानभिव्यक्तेर्यथा च देवदत्तायेदं न ममेति स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनसंकल्पो मानसं दानमेवंविधशब्दोच्चारणं वाचिकं देवदत्तहस्ते प्रक्षेपः कायिकं त्रिविधदानमेवमानं च विना न देवदत्तीयत्वसिद्धिस्तथा त्यागस्यापि लोके त्रैविध्यप्रसिद्धेस्त्रिविधत्यागानन्तरमेव च गृहदेवतापूजादौ देवतास्वामिकत्वप्रसिद्धे प्रक्षेपस्यापि त्यागान्तर्भावादनन्तर्भावेपि वा प्रक्षेपात्तस्यैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य द्रव्यदेवतान्वयापादकत्वादाग्नेयादिचोदनयैव प्रक्षेपविध्यवगतस्तस्य चाहवनी-

याश्रयत्वविधानादग्निमुखार्थवादाच्च समस्तस्याहवनीयप्रक्षेपावग-
तिरुक्ता। न्यायावगतस्यापि प्रक्षेपस्य शेषकार्यविध्यन्यथानुपपत्त्यान-
नुष्ठेयत्वावगमात्पूर्वपक्षानर्थक्यं शङ्कते *किं पुनरिति* परेषां समा-
धानं दूषयितुमुपन्यस्यति*सत्यमिति*दूषयति*नन्विति*। स्वमतेन
समाधातुमुपक्रमते *अतइति* कोसावभिप्राय इत्यपेक्षायामाह
विद्यमानेष्विति श्लोकं व्याचष्टे *यदा हीति* शेषसद्भावे
शेषकार्योत्पत्तौ विद्यमानैकदेशिसंयोगादिति चतुर्थाधिकरणसिद्धा-
न्तहेतुना शेषकार्याणामेकदेशप्रयोजकत्वं सर्वप्रक्षेपेण शेषभावत्वप्र-
योजकहेत्वभावाद् द्रव्यान्तरोत्पादनेन शेषकार्योपपत्तिरित्याशयः। पुरो-
डाशान्तरोक्त्या सान्नाय्ये ह्यवदानमात्रेपि दधिपयस्त्वाविनाशात्स-
र्वप्रक्षेपाभावः सूचितः। अस्मिंश्च पक्षे द्रव्यस्य शेषकार्याङ्गत्वादेका-
ङ्गस्य चान्याङ्गयोगात्पञ्चानां शेषकार्याणामर्थे पुरोडाशपञ्चकोत्पाद-
नसूचनार्थं बहुवचनं पुरोडाशान्तरेष्ववशिष्टवाचिशेषशब्दायोगं शङ्कते
*शेषेति*अन्यवाचित्वेन शेषशब्दमुपपादयति *उच्यतइति* सिद्धा- १०१६।६
न्तेन्यवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यै नोऽस्माकं पूर्वपक्षिणां मते हविरन्तराशयः
शेषशब्दो भविष्यतीत्युक्तम्। दृष्टान्तद्वयव्याख्यापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे*य-
थैवेति*। त्वाष्ट्रपात्नीवतपशुयागाख्यस्य पूर्वस्य कर्मणः पर्यग्निकृतं पा-
त्नीवतमुत्सृजन्तीत्यनेनपर्यग्निकरणान्तस्यैव पर्यवसानविधानात्प्रत्यया
नुग्रहार्थंसंस्थापयतिपरेण पञ्चमलकारेणाज्येन करोतीत्याज्य-
विशिष्टकर्मान्तरविध्यवगतेः शेषशब्दस्यैकावयविगतोपयुक्तावयवा-
न्यावयवत्वाख्यावशिष्टवाचित्वायोगात्तद्गतैकोपाध्यन्वितोपयुक्तैकप-
दार्थान्यपदार्थत्वगुणयोगेनानुबन्ध्यपशुयागान्वायात्यकार्यार्थत्वाख्ये-
कोपाध्यान्वितोपयुक्तपात्नीवतपशुयागान्याज्ययागाख्ये कर्मान्तरे पूर्वे-
णा कर्मणा ऽन्वायात्यकार्ये कृतेनुष्ठेयत्वात्ततोधिके त्वष्टृपत्नीविहवे-
ष्यत्वसाम्यात् त्वत्सदृशे वा शेषशब्दप्रयोग इति यथा नवमान्त्ये व-
क्ष्यते यथा च ततः शेषेण विशिष्टदेशकुलजातिरूपायुःश्रुतवृत्तवि-
त्तसुखवतो जन्म प्रतिपद्यन्त इति गौतमवचने स्वर्गफलस्य ज्यो-
तिष्टोमादेर्निःशेषस्य स्वर्ग एवोपयुक्तत्वादन्यफलस्य च फलान्तरे
व्यापारायोगाच्छेषशब्दोऽन्यस्य चित्रादेर्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्तस्य तत्स-
दृशस्य वाचक इति गौतमीयेपि तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षत्वयोति
चित्रापरिहारवार्तिकेभिहितं तथा शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति

शेषादिडामवद्यति शंयुवाककाले हविःशेषानृत्विजो भक्षयन्तीत्य-त्रापि हविरन्तरं तेनैवाधिक्याद्यनपेक्षणेवान्यत्वेन प्रधानस्वरूपसा-धनातिरिक्ततदङ्गसाधनत्वादाधिक्येन वाशब्दात्पुरोडाशतया साह-श्येन वा शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन शेषादित्येवरूपेण शब्देनाभिधा-स्यत इति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण व्याख्येयम् । अङ्गभूतशेषकार्यार्थेषु पुरो-डाशेषु प्रधानार्थपुरोडाशाङ्गत्वोपचारेणाङ्गवाचिशेषशब्दो भविष्यती-त्यन्यथोपपादयति * अथ वेति । * एवंसति मुख्यार्थत्यागदोषत्व-माह * शेषेति * विद्यमानसंयोगायोगेन च शेषकार्याणां द्रव्यान्त-रोत्पादनप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यश्चेत्येतदधिकरणाशङ्कासूत्रे तस्य वि-द्यमानस्यैकदेशिनः समस्तस्य प्रधानदेवतायै निर्देशाच्छेषकार्यार्थ-मन्यत्द्रव्यमर्थादुत्पाद्यमिति सूत्रकारोपि वक्ष्यतीत्याह * यथेति । * शेषकार्याविधान्यथानुपपत्त्या सर्वप्रक्षेपाननुष्ठानावगमेपि प्रयोजनान्त-रसद्भावाद्विचारोर्थवान् भविष्यतीत्यन्यथानर्थक्यशङ्कां परिहर्तुमार-भते *अथापीति* न च प्रयोजनान्तरसद्भावेपि पक्षोक्तप्रयोजनाभा-वाद्विचारानर्थक्यं शङ्कनीयं यतो नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन विचा-राक्षेपकेण भाव्यं किंत्वन्यदपि प्रयोजनमाक्षेपकं संभवतीत्याह * नावश्यमिति * इदमाऽन्यपरामर्शे । किं तदित्यपेक्षितेपि वा शेष-

१०१७।२ भाजां स्यादिति षाष्ठसूत्रबद्धं प्रयोजनमाह * यदेति * शेषकार्यार्थ-शेषस्थापनाभ्युपगमे शेषकार्याङ्गत्वेन शेषविनियोगस्याभ्युपगमनी-यत्वादुत्तरार्द्धादिचोदनाविनियुक्तैकदेशानुवादित्वेन च शेषशब्दस्य विनियोजकत्वायोगादुत्तरार्द्धादिशब्दस्य च पुरोडाशकपालशब्दवद-न्यार्थवाचित्वाभावेन समस्तपुरोडाशस्य प्रधानाङ्गत्वे तदेकदेशस्या-न्यत्र विनियोगायोगात् प्रधानादेकदेशमाच्छिद्य स्विष्टकृदादौ विनि-योगापत्तेः पुरोडाशस्यावयवशोऽनेककर्मसाधनत्वप्रसंङ्गेनानेकप्रयु-क्तत्वप्रसंगात् प्रधानार्थावदानाशादिष्विव स्विष्टकृदाद्यर्थावदान-नाशादिष्वपि हविरन्तरोत्पादनापत्तिः प्रधानचोदनावशेनैव तु शेष-स्थापने शेषकार्याणां तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेनाप्रयोजकत्वापत्तेस्तदर्थावदा-ननाशादिषु यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वापहरेयुर्वाज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनात् स्विष्टकृद्यागस्याज्येन करणेन बृहट्टीकायामुक्तोपि शेषकार्यान्तरायामकरणं षष्ठे वक्ष्यमाणं सिद्धं भवतीत्याशयः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ४२ ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं निष्कृष्येत्यादिभाष्यं द्व्यवदानवाक्येन द्विरवखण्डनसंस्कृतस्य द्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यविहितहोमाङ्गत्वे हविर्वाक्येन च संस्कारस्य पुरोडाशादिहविर्विषयत्वेऽभिहितेऽपि कृत्स्नस्य हविषो द्विरवखण्डितस्य होमोपपत्तेः सर्वहोमनिरासादयुक्तमाशङ्क्यापरमपीत्यपिशब्देनावदेयावयवविधायि तत्परिमाणविधायि च वाक्यमुपन्यस्तमिति सूचयन् व्याचष्टे * यदीति * । द्विरवखण्डनसंस्कारस्य हविरन्तरविषयत्वशङ्कानिवृत्त्यै तस्मादित्युक्तम् । एवमादीत्यादिशब्देनापस्तरणाभिघारणयोर्होतव्यद्रव्यचतुरवत्तत्वसंपादनार्थत्वद्योतकचतुरवत्तशब्दयुक्तत्वेन द्व्यवदानावृत्ताबुपस्तरणाभिघारणाभावेऽपि चतुरवत्तानिष्पत्तेरुपस्तरणाभिघारणानर्थक्यापत्तिसूचनद्वारा द्व्यवदाननावृत्तिलिङ्गभूतं चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधायि वाक्यं गृहीतम् ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥

वाशब्दोक्तद्व्यवदानमात्रहोमसिद्धान्तनिरासहेतुत्वेन संस्कारवाचितयोपायोक्तिव्याख्यार्थं यत् जुहोतीत्यादिभाष्यं यदष्टाकपालादिहविर्जुहोति तद्द्विरवखण्डनसंस्कारेण कृत्स्नं व्याप्तव्यमिति व्याप्यत्वाख्यकर्मत्ववाचिना संस्कर्तव्यमितितव्यप्रत्ययेन कृत्स्नहविर्व्याप्त्यभिधानाद्व्यवदानादिवाक्यानामाग्नेयादिवाक्यानुसारितोक्ता होतव्यमितिभाष्यावयवेन च होतव्ये द्रव्ये संस्कारमात्रं विधीयते न तु द्विरवखण्डितद्रव्यं साक्षाद्धोतव्यं विधीयते न पुरोडाशस्य व्रीहिवत्प्रदेयप्रकृतित्वकल्पनात् कृत्स्नहोमाभावः स्यादित्युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *यदीति । प्रत्यासन्नतरोक्त्या साक्षात्प्रदेयविधायितोक्ता संस्कारवाक्यत्वोक्त्या प्रदेयवाक्यत्वं निरस्तम् । आद्यभाष्यावयवव्याख्यार्थमाविरोधेनैव चेति वार्तिकावयवमुपपादयितुं शक्यते हीत्युक्तम् । अतो यत् कृत्स्नं हविर्जुहोति तत् द्विरवदायावदायेत्येवमुपायमिति द्व्यवदानशास्त्रार्थः पूर्वाग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्यवशेन कृत्स्नस्य हविषो होमार्थस्यावगमाद्भवतीति सूत्रतात्पर्यं भाष्योक्तं विवृणोति *अतइति* । सिद्धान्त्युक्तशास्त्रार्थनिरासार्थत्वेन सौत्रवाशब्दव्याख्यार्थं न द्विरवखण्डितस्यभाष्येति व्याचष्टे * नैनेनेति । * सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन

कृत्स्नं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * द्व्यवदानशब्दस्या श्रुतक्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थसुच्प्रत्ययकल्पनापत्तेर्द्विरवदायावदायेत्येवमर्थायोगाद्द्वयोरवदानयोः समाहारस्य द्व्यवदानशब्दार्थत्वावगतेरेकवचनाच्चैकस्यैव द्व्यवदानस्य होतव्यत्वप्रतीतेरेकवचनानादरे तु तदाक्षेप्यसमाहाराविवक्षापत्तेः याबद्धविरवदानाभ्यामेव दानवद्धुत्वापरया द्वित्वनाशप्रसंगेनाद्व्यवदानस्य होमप्रसंगात् कृत्स्नहविर्विषयः सन् होमो यथाश्रुतैकद्व्यवदानेतिकर्त्तव्यताकः सकृन्न शक्यः कर्त्तुमिति निष्कृष्टैकद्व्यवदानेतिकर्त्तव्यताकत्वात् प्रदानस्य सर्वप्रदाने चेति कर्त्तव्यताबाधापत्तेर्द्व्यवदानातिरिक्तं शेषणीयाभिति यत्सिद्धान्तसूत्रेणोक्तं तस्य कः परिहार इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनापोधिकयेनाभ्यासेन होमस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्याग्नौगमनमाहवनीयप्राप्तिरित्येवमुपायोक्तिव्याख्यर्थतया कृत्स्ने चेत्येतदेव भाष्यं कृत्स्नं यस्माद्धोमार्थं तस्मादेवमुपायोभ्यासेन प्रक्षेपो न ह्यन्यथाभ्यासाभावे कृत्स्नं होतुं शक्यमित्यन्यथा व्याख्यातुं शङ्कते * यत्त्विति । * व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमवदिति * होमाभ्यासोपपादनार्थत्वेन तदर्थत्वादिति

१०।८।१ सूत्रावयवं त्रेधा व्याचष्टे *तदर्थत्वादिति* । तच्छब्देनाद्यसूत्रस्थप्रदानशब्दोपस्थापितदेवतापरामर्शं मत्वाऽऽद्या व्याख्या । प्रदानपरामर्शं मत्वा द्वितीया । कृत्स्नस्यापि हविषो यागार्थत्वे गुणभूतद्रव्यकार्त्स्न्यानुरोधेन प्रधानभूतयागावृत्त्ययोगमाशङ्क्य कृत्स्नस्य हविषो देवतान्वयान्यथानुपपत्त्या यागाभ्यासेऽवगते ज्योतिष्टोमवदभ्यस्तस्यैव यागस्य फलापूर्वसाधनत्वात् प्राधान्यं न तु सकृत् कृतस्य येन प्रधानावृत्तिरापद्येतेतिपरिहारसूचनार्थं तच्छब्देन प्रदानोपस्थापितापूर्वपरामर्शं मत्वा तृतीया। कृत्स्नस्य यागार्थत्वेप्येकदेशमात्रहोमोपपत्तेर्होमाभ्यासयोगमाशङ्क्याह * नैकदेशमात्रेति । * आग्नेयादिवाक्यस्य होमपर्यवसायित्वात्तस्य चोत्पत्तिवाक्यत्वेन बलीयस्त्वात्तदर्थसंपत्त्यै होमाभ्यासो युक्त इत्याशयः । द्व्यवदानाभ्यासोपपादनार्थत्वेनाप्येतमेवावयवं तच्छब्देनाद्यसूत्रानिर्दिष्टहविःपरामर्शं निरवदानस्य चानन्तरसूत्रोक्तस्य कस्येत्यपेक्षापूरकत्वं मत्वा व्याचष्टे *अथ वेति*

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ४४

सकृत् द्व्यवदानेन कर्मणः कायस्य यावत् श्रुतस्य कृतत्वात्सकृदेव प्रदानं स्यान्न च द्रव्यानुरोधेन प्रदानावृत्तिर्युक्ता द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादित्येवहोममात्राभ्यासनिरासार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थतया भासमानमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्व्यवदानाभ्यासस्यापि शङ्कितस्यानिरासात्तन्निरासं च विना सर्वप्रदाननिराससिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य होमाभ्यासनिरासद्वारा द्व्यवदानाभ्यासस्यापि सूत्रनिरस्तता सकृद्द्व्यवदानेनेतिभाष्यावयवेनोक्ता । द्विरवखण्डनाविशिष्टमित्यनेन च द्व्यवदानशब्दो होमे द्रव्यविध्यर्थो न तु द्रव्ये संस्कारविध्यर्थ इत्यविधानादुपपादितेति सूचनायोभयाभ्यासनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याचष्टे * नैतदिति *। हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन सूत्रशेषं व्याचिख्यासुर्द्व्यवदानशब्दस्य संस्कारविध्यर्थत्वाभावेपि हविर्वाक्यविहितस्य संस्कारस्य गुणभूतत्वादभ्यासोपपत्तेर्होमाभ्यासनिरासं विनाभ्यासनिरासायोगात्तन्निरासद्वारद्व्यवदानाभ्यासनिरासौचित्यं सूचयन् व्याचष्टे * कुत इति । * श्लोकं व्याचष्टे * द्विरिति । * नचैत्यन्त्यभाष्यावयवोक्तामपि होमप्राधान्योपपत्तिं तानि द्वैधाधिकरणसूत्रोक्तत्वाद्यैरिति सूत्रोपन्यासेन प्राग्व्याख्याय भूतभव्यसमुच्चारणाख्योपपत्तिः षष्ठाद्यपूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणत्वात् द्रव्याणामिति सूत्रोपन्यासेन पश्चात् व्याख्याता । होमस्य प्राधान्येपि द्व्यवदानाभ्यासे सत्यवदानस्य प्रदानोपक्रमत्वात् प्रदानाभ्यासावश्यकत्वापत्तिस्तदनभ्यासेपि वा द्व्यवदानमात्राभ्यासेपि सकृत्कृत्स्नावत्तहविर्होमापत्तेर्होमाभ्यासनिरासद्वारा द्व्यवदानाभ्यासनिरासमावृत्तसौत्रसकृच्छब्दोक्तत्वेन सकृद्द्व्यवदानेनेति भाष्यावयवसूचितं द्विरवखण्डनाविशिष्टमितिभाष्यावयवोपपादितमपि द्विर्हविषावद्यतीति कृत्स्नहविरुद्देशेन संस्कारविधानात्सकृद् द्व्यवदानेन च कृत्स्नस्य हविषः संस्कर्तुमशक्यत्वादनुपपादितं मत्वा स्वयमुपपादयति * तस्मिंश्चेति । * द्व्यवदानाभ्यासस्यापि भाष्योक्तत्वसूचनायोभयाभ्यासनिरासे यदि हीत्यादिभाष्यं द्व्यवदानं वा वर्त्तयेदित्यध्याहारेण योजयितुमाह * यदीति । * होमानावृत्तावपि हूयमानद्रव्यानुवादेन द्विरवखण्डनविधानात् कृत्स्नस्य चाङ्ग्यादिवाक्याद्द्योतव्यत्वावगतेरङ्गुष्ठपर्वमात्रावदानद्वयेन वा ऽनावृत्तेनाश्वशफमात्रस्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्य व्याप्त्यशक्तेरवखण्डनावृत्तिर्भविष्यतीति यज्जुहोति तत् द्विरवखण्डनेन संस्कर्त्तव्यमित्युपायसूत्रव्याख्यार्थभाष्योक्ताशङ्कामतः पूर्ववाक्यवशेनेति वार्त्तिकविवृतां दूषयति *न चेति*। लकाराद्द्रव्याप्रतीतावपि यच्छब्दाद् द्रव्यप्रतीतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * योपीति * सोप्युपेक्षणीय इत्यनेन परमार्थालोचन- १०१६।२

कृतत्वाभावादुद्रव्यप्रत्ययस्योपेक्षणीयतामुक्तामुपपादयितुं यद्यस्याव-दिकतायामुक्तायामवैदिकस्य व्याख्यानुच्चारणं किमर्थमित्याशङ्कानु-वादप्रदर्शनायेत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायां जुहोत्यनुवादत्वोक्त्यै क्रियाविशे-षणतोक्ता । आग्नेयादिवचनात्कृत्स्नस्य होमार्थत्वावगतेरभ्यासेन सर्वप्रदानामिति कृत्स्नं चेति भाष्योक्तद्वितीयोपायसूत्रार्थानुभाषणार्थ यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * द्रव्यस्य द्रवणीयस्य गमनी-यस्य होतव्यतयावगतस्य द्यवदानमात्रस्य प्रदानं प्रति गुणभूत-त्वात्तेन च प्रदानस्य कर्मणः कृतत्वान्नाभ्यासो युक्त इत्येवं परिहारा-र्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तन्त्रेत्यादिशेषइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावत् व्याचष्टे * यदिति । * अशेषस्य देवतया यागेनापूर्वेण वा ग्रहणे तादर्थ्ये सिद्धे सोमवद्यागावर्त्तकत्वं स्यात्तदेव त्वष्टाकपालादौ द्रव्या-वदानचोदनया कथंचनोपसंहारकत्वेन प्रदेयप्रकृतित्वापादकत्वेन वा कृत्स्नं प्रदेयत्वापवादान्न सिद्धमित्यर्थः। एतदेव भाष्यं विविच्य व्या-चिख्यासुद्यवदानचोदनाया होमान्न यस्य प्रत्यक्षत्वेनाग्नेयादिचोद-नायां होमान्वयादानुमानिकाद् बलीयस्त्वोक्तेरुपसंहारकत्वप्रदेयप्रकृति-त्वापादकत्वाख्यापवादप्रकारद्वयसाधारण्येपि प्रदेयप्रकृतित्वपक्षस्या-पिच शब्दाद्द्वितीयत्वावगमेनोपसंहारपक्षस्याद्यत्वावगतेरुपसंहारो-क्त्यर्थसामान्यं खल्वपीतिभाष्यावयवसहितं तत्रेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेयेति * अनुभाषणभाष्यस्थेन वचन-शब्देनाग्नेयचोदनाया निर्दिष्टत्वात्तत्रेत्यनेन परामर्शोपपत्तिः पुरो-डाशावयविनोच्छिरवखण्डनेन नाशात्पुरोडाशावयविवाचिनोऽष्टाक-पालशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वावगतेराग्नेयशब्दात्पुरोडाशावयविवा-चिनोष्टाकपालशब्दः सर्वपुरोडाशावयवसाधारणः द्यवदानशब्दस्तु मध्यपूर्वार्द्धावयवविशेषवाचीति भाष्यार्थः । प्रत्यक्षानुमानिक-त्ववैषम्योक्तेरानुमानिकस्य यथाश्रुतत्वानवकल्पनं प्रयोजनमाह * तस्मिंश्चेति * स्वानुमानिकस्याष्टाकपालहोमान्वयस्यैकदेशि-समर्पणायैकदेशविषयेण द्यवदानहोमान्वयेन प्रत्यक्षेणाप्यपेक्षितत-यात्यन्तबाधायोगात्संकोचमात्रं वैषम्योक्तेः प्रयोजनमत्रतिष्ठतेइत्याह * तेनेति * यथानारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदश्यं पशुमित्राविन्दा-ध्वरकल्पादिप्रकरणाधीतैः साप्तदश्यैः पश्वादिविषयमेवोपसंह्रियत इ-ति दशमे वक्ष्यत इति दृष्टान्तार्थः। उपसंहारं विवृणोति * तत्रेति * अस्मिंश्च पक्षे कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थत्वादित्यसिद्धो हेतुरित्याह

* अत इति *। पुरोडाशस्य प्रदेयद्व्यवदानप्रकृतित्वोक्त्यर्थमपिचाति भाष्यावयवं व्याचष्टे *किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *तद्धिते न हीति* अस्मिन् पक्षेऽसिद्धोपि हेतुर्न कृत्स्नप्रदानसाधनायालमित्याह *तेनेति* कृत्स्नस्य साक्षाद्देवतोद्देशेन त्यागेपि द्व्यवदानमात्रहोमः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याग्नौ प्रक्षेपं विना देवतान्वयासिद्धिमधिकरणोपक्रम-
वार्त्तिकोक्तां मनसि निधाय प्रकान्तरायोगं सूचयितुमाह *द्वावेव- १०२०।१
चेति।* तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति*।

शेषदर्शनाच्च ॥४५॥

अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्छेषशब्दस्यैकप्रयोजनसमुदायैकदेशादुपयुक्तादितरदेकदेशान्तरमुख्योर्थः। इतरमात्रं तु शब्दस्यैव पश्चाशद्वीणा इत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * एवमिति * चकारसूचितमर्थमाह * उत्तरार्द्धादिति * भाष्योक्तमाग्नेयचोदनाया व्याख्याप्रकारद्वयमपि दुदूषयिषुरुपसंहारपक्षनां च दूषयितुमुपक्रते *अत्रेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * यः क्लृप्तत्वात्स्पष्टोपि सामान्यविषयो विधिर्यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति यो वा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति सामिधेनीवत्कर्मविशेषविषयोप्यनारभ्याधीतत्वेन कर्मान्वयस्याक्लृप्तत्वादस्पष्टः स विशेषे विध्यन्तरावगते कस्मिंश्चिदुपसंह्रियेत। आग्नेयविधिस्त्वष्टाकपालाख्यावयविव्यक्तिविषयत्वेन सामान्यविषयत्वाशङ्कायोगादनुमितक्रियाविषयत्वेनास्पष्टत्वं वाच्यं तदपि तु क्रियानुमानं विना वाक्यान्तरान्वयायोगेन क्रियानुमानस्यावश्यकत्वादयुक्तं ततश्च न द्व्यवदानविधिनोपसंहारः संभवतीत्यर्थः। अनेनैव न्यायेनैन्द्रवायवादिविधेरप्यल्पं जुहोतीति विध्यन्तरेणोपसंहारो न संभवतीति सूचनायान्यैरिति बहुवचनम्। श्लोकं व्याचष्टे *सामदश्यं हीति। *द्रव्यदेवतान्वयस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यक्रियागर्भत्वात्तन्निरपेक्षस्य विध्यशक्तेः क्रियान्वयास्पष्टत्वासिद्धौ देवतान्वयस्यास्पष्टता वाच्येत्यापाद्य सा निरस्ता। प्रस्तुतद्व्यवदानस्यैव देवतान्वयोऽस्फुट इत्याह *स हीति* बाधप्रकारविशेषत्वाच्चोपसंहारस्य दुर्बलस्य च बाध्यत्वान्नोत्पत्तिशिष्टतया बलीयसोष्टाकपालस्योपसंहारो युक्त इत्याह * उत्पत्तीति * भाष्याशयं दूषयितुमनुभाषते * तत्रेति * आनिष्टापादनेन दूषयति *नैतादिति * यथाश्रुतत्वायोग-

मात्रस्योपसंहारासिद्धयै कल्पनासंभवोक्त्या विवक्षितत्वान्नानिष्टाप- त्तिरित्याशङ्क्याष्टाकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वे बलीयस्त्वेनानुपसंहाराप- त्तेरनिष्टापत्त्यपरिहारमाह * यदि हीति * स्वाच्छन्द्याज्जुहोतिवाक्यस्यै- वोत्पादकत्वमङ्गीकुर्वाणो प्रत्याग्नेयवाक्यस्यानेकगुणविधायित्वापत्तेः पौर्णमास्यधिकरणसूत्रोक्तवाक्यभेदापत्तिमाह * ततश्चेति * न चा- नन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते। न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तर मपेक्ष्यते ॥ इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके चाग्नेयादिवाक्यानां वा- क्यान्तरायोगस्योक्तत्वान्न वाक्यान्तरोत्पत्तेः कर्मणि गुणविधायिता
१०२१।२ युक्तेत्याह * न चेति * । स्पष्टत्वोपसंहारायोगमुपपादितमुपसंहरति * अतइति * सामान्यं खल्वपीतिभाष्योक्तं सामान्यविषयत्वमुपसं- हारकारणं पुच्छकर्णादिच्छेदे पशोरिव छिरवखण्डनेपि पुरोडाशावयवि- नः प्रत्यभिज्ञायमानस्य नाशायोगाशयेन निराकर्त्तुमाह * नचेति * पुरो- डाशावयव्यनाशेप्यष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशशब्दवज्जातिवाचित्वा- त्सामान्यविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य यौगिकत्वाद्‌द्रव्यवाचित्वं सू- चयितुमाह * अष्टाकपालेति * साक्षात्स्ववाचिना प्रत्यक्षशब्देन सूचित द्रव्यवाचितां छचवदानशब्ददृष्टान्तेन यौगिकत्वात्साधयितुं छच- वदानेत्युक्तम्। छिरवखण्डनेन पुरोडाशावयविनाशात्पुरोडाशवाचिना- ष्टाकपालशब्देनावयवान् लक्षयता छचवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सर्वपुरोडाशावयवसाधारण्येन दुर्बलेति कृत्वोपसंहर्तु शक्येति भाष्या- शयं शङ्कते * नन्विति * । कतिपयावयवनाशेप्यवयविनः प्रत्यभि- ज्ञानेनाऽनाशादवयवलक्षणायोगाशयेन निराकर्तुमाह * उच्यतइति * अष्टाकपालशब्देनावयवविधिना प्रयोजने पुरोडाशोक्तौ सामान्यवृत्तित्व स्यात्साक्षात्स्ववयवलक्षणामनपेक्ष्य पुरोडाशावयविविधानान्नाष्टाक- पालशब्दः साधारणवृत्तिरित्यर्थः। व्यक्त्यनपेक्षाया जातेः साधनत्वायो- गाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्ववदवयविनोप्यवयवानपेक्षस्य साधनत्वायोगादवयविव्यक्तिवाचिनोप्यष्टाकपालशब्दस्यावयवलक्ष- णार्थत्वकल्पनमाशङ्क्य मूर्तत्वेन व्यक्त्यपेक्षाया अपि जातेः साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्वं युक्तं अवय- विनस्तु मूर्तत्वेन साधनत्वसंभवान्नावयविवाचिनो वयवलक्ष- णार्थता युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह * आकृतीति * । साक्षात्साधन- त्वायोगाख्यं लक्षणाकारणं विनाप्यवयवशून्यस्यावयविनोसत्वेनासा-

धनत्वादवयविशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * एवं सति द्यवदानावयविनापि स्वावयवशून्यस्यासत्त्वेन साधनत्वाद्-द्यवदानशास्त्रस्यापि द्यवदानावयवलक्षणार्थत्वाद्वैफल्यापत्तिरिति साम्यापादनेन परिहरति * तत इति * वस्तुतस्तु द्यवदानवदष्टाकपालस्यापि साक्षाद्विधानादेव प्राप्तिरित्याह * तस्मादिति * अष्टाकपालावयवानां देवतोद्देशेनात्यागे चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां देवतार्थत्वाभावाद्यजमानं प्रत्यस्वत्वं तत्र तत्र वक्ष्यमाणं विरुध्येतेत्याशङ्क्याष्टाकपालस्य देवतान्वयप्राप्त्या तदालीढानामवयवानामप्यवर्जनीयतया देवतान्वयप्राप्तेः साम्योक्तिर्न विरुध्यते न त्वेतावता चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां स्वातन्त्र्येण देवतान्वयप्राप्त्यापत्तिर्येनाष्टाकपालचोदनावयवपरां कल्पनीयेति सूचयितुमाह * तत्प्राप्तौ चेति *। अवयवा अनुषज्यन्ते इति वाच्येऽवयवानुषङ्गोक्तेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां यजमानं प्रत्यस्वत्वोक्त्यविरोधार्थत्वसूचनायान्तरशब्दः। अभेदविवक्षयाप्यवयवशब्दस्यावयवार्थत्वाभ्युपगमे द्यवदानाख्यपुरोडाशावयवदवयवान्तराण्यपि साक्षादेव प्राप्तानि भवन्तीति तुल्यबलत्वापरिहारान्नोपसंहारोपपत्तिरित्याह * न चेति * द्यवदानविधिनाष्टाकपालविध्यनुपसंहारेऽप्यवयवान्तरपरिसंख्यया द्यवदानमात्रहोमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वेनायोगाच्चोदनाद्वयार्थसमुच्चयाभ्युपगमेऽष्टाकपालचोदनाया द्यवदानावशिष्टपुरोडाशावयवविषयत्वापत्तेर्युगपच्च सर्वावयवहोमेऽवखण्डनानर्थक्यापत्तेः प्रदानोपक्रमत्वाच्चावदानस्यान्यहोमेन व्यवधानानौचित्यावगतेर्द्यवदानं हुत्वावशिष्टहोम इत्येवमनुष्ठानं प्राप्नोति शेषहोमेष्टाकपालविध्यर्थानिष्पत्तेर्वा समुच्चयायोगात् कृत्स्नहोमद्यवदानहोमयोर्विकल्पोऽष्टाकपालबलीयस्त्वेन वा द्यवदानस्य तद्बाधकत्वायोगात्तेन च सह विकल्पायोगात्कार्त्स्न्येनाशक्तत्वेन च समुच्चयात्कर्मान्तरकल्पकत्वेष्टाकपालान्वयाभावाद्द्रव्यान्तराल्लौकिकादुपादानं द्रव्यान्तरादुपादाने वा समुदायस्याप्यविरोधात्पूर्वकर्मान्वयस्याप्युपपत्तेर्द्रव्यान्तरादुपादानसंभवे च पुरोडाशोत्पादनाक्षेपापादकस्य पुरोडाशादुपादानस्यानौचित्यात्पुरोडाशादुत्पन्नस्य द्यवदानस्याष्टाकपालेन सह विकल्पानुपपत्तेर्द्रव्यान्तरादुत्पन्नस्य विकल्पसमुच्चयौ द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतेर्वा पुरोडाशाद् द्यवदानग्रहणावधारणाद् द्रव्यान्तरादुपादानानुपपत्ते. कार्त्स्न्येनाशापत्तेश्च द्यवदानाष्टाकपालसमुच्चयायोगादाग्नेयचोदनाप्राप्ते च

होमे द्रव्यदानचोदनाया द्विरवखण्डनसंस्कृतद्रव्यान्वयाख्यगुणप-रत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेर्द्विरवखण्डनसंस्कृताष्टाकपालान्वयाख्यगु-णविषयत्वावगमाद्यावत्संस्कार्यं च संस्कारावृत्त्यौचित्याद्विशेषाव-दायावदाय कृत्स्नहोमपक्ष एव प्राप्नोतीत्याह * तेनेति * द्व्यवदान-वाक्यस्योपसंहारकत्वायोगान्निरवदानहोमप्रमाणाभावेऽभिहितस्यैव वाक्यस्य परिसंख्यार्थत्वेन प्रामाण्यमाशङ्क्य निरवदाने युक्तं द्विर्हविषो ऽवद्यतीत्यवखण्डनविध्यर्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या पुरोडाशावयव-होमवगते किमुद्धृतो द्व्यवदानाख्योऽवयवो होतव्यस्तदन्यः कृत्स्नो वेति नियमापेक्षायां द्व्यवदानवाक्येन नियमविधिर्निरवदानहोमे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्य कृत्स्नहोमेऽप्युपायविधायिद्व्यवदानवाक्या-पेक्षितावखण्डनोत्पत्तिविध्यर्थत्वोपपत्तेराग्नेयवाक्यविहितकृत्स्नहोम-विरुद्धावयवहोमकल्पनायोगान्नियमविधिं निराकर्तुमाह * न
१०२२।१६ हीति * परिसंख्यायाः कथमत्यन्तदुष्टत्वापेक्षायामवयवान्तरनिवृत्ति-परत्वाद्वाक्यान्तरार्थग्रहणं स्ववाक्यार्थद्व्यवदानहोमाविधानाच्च स्वा-र्थहानमाग्नेयवाक्यप्राप्तकृत्स्नहोमबाधात्प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयमाह * नित्यवदिति * इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इ-त्यादिवत्फलतः परिसंख्यानेऽप्यप्राप्तविधानस्यैव वाक्यार्थत्वाद्दोष-त्रयानापत्तिमाशङ्क्य सर्वावयवप्रापकस्याष्टाकपालशास्त्रस्य क्लृप्तत्वे-नाप्राप्तविध्ययोगाद्दोषत्रयापरिहारमाह * तत्र हीति । * प्रमाणाभा-वमुपसंहरति * तस्मादिति । * द्व्यवदानावशिष्टानां चावयवानां यज-माने प्रत्यस्वत्वस्य द्रव्ये समत्वादिति सूत्रे तद्व्याख्यार्थे च प्रभवता हि शक्यं दातुं नाप्रभवतेति भाष्ये पुरोडाशस्याग्नये संकल्पितस्य नेष्टे यजमान इति चतुर्थाधिकरणभाष्ये च वक्ष्यमाणस्य विरोधा-पत्तेरप्याग्नेयत्वस्य द्व्यवदानविषयतयोपसंहारो न युक्त इत्याह * यदि चेति * । देवतान्वयोपसंहारेऽपि त्यागानुपसंहारादविरोधशङ्कानिरास-सूचनायाऽर्थ्यते गम्यते आक्षिप्यत इति कर्मव्युत्पत्त्यार्थशब्दमाक्षेप्य-वाचिनमङ्गीकृत्य योगार्थ आक्षेप्योऽस्येति बहुव्रीहिविग्रहेण योगार्था-त्त्याग्नेयत्वस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्ययोगाक्षेपकतोक्ता आ-ग्नेयत्वस्यैव त्यागाक्षेपकत्वात्तदुपसंहारे त्यागस्याप्युपसंहारापत्ति-रित्याशयः । समत्वोक्त्या कथं शेषावयवानां यजमानं प्रत्यस्वतोक्ता भवतीत्याशङ्कानिरासार्थमृत्विग्भिः साम्याद्यजमानस्येत्येव समत्वोक्ति-र्व्याख्याता । देवतान्वयोपसंहारेऽपि निर्वापकाले केभ्यो व्रीहिभ्यो द्व्यवदा-

निष्पत्स्यते केभ्यो नेति विशेषाज्ञानाद्यागादन्यत्रैतान्न विनियोक्ष्यामीति
यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वापनयनरूपस्य त्यागस्य कतिपयव्रीहि-
विषयतयोपसंहाराशक्तेः समस्तचतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहित्यागादस्व-
त्वोक्त्या विरोधं शङ्कते *तत्रेति*। निर्द्धारितविशेषाज्ञानेपि यावद्भ्यो १०२३।३
व्रीह्यवयवेभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते तावतोन्यत्र न विनियोक्ष्यामी-
त्येवं कतिपयत्यागोपसंहारशक्त्याशयेन निरस्यति *तदिति*श्लोकं
व्याचष्टे *देवतार्थे हीति । * देवतान्वयविधिव्यतिरेकेण त्यागवि-
धिर्वा तस्मिन् सति यागानुपयुक्तानामप्यदृष्टार्थत्यागोपपत्तेरधिक-
त्यागहेतुः स्यात् प्रोक्षणादिसंस्कृतव्रीहिनिष्पादितपुरोडाशमध्यपूर्वा-
र्द्धावदानद्वयस्य देवतान्वयान्यथानुपपत्तिर्वेति विकल्प्य न चात्रेत्य-
नेनाद्यहेत्वभावोक्त्या सा चेत्यादिना च द्वितीयहेत्वभावोक्त्या
केनेति काकुर्हेत्वभावोक्त्यर्थत्वेन व्याख्याता । ह्यवदानप्रकृतिभूतव्री-
ह्यवयवमात्रत्यागेप्यवर्जनीयतया व्रीहिप्रतिनिधिभूतनीवारावयवसं-
स्कारवत्समस्तव्रीहिसंस्कारोपपत्तेरित्याशयः। कर्मावयव्यभावेन चा-
वयवानामेव विधेयत्वात्तेषां चानेकेषां साक्षादेकविधिव्यापारविषय-
त्वायोगादवान्तरविशिष्टैकविधिनावयवान्तराक्षेपावगतेरुपक्रमावय-
वेन चोत्तरावयवाननुष्ठानेप्युपपद्यमानानुष्ठानत्वादुत्तरावयवाक्षेपाश-
क्तेः समाप्त्यवयवेनैव पूर्वावयवानुष्ठानं विनानुपपद्यमानानुष्ठानत्वा-
त्पूर्वावयवाक्षेपावगतेस्तद्विशिष्टसमाप्तिविधानस्य सर्वत्रेष्टत्वात्समा-
प्तेरुपक्रमं प्रति प्राधान्यावगमनाङ्गगुणविरोधन्यायात्समाप्तिगुणेनोप-
क्रमगुणबाधावगतेर्निर्वापकालीनस्य चैतावतो व्रीहित्यागादन्यत्र न
विनियोक्ष्यामीति यथेष्टविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्या-
गस्य यागायैते व्रीहय इति संकल्परूपस्याग्नये दास्येग्नीषोमाभ्यां दास्ये
इति मन्त्रप्रकाश्यदेवतान्वयार्थाक्षिप्तस्य यागोपक्रमत्वाद्धोमकालीनस्य
न ममेति स्वार्थविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्यागस्य याग-
समाप्तित्वाद्यावतो व्रीह्यवयवसमूहस्य होमकालीनत्यागाङ्गत्वं तावत
एव निर्वापकाले त्यागविध्यवगतेर्ह्यवदानमात्रस्य योगाख्यदानाभ्युप-
गमे तावन्मात्रनिष्पत्त्यर्थस्यैव त्यागान्नातिरिक्तानां स्वत्वापगम इत्याह
*सर्वत्र चेति*होमकालीनस्य त्यागावयवत्वेन यागविधिनैव विधाना-
त्तद्व्यावृत्त्या निर्वापकालीनत्यागसूचनायार्थाक्षिप्तविशेषणम् । दृष्टा-
न्तेन त्याज्यावयवमिश्रत्वात्तत्सर्वत्यागशङ्कानिराससूचनपूर्वं श्लोका-
र्थमुपसंहरति*अत इति*निर्वापकाले त्यागाद्यदस्वत्वं तच्छकटस्थ-

त्वेन त्याज्यमिश्रायवमिश्राणामपि चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानां यथा न भवत्येवं होमकाले ह्यवदानातिरिक्तानां पुरोडाशावयवानां नास्वत्वं स्यादित्यर्थः। चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानां निर्वापेण विभागाद्युक्तस्त्यागात्या गविवेकः चतुर्मुष्टिपरिमितानां तु विभागाभावेन केभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते केभ्यो नेति विशेषाज्ञानात् कतिपयत्यागे च दानवेलायां व्यत्यासापत्तेर्ह्यवदाननिष्पत्त्यर्थव्रीह्यवयवातिरिक्तानां निष्प्रयोजनस्यापि त्यागस्यावश्यकार्यत्वात्सर्वत्याग इति तत्रैव स्यादितिशङ्काशयं विवृणोति *अथेति*अष्टाकपालशास्त्रस्य समस्ताष्टाकपालावयवसाधारणस्य त्यागव्यवहारप्रवर्त्तकत्वे प्रवृत्तस्य बाधायोगेन ह्यवदानशास्त्रस्य ह्यवदानाख्याष्टाकपालावयवविशेषविषयस्य त्यागव्यवहारप्रवर्त्तकत्वायोगान्निर्वापकाले समस्ताष्टाकपालनिष्पत्त्यर्थानां चतुर्मुष्टिपरिमितानां सर्वेषां व्रीहीणां दातव्यत्वप्रक्रमे प्रक्रान्तासमापनदोषानापत्त्यै होमकाले सर्वप्रदानापत्तेर्ह्यवदानशास्त्रेण समस्ताष्टाकपालशास्त्रं ह्यवदानातिरिक्तेभ्योऽष्टाकपालावयवेभ्योऽव्यावर्त्तयितुमिच्छता निर्वापकाल एवाष्टाकपालनिष्पत्त्यर्थेषु चतुर्षु मुष्टिषु मध्ये ये ह्यवदाननिष्पत्त्यर्था व्रीह्यवयवास्तानग्नये दास्य इत्येवं त्याग इत्येवं त्यागव्यवहारः प्रवर्त्तनीय इति परिहरति *नैतदिति*
१०२४।३ श्लोकं व्याचष्टे*यदा हीति। * त्यागस्य याजमानत्वात्तद्व्यवहाररूपणायाग्नये दास्य इति याजमानमन्त्रार्थे प्रदर्शनीयेपि तस्मिन्मन्त्रे निर्देशेन देयस्यत्वेति निर्वापमन्त्रस्थत्वाशब्दनिर्दिष्टविषयापेक्षणान्निर्वापमन्त्रार्थप्रदर्शनं विनार्थप्रदर्शनाशक्तेः निर्वापेणाग्नये सेवानार्हं यथा भवति तथा तान् करोमीत्याध्वर्यवनिर्वापमन्त्रार्थः प्रदर्शितः। शास्त्रस्य सर्वत्यागव्यवहाराप्रवर्त्तकत्वेपि विशेषाज्ञानात् सर्वत्यागापत्ति शङ्कितां परिहर्तुं निर्वपन्नेव जानाति हीति शङ्कानिरासाशयं विवृणोति*यद्यपीति।* एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * सद्यथेति।* चतुर्मुष्टिनिर्वापस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह*यत्त्विति*। ह्यवदानमात्रविषयतयाग्नेयत्वोपसंहारे चतुर्धाकृतपुरोडाशद्रव्ये यजमानस्यास्वामित्वसूचनार्थर्त्विक्साम्यवचनविरोधमुपपादितं दृष्टान्तपूर्वमुपसंहरति *अत इति * प्रदेयप्रकृतित्वपक्षेपि ह्यवदानावशिष्टपुरोडाशत्यागायोगात्समत्ववचनविरोधेन प्रदेयप्रकृतित्वपक्षोपि निरस्त इत्याह *एतेनेति।* न केवलमागमविरोधेनैष पक्षः प्रत्युक्त
१०२५।३ किं तु अयुक्तत्वादपीत्याह*न चेति *। वैषम्यमुपपादयति*व्रीह्यो

हीति । * अदनीयानदनीयत्ववैषम्येण वस्तुशक्त्यशक्तिवैषम्यस्यो- क्तस्यानदनीयत्वेऽपि कृष्णलादौ शास्त्रवशाद्यागसाधनत्वशक्त्यव- गतेरभ्युच्चयोपपत्तिमात्रत्वादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्ववैषम्येण च शास्त्रश- क्तिवैषम्यस्याप्युत्पत्तिशिष्टयोरपि पशुसोमयोर्हृदयादिरसप्रकृतित्व- दर्शनेनाभ्युच्चयोपपत्तिमात्रत्वादपरितोषेण व्रीहीणां पशुसोमयोर्वि- शसनाभिषवाभ्यमिवावघातेन नाशात् पुरोडाशस्य बुद्धिरवदान- मात्रेणानाशाद्यागकाले विद्यमानत्ववैषम्येण यागसाधनत्वशक्त्यश- क्तिवैषम्यं वक्तुं वाक्यान्तरशिष्टाश्चोत्पत्तिवाक्यशिष्टश्चेति चका- राभ्यां विनष्टाविनष्टत्वे सूचिते । समाप्तेश्च शब्दार्थत्वेन जुहोतेर्देव- तोद्देशद्रव्यत्यागपूर्वप्रक्षेपात्मकहोमसमाप्तिभूतप्रक्षेपांशप्रधानतया हो- मपूर्वांशभूतयागाख्यदेवतोद्देशद्रव्यत्यागवाचित्वाभावात् प्रक्षेपांशं प्रति पूर्वोपक्रान्तत्वात् प्राधान्याच्चातिशयेन पूर्वास्मिन्नंशे यागाख्ये द्व्यवदानस्य प्रक्षेपांशे च पुरोडाशस्याप्राप्तेर्भिन्नविषयत्वात् व्रीहि- पुरोडाशयोस्तैकयागविषयत्वात्समर्थाधिकारविहितेन तद्धितेन द्व्यवदानसापेक्षस्य पुरोडाशस्य देवतान्वयोक्त्ययोगेन प्रकृत्यपेक्षिणि द्व्यवदाने चोदनायोगात् व्रीहीणां तु तृतीयोक्तस्य करणत्वस्य पुरो- डाशोत्पादनावान्तरव्यापारव्यवधानेऽपि काष्ठानामिव ज्वालनावान्त- रव्यवधानेऽप्यविरोधात् प्रकृत्यपेक्षिणि पुरोडाशे चोदनोपपत्तेर्वैष- म्यान्तरद्वयमाह * न चेति *। पूर्वतरे होमांशे द्व्यवदाने प्राप्ते प्रकृत्यपे- क्षिणि च सति पुरोडाशश्चोद्यत इत्येतन्नास्ति येन व्रीहिपुरोडाशयो- स्तुल्यत्वं स्यादित्याशयः । प्रदेयप्रकृतित्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * भाष्योक्तोपसंहारप्रदेयप्रकृतित्वात्मकपरिहारद्वया- योगे तदन्यपरिहारायोगस्य द्वावेव वैतौ व्याख्याप्रकारावित्यादिवा- र्त्तिकेनोक्तत्वात् कोऽन्यः सर्वप्रक्षेपपूर्वपक्षस्य परिहार इति पृच्छति *कस्तर्हीति*. इदं द्रव्यं नेतः प्रभृति कस्मिंश्चित् स्वकार्ये विनियो- क्ष्यामीति संकल्परूपे मानसे त्यागे वाचिके च न ममेति शब्दोच्चार- णरूपे कृतेऽपि हस्तादिनोपादाय क्वचिद्देशे निक्षेपरूपं कायिकं त्यागं विना यागापर्यवसानात् प्रक्षेपं विना यजत्यर्थानिष्पत्तेर्यागहो- मयोरभेदे सत्याग्नेयचोदनया सर्वप्रक्षेपविधानात्सर्वप्रक्षेपस्य परिहार्यत्वं स्यात् प्रक्षेपं विनापि यजत्यर्थनिष्पत्तेस्तु याग- होमयोर्भेदादेष तयोश्च भेदे सतीत्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणो द्व्यवदाना- ष्टाकपालविध्योरविरोध एव परिहारो वक्तुं शक्यत इत्यु-

त्तरमाह * उच्यत इति * । व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्थं पादत्रयं व्याचष्टे * यदीति * । सर्वप्रक्षेपप्राप्त्युक्त्या तृतीयपादे व्याख्याते पूर्वार्द्धव्याख्यार्थं तदा चेत्युक्तम् । अभेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वोपपादनार्थं यजेतेत्यनेन केवलस्य यागस्य कर्त्तव्यता चोद्यते न जुहोतिशब्दाभिहितस्येति शब्दान्तराधिकरणभाष्यान्यथानुपपत्तिलक्षणन्यायसिद्धत्वं यजत्युक्ते कर्मण्यनुवादार्थजुहोतिश्रवणादासेचनोपलाक्षितप्रक्षेपाधिको यागो होमो न तु यागमात्रं होम इति होमलक्षणार्थसूत्रचक्ष्यमाणत्वमभियुक्तप्रयोगेण द्रवद्रव्यप्रक्षेपवाचिनोपि चासेचशब्दस्य प्रक्षेपमात्रोपलक्षणार्थत्वेन लक्षणाव्याप्त्यभावात्समर्थयिष्यमाणत्वमुक्त्वा कथं समर्थयिष्यत इत्यपेक्षायां यथेत्यनेनाभियुक्तप्रयोगमुपन्यस्य यागस्य होमत्वाभावे दर्शपूर्णमासादिष्वाहवनीयाप्राप्तिस्ततश्च यजतिचोदितासु प्रकृतिविकृतिष्वाहवनीयाप्राप्तेर्जुहोतिचोदितानां च दर्विहोमत्वेन पूर्वतया प्रकृतिविकृतित्वाभावादग्नयश्च स्वकालत्वादित्यत्राग्नीनां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वोक्तिः । प्रयादिषु च यजतिचोदितेष्वाहवनीयाप्राप्तिस्तासामग्निः प्रकृततः प्रयाजवदिति दृष्टान्तोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्कां निराकर्तुं चतुरवत्तादिवाक्यैः प्रक्षेपाधिक्यविधानाद्धोमत्वापत्तेर्न कोपि दोषोस्तीति परिहारसंभवः परिहरिष्यामइति लटोक्तः । अन्वयमुखेनोत्तरार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * तयोश्चेति * ततश्च प्रक्षेपाभावेप्यष्टाकपालस्याग्नेयत्वसिद्धेर्न सर्वप्रक्षेपापत्तिरिति परिहाराशयः । सर्वप्रक्षेपविधायिवाक्याभावेपि देशविशेषे निक्षेपं विना मानसत्यागानभिव्यक्तेस्तदभिव्यक्तौ सर्वप्रक्षेपापरिमाशङ्क्याह * तत्रेति * । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात् प्रागाचारप्राप्तेन शुचौ देशे प्रक्षेपेण त्यागाभिव्यक्तिसिद्धेर्न त्यागोत्तरकालमाहवनीये प्रक्षेपापत्तिरित्याशयः । आहवनीये प्रक्षेपाभावे नाशाभावाद्देवतायाश्च स्वत्वानापादनेन परस्वत्वानापत्तेस्त्यक्तस्याप्यनन्यपरिगृहीततृणोदकादिवत्स्वीकारसंभवाद्धुतावशिष्टे पुरोडाशे यजमान-
१०२६।२ स्यास्वत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह *तत्परिपालनार्थं चेति * पूर्वसंकल्पनाशने को दोष इत्यपेक्षायां संकल्प्याख्यमानसत्यागाभिव्यक्तेन ममेतिशब्दोच्चारणरूपवाचिकत्यागावश्यंभावादानुषङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिसूचनायानृतं चेत्युक्तम् । अनन्यपरिगृहीततृणादिवत्परिग्रहाख्येन स्वत्वोपायेन पश्चात्स्वीकारेपि प्राचीनस्वत्वत्यागरूपसंकल्पनाशान्नानुषङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिरित्याशङ्क्य संकल्प-

स्यैतावन्तं कालं न ममेत्येवंकालितानवच्छेदाद्यावज्जीविकत्वावगतेः पुनः स्वीकारे नाशोऽपरिहार्य इत्याशयः। पदहोमादौ देवतान्वयायोगापत्त्याग्निमुखार्थवादस्यानादरणीयत्वं सूचयन् सर्वप्रक्षेपपरिहारोपपत्तिमुपसंहरति * तेनेति *। आर्थवादिकाहवनीयप्राप्त्यनादरत्वं सूचनार्थं पदस्येत्युक्तम्। द्व्यवदानमपि तर्हि न होतव्यमित्याशङ्क्याह * तथेति *। द्व्यवदानाख्यद्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्याविहितहोमान्वयविधायिद्व्यवदानवाक्यं द्रव्यविशेषविधायि च मद्ध्यपूर्वार्द्धवाक्यं तत्परिमाणविधायि चाङ्गुष्ठपूर्ववाक्यमादिशब्देनोक्तानि। हविरन्तरद्व्यवदानहोमविषयत्वेनापि वाक्यान्तराणामुपपत्तेः पुरोडाशावयवभूतद्व्यवदानहोमावधारणाशक्तिमाशङ्क्य प्रकृतपुरोडाशग्राहित्वेन शक्तिं दर्शयितुमाह * सर्वाणि चेति *। द्रव्यस्य होमानुवादेन विधेयहोमविशेषणत्वेन वा विधौ प्रकृतस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगाद्धोमस्य प्रकृतद्रव्यालम्बित्वायोगापत्तेस्तदुपपादनार्थं होमानुवादेन द्रव्यविधिं तावन्निरस्यति * तथा हीति *। द्व्यवदानवाक्ये चतुरवत्तवाक्यविहितहोमानुवादेन द्रव्यविधावपि द्विर्हविषोवद्यतीति वाक्याविहितद्विरवखण्डनसंस्कारसंस्कृतस्य प्रकृतस्यैव द्रव्यस्य होमान्वयमात्रविधानाच्चतुरवत्तवाक्ये प्रकृतस्य हविषश्चतुरवदानाभावादप्रकृते द्रव्यविधिर्वाच्यस्तस्मिंश्च होमविधानान्न द्रव्यविधिः संभवतीति सूचनार्थस्तावच्छब्दः। प्रकृतस्य हविषश्चतुरवदानाभावेप्युपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तत्वसंपत्तेः प्रकृतस्य च द्रव्यस्याप्रतीतेर्विधेयहोमविशेषणत्वेनापि न द्रव्यविधिः संभवतीति सूचयितुं द्रव्यविशिष्टहोमविधिं निरस्यति * चतुरवत्त्वं चेति *। द्रव्यस्वरूपेण चतुरवत्तदानसंस्कृतरूपेण वा विशिष्टस्य होमस्याविधानेपि स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानस्य पुरोडाशस्य च सर्वहुतत्वविधावभिघारणावृत्त्या चतुरवत्तता संपादनीयेति सूचनार्थत्वाच्चतुरवत्तशब्दस्य नानर्थक्यापत्तिः। होममात्रविधानेपि होमस्य कर्मान्तरत्वादुत्पत्तिशिष्टयागावरुद्धद्रव्यशक्तित्वायोगमाशङ्क्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यत्र्यंशहोममध्ये प्रक्षेपांशमात्रविधानात्त स्य चैकशब्दोक्तपूर्वांशद्वयगृहीतद्रव्यग्राहित्वात् प्रकृतद्रव्यग्राहित्वसिद्धिमाह * होमस्यापि चेति *। त्र्यंशस्य होमस्य मध्ये प्रक्षेपांशस्य समाप्तित्वाज्जुहुत्याभिधानेपि प्रक्षेपमात्रस्य जुहोत्यवाच्यत्वेन पूर्वांशद्वयानपेक्षस्य विध्ययोगात्तस्याप्यपूर्वस्यार्थाद्विध्यवगतेः प्रकृ-

तद्द्रव्यग्राहित्वाभावात्तद्दर्शेन प्रक्षेपस्य प्रकृतग्राहित्वासिद्धिमाशङ्क्य मीमांसापूर्वमाग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यस्य गौरवभयात् सिद्धसामान्यसंबन्धकृताग्नेयोग्राहित्ववदस्यापि सिद्धदेवतोद्देशत्यागप्रकृतद्रव्यग्राहितोक्ता । त्यागदेवतोद्देशाख्यमंशद्वयमवगतं येषामष्टाकपालादीनां तान्येव प्रक्षेपविधिना गृह्यन्त इत्यर्थः । अवगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयानामष्टाकपालादीनां प्रक्षेपसाधनत्वे यागसाधनत्वविरोधापत्तेस्तद्ग्रहणायोगशङ्कां निरस्यति *न चेति*। प्रक्षेपस्य यागवैपरीत्याभावात् प्रक्षिप्यमाणानां यागस्वरूपसाधनत्वाविघातेपि यदि प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयात् प्रक्षिप्यमाणानां देवतान्तरान्वयः स्यात्ततोऽप्याग्नेयत्वादिबाधापत्तेर्यागीयाग्नेयत्वादिरूपसाधनत्वं विहन्येत न तु प्रक्षिप्यमाणानामपि देवतान्तरान्वयो ऽस्तीति सूचयितुं विरोधप्रकारद्वयोक्तिः। वाक्यान्तरवशात् प्रकृतद्रव्यावयवभूतद्व्यवदानहोमावधारणमुपादितमुपसंहरति * तेनेति * । द्व्यवदानप्रक्षेपेपि कृत्स्नपुरोडा-
१०२७।३ शस्य यागसाधनत्वाविरोधसूचनायाष्टाकपालेनेत्युक्तम् । चतुरवत्तवाक्येनाधारविशेषानवच्छिन्नहोमविधौ पूर्वपक्षे यावद्धविःसद्भावमवदानावृत्त्या कृत्स्नप्रक्षेपेप्याहवनीयप्रक्षेपेनियमाभावाच्छेषकार्याणां पुरोडाशान्तरप्रयोजकत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याहवनीयवाक्यादाहवनीयनियममाह *तत्रेति* पुरोडाशस्य वेदिबर्हिःस्थितस्य वेदिबर्हिर्वाक्यवशाद्यागसाधनत्वं दृष्टान्तायोक्तम् । प्रसंगाद्विकृतिषु प्रक्षेपातिदेशानतिदेशनिर्णयार्थं स प्रक्षेपरूपो होमः किमाग्नेयादिवाक्यविहिताद्यागादन्यत्तदङ्गं तस्यैव वा रूपान्तरमिति चिन्तनीयमित्याह * स त्विति *। पूर्वपक्षं प्रतिजानाति *तत्रेति * । हेतुमाह * कर्मान्तरत्वेहीति * द्रव्यान्तराप्राप्तेर्गौरवानापत्तिमाशङ्क्य प्रक्षेपस्य प्रकृतयागोपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वात् प्रकृतद्रव्यावलम्बित्वेपि त्यागोद्देशाख्यांशद्वयस्य प्रतिपत्त्यनौपयिकतया प्रक्षेपेणानपेक्षणात्तद्गृहीतदेवताग्रहणनियमानुपपत्तेश्चतुरवत्तशब्दवच्च प्रकृतापेक्षसंस्कारनिमित्तस्य शब्दस्य देवताविषयस्याभावेनाग्नेयोन्यायाभावाद् द्रव्यदेवताख्याभिन्नविषययोरपिच त्यागोद्देशयोरेकशब्दोक्तत्वोपलब्धेरेकशब्दोक्तत्वमात्रेण यागप्रक्षेपयोरेकविषयत्वकल्पनायोगाद्गौरवभयमात्रेण च प्रकृतदेवताग्रहणे नारिष्टहोमादिष्वपि प्रकृतद्रव्यदेवताग्रहणापत्तेर्देवतान्तरप्राप्त्या गौरवापत्तिरुक्ता । कीदृग्रूपान्तरं कथं च प्रक्षेपेणोपजायत इत्यपेक्षायां होमत्वं रूपान्तरमंशान्तरोपजननहेतुकप्रचयाति

शयपरया चोपजायतइत्याह*यथोक्तेन तिवति*। न्यायोंशान्तरवृद्धिः। होमरूपस्य च यागविशेषरूपत्वान्न रूपान्तरापत्तिमात्रेण यागरूपविधानापत्तिरित्याह * न चेति। * एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयितुमाह * सामान्ये हीति * रूपान्तरोपजननपक्ष एव च समस्तस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वं सिद्ध्येत्कर्मान्तरत्वे तु सर्वकर्मणामन्योन्यं धर्मधर्मित्वाभावे चान्योन्यवैपरीत्यात्प्रक्षेपस्यापि वैपरीत्यापत्तेर्द्यवदानस्य त्यागविपरीतप्रक्षेपाख्यक्रियान्वयेन यागसाधनत्वव्याघातप्रसङ्गान्न समस्तस्य यागस्य साधनत्वं सिद्ध्येदित्याह *सोयामिति*प्रक्षेपमात्ररूपोयं चतुरवत्तवाक्यविहितो होमो यदि यागस्ततः समस्तेन क्रियते नान्यथेत्येवकारार्थः। होमस्य यागत्वे भेदोक्तिविरोधशङ्कानिरासायायमित्यनेन सिद्धयागान्वयद्रव्यग्राहिणो होमस्यात्र यागतोच्यते नत्वपूर्वद्रव्यग्राहिणो यागाद्भिन्नत्वेनाभिमतस्येति सूचिते कोस्य होमान्तरेभ्यो विशेष इत्यपेक्षायां प्रक्षेपमात्ररूपत्वाद्यागविशेषत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषरूपत्वेन यागत्वाविरोधं स इत्यनेन सूचितं प्रकटयितुं द्याकारोक्तिः। समस्तस्य सामान्याकारसाधनत्वेपि द्यवदानमात्रस्य विशेषाकारसाधनत्वात् समस्तस्य द्याकारसाधनता न युक्तेत्याशङ्क्याकारयोः समस्तसाध्यत्वाभावेप्याकारिणः समस्तसाध्यत्वाविरोधं सूचयितुमाह * द्यवदानेनेति। * सामान्यरूपस्यानभिमतापि शेषसाध्यताकारिणः समस्तसाध्यत्वाविरोधसूचनायोक्ता। अस्मिन्नेव च पक्षे यागप्रक्षेपयोर्युगपदनुष्ठानं युज्यते कर्मान्तरत्वे तु प्रक्षेपस्य यागोपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वात्पश्चादनुष्ठानापत्तेर्यौगपद्यं न युज्येतेत्याह * एकस्मिन्नेव चेति *। एकक्षणे निष्पद्यमानत्वादपि द्याकार इत्यर्थः। कथमेकक्षणे निष्पत्तिर्ज्ञायत इत्याशङ्क्याह *यदैव हीति*। अवदानादेः प्रक्षेपान्तस्यैक (दार्थत्वेन तावत् क्रियाक्षणव्याप्यस्य कालस्यैक्यात्तन्मध्ये वषट्कारानन्तरमनुष्ठीयमानस्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागरूपस्य यागस्य वषट्कारानन्तरजुह्वरोपणाहवनीयोपरिनिधानन्यक्करणव्यवहितेन प्रक्षेपेण सहात्यन्तं कालैक्यायोगेपि यौगपद्योपपत्तिसूचनार्थं यदैव द्यवदानस्याहवनीये निक्षेपो द्विरवखण्डनेन प्रक्रम्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यामुद्देश्यदेवतास्मारणद्वारा समस्तपुरोडाशविषयदेवतोद्देशस्मारणं क्रियत इत्युक्तम्। प्रक्षेपदेवतासंकल्पयोर्युगपदनुष्ठानमेव द्यवदानमात्रस्य

देवतासंकल्पभ्रान्तौ हेतुरिति प्रसङ्गात् सूचयितुमाह * तेनेति *। आश्रावयेत्याश्रावणाख्येन प्रैषेण देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्यभिधानाज्जुहूस्थस्यैव च द्व्यवदानमात्रस्य सन्निहितत्वादाभिमुख्येन श्रावणोपपत्तेर्द्व्यवदानमात्रविषय एवाश्रावणोऽध्वर्युणाग्नी त्प्रैषणादस्तु श्रौषडिति च प्रत्याश्रावणाख्येन प्रैषार्थेन यदा श्रावयितव्यत्वेनाध्वर्युणोक्तं तदा श्रावितमस्त्वित्याग्नीध्राद् द्व्यवदानमात्रस्य यजमानं प्रत्याभिमुख्येन श्रावणाद्या द्व्यवदानमात्रस्य देवतान्वयभ्रान्तिः सा न कार्या तेन याज्यानुवाक्याभ्यां होत्रा क्रियमाणस्य देवतोद्देशस्मारणस्य समस्तविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । होत्रा क्रियमाणस्य देवतासंकल्पस्मारणस्य कथं समस्तपुरोडाशविषयतावसीयत इत्याशङ्क्याग्नेयोऽष्टाकपाल इति वेदार्थानुसारेण समस्तविषययोस्त्यागदेवतोद्देशयोर्यजमानेनाग्नयं समस्तः पुरोडाशो न ममेत्येवमध्वर्युणा च समस्तपुरोडाशमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्येवं देवतोद्देशस्य समस्तविषयस्यैव कर्त्तव्यत्वादित्याह * विद्धच्या मिति *। अष्टाकपालश्रुत्यवधारितयजमानव्यापारसमस्तविषयत्ववशेनाध्वर्युव्यापारस्यापि समस्तविषयत्वावधारणसूचनार्थादध्वर्युयजमानयोः साहित्यनिर्देशात् जातं त्यागस्याप्युभयकार्यत्वभ्रमं निवर्तयितुं यथाहोक्तिः । ततश्च कर्तव्यस्मृत्यर्थत्वात् स्मारणस्यापि समस्तविषयतावसीयतइत्यर्थः । अवगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयस्यैव तर्हि द्रव्यस्य प्रक्षेपविधानात् सोऽपि समस्तविषयः स्यादित्याशङ्क्य चतुरवत्तादिवेदार्थानुसारात्
१०२८।१ प्रक्षेपस्य द्व्यवदानमात्रविषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * अध्वर्युणात्विति *। यागस्य द्व्याकारत्वे होमाहोमत्वलक्षणवैरूप्यापत्तिमाशङ्क्यानेकरूपत्वाख्यस्य वैरूप्यस्यास्माभिरेवेष्टत्वेनाऽनापाद्यत्वादशोभनत्वाख्यं वैरूप्यमापादनीयं द्व्यवदानाष्टाकपालवचनद्वयसामर्थ्यात्तु द्व्याकारस्यैव यागस्य शोभनत्वप्रतीतेर्न तच्छक्यमापादयितुमित्याह * न चेति *। रूपान्तरोपजनपक्ष एव समस्तस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वं सिद्ध्येन्नान्यथेति यदुक्तं तद्यथा पुरुषस्यैकस्मिन्नवयवेऽधिकं देशं गतेऽपि पूर्वदेशान्वयापगमरूपं वैलक्षण्यं न भवति तथा पुरोडाशस्य द्व्यवदानाख्येवयवे ऽधिकं प्रक्षेपांशं गतेऽप्यौत्पत्तिकयागसाधनत्वोपपत्तेरुत्पत्तिवाक्याविरोध इत्येवं पुरोडाशस्य पुरुषवद्भावं

क्रियायाश्च देशवद्भावं दर्शयन्नुपसंहरति * अतइति * । प्रासङ्गिकचिन्तायां पूर्वपक्षमुपसंहरति * । तस्मादिति * । सिद्धान्तमाह * अथवेति । * स्वतः कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य प्रक्षेपस्यैकद्रव्याश्रितत्वमात्रेण प्रोक्षणादिवत्कर्मान्तररूपत्वायोगात् प्रोक्षणादिवदेव च प्रक्षेपस्य देवतोद्देशानालिङ्गितत्वेन देवतानपेक्षत्वात् संस्कारत्वेन च द्रव्यान्तरानपेक्षत्वाद् द्रव्यदेवतान्तरकल्पननिमित्तगौरवानापत्तेः संस्कारत्वेनैव च तं प्रति द्रव्यस्याङ्गत्वाभावात्तदन्वयेपि समस्तस्य यागसाधनत्वविघातनापत्तेः कर्मान्तरतैव युक्तेति सूचनार्थं तत्र शब्देनैकद्रव्याश्रिततोक्तेस्तत्रैकस्मिन्नपि द्रव्ये समवेतो यो यागः स प्रधानं यः प्रक्षेपः सोङ्गमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति *तथा हीति* होमस्यारादुपकारित्वेनाङ्गत्वप्रसिद्धेः प्रधानद्रव्यवर्तिनश्चारादुपकारित्वायोगान्नाङ्गता युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानद्रव्याश्रितत्वेनारादुपकारित्वायोगेपि निर्मूलायाः प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेन प्रोक्षणादिवत्संस्कारत्वेनाङ्गत्वाविरोधमाह * यद्यपीति * । नच प्रधानद्रव्यवर्त्तित्वमात्रेणाङ्गत्वविरोधः । संस्कारत्वेनाङ्गत्वेपि प्रधानद्रव्यवर्त्तित्वोपपत्तेरित्याह *नहीति । * संस्काराणां प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाख्यप्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनाभावात्प्रधानात्प्रागनुष्ठानं च विना प्रधानस्य संस्कृतद्रव्यजन्यत्वासंपादनादपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाशक्तेः प्रधानसमकालस्य प्रक्षेपस्यापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानप्रयोजनत्वायोगात्कृतकस्यैव च द्रव्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वेन प्रधानादूर्द्ध्वमनुष्ठानं विना प्रतिपत्तिप्रयोजनत्वायोगात्संस्कारत्वायोगमाशङ्क्य प्रतिपत्त्यनर्हत्वापादकस्य भाव्युपयोगत्वस्य प्रधानकालेप्यभावेन प्रतिपत्त्यविरोधात्प्रधानोत्तरकालायां चापूर्वसिद्धौ समकालस्यापि संस्कारस्य प्रधानसहायत्वोपपत्तेः प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानयोर्द्वयोरपि प्रयोजनयोः सिद्धौ संस्कार्यत्वेपि युगपदनुष्ठानोपपत्तिं सूचयितुमाह *संस्काराश्चेति* । प्रक्षेपस्य संस्कारार्थत्वे स्विष्टकृदादिवदप्रयोजकत्वापत्तेः प्रक्षेपात् प्राक् द्व्यवदानस्य नाशदोषापहारेषु पुरोडाशान्तरोत्पादनं निर्देशाद्वान्यदागमयेदिति षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे शेषादवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रे च द्व्यवदानावशिष्टात्पुरोडाशाद् द्व्यवदानान्तरावदानं वक्ष्यमाणं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेप्यसंस्क्रियमाणद्रव्यजन्यस्य प्रधानस्यापूर्वसिद्धावशक्तेरकृतावस्थत्वात्तत्र गुणानु-

रोधनावृत्त्यनापत्तेः प्रधानेनैव पुरोडाशान्तरोत्पादनस्य शेषादवदानस्य
वाक्षेपोपपत्तेरविरोधं वक्तुं पश्चात् प्रक्षेपपक्षमुपन्यासपूर्वं दूषयति
* तत्रेति ।* उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशसाधनत्वविरोधात् व्रीहिभिर्यागोऽ-
शक्यः साधयितुमित्युक्तभ्युच्चयहेतुमात्रत्वेनानादरणीयावस्थतोक्ता।
षष्ठाधिकरणविरोधापत्तेरपि न निर्वापकाले यागनिष्पत्तिरित्याह *य-
दि चेति *। पूर्वपक्षसूत्रग्रहणायादिशब्दः । नवमे च देवता तु तदा-
शीष्ट्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्यनर्थिका स्यादिति सूत्रेणाऽऽशासानामे-
धपतिभ्यां मेधमिति मेधाख्यस्य पशोर्मेधपत्यर्थत्वाशिषो देवतायां
पशुस्वामित्वसिद्ध्यर्थमुपपत्तेर्यजमाने तु पशुस्वामित्वस्य प्राप्तत्वा-
त्तदाशासनानर्थक्यापत्तेर्देवतापर एव मेधपतिशब्दो न यजमा-
नपर इति सिद्धान्तेभिहिते पशोश्च देवतायै प्रतिश्रुतत्वेनोत्सृष्टप्रा-
यत्वाद्यजमानस्यौपचारिकमेधपतित्वापत्तेर्न तत्परो मेधपतिशब्द
इति हेत्वन्तरोक्त्यर्थमुत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यादिति
सूत्रं व्याचक्षाणो भाष्यकारोपि काले देवतायै संभंत्स्यत इति
निर्वापस्थानीयोपाकरणसंस्कृते पशाववदानप्रक्षेपकाले यागनिष्पत्ति
वदन् परकीयत्वसिद्ध्यै च यजमानस्य रक्षकत्वोक्त्याऽन्यपरिग्रहप्रतिब-
न्धार्हत्वलक्षणस्वाम्यानपगमं वदन्निर्वापकाले यागनिष्पत्तिं न मंस्यत
इति सूचयितुमाह *भाष्येति *। किमर्थं तर्हि निर्वापकालेग्नये दास्य
इति यजमानस्य मन्त्रोच्चारणमित्याशङ्क्य देवतोद्देशेन त्यक्ष्यमाण-
त्वसंकल्पनाद्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वानिवृत्तिरूपत्यागार्थं न
तु देवतोद्देशनात्मविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वनिवृत्तिरूपत्यागात्मक-
१०२९।२ यागार्थमिति सूचयन् दूषणमुपसंहरति * तेनेति *। कदा तर्हि
यागो निर्वर्तत इत्यपेक्षायां प्रक्षेपकाले निष्पत्तिं स्वमतेनाह * स त्वि-
ति *। वषट्कृते जुहोतीति श्रुतेर्वषट्कारानन्तरकालस्य प्रक्षेपवेलात्वा-
त्तस्मिन्नेव च काले याज्यानुवाक्याभ्यां स्मारितेन देवतोद्देशेन यागै-
कदेशभूतेन यागस्य रूपणादिति प्रक्षेपवेलायां यागनिष्पत्ते-
र्हेतुर्देवतोद्देशोवयवत्वाद्रूपकः स्मारकोस्येति रूप्यतेनेनेति करणव्यु-
त्पन्नरूपशब्दकेन बहुव्रीहिणोक्तः । निर्वापकालीनस्याग्नये दास्य इति
त्यागस्य प्रतिश्रवणरूपत्वेन यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वानिवृत्ति-
मात्ररूपतामभ्युपगम्य यागरूपानन्तर्भावाभ्युपगमे प्राक् प्रतिश्रवणं
विनापि यागानुष्ठानसंभवादानर्थक्यापत्तेरात्मविनियोगार्हत्वमात्रल-

क्षणात्मायत्वाख्यस्वत्वनिवृत्तिरूपत्वाभ्युपगमेन यागरूपान्तर्भावो-
ऽभ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्य प्राक्प्रतिश्रवणस्य दृष्टोपकारानवगमेऽप्यग्नये
दास्य इति प्रतिश्रवणप्रकाशकमन्त्रविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितप्रति-
श्रवणविधिवशेनादृष्टोपकारित्वावगमान्निर्वापकालीनप्रतिश्रवणानिष्प-
न्नयागादन्यत्राविनियोज्यत्वसंकल्परूपत्यागापेक्षयथाश्रुतेतिकर्त्तव्यता-
कत्वसिद्ध्यर्थत्वेनार्थवत्ता पूर्वानिर्वृत्तेत्यनेनोक्ता। अवदानादेः प्रक्षेपान्त-
स्यैकपदार्थत्वाभ्युपगमेन तावद्भिः क्रियाक्षणैर्व्याप्यस्य कालस्यैक्या-
वगतेस्तावत्कालमध्ये प्रक्षेपात्प्रागपि कृतस्य यागस्य प्रक्षेपकालत्वोप-
पत्तेर्यागस्य च स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत
इत्यर्थवादसामर्थ्याद्वषट्कारानन्तर्यप्रतीतेः प्रक्षेपस्य तु जुह्वरोपणा-
दिव्यवधानात्पश्चाद्भावप्रतीतेरत्यन्तयोगपद्यायोगात्पश्चात्संस्कारत्वा-
पत्त्यपरिहारमाशङ्क्य वषट्कारो द्वोध्यसंस्कारजन्यस्मृतिव्यवधा-
नाद्यागस्याप्यत्यन्तानन्तर्यानुपपत्तेराहवनीयसमीपनयनक्षणे देव-
तोद्देशस्तदुपरिनिधानक्षणे द्रव्यत्यागस्तदनन्तरं प्रक्षेप इति यागप्र-
क्षेपयोरत्यन्तैकक्षणत्वाभावेऽप्यत्यन्तानन्तर्योपपत्तेस्तन्मध्ये नाशा-
द्यसंभवाच्च न्यायविरोधाद्यनापत्तेरत्यन्तानन्तर्ये च जायमाना बुद्धिः
प्रमाणमित्यादिव्यवहारदर्शनाद्यौगपद्योपपत्तिमाह *तस्मिन्नेवेति*।
प्रक्षेपस्य सर्वान्त्यांशत्वोक्तिविरोधापत्तेर्नात्यन्तैकक्षणत्वेऽभिनिवेष्टव्य-
म्। यागप्रक्षेपयोश्चैककालत्वे वषट्कृते जुहोतीति विहितकालेन प्रक्षेपे-
णैव यागकालोपलक्षणात् प्रक्षेपानिष्पत्त्यैव यागानिष्पत्त्युपलक्षणावग-
तेः प्रक्षेपानिष्पत्तौ यागस्याप्यनिष्पत्त्यवगमेन प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेपि
यागेन प्रयोक्तुं शक्यत्वान्नाशादिषु द्रव्यान्तरागमनन्यायाविरोध इति
यागप्रक्षेपयोरेककालत्वोपपादनप्रयोजनमाह * तदुपलक्षितत्वादेव
चेति *। स्विष्टकृदादीनां तु पश्चात्संस्कारत्वात् वैषम्यमित्याह
निर्वृत्तयागभावित्वात्त्विति।प्रासङ्गिक्याश्चिन्तायाः प्रयोजनापेक्षायां
प्रक्षेपस्य यागरूपान्तरत्वे समाप्तत्वेन शब्दार्थत्वात् प्राधान्येन विधे-
यत्वापत्तेर्जुहोतिचोदितत्वेन दर्विहोमत्वात् प्रकृतिविकारभावाभावं
तावत्प्रयोजनं सूचयितुमाह * यदि चेति *। चतुरवत्तवाक्यविहि-
तस्य प्रक्षेपमात्रस्य होमत्वाभावाद्यागस्य चाग्नेयवाक्यविहितस्य
वाक्यान्तराविहितप्रक्षेपाधिक्याद् होमत्वापत्तावपि जुहोतिचोदनो-
त्पत्तित्वाभावाद्दार्विहोमत्वानापत्तेस्तदापत्तावपि च व्यवस्थितप्रकृति-

लाभाभावाख्यापूर्वत्वहेत्वभावात् प्रकृतिविकारभावाभावानापत्तेरेतत्प्रयोजनापरितोषाद्विकृतिषु द्यवदानप्रक्षेपातिदेशानतिदेशसिद्धं पारमार्थिकं प्रयोजनमाह * विकृतिषु चेति *। जुहोत्युक्तस्यापि प्रक्षेपस्य यागात्कर्मान्तरत्वेनाङ्गत्वाभ्युपगमेऽग्निहोत्रादावपि प्रक्षेपांशस्य दृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वे संभवत्यदृष्टफलार्थत्वस्यान्याय्यत्वाद्यागस्यैव फलान्वयापत्तेर्होमः फलवानित्यादिरुद्घोषो विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्र प्रकृतावगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयद्रव्यग्राहित्वाभावेन जुहोतेः प्रक्षेपमात्रवाचित्वाभावाद् देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपांशत्रयवाचित्वावगतेर्द्याकारयागपक्षे त्र्यंशस्य होमस्य पूर्वांशद्वयभूतो यागः प्रक्षेपस्य तु समाप्तित्वाच्छब्दार्थत्वेन प्राधान्याभ्युपगमे याग एव प्रक्षेपाङ्गं भविष्यति न तु कथंचित्प्रक्षेपो यागाङ्गमित्याह * ये त्विति *। प्रक्षेपस्य चतुरवत्तादिवाक्येष्वपि जुहोतिचोदनोत्पत्तित्वसद्भावेन विशेषणानर्थक्यादसिद्धक्रियान्तरान्वयत्वात् जुहोतिचोदनायामेव सत्यां तदङ्गत्वेनोत्पत्तिविधानं येषां सौर्यादीनामित्यादिशब्दोक्तानां देवतान्वितानां द्रव्यविशेषाणां तेषु जुहोत्यर्थस्यांशत्रयात्मकस्य पूर्वांशद्वयभूतः सन्नात्मा तेषां द्रव्यविशेषाणां संबन्धिनः प्रक्षेपस्यैव वा यागोऽङ्गं भविष्यतीत्येवं सप्तमी बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन तेषामिति षष्ठ्याश्च प्रक्षेपसंबन्धव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकरणेन व्याख्येयम् । प्रक्षेपमात्रस्य शब्दार्थत्वे पूर्वांशद्वयात्मकस्य यागस्यानुक्तत्वादवगतपूर्वांशद्वयद्रव्यग्रहणाभावाच्च द्रव्यद्वाराप्यप्रतीतेरङ्गत्वायोगमाशङ्क्याह * तत्र हीति *। तेषु द्रव्यविशेषेषु तेन तेषामिति षष्ठ्याक्षिप्तेन प्रक्षेपेणैवांशद्वयपूर्वकप्रक्षेपवाचिजुहोतिवाच्यत्वान्यथानुपपत्त्याक्षेपाद्युक्ताङ्गतेत्याशयः। जुहोतेः त्र्यंशवाचित्वे यजतिचोदनोत्पत्तिष्वष्टाकपालादिषु प्रक्षेपमात्रवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्य त्र्यंशवाचिनोऽपि तदसंभवे तात्पर्यवृत्तिसंकोचाभ्युपगमेन युक्तेति दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यजतीति *। यथानदनीयत्वाद्देवताविशेषालाभाच्च यूपशकलानां पूर्वांशद्वयविध्यशक्तेः प्रक्षेपमात्रवाची जुहोतिस्तथेह सिद्धत्वात् पूर्वांशद्वयविध्यशक्तिरेतावता साम्येन दृष्टान्तः। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं सर्वप्रदानपरिहारमुपसंहरति * एव च सतीति *। जुहोतेस्त्र्यंशवाचित्वे पूर्वांशद्वयस्यापि द्यवदानमात्रविषयत्वापत्तेः प्रक्षेपमात्रवाचितैवंशब्देन परामृष्टा। उपसंहारपक्षापादितं दोषद्वयं चास्मि-

न्न भिन्नविषयत्वपक्षे नापद्यत इत्याह * समस्तस्य चेति *। उपसंहा-
रप्रदेयप्रकृतित्वोक्त्यर्थभाष्यद्वयातिरिक्तं च सर्वं सूत्रं भाष्यं च
न विरुध्यत इति सूचयितुमाह *निरवदानाच्चेति*। द्व्याकारयागप-
क्षाश्रयणेन तत्राग्नेयवाक्येष्टाकपालस्य होमाख्ययागविशेषरूपान्व-
यः प्रकृतयागान्विताष्टाकपालग्राहिचतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधि-
क्यान्यथानुपपत्तिकल्पत्वादानुमानिकः । द्व्यवदानवाक्ये तु द्व्यवदा-
नमात्रस्य चतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यात्मकयागीयविशेषरूपा-
न्वयविधानात्प्रत्यक्षः । सामान्यमात्ररूपो ह्याग्नेयशब्दोक्तद्रव्यदेवता-
न्वयान्यथानुपपत्त्या यागः कल्प्यते जुहोतिशब्दात्तु विशेषरूपेः यागः
प्रतीयत इत्येवमुपसंहारानपेक्षं द्व्यवदानमात्रस्य प्रत्यक्षेण विशेषाकार-
यागान्वयेनाष्टाकपालस्य विशेषाकारयागान्वयकल्पनप्रतिबन्धोक्त्य-
र्थतया तत्रेत्यादिभाष्यं दैक्षादिवाक्ये च पशोर्विनष्टत्वेन साक्षाद्देव-
तान्वयायोगादगत्या सापेक्षतद्धिताङ्गीकारेण प्रदेयप्रकृतित्वोपपत्ति-
सूचनार्थतयापिचेति भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितमाह *अथवेति*। १०३०।१
चतुरवत्तवाक्यविहितो होमाग्नेयवाक्यविहिताद् यागाद्भिद्यते किंतु
तस्य प्रक्षेपाख्यविशेषरूपतया चतुरवत्तवाक्यविहितस्य यागस्य
पूर्वापरौ सामान्यविशेषरूपौ भागौ प्रक्षेपशून्यसामान्यमात्ररूपपात्नी-
वतपशुयागादिसिद्धयागान्वयद्रव्यानपेक्षाग्निहोत्रादिहोमसदृशौ स-
न्तौ यागहोमान्तरभेददर्शनादिहापि यागहोमभेदे भ्रान्तिं कुरुतः
यथैकस्य नरसिंहाख्यस्यार्थस्य पूर्वापरौ भागौ मनुष्यपञ्चाननाभ्यां
सदृशावित्यर्थः ॥

सर्वशेषेण स्विष्टकृदनुष्ठानम् । अधिकरणम् ॥ १२ ॥

अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ४६॥

यथाभाष्यं तावदधिकरणान्तरं मत्वा प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्ग-तिमाह * यदेति * शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेपि शेषैरेव स्वप्रति-पत्त्यै शेषसाध्यस्विष्टकृदादिप्रयुक्तिसंभवात्सर्वेभ्योनुष्ठानोपपत्तिमा-शङ्क्य शेषाणां स्वकार्याणि प्रति प्रयोजकत्वायोगाख्यहेत्वन्तरोक्त्य-र्थं शेषस्येति सूत्रावयवं शेषोहीतिभाष्येणान्ते व्याख्यातमपि सि-द्धान्तहेतुप्रतिपत्तित्वप्रतियोगित्वेनार्थकर्मत्वस्यैव मुख्यपूर्वपक्षहेतु-त्वात् स्वयमादौ व्याचक्षाणो निरवदानात्तु शेषः स्यादिति पूर्वा-

धिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थशेषशब्दोपस्थापितानि शेषकार्याण्येकस्माद्धावेषः क्रियेरन्नित्येवं पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह *तत्रेति*। आद्यहेतुव्याख्यार्थं यदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे*सत्यपीति*।

संस्कृतत्वाच्च ॥४७॥

एकदेशद्रव्यत्वेन शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेपि शेषसाधितानां प्रधानोपकारित्वाच्छेषत्वाविशेषाच्च सर्वेषां साधनत्वावगतेः सर्वेभ्यः कार्याणीत्याशङ्क्य तुषोपवापकपालवत् शेषस्यान्यार्थत्वेन प्राप्तस्यापि शेषकार्याणि प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितैकसंख्यत्वादेकशेषसाधितैरेव शेषकार्यैः प्रधानस्योपकृतत्वान्न शेषान्तरेभ्यः कार्याणीत्येवं यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यश्चेति *। सकृच्चेति भाष्यं विवक्षितैकसंख्यशेषसाध्येन शेषकार्येण सकृदवदानसाधितेन प्रधानं संस्कृतमित्येवं व्याचष्टे * सकृच्छब्दश्चेति *। सकृत्कृतेन शेषकार्येणेत्येवं प्रतीयमानाया व्याख्यायास्त्यागे हेतुमाह * इतरथा त्विति *। प्रधानोपकारस्य संस्कारत्वाप्रसिद्धेः प्रधानपदाध्याहारापत्तेश्च भाष्यकारीयव्याख्यानापरितोषात् स्वयं पर्यग्निकरणादिभिरेव शेषस्य संस्कृतत्वात् शेषकार्याणां संस्कारत्वानुपपत्तेर्न सर्वसादृगुण्यसिद्धेः सर्वेभ्यः कार्याणीत्येवं पूर्वसूत्रस्थशेषपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याचष्टे * अथ वेति *। प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थसंस्कारसंस्कृतस्यापि शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थोयं संस्कारो न विरुद्ध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन कृतकार्यद्रव्यसंस्कारानर्थक्यापत्तेरतीतसंस्कारावसरत्वादित्येवमावृत्त्या व्याचष्टे * अयमपीति *। क्रमोक्त्याऽत्रावसरो विवक्षितः॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ४८॥

शेषाच्छेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेष्वविशेषात्सर्वेभ्यः कार्याणीत्युक्तेः किं तत्कारणमित्यपेक्षायां प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थत्वेन सौत्रसंस्कारशब्दव्याख्यार्थं सहीति भाष्यं संस्कारत्वावेदकद्वितीयाश्रुत्यभावादयुक्तमाशङ्क्य यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेतेत्यपेक्षाख्येच्छावाचिसन्नन्तेनाध्याहृतसंपूर्वेण करोतिना यैः कर्मभिर्द्रव्यं संस्कर्त्तुमपेक्ष्यते तत्र द्रव्यं प्रति गुणः प्रतीयेतेति वदता

संस्कर्त्तुमपेक्ष्यमाणत्वेन संस्कार्यत्वोक्त्या लब्धप्रयोजनस्यापेक्ष्यमाणत्वोपपत्तेः संस्कार्यत्वाभिधानादुपयुक्तावशिष्टवाचिना च शेषशब्देन लब्धप्रयोजनत्वाभिधानात् द्वितीयाश्रुत्यभावेपि द्रव्यस्य संस्कार्यत्वावगतिमुपपादयितुमाह * यैस्त्विति *। शेषस्य गुण- १०३१।३ भूतत्वादितिपूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाङ्गत्वादित्येवं संस्कारस्य तदर्थत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थता सहीतिभाष्यस्याऽनेनैव वार्त्तिकेनोक्ता । अर्थकर्मणोपि संस्कारत्वोपपत्तेः प्रतिपत्तित्वावगतिः कथमित्याशङ्क्याह * तत्रापीति *। प्रतिपाद्यत्वस्याविशेषोपपादनसूचनार्थत्वेन तैः सर्वैः संस्कारस्यार्थ्यमानत्वादपेक्ष्यमाणत्वादित्येवं तदर्थत्वशब्दव्याख्यार्थं यस्यैवेति भाष्यं व्याचष्टे * ताश्चेति *। अप्रयोजकत्वस्य पूर्वपक्षासाधकत्वोक्त्यर्थत्वेनापि संस्कारस्य तैर्हविर्भिरेवार्थ्यमानत्वात् प्रयुज्यमानत्वादित्येवं संस्कारस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं सहीतिभाष्यमिति सूचयितुमसाधकतामुपपादयति * यद्यपि चेति *। संस्कृतत्वाच्चेतिसूत्रेणातिक्रान्तसंस्कारावसरत्वादिति व्याख्यायां कृतप्रयोजनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यस्योक्तस्य परिहारार्थत्वेनापि कारणाविशेषात् संस्कारस्येत्येतावता संस्कारस्य यत्कारणं तस्य प्रधाने निष्पन्नेप्यविशेषादित्युक्ते किं तत्कारणमित्यपेक्षायां तदर्थत्वादित्यनेन हविषः प्रधानार्थतोक्तेत्येव व्याख्यातुमाह * निर्वृत्तेपि चेति *। यथा हविषः प्रधानार्थत्वात् प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यत्वासिद्ध्यै प्राक् संस्कारार्थवत्ता तथा निष्पन्नेपि प्रधाने तदीयस्य हविषोऽशुचिस्पर्शादिनोपघाते क्रतुवैगुण्यान्निष्पन्नस्यापि प्रधानापूर्वस्य गुरुशुश्रूषानिष्पन्नस्य गुरुसंतोषस्य कुतश्चिदपराधान्नाशवन्नाशापत्तेस्तदीयत्वनिर्वृत्त्यै प्रतिपत्त्यपेक्षास्तीत्याशयः। सर्वस्य च प्रक्रान्तस्य समाप्ति क्रियान्तरेणाभिव्यञ्जनीयत्वाद्यथा ज्योतिष्टोमसमाप्तिरुदवसानीयया सत्रसमाप्तिः पृष्ठशमनीयेन संस्थाजपेन च सर्ववैदिककर्मसमाप्तिरुद्यापनेन च व्रतसमाप्तिरभिव्यज्यते तथा द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वेन निर्वापादिना प्रक्रान्तस्य क्रत्वर्थत्वसमाप्तिः प्रतिपत्त्यभिव्यञ्जनीयेत्यर्थवत्त्वसिद्धिः। एतत्त्वस्माभिस्तन्त्रसारे विस्तरेणोत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत् श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति चतुर्थाधिकरणे व्युत्पादितम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ४९।

वीप्साया लिङ्गत्वं भाष्योक्तमुपपादयितुमाह * सकृत्सकृदिति *। संस्कारपक्षेत्रत्यपूर्वपक्षायोगात्तस्य चोत्पत्तौ येनेति चतुर्थाधिकरणे प्रतिपत्तित्वव्युत्पादनेन व्युत्पादयिष्यमाणस्याक्षेपायोगादेतदधिकरणानुपपत्तेरेतदधिकरणसिद्धान्तलिङ्गोपन्यासानर्थक्याच्चतुर्थव्युत्पाद्यप्रतिपत्तित्वं लिङ्गमेवेह सर्वप्रदानाधिकरणासिद्धान्तप्रयोजनस्य शेषकार्याणां सर्वहविःप्रयोज्यत्वात्सर्वेभ्योनुष्ठेयत्वस्य प्रतिपत्तित्वेनोपपादनद्वारा सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तोपोद्बलनायेति सूचयितुं संस्कारपक्षे चेत्युक्तम् चतुर्थसिद्धप्रतिपत्तित्वेनात्रत्यपूर्वपक्षायोगादधिकरणान्तरार्थत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यादिसूत्रचतुष्टयव्याख्यायां भाष्यकारीयायामपरितोषेण स्वयं प्रयोजनपरतया व्याख्यातुमारभते * प्रयोजनेति *। प्रयोजनपरत्वव्याख्यावतारार्थं सर्वप्रदानाधिकरणचिन्ताप्रयोजनं तावत्पृच्छति * यदि नामेति *। निःशेषे तु प्रयोजका इति वार्तिकेन सर्वप्रदानाधिकरणपूर्वपक्षे शेषकार्याणां प्रयोजकत्वोक्तेरप्रयोजकत्वसूत्रं कथं तत्रत्यपूर्वपक्षप्रयोजनोक्तौ योज्यमित्याशङ्क्य सर्वप्रदानाधिकरणोपक्रमे योस्माभिः शेषकार्याणां प्रयोजकत्वरूपोर्थः पूर्वपक्षाभिमतत्वेनोक्तस्तस्मिन्नबाधित एव हविषामप्रयोजकत्वादित्येवं योज्यमित्याह *तत्रेति*।शेषकार्यैश्च प्रधानद्रव्यग्रहणस्यापहाररूपत्वेनानुचितस्यापि शेषशब्दप्रयोगबलात् कार्यस्य सकृदेकस्मात् प्रधानात् करणे निरवयवत्वात् समस्तस्य कृतत्वसंपत्तेर्नान्यतोपि प्रधानाद् द्रव्यापहारः कार्य इति सामस्त्यवाचिसंशब्दाभ्युपगमेन संस्कृतत्वाच्चेति सूत्रं योजयति * बलाच्चेति *। संस्कारस्य सर्वप्रकृतहविरर्थत्वेन सर्वहविषां कार्यते प्रयुज्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या कारणशब्दोक्तस्य प्रयोजकत्वस्याविशेषात् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषकार्याणि क्रियेरन्नित्येवं सिद्धान्तप्रयोजनोक्तौ तृतीयं सूत्रं योजयति * सिद्धान्तइति *। प्रयोजनपरत्वे व्युत्पाद्यन्यायाभावाल्लिङ्गोपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्य यथा प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति विकृतौ प्रयाजानुवादस्य प्रयाजानामङ्गत्वलिङ्गस्य दर्शनं पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तप्रयोजने प्रयाजाग्नेयादीनामङ्गाङ्गित्वे स्थितं सत्प्रयोजनोपोद्बलनद्वारा समुदायानुवादसि-

द्धान्तमुपोद्बलयति तथा वीप्सादर्शनमपि द्व्यवदानमात्रसिद्धा-न्तोपोद्बलकत्वादुपन्यस्तमित्याह * लिङ्गेति * ।

प्राथमिकशेषास्विष्टकृदाद्यनुष्ठानम् । अधिकरणम् ॥ १३ ॥

एकस्माच्चेद्याथाकाम्यविशेषात् ॥ ५० ॥

पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यादिषूदाहरणान्तरेषु परप्रयुक्तेनापि पुरोडाशकपालेन तुषोपवापं प्रत्यङ्गत्वेनोपादेयत्वाद्विवक्षितैकसंख्येन तुषोपवापकार्यत्वावगमादनियमपक्षे येन केन चित् पुरोडाशकपालेन तुषोपवापः कार्यः मुख्यनियमपक्षे प्रथमोपधेयेनैवेति फललाभेन कृत्वा चिन्तार्थवत्त्वस्य स्पष्टत्वाच्छेषकार्याणां च प्रधानकर्मत्वाभ्युपगमेन विचाराच्छेषसंस्कारत्वाभावेन मुख्यस्यानुग्राह्यताया मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणे मुख्यनियमहेतुत्वेन वक्ष्यमाणायाः स्थितेषु च शेषेषु शेषकार्यकर्तव्यत्वपक्षे शेषकार्यकाले सर्वशेषसन्निधाविशेषान्मुख्यपाश्चात्यत्वाभावेन मुख्यमतिक्रम्येतरप्रतीक्षणानापत्तेः शेषकार्यान्यथानुपपत्त्या शेषस्थापनाक्षेपपक्षे तु शेषस्थापनकाले मुख्यपाश्चात्यत्वसंभवेऽपि सर्वप्रधानसमाप्त्युत्तरकालं शेषकार्यानुष्ठानात्तत्काले विशेषानुपलब्धेः स्थापनकाले तु मुख्यशेषस्थापनं विना विशेषान्तराच्छेषकार्यसिद्धेस्तदाक्षेपप्रमाणाभावादन्त्यशेषस्थापनाक्षेपकाले तु स्थापनं विना शेषकार्यासिद्धेस्तदाक्षेपस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्वैपरीत्यापत्तेः प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणस्य मुख्यातिक्रमकारणाभावस्य मुख्यनियमहेतोरभावेनागतार्थत्वस्य स्पष्टत्वाद्यथाभाष्यं च सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वाद्यथाकामामीतिप्राप्ते चातुर्वर्ण्यादिवत् स्वार्थिकस्य भ्रान्तत्वाद्वा याथाकाम्यमिति प्राप्ते याथाकामीतिपदासाधुत्वाशङ्कापरिहारमात्रमाह * याथाकाम्यमिति *। शेषकार्यानुष्ठानबुद्धेर्मुख्यमात्राविषयत्वोपसंहारकं प्रथमं ना नियम्येतेतिन्यायमनिरस्य याथाकाम्य क्रियेरन्निति पूर्वपक्षोक्त्या शक्तेर्याथाकाम्यशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वनिमित्तनपुंसकत्वाविवक्षया कामानुरूपैव शेषकार्यानुष्ठानबुद्धिर्भवति नतु मुख्यमात्रविषयोपसंहतेति निरासद्वारा पूर्वपक्षसूचनार्थं याथाकाम्यशब्दस्य क्रियेरन्निति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थशब्दोपस्थापिततज्जन्यशेषकार्यानुष्ठानबुद्धि-

सामानाधिकरण्येन स्त्रीलिङ्गत्वविवक्षायां षित्त्वाद् ङीष्प्रत्यये कृते ङीष्ईत्वाद्यस्येतीत्यत इतीति वर्त्तमाने हलस्तद्धितस्येति तद्धितत्वेन यकारलोपाद्यस्येति चेति सूत्रेण चाकारलोपात्साधुत्वसिद्धिरित्याशयः ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५१ ॥

स्थितेषु शेषेषु शेषकार्याणामनुष्ठेयानामेकस्मादनुष्ठानमिति पूर्वपक्षकृत्वाचिन्तापक्षे शेषसद्भावे निमित्तं शेषकार्यं नैमित्तिकं शेषकार्यान्यथानुपपत्त्या शेषस्थापनाक्षेप इति सर्वप्रदानाधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनकृत्वाचिन्तापक्षे विहितशेषकार्यावश्यकत्वं निमित्तं शेषस्थापनं नैमित्तिकमिति भाष्योक्तनिमित्तनैमित्तिकव्याख्यापूर्वं सिद्धा-
१०३२।२ न्तहेतुं व्याख्यातुमाह *शेषेति*। स्थितशेषपक्षे शेषकार्यकालात्प्राक्पौर्वापर्यानालोचनात्कार्यकाले तु पौर्वापर्याभावान्मुख्यशेषस्य पूर्वकालत्वायोगमाशङ्क्य प्रधानप्रयुक्तहविःशेषाणामेव शेषकार्येषु विनियोज्यत्वेन प्रयोजकप्रधानपौर्वापर्यस्य शेषकार्यकाले ऽवश्याऽऽलोचनीयत्वात् स्मृतिक्रमेण पदार्थानुष्ठानमिति क्रमेण वा नियम्येतेति पञ्चमवक्ष्यमाणपाठक्रमन्यायानुसारात् प्रयोजकप्रधानप्राक्स्मृतिद्वारा प्राक्स्मृतत्वेन प्रथमहविःशेषस्य तावच्छेदेण कार्यं स्विष्टकृदाद्यापततीत्युक्तम्। स्थापनाक्षेपपक्षे शेषपौर्वापर्योपपत्तावपि मुख्यशेषस्थापनाभावेऽपि शेषान्तरस्थापनात् शेषकार्यसिद्धेस्तदाक्षेपप्रमाणाभावादन्त्यशेषस्थापनाक्षेपकाले तु शेषान्तरासम्भवात्तत्स्थापनं विना शेषकार्यासिद्धेरन्त्यशेषस्थापनाक्षेपस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्वैपरीत्यापत्तिमाशङ्क्यास्मिन्नपि पक्षे प्रधानप्रयुक्तस्यैव हविषः शेषस्थापनाक्षेपात्पाठक्रमन्यायानुसारेणैव प्रयोजकप्रधानप्राक्स्मृतिद्वारा प्रथमहविःशेषस्यैव प्राक्स्मृतेः शेषसम्बन्धिस्थापनाक्षेपाख्यं कार्यं तस्यैव तावदापततीत्युक्ते शेषान्तरस्थापनादपि स्विष्टकृदादिसिद्धेर्मुख्यशेषस्थापनाक्षेपस्याप्रमाणकत्वशङ्काविवक्षितैकसंख्यशेषाक्षेपमात्रेण शेषकार्यसिद्धेर्मुख्यशेषस्मृतिकाले शेषान्तरानालोचनात्तत्स्थापनाक्षेपसंभवेनार्थापत्तिभङ्गानुपपत्तेः पूर्वशेषातिक्रमेण चान्त्यशेषस्मृतिप्रतीक्षणानौचित्यात् स्थापनाक्षेपानुपपत्तेर्मुख्यशेषस्थापनाक्षेप एव प्रमाणवानिति परिहारसूचनेन निराकर्तुं पूर्वमित्युक्तम्। स्मृतिपौर्वापर्येऽपि शेषकार्यनिमित्तस्य शेषसद्भावस्य शेषस्थापननिमित्तस्य वा शेषकार्यावश्यकार्यत्वस्य सर्वत्र

विशेषान्मुख्यातिक्रमायोगमाशङ्क्य मुख्याच्छेषकार्यकरणे तत्काले शेषकार्याणां कर्त्तव्यत्वावस्थत्वेन निमित्ताविघातान्नैमित्तिकं शेषकार्यं शेषस्थापनं वा कर्त्तव्यं द्वितीयादिभ्यस्तु तत्करणे तत्काले कृतावस्थत्वेन शेषकार्याणां कार्यत्वाभावाच्छेषान्तरस्य च निमित्तत्वाभावाद् द्वितीयादिशेषसंबन्धिनो नैमित्तिकस्य निमित्ताविघातावगतेर्द्वितीयादिभ्यः शेषकार्याणामक्रियेति विशेषोक्त्यर्थं ततःकर्तव्येष्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे *नचेति* विरोधोक्तिव्याख्यातनिमित्तविघातोपपादनार्थं शेषस्य साधनत्वचोदनायाः शेषान्तरस्य साधनत्वावगतौ शेषकार्यचोदनायाश्च शेषकार्यावश्यकत्वावगतौ निमित्तत्वनिरासः। भाष्ये द्वितीयादीनामिति षष्ठी नैमित्तिकव्यतिरेकजनिता॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थत्वम्। अधिकं ॥ १४॥

भक्षाश्रवणाद् दानशब्दः परिक्रये ॥ ५२ ॥

इदं ब्रह्मण. इत्यादेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशभागानां निष्कृष्य ब्रह्माद्यन्वयकथनरूपस्य निर्देशस्य प्रत्येकसमर्पणाख्यविभागरूपदानाक्षेपकत्वाशयतां सौत्रदानशब्दोक्तेर्भाष्यस्थविभागोक्त्या सूचितामुपपादयितुमाह * पुरोडाशस्येति * तस्येदंशब्दानिर्दिष्टस्य पुरोडाशखण्डस्य ब्रह्मादिभ्यो विभजनाभावे ब्रह्माद्यन्वयव्यपदेश्यत्वायोगापत्तेरिदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशेन विभागाक्षेपो ऽवसीयतइत्यर्थ। संदेहभाष्यं व्याचष्टे। * तत्त्विति *। पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन परिक्रयोक्तिव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं व्याचष्टे * परिक्रयार्थमिति *। भक्षाश्रवणेपि ब्रह्मादिभ्यः समर्पणस्य पुरोडाशप्रतिपत्त्यर्थत्वात् प्रतिपत्तेश्च क्षपणार्थत्वात् ब्रह्माद्यन्वयेन च पुरोडाशक्षपणस्य योग्यतया भक्षणद्वारत्वावगतेर्भक्षणावगमात्सौत्रस्य हेतोरसाधकत्वाशङ्कानिरासार्थं भक्षयितव्यमिति द्रव्यप्राधान्यवाचितव्यप्रत्ययाश्रवणोक्त्या भाष्यस्थया द्रव्यप्राधान्याश्रवणोपलक्षणार्थता सौत्रस्य हेतोः सूचितेति दर्शयन्न श्रूयत इति भाष्यं व्याचष्टे * नहीति *। अनेन च स्विष्टकृदादीनां प्रतिपादितत्वात्सर्वेभ्य. कार्यत्वेपि चतुर्धाकरणस्याग्नेयं चतुर्धाकरोतीति सन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तितद्धितान्तपदादिष्टप्रकृतद्रव्यग्राहित्वेप्यर्थकर्मत्वादाग्नेयप्रकृतिकानेकहविष्कायां विकृतावेकस्मादेव मुख्या-

नु कार्यतेतिकृत्वाचिन्तोपस्थापितप्रयोजनाधिकरणसिद्धान्तस्य चतुर्धाधिकरणविषयाक्षेपेण पूर्वपक्षिणा प्रत्यवस्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचिता । कर्मकरेभ्यश्चेति भाष्यं सोपपत्तिकपूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * षष्ठाद्यपूर्वपक्षव्युत्पाद्यभूतभव्यसमुच्चारणन्यायाख्ययुक्त्यन्तरसूचनार्थत्वेन चशब्दव्याख्यार्थं द्रव्याणां क्रियाङ्गतोक्ता ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ५३ ॥

चतुर्धाकृतपुरोडाशविभागस्य परिक्रयत्वसंस्तवादपि परिक्रयार्थतेत्येवं दक्षिणात्वसंस्तवोक्त्या भाष्येण व्याख्याते कथं दक्षिणोक्तेः परिक्रयवाचितेत्यपेक्षायामुपपादयितुमाह * एषा वैइति* ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५४ ॥

वाशब्दोक्तायां परिक्रयार्थत्वनिवृत्तौ सौत्रो हेतुर्न तु भक्षार्थतायामिति सूचयितुं वाशब्दार्थमेव तावद् व्याचष्टे * नवेति * । तदुपपादनार्थं चतुर्धा कृते द्रव्ये यजमानस्यर्त्विग्भिः साम्यादिति सौत्रं हेतुं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे *कुतइति* । भाष्ये तु भक्षार्थत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन दानायोगात् परिक्रयार्थत्वायोगोक्त्यर्थतया वाशब्दं कुतइति भाष्येण प्रश्नपूर्वं व्याख्याय परिक्रयार्थत्वपूर्वपक्षनिरासनिमित्तो हेतुः कथमित्यादिना तस्मान्नपरिक्रय इत्यन्तेन व्याख्यातः । श्लोकं व्याचष्टे
१०३३।१ * समस्तस्येति*। देवतोद्देशेन त्यक्तस्यापि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेनाऽस्वाम्यात् प्रहीणस्वामिकस्य पुनः स्वीकारात् परिक्रयार्थत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं नचेतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * । ऋत्विजामदातृत्वदृष्टान्तेन शिष्टाचारः प्रकटितः । तस्मादिति पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *। भक्षार्थत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेनाप्यावृत्त्या परिक्रयार्थेऽपि द्रव्ये भक्षस्य समत्वादित्येवं सौत्रं हेतुं योजयितुं पूर्वपक्षोक्ताश्रवणहेतुकभक्षार्थत्वात्तदनुभाषणार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * कथं खल्विति * । भक्षार्थत्वोपपादनार्थत्वेनाप्यावृत्त्या सौत्रहेतुयोजनार्थमुच्यत इत्यादि सर्वं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे*नादिति*। ब्रह्मादिभिरित्यादिभाष्यं द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वत्यागेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वोक्त्यर्थतयान्येषां व्याख्यां दूषयितु-

माह *ब्रह्मादिभिरिति*। द्रव्यप्रतिपत्त्यनपेक्षकर्त्रुपकारमात्रार्थत्वेपि भक्षणं विना साक्षात्कर्त्रुपकारित्वायोगात्परिक्रयानापत्तिमाशङ्क्य गृहनयनादिनापि स्वकार्यकुटुम्बभरणोपयोगात्मकसाक्षादुपकारसंभवात् स्वयं भक्षणं वोपकारोस्तु स्वाम्यमात्रं वेतिजिज्ञासायामनेकोपयोगहेतुत्वात्स्वामित्वमात्रोपकार निर्णयौचित्यावगतेः स्वामित्वापादकपरिक्रयणप्रत्युपपादनार्थं नचेतिभाष्यं व्याख्यातुं नचेत्युक्तम्। द्वादशे च सायमारण्यास्तनवदिडादिशेषोपि ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु दर्शपूर्णमासविकारेष्वतिदेशः प्राप्तः पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति प्रत्यक्षविहितेन व्रतेन निवर्त्यते इति शेषभक्षस्तथेति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा नान्यार्थत्वादित्यनेन शेषभक्षस्य द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेन क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्थाद्व्रतादन्यार्थत्वान्न शेषभक्षो व्रतेन निवर्तत इतिवदता सर्वत्रेडादौ भक्षस्य द्रव्यसंस्कारार्थताया वक्ष्यमाणत्वात् तद्विरोधोपि प्रतिपत्तित्वानभ्युपगमे स्यादित्याह *सर्वत्र चेति*। अमांसभक्षणनियमेनापि पाशुकेडादिभक्षानिवृत्तिसूचनायादिशब्दः। पुरुषस्यैवेत्यवधारणं द्रव्यसंस्कारानपेक्षत्वोक्त्यै कार्यम्। स्वमतेनोभयसंस्कारार्थत्वात् भाष्यं व्याख्यातुमाह *अतइति*। द्रव्यसंस्कारानपेक्षत्वेपि प्रौढ्या भक्षमुपपादयितुमाह * कर्तृसंस्कारस्येति *। मुख्योपकारकभक्षणातिक्रमकारणाभावाद्भक्षणे कार्येपि स्वकुटुम्बकृतेनापि भक्षणेन ब्रह्माद्युपकारसिद्धेः स्वयं भक्षणनियमे को हेतुरित्यपेक्षायामिदं ब्रह्मण इत्यादिविभागेन ब्रह्मान्वयादेशनाख्यस्य व्यादेशस्यान्वयविशेषं विनान्वयसामान्यापर्यवसानाद्भक्ष्यभक्षकत्वरूपान्वयविशेषपर्यवसायित्वावगतेस्तद्द्वारेण स्मारितरूपतया प्रक्रान्तस्य भक्षणस्य यदनुष्ठानाख्यं समापनं तस्य ब्रह्मादिभिः कर्तव्यत्वं हेतुत्वेनोक्तम्। यथा च कर्तुः संस्कारापेक्षस्य भक्षणकृत एव संस्कारो योग्यतयावधार्यते तथा शेषस्यापि सर्वान्तरङ्गक्षपणरूपप्रतिपत्त्यपेक्षस्य भक्षणकृतैव प्रतिपत्तिरवधार्यत इत्याह *शेषस्यापिचेति *।

व्यादेशाद्दानसंस्तुतिः ॥ ५५ ॥

या दक्षिणाख्यदानरूपतया विभागसंस्तुतिः परिक्रयार्थत्वे हेतुत्वेनोक्ता सा दक्षिणाया विभागेन देयत्वात् विभागरूपया विभज्य ब्रह्माद्यन्वयकथनात्मकव्यादेशरूपत्वेनेदंब्रह्मणइत्यादिनिर्देशस्य तुल्यतया दक्षिणात्वेप्युपपन्नेत्येवंपूर्वपक्षलिङ्गपरिहारार्थे सूत्रे दक्षिणाकार्यस्य-

र्विगानमनाख्यकतूपकारस्य शेषं प्रतिपादयता भक्षणेन प्रसङ्गात् करणावगतेर्दक्षिणाकार्यापत्तिरपि दक्षिणात्वसंस्तवोपपत्तौ हेतुत्वेनोपलक्षितेति सूचयन् सूत्रं व्याचष्टे * दक्षिणेति *। सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *। आदेशमन्त्रस्य ब्रह्माद्यन्वयविभागाविधायित्वेपि प्रकाशमानार्थानुपपत्त्या ब्रह्माद्यन्वयविभागविध्याक्षेपसूचनायोपदेशोक्तिः ॥

व्याख्याता तन्त्रटीका बहुभिरपि भृशं सत्यमन्यैर्निबन्धै-
रुत्सृष्टा यत्नभावाद् भयमनुविदधानैस्तु दुर्बोधतत्त्वाः ।
ग्रन्थासारांशभावा अपिच न नितरां व्याकृतेष्वप्यमीषु
स्पष्टं कात्स्न्र्येन बोधो नहि भवति भृशं प्रायशोन्यैर्निबन्धैः ॥ १ ॥

तस्मात्सर्वान् निबन्धानपरमपि चतुष्वेव भट्टप्रणीतं
मीमांसासारविद्वद्बहुमतनिचयं चापजीव्यादरेण ।
युक्तीश्चालोक्य सम्यग् बहुविदभिमतो माधवार्यस्य सूनुः
सोमेशः कर्तुमैच्छत्सकलविवृतये तन्त्रटीकां सुटीकाम् ॥ २ ॥

कीलालतुल्या नयवत्तयैषा टीकोच्यतां न्यायसुधेति नाम्ना ।
विद्वन्मनोहारिबहूपयोगिप्रामाणिकन्यायनिधानतोपि ॥ ३ ॥

सूत्रेषु भाष्येष्वपि वार्तिकेषु नोपेक्षितं दुर्गममत्र किंचित् ।
वाक्यं पदं वाऽन्वयतोऽर्थतो वा सर्वानवद्यङ्करणीति तस्मात् ॥ ४ ॥

सर्वव्यापी सदानन्दज्ञानात्मा परमेश्वरः ।
प्रीयतां ग्रन्थकरणादस्मान्मे मङ्गलप्रदः ॥५ ॥

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि-
माधवभट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ
तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यङ्करण्यां
न्यायसुधाख्यायां तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः
समाप्तोयं शुभं भूयात् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादः ।

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

तुल्यः सर्व्वेषां पशुविधिरित्यारभ्य स्थानस्य पूर्व्वैः सह विरोधावि-
रोधचिन्ताप्रस्तावात्पदान्तरत्वेन चास्याराच्छिष्टमसंयुक्तमितिवत्प्रास-
ङ्गिकसंगत्ययोगाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तायाः प्रकरणासङ्ग-
तिमाशङ्क्याराच्छिष्टमिति प्रासङ्गिकवाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास-
ङ्गतिद्वारागतेन नैमित्तिकमतुल्यत्वादित्यादिना समानासमानविधानाधि-
कारेणाङ्गाङ्गित्वशून्यसोमफलचमसादिविषयेण सहाङ्गैः सह प्रधानानां
समानासमानविध्यविषयतया वैलक्षण्यात्पादान्तरगतत्वेनैतद्वाक्यप्रकर-
णविरोधाविरोधाचिन्तनं प्रस्तूयत इत्याह *समानेति*। किं प्रस्तूयत इत्य
पेक्षायामाह * दर्शेति *। सौमिक्या वेदेर्देशात्मकत्वेन योग्यत्वाख्यालि-
ङ्गात्प्रयोगाङ्गत्वावगतेः सर्व्वार्थत्वे वक्ष्यमाणेपि दार्शपौर्णमासिक्या सप्त-
मीश्रुत्या हविरासादनाङ्गत्वोक्तेः प्रयोगाङ्गत्वाभावात्तन्न्यायेनागतत्वं सू-
चायितुं दर्शपूर्णमासविशेषणं प्रकरणात्प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षं वाक्य-
विरोधादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *यद्यपीति*। प्रकरणस्य प्रधानाख्यविष-
यविषयत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थं प्रधानानां हीति भाष्यं
व्याचक्षाणः पूर्व्वपक्षोपपादनमुपसंहरति * ततश्चेति* । प्रकरणस्याव्या-
वर्त्तकत्वाद्विशेषे वाक्यस्थापकत्वायोगमाशङ्क्य ग्राहकत्वेनैव धर्म्मेण
प्रकरणस्य प्रकरणार्थत्वाख्यविशेषरूपेण स्वान्तःपठिताङ्गविनियोजक-
तया विशेषे वाक्यस्थापनहेतुत्वस्य नैव व्यावर्त्तते संस्कृतेन तु तेन प्र-
योजनमस्तीत्यादिजञ्भ्यमानाधिकरणभाष्योक्तत्वादव्यावर्त्तकत्वेपि व्य-
वस्थापकत्वोपपत्तिमाह * सत्यपिचेति * । वाक्यविरोधशङ्कानिरासा-
र्थत्वेनासंयुक्तोक्तिं व्याख्यातुमाह * संयुक्तमिति वेति * ॥

सर्व्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

सौत्रस्य हेतोः साक्षात्प्रतिज्ञायामसाधकत्वात्स्वयं हेत्वन्तरमाह

१ पञ्चमषष्ठपादन्यायसुधा नास्ति अलभ्यग्रन्थतया यावल्लब्धं मुद्र्यते ।

११२७।२ * वाक्येति * । प्रतिज्ञयैवार्थादुक्तत्वोक्त्यात्सूत्रत्वशङ्का कथमवगम्यत इत्यादिभाष्योक्तत्वोक्त्या चोद्भाष्यत्वाशङ्का निरस्ता । सौत्रं हेतुं पूर्व्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेन व्याचष्ट * यत्त्विति * । विरोधविषयत्वाविशेषणायेहशब्दः । एतद्धेतुव्याख्यार्थं न शेषत्वमिति भाष्यं तदुपपादनार्थं चोपकारलक्षणं हीति भाष्यमकहेलयाक्षिपति * कथं पुनरिति * । विरोधविषयत्वेनाद्यं भाष्यमुपपादयति * उच्यत इति * । शक्यौ हीति पूर्व्वपक्षवार्त्तिकेनाविरोधोक्ते विरोधविषयत्वायोग शङ्कते *यत्त्विति*। धर्म्माणां हविःसाद्गुण्यार्थबार्हिरर्थत्वेन वाक्यात्सर्व्वहविःसाद्गुण्यार्थबार्हिरर्थत्वावगमेनाङ्गहविर्बर्हिष्यकरणे वाक्यबाधापत्तेर्विरोधमुपपादयति * कथमिति * । शेषत्वविषये वाक्यविरोधात्प्रकरणाव्यापारेप्यपूर्व्वान्वयलक्षणायां व्यापाराभ्युपगमात्तस्य च तादर्थ्याख्यान्वयमात्रविषयत्वेनान्वयान्तरलक्षणायामशक्तेरङ्गहविषां च प्रधानापूर्व्वेण सह तादर्थ्याख्यान्वयाभावादङ्गापूर्व्वस्य चाप्रकरणत्वेनाशक्यलक्षणत्वात्प्रकरणलक्षितप्रधानापूर्वार्थहविर्मात्रार्थत्वं धर्माणामाशङ्क्योपकाराकाङ्क्षावशेनैव प्रकरणात्तादर्थ्यावगतेरुपकारित्वस्यापि लक्षयितुं शक्यत्वादङ्गहविषामपिच प्रधानापूर्वोपकारित्वसद्भावात्सर्वार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्यस्यातिसंकोचपरिहारायोपकारित्वमात्रस्य तत्प्रकरणं लक्षकं न तादर्थ्यस्येत्येवमुपकारलक्षणं हीति भाष्यावयवेनोक्ते तदुपपादनार्थं यद्यस्योपकारित्वेनाकाङ्क्ष्यते तत्तस्य प्रकारणाच्छेषभूतामित्युक्त्वाङ्गहविषां प्रधानापूर्वोपकारित्वेपि तद्धर्माणामतदर्थहविःष्ठत्वेन प्रधानापूर्वानुपकारित्वात्प्रधानसाद्गुण्यायैव चाङ्गधर्माणामनुष्ठेयत्वादननुष्ठानमाशङ्क्योपकारिस्थत्वात्प्रधानधर्म्मवदङ्गधर्मा अपि प्रधानापूर्व्वस्योपकुर्वन्तीत्युक्तमित्येवंभाष्यव्याख्यासूचनायापूर्वोपकारित्वलक्षणायामुक्तायामानर्थक्यपरिचोदनानवतारापत्तेः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरितिभाष्यवदुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपकारलक्षणं हीतिभाष्याक्षेपमपरिहृत्यैव वाक्यसंयोगाविशेषादितिवार्तिकेन च कथमित्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यस्य सौत्रप्रतिज्ञाक्षिप्तहेतूक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्याहेत्याशङ्कामाष्यं व्याचष्ट * परास्त्विति * । आनर्थक्याच्च पुरुषधर्म्म इति जञ्जभ्यमानाधिकरणभाष्योक्तन्यायपरिहृतां लौकिकाविषयत्वशङ्कां कुर्वाणायोत्सूत्रोत्तरदानेऽशक्तेर्न तद्वाक्यं हीतिसूत्रवक्ष्यमाणोत्तरार्थमुच्यत इति भाष्यमुपेक्ष्य स्वयं जञ्जभ्यमानाधिकरणभाष्योक्तमेवोत्तरं स्मारयितुमाह * तस्येति * । कस्मात्तर्हि भा-

व्यक्तैतदुत्तरं नोक्तमित्याशङ्क्योपकारलक्षणं हीत्यादिभाष्येण वाक्यगम्यस्य तादर्थ्यस्य प्रकरणलक्ष्यापूर्व्वोपकारित्वेन फलेन व्यपदेशस्याङ्गबर्हिषामपूर्व्वोपकारित्वेनार्थवत्त्वात्तदर्थानां धर्म्माणामप्यर्थवत्त्वोपपत्त्याशयतयास्योत्तरस्या स्मारितत्वादिति सूचयितुमाह * अनेनैव चेति * । एतदाशयत्वमेवोपपादयितुं यदर्थं धर्म्मजातं कल्प्यमानमर्थवद्भवति तदर्थं कल्पनीयमपूर्वोपकार्यार्थं च कल्प्यमानमपूर्वाकाङ्क्षितोपकारनिष्पत्त्यार्थवद्विज्ञातुं शक्यमित्याह * यदर्थं हीति * अनेन चोपकारलक्षणं हीत्यादिभाष्यस्योत्कृष्येहव्याख्याक्षेपपरिहारौ सूचितौ । भाष्योक्तोत्तरापेक्षाहेतुमाह * यत्त्विति * । न तद्वाक्यं हीति सूत्रे यद्दर्शपौर्णमासार्थं तत्र प्राप्नुवन्ति नान्यत्रेति भाष्यात्पश्चाद्व्याख्येयत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः ।

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * यदि हीति * वाक्यविरोधाच्छेषत्वस्य प्रकरणप्र- ११२८।२।
युक्तत्वानिरासेनानर्थक्यापत्तौ वाक्यस्य बाधकत्वासिद्धेरर्थवत्त्वसिद्धौ लौकिकविषयत्वानिवृत्तेः सूचितत्वादितिकरणेन परामर्शोपपत्तिः । दर्शपूर्णमासानुपकारित्वस्य लौकिकनिवृत्तिः हेतोः पिण्डपितृयज्ञबर्हिष्यपि सा स्यादनिष्टापत्तिपरिहारमाशङ्क्य प्रकरणव्यापारं विना दर्शपूर्णमासान्वयात्तस्य च तादर्थ्यबोधातिरिक्तेर्थे व्यापाराभावात्तव्द्यापाराभ्युपगमेन बर्हिषोपि दर्शपूर्णमासार्थत्वाभावान्निवृत्त्यापत्तिमाह *यदि त्विति*। सौर्यादीनामप्याराच्छिष्टत्वाविशेषात्केन विशेषेण त्वां पितृयज्ञोदाहरणमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * शङ्कातात्पर्यमुपसंहरति * तेनेति * ।

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कानिरासार्थत्वेन तद्व्याख्यार्थं न तस्येतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तस्यासंयुक्तं प्रधानस्येतिसूत्रनिर्द्दिष्टस्यासंयुक्तस्य धर्म्मजातस्य यद्वाक्यं तत्प्रधानस्यैव वाक्यं तद्वाक्यैकवाक्यभूतं हीत्येवं तद्वाक्यं हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थवाक्यं हीतिभाष्यमङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं विना शङ्कानिरासासिद्धेरेकवाक्यत्वस्य तन्निरासहेतुत्वोपपादनपूर्व्वं व्याचष्टे * भवेदिति * । अतः शेषिणोबर्हिरादेः प्रधानार्थत्वमालोच्य धर्म्मजातं शेष इत्येवं लयक्नोपपञ्चम्यन्तां तदर्थत्वोक्तिमभिप्रेत्य व्याख्यार्थं तेनेतिभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * । तस्मादितिशङ्कानिरासोपसंहारभाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * । धर्म्मवाक्यानां प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यत्वेङ्गानन्वयः स्यात्प्रधानयोगवाक्यस्य तु साङ्गप्रधानविषयत्वादङ्गान्वयोपि धर्माणां युक्त इत्याशयेन परिहर्तुमाह *सर्वथेति*प्रधानोत्पत्तिवाक्ये हविरासादनाश्रुतेः प्रयोगवाक्यैकवाक्यतां विना सादनद्वारप्रधानान्वयायोगात्साक्षाच्चाङ्गवत्प्रधानेनाप्यन्वयायोगात्प्रयोगवाक्यैकवाक्यतोपपादनार्थं साक्षादन्वयायोगोक्तिपूर्वं दौवारिकान्वयोक्तिः प्रयोगवाक्येष्यङ्गानां सर्व्वेषां प्रधानाविशेषणत्वेन प्रयाजानुयाजादिवदन्योन्यान्वयात्सिद्धान्तासिद्धिं शङ्कते । *ननु चेति* । संनिपत्योपकारिणामङ्गानां साक्षात्प्रधानविशेषणत्वाभावादबर्हिषः प्रधानान्वये हविरासादनस्य द्वारत्वावगतेरङ्गहविरासादनस्यापि च परम्परया प्रधानान्वयाद् द्वारत्वोपपत्तेः प्रधानहविरासादनस्यापि च साक्षादन्वयाभावात्सिद्धान्तसिद्धिमाह * नैतदिति * ।
११२९।२ प्रधानान्वयस्य प्रकरणेन लक्षणीयत्वात्तस्य च तादर्थ्यमात्रविषयत्वादङ्गहविरासादनस्य च प्रधानार्थत्वाभावात् बर्हिर्विधौ तल्लक्षणाशङ्का प्रधानमात्रान्वयलक्षणा यदि त्विति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकसूचितां परिहर्तुं न प्रधानशेषत्वं तेन प्रकरणेन धर्मप्रयोजकतया लक्षितं किन्तु प्रधानोपकारित्वमात्रमित्येवं शेषत्वस्य तत्प्रयुक्तत्वादिति सिद्धान्तसूत्रावयवव्याख्यार्थं विशेषत्वं प्रकरणे न धर्मप्रयोजकं भवति उपकारलक्षकं हि प्रकरणमित्येवमर्थं न शेषत्वमित्यादि भाष्यं मत्वानर्थक्यादिपरिचोदनानवतारापत्तिभयेनोपेक्षितमिदानीं सङ्गतत्वात्तात्पर्यतो व्याचष्टे * यदि चेति * । न केवलं वाक्यातिसंकोचभयात्तादर्थ्यत्यागः किन्त्वनुपयोगादपीत्याह * तावन्मात्रमेव चेति * । अनेन च प्रकारणाद्दर्शपूर्णमासयोरितिभाष्यमात्रादपीति परिचोदनानवतारापत्तिभयेनोपेक्षितमिदानीं धर्म्माणां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासोपकारित्वावगतेर्लौकिके गृहाच्छादनादिबर्हिष्यप्राप्तावप्यङ्गहविरासादनबर्हिषोपि दर्शपूर्णमासोपकारित्वात्तावन्मात्रस्य च धर्म्मान्वयोपयोगित्वान्न कश्चिद्दोष इत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातम् । तादर्थ्यानपेक्षोपकारित्वमात्रस्य धर्म्मान्वयोपयोगित्वान्नवमाधिकरणेन द्रढयितुमभ्युदितेष्ट्यां दधिपयसोरिज्यार्थत्वेन प्रणीताकार्यपाकार्थत्वाभावात्प्रणीताधर्म्माननुष्ठानं परार्थे त्वर्थसामान्यं संकारस्य तदर्थत्वादितिसूत्रेण पूर्व्वपक्षयित्वा क्रियेरन् वार्थनिर्वृत्तेरित्यन्यकार्यकारिभ्यामपि दधिपयोभ्यां प्रणीताप्रयोजनपाकनिष्पत्तेस्तद्धर्म्मानुष्ठानं वक्ष्यतीत्याह * तथा चेति * । परार्थे त्वर्थसामान्यमिति पूर्वपक्षमुपक्रम्य वक्ष्यतीत्युपक्रमोर्थितकरणा-

भ्युपगमेन व्याख्येयम् । उपेक्षितस्य भाष्यद्वयस्य व्याख्यायमानसूत्रशेषत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * । उपकारिमात्रलक्षणायां तदर्थत्वादितिसूत्रावयवेन दर्शपूर्णमासार्थत्वाद्धर्मान्वयोक्त्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजकाख्यप्रयोजनवाच्ययमर्थे शब्दो नोद्देश्याख्यप्रयोजनवाचीति मत्वा दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तं यद्बर्हिःसूत्रधर्म्माः कार्य्या इत्येवमर्थत्वेन तादर्थ्योक्त्युपपत्तिं सूचयन् सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

अस्याभिघारणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेन हविरर्थत्वाभावात्तद्द्वाराप्रधानार्थत्वस्याङ्गार्थत्वस्य चानुपपत्तेर्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याभिघारणक्रियास्वरूपस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वेपि तद्गतस्य हविराधारनियमस्य हविःसंस्कारार्थत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * यदि चेति * । क्रमन्यायप्राप्तप्राथम्यानुवादसम्भवे वैशब्दोपहतविधिशक्तेर्विधित्वायोगादुपांशुयाजार्थत्वे च प्राथम्यानुवादायोगादाज्यभागप्राथम्यस्य च हेतुत्वोक्त्ययोगापत्तेर्लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तत्र चेति * । सर्वेषां शेष इति सिद्धान्तप्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन सौत्रं चकारं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * ।

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वम् । अधि० २ ।

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

स्वामियुक्तोक्त्या परिक्रमस्यापि चिन्ताविषयत्वशङ्कां भाष्याद्वा दन्तधावनादीनामप्यविषयत्वशङ्कां निवर्त्तयितुमाह * याजमानास्त्विति * । तपसोपि चिन्ताविषयत्वस्य भाष्योक्तत्वादुत्तरपादाद्याधिकरणे स्वामियुक्ततया वक्ष्यमाणस्यापि परिक्रमस्यैतच्चिन्ताविषयत्वानिवृत्तिसूचनमात्रार्था द्वितीयाधिकरणोक्तिः । संकारास्तु पुरुषसामर्थ्य इत्युत्तरपादद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषसामर्थ्योक्त्या कर्त्रंशपातित्वेन पूर्वपक्षकरणस्य कर्तृत्वमेवैतैर्विना विगुणमिति तत्रत्यवार्त्तिकात्सिद्धान्तसूत्रे च भोक्त्रंशपातिप्रधानभूतकर्म्मदृष्टान्तेन भोक्त्रंशपातितया सिद्धान्तकरणस्य नचैते कर्तृत्वसञ्जननार्था इत्यादिवार्त्तिकाद्येनैव हेतुनैतेषां स्वामित्वनिश्चय इत्यत्रत्यवार्त्तिकादपि प्रतीतेः प्रधानस्य च फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानामितिवार्त्तिकाच्च प्रधानमात्रस्य फलान्वयोक्त्यर्थत्वेन फलसंयोगोक्तिव्याख्याप्रतीतेर्भोक्त्रंशपातेधिकरणान्तरसिद्धेप्यङ्गानामपि फलो-

त्पत्तौ व्यापाराद्वयतादीनामङ्गप्रधानार्थत्वं प्रधानमात्रस्य व्यापाराद्वा प्रधानमात्रार्थतेतिसंदेहहेतोः स्वाभिमतत्वेपि ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति न यागनिर्वृत्तिसमर्थमितिभाष्यादस्मिन्नेवाधिकरणे कर्त्रंशपातात्पूर्वपक्षो भोक्त्रंशपातात्सिद्धान्तः तस्मिंस्तु भोक्त्रंशपातिष्वपि वपनादिषु परिक्रयद्वारा स्वामिनः कर्तृत्वसंभवासंभवसंदेहाच्चिन्तेति प्रतीतेभाष्यानुसारात्कर्तृभोक्त्रंशपातसंदेहोधिकरणसंदेहहेतुरुक्तः । पूर्वपक्षमाह * किमिति * । वपनादीनां कर्त्रंशपाते सर्व्वेष्वङ्गप्रधानेषु साक्षात्प्रयोक्तृत्वेन वा कर्त्तरि स्वामिनि स्थितानां सर्व्वोपकारणशक्तेः पूर्वन्यायात्सर्वार्थत्वं युक्तं तेषां तु भोक्त्रंशपातस्योत्तरपादे वक्ष्यमाणत्वादङ्गानां च फलान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानोपकारमात्रे व्यापारावगमेन फलसाधनत्वाभावात्फलभोक्तृत्वयोग्यताधानापेक्षानुपपत्तेस्तदर्थेन वपनादिनोपकर्त्तुमशक्यत्वान्न पूर्वोक्तन्यायोस्तीत्याशङ्क्य प्रधानमात्रात्फलसिद्धावङ्गानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः फलान्वयसाम्येपि चातिशयानतिशयविवक्षया लोकवद्व्यवस्थिताङ्गप्रधानव्यवहारोपपत्तेः सर्वैरङ्गप्रधानैः फलभोक्तृत्वयोग्यतयार्थ्यमानेऽपेक्ष्यमाणे यजमाने स्थिता वपनादयः शक्नुवन्ति सर्व्वेषामुपकर्तुमङ्गानामपि च फलसाधनत्वान्न तव्द्यावृत्तिकारणमस्तीत्याह * सर्वार्थे हीति * । भोक्त्रंशपातेन हेतुना वपनादीनां स्वामिगामित्वस्य निश्चेष्यमाणत्वादङ्गानां च फलार्थत्वावेदकश्रुत्यादिप्रमाणाभावात् साक्षादसाधनत्वेपि फलसाधनप्रधानोपकारितयानुष्ठानार्थवत्त्वोपपत्तेर्वेदे च विवक्षित्रभावेनातिशयानतिशयविवक्षयाङ्गप्रधानव्यवहारायोगात्फलान्वयेऽनङ्गत्वापत्तेः फलार्थत्वाभावेन भोक्तृत्वयोग्यताधानानपेक्षत्वात्तदर्थानां वपनादीनामङ्गोपकारकरणाशक्तेः पूर्वन्यायाविषयत्वेन सिद्धान्तं वक्तुमाह * इतीति * । कर्त्रंशपाते वपनादयः सर्वार्थाः स्युस्तेषां तु भोक्त्रंशपातस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थतेत्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह * यदि हीति * । आत्मनेपदात्पुरुषगामिफलसाधनत्वाख्यपुरुषप्राधान्यावगतेः कर्तृत्वयोग्यताख्यस्य च पुरुषगामिनः फलस्य वपनाद्यभावेपि सर्वलोकप्रत्यक्षत्वात्भोक्तृत्वांशस्यैव वपनादिभिर्विनानुपपत्तेर्भोक्त्रंशपातितेत्युपपत्तिं तत्प्रधानत्वादितिसूत्रावयववक्ष्यमाणामिहापेक्षितत्वादनुसन्धातुमाह * स हीति * । वपनादीनां स्वामिगामित्वे भोक्त्रंशपातस्य हेतोः सूत्रभाष्यकृद्भ्यामवक्ष्यमाणत्वात्कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं गम्यत इति तत्रत्यभाष्यादात्मनेपदस्यैव हेतुत्व

प्रतीतेः पुरुषस्य कर्म्मकरणसामर्थ्यमुपजनयन्तीत्यस्माच्च कर्त्रंशपाताभ्युपगमप्रतीतेर्येनैव हेतुनेत्यनुवादायोगमाशङ्क्यात्मनेपदस्य स्नातीत्यादावभावेनाव्यापकत्वात्कर्त्रंशपाते चर्त्विग्भ्यो निवृत्त्यसिद्धेस्तद्भाष्यस्थस्य कर्म्मशब्दस्य फलभोगाख्यकर्म्मवाचित्वावगमाद्भोक्त्रंशपातस्य स्वामिगामित्वे हेतुत्वानुवादोपपत्तिमाह * ऋत्विजामपि चेति * । वपनादीनां पुंसां फलसंयोगसिद्ध्यर्थत्वादित्येवं भोक्त्रंशपातोक्त्यर्थत्वेन फलसंयोगोक्तिव्याख्यार्थं पुरुषस्य यागेनेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातुमाह * अभीष्टे चेति * । भोक्त्रंशपातेपि साङ्गस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गप्रधानार्थतेति पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रधानमात्रस्य फलसंयोगादित्येवं स्वयं फलसंयोगोक्तिं व्याख्यातुमाह * यस्य चेति * । फलसाधनादेव भोक्तृत्वशक्तिसिद्धेर्वपनादीनां भोक्तृत्वशक्तिसिद्ध्यर्थत्वाभ्युपगमे तेषामपि फलसाधनत्वापत्तेः प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वबाधापत्तिशङ्कार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * आहेति * भोजनार्थपरिवि- ११३११४
ष्टस्याप्यन्नस्याशक्ते भोक्तरि भोजनासिद्धिदर्शनात् फलसाधनातिरिक्तशक्त्यपेक्षोपपत्तेः फलसाधनक्रत्वर्थत्वोपपत्त्युक्त्यर्थमुच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * नैष इति * । फलसिद्ध्युपयोगमात्रेण चानङ्गत्वापत्ताचारादुपकारिणामङ्गानां संनिपत्योपकारिवत्प्रधानोत्पत्त्यपूर्व्वोत्पादकत्वाभावेन फलसाधनादपि प्रधानाद्रूपग्राहकादपि नेत्रान्निरालोकाद्रूपग्रहणासिद्धिवन्निरङ्गात्फलासिद्धेः फलसिद्ध्युपयोगित्वादनङ्गत्वापत्तिं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकव्याजेनाह * ततश्चेति * । पक्षद्वयेपि वपनादीनां सकृदनुष्ठानसाम्याच्चिन्तानर्थक्यमाशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * ।

सौमिकवेद्यादीनामुभयार्थत्वम् । अ० ३

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वात्फलसिद्ध्युपयोगिनां वपनादीनां प्रधानमात्रार्थत्वेभिहिते सौमिक्यावेदेरिच्छार्थेषु तुमुन्निती च्छार्थविहिततुमुन्प्रत्यययोगं चिकीर्षितार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रस्य च फलसाधनत्वेन चिकीर्षितत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षोत्थानेनापवादिकसंगत्युक्तिपूर्वं पूर्वपक्षमाह * पूर्व्वेणेति * सर्वार्थदार्शपौर्णमासिकवेदिव्यावृत्त्यै सौमिकीतिविशेषणम् । पूर्वन्यायमत्र योजयितुमियतीत्याद्युक्तम् । अनुध्यानान्यथानुपपत्त्याङ्गानामपि चिकीर्षितत्वकल्पनस्याशङ्कापूर्वं निरासार्थमाहेत्यादि-

भाष्यं व्याचष्टे * अचिकीर्षितत्वे सतीति * । अचिकीर्षितत्वेऽपि चिकीर्षितप्रधानोपकारसिद्धकरणोपपत्तेर्नाङ्गानि चिकीर्षितानीत्यर्थः । तथाभिधानेनेतिसूत्रस्यापर्यवसितेधिकरणेऽधिकरणान्तरपूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेनावतारणार्थं स्थितं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * ।

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गत्वम् । अधि ४

तथाभिधानेन ॥ ८ ॥

पूर्वचिन्तापूर्वोत्तरपक्षयोरुत्तरचिन्तापूर्वोत्तरपक्षहेतुत्वाभावादन्तरान्तरायोगमाशङ्क्य चिन्तान्तरस्याप्यङ्गैः सह प्रधानानां सामानासमानविध्यचिन्तारूपत्वान्न्यायाधीनत्वेन च वचनाधीनदीक्षादक्षिणचिन्तावैलक्षण्यादत्रैवान्तराले कार्यत्वे सति पश्चात्करणे संयोगपदानुषङ्गायोगात्प्रधानस्येति च स्वामियुक्ताधिकरणसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थस्य पदस्य चिकीर्षया चेति चकारेण पूर्वचिन्तापूर्व्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेनानुकृष्टस्यात्रानुषङ्गायोगात्सूत्रगौरवापत्तेः पदद्वयानुषङ्गसिद्ध्यास्तत्र लाघवान्न्यायान्तराचिन्तान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * संयोगादिति * । उपलक्षणार्थां संयोगपदानुषङ्गोक्तिः । यथाविधेन प्रधानवाचिनाभिधानेन प्रधानार्थत्वं भवति तथाविधेन मन्त्रयोः संयोगात्प्रधानस्याङ्गं मन्त्रावित्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीति * । पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोग्नीद्बृहस्पतिरुपवक्तेति चतुर्होता अग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीत् मित्र उपवक्तेति पञ्चहोता ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

स्थितादित्यादिभाष्येणानुकृष्टया प्रधानोक्त्या स्वार्थप्रतियोगितयोपस्थापितस्याङ्गस्य तच्छब्देन परामर्शाज्ज्योतिष्टोमेनेतितृतीयाश्रुत्या करणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य फलभावनान्वयोक्तेः करणत्वस्य चापेक्षिकसाधकत्वातिशयाख्यसाधकतमत्वरूपत्वेनापकृष्टसाधकाङ्गापेक्षत्वादङ्गयुक्ते प्रधाने फलश्रुतिस्तस्मादङ्गस्य साक्षात्फलानन्वयेपि फलान्वयिप्रधानद्वारा फलान्वयात्सर्व्वस्य प्रधानस्याङ्गस्य च चिकीर्षा संभवतीति चिकीर्षासंयोगस्याङ्गव्यावृतिहेतोरङ्गेपि सद्भावादव्यावर्त्तकत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यायाचिकीर्षितत्वेप्यङ्गानामव्यावृत्त्युक्त्यर्थं यद्यपीत्यादि भाष्यमुक्तत्रत्वादयुक्तमाशङ्क्य चिकीर्षासंयोगस्य परिमाणस्तुत्यर्थत्वेन वेदेऽचिकीर्षितार्थत्वे प्रामाण्याभावाल्लिङ्गमात्रत्वावगतेः प्रधानमात्रार्थत्वपूर्व्वपक्षानि

शसार्थेन तुशब्देन प्रयोगाङ्गत्वाख्यो न्याय एव मुख्यसिद्धान्तयुक्तित्वेनाक्षिप्त इति सूचनायादौ यद्यपीत्याद्येव भाष्यं व्याख्यातुमाह * वेदैरिति * । ११३२।१
सूत्रव्याख्यार्थमाद्यं भाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * । सिद्धान्तप्रयोजनमाह * एवं च सतीति * ॥

गुणाभिधानात्सर्व्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

यत्पौर्णमासीममावास्यामिति चाभिधानं तत्सर्वेषामङ्गप्रधानहविषां मन्त्रविशिष्टाभिमर्शनविध्यर्थं द्वितीययाभिमर्शनस्य पौर्णमास्यमावास्ये प्रतिगुणत्वाभिधानादित्येवं द्वितीयाधिकरणसिद्धान्तोक्तयर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यमाक्षिपति * द्वितीययेति * । स्थित एवेत्यनेन हेतुव्याख्यायाः सिद्धान्तासाधकत्वं सुतरां चेत्यनेन च पूर्वपक्षापादकत्वमुक्त्वा यच्चेत्यनेन हेतूपपादनभाष्यस्य स्फुटं पूर्व्वपक्षसाधकतोक्ता । कर्म्मत्ववाचिन्या द्वितीयया कारकत्वगुणयोगेन सप्तम्यर्थाधिकरणत्वाभिधानादनेनाभिमर्शनस्यैदमर्थ्यानवगतेः सन्नानि हवींष्यभिमृशतीति विध्यन्तरात्सर्वार्थस्याभिमर्शनस्य व्यवस्थितमन्त्रविध्यर्थं पौर्णमास्यमावस्याभिधानमित्येवं स्वयं सूत्रं व्याख्यातुमाह * तेनेति * । मन्त्रयोरप्यप्राप्तत्वाद्व्यवस्थितमन्त्रविध्यर्थत्वं व्यवस्थार्थोक्तयर्थः । द्वितीयया प्रधानस्य व्याप्यत्वोक्तावभिमर्शनानाधारत्वेन साक्षाद्व्याप्यत्वायोगात्प्रक्षेपांशेन प्रधानस्य हविर्द्धर्मत्वाद्धर्म्मधर्म्मिणोरत्यन्तभेदाभावेन हविषोभिमर्शनव्याप्यत्वात्तद्धर्म्मस्य प्रधानस्य व्याप्यत्वासिद्धये प्रधानहविरेवाभिमृश्येत एवं तु यथाविहितानुष्ठानापत्तेर्व्याप्यत्वेष्टतमत्वसमुदायवाचिन्या द्वितीयायास्तदेकदेशेष्टतमत्वमात्र वृत्तिमभ्युपेत्याभिमर्शनस्य प्रधानप्रत्याधेयत्वाख्यव्यापकत्वानपेक्षाङ्गाख्यगुणत्वमात्राभिधानादुपकारिस्थितत्वमात्रेण वोपकारित्वोपपत्याङ्गत्वानिर्वाहादङ्गहविषामपिच प्रधानोपकारित्वादित्येव हेतुव्याख्यार्थत्वेन भाष्यं समाधातुमाह * अथापीति * ११३३।२

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थत्वम् । अधि ५ ।

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥

दीक्षाया अपि वपनादिवत्स्वामिसंस्कारत्वाद्दीक्षोदाहरणं गतार्थत्वेनाक्षिपति * फलेति * । दीक्षितः सोमं क्रीणाति यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इत्यादौ दीक्षासंस्कृतस्वामिविनियोगाद्दीक्षायाः स-

वार्थत्वशङ्कोपपत्त्योदाहरणत्वं समर्थयन् पूर्वपक्षमाह * अन्ये त्विति *। दक्षिणोदाहरणे पूर्वपक्षमाह * दक्षिणानामिति * । अनेन च स्वाम्याख्यस्य पुंसः सोमक्रयादावङ्गेऽपि दीक्षितविनियोगेनर्त्विगाख्यानां च पुंसां वेदिवत्प्रयोगाङ्गत्वन्यायेनाङ्गप्रधानार्थत्वादित्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रसक्तयुक्त्या वचनस्य न्यायदीक्षितविनियोगाभ्यामुभयार्थत्वे प्राप्ताङ्गार्थत्वनिवर्त्तकत्वात्त्रिदोषपरिसङ्ख्यार्थत्वापत्तेर्विधित्वायोगात्तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रिया इत्यादिवद्व्यवहितान्वयानुवादत्वावगतेर्वचनाविरोधः सूचितः । याज्ञिकाचारेण न्यायमुपोद्बलयितुमाह * अपिचेति * प्रधानमात्रस्य च स्वयमनुष्ठातुं शक्यत्वात्तावन्मात्रार्थपरिक्रयानर्थक्यापत्तेरपि तस्य सर्वार्थतावसीयत इत्याह * नचेति * ॥ अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्ते च य एवं प्रधाने देशकालकर्त्तारस्तएवाङ्गेष्विति यदङ्गप्रधानेषु कर्तृतन्त्रत्वाभिधानं तद्दक्षिणायाः सर्वार्थत्वे सत्युपपत्स्यते नान्यथेत्याह * एवं चेति * । एवकारार्थे चकारः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * । न्यायस्य स्वयमप्रमाणतयार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन दीक्षितविनियोगस्यापि चार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन विप्रकर्षात्ततः प्राक् प्रवृत्तस्य वचनस्य फलतः परिसंख्यात्वेऽपि स्वतोप्राप्तविधित्वात्त्रिदोषत्वानापत्त्याशयेन सिद्धान्तोक्त्यर्थतया सूत्रं व्याचष्टे * इतीति * । अङ्गेषु दीक्षितविनियोगस्य प्रधानप्रयुक्तदीक्षितविशेषणं दीक्षां प्रति प्रत्ययार्थदीक्षितत्वासिद्ध्यर्थाभिधानप्रकृत्यर्थदीक्षाकर्मत्वेन पुरोडाशार्थाभिधानं कपालं प्रति तत्कर्मत्वेन तुषोपवापस्येवाप्रयोजकत्वाद्दीक्षायाः सर्वार्थत्वे कल्पनेऽपि निरूढपश्वादावनुष्ठानानापत्तेः सर्वार्थत्वकल्पनानर्थप्रसङ्गात्तत्कल्पनाऽयुक्तेत्याशयेनाह * यस्त्विति * भृतत्वाच्च परिक्रय इति द्वादशाधिकरणे च सोमाङ्गेष्विष्टिविकारेष्वन्वाहार्यनिवृत्त्यै प्रधानार्थानामेव दक्षिणानां प्रसङ्गेनाङ्गोपकारित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वेऽपि तत्परिक्रीतानामृत्विजामङ्गेषु यजमानस्य च तत्परिक्रये प्रवृत्तिः कर्तृतन्त्रत्वोक्तिश्चोपपत्स्यत इत्याह * दक्षिणाश्चेति * ।

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

सूर्यं ते चक्षुषी वातं प्राणं द्यां पृष्ठम् अन्तरिक्षमात्मा अङ्गैर्यज्ञं पृथिवीं शरीरैरिति षड्ढोतृमन्त्रकेण होमेन निरूढपशौ दक्षिणानुग्रहोक्ते

दीक्षाननुष्ठानाख्यनिवृत्तिदर्शनात्सर्वार्थत्वे च दैक्षाङ्गत्वात्तद्विकारे निरूढपशौ दीक्षाप्राप्तेस्तन्निवृत्तिदर्शनायोगप्रसङ्गान्न सर्वार्था दीक्षेत्येवंलिङ्गदर्शनसूत्रं व्याचष्टे * निरूढेति * । अप्राप्त्युक्तयाननुष्ठाना- ११३४२।
र्थता निवृत्त्युक्तेः सूचिता । दीक्षायाः पश्वनङ्गत्वे तज्जन्यानुग्रहणाकाङ्क्षणात्तद्वचनमिज्यात्वापत्तेर्विपरीतसाधकत्वं लिङ्गस्याशङ्कते * ननु चेति * । दैक्षे सोमप्रयुक्तदीक्षासंस्कृतस्वामिकर्तृकत्वोपजीवनेनानुषङ्गिकदीक्षाकृतोपकारनिष्पत्तेस्तद्विकारनिरूढपशौ तत्कृतोपकाराभावे वस्तुतो वैगुण्याभावेपि होमस्तुत्यै वैगुण्यमुपचर्यानुग्रहोक्त्युपपत्तिमाह * नैष इति * । इवशब्देनौपचारिकतोक्ता ॥

अन्तर्वेदेर्यूपानङ्गत्वम् । अधि० ६ ।

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥

किमर्थमिति संदेहभाष्यावयवाद्वाक्यैकदेशस्योतेत्यस्माच्च कृत्स्नस्योदाहरणत्वप्रतीतेः कियदुदाहरणमित्यवधारणापेक्षायामेकदेश एवोदाहरणं तस्य तु शुद्धस्याङ्गविधायित्वप्रतीतेरेकदेशान्तरसहितस्य च देशलक्षणार्थत्वप्रतीतेरेकत्रैकदेशोक्तिरन्यत्र कृत्स्नोक्तिरिति सूचयन् संदेहभाष्यं व्याचष्टे * अर्द्धमिति * । चिकीर्षाधिकरणे वेदेः सर्वार्थत्वस्य स्थितत्वात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * । चिकीर्षाधिकरणोक्ताङ्गविध्यपवादत्वेनानन्तरसङ्गत्यै तदनन्तरमेतत्कृतं तस्य त्वेतदधिकरणापेक्षत्वेनास्यैवार्थतः पूर्वत्वात्तावत्सन्देहं समर्थयितुमाह * स्थित इति * । पूर्वस्यैतदपेक्षत्वोपपादनायैतदधिकरणपूर्वपक्षे पूर्वाचिन्तानुपपत्तिं सिद्धान्ते वोपपत्तिमाह * यदीति * । वेदेः प्रयोजकत्वेन प्रकरणात्साङ्गप्रधानार्थत्वावगतेस्तदन्तर्गतयूपाङ्गत्वस्यापि सिद्धेर्यूपाङ्गत्वेन विध्यानर्थक्यात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्यार्द्धमेवान्तर्वेदीत्येवं यूपार्द्धातिरिक्ताङ्गप्रधानपरिसङ्ख्यार्थत्वेन विध्यर्थवत्तां सूचयन् पूर्वपक्षयति * किमिति * । परिसङ्ख्यासूचनार्थं बाधित्वेत्युक्तम् । चिकीर्षाधिकरणासिद्धान्तसूत्रानुसारादियतीत्यस्य सर्वार्थत्वविधायित्वाभ्युगमे शास्त्रप्राप्तपरिसङ्ख्यायोगादुपसंहारार्थत्वेन पूर्वपक्षमाह * तस्मादिति * । यथा दीक्षादाक्षिणं प्रधानस्यैव तथा वेदिर्यूपस्यैवेत्यवधारणस्यापि तथाशब्देनातिदेशं मत्वा सर्वार्थत्वसिद्धान्ताभावमारोप्य सन्देहपूर्वपक्षावुक्तौ । अङ्गविधिमात्रातिदेशे तु सर्वार्थत्वे स्थितेपि सन्देहपूर्व-

पक्षौ वाक्यौ वक्तुमिति दर्शयन् सन्देहं तावदाह * अथवेति * । सर्वान्तर्गतत्वाद्यूपार्थत्वस्यापि सिद्धेस्तादर्थ्यविधिपूर्वपक्षायोगात्सन्देहमाक्षिपति * नन्विति * । यूपस्यानन्तर्गतत्वात्समर्थयते * न तेनेति * । सौमिक्या वेदेः प्रयोगाङ्गत्वात्स्वाङ्गोपेतस्यैव चाङ्गस्य प्रधानोपकारित्वेनाङ्गाङ्गस्यापि प्रयोगान्तर्गतत्वात्प्रधानद्वारा साक्षात्प्राप्त्यभावेपि तदङ्गपशुद्वारा यूपस्य वेदिप्राप्तिं शङ्कते * ननु चेति * । साङ्गं ज्योतिष्टोमं वेद्यां कुर्यादित्येवं प्रधानप्रयोगविधिनैव पशौ वेदिप्राप्तेस्तदन्यथानुपपत्तिकल्प्ये पशुप्रयोगविधौ वेदिविशेषणायोगात्पशुद्वारा यूपस्य वेदि-
११३५।१ प्राप्तायोगमाह * दद्यादिति * । साङ्गं पशुयागं कुर्यादित्येतावन्मात्रेपि पशुप्रयोगविधौ साङ्गस्यैव पशोरनुष्ठेयत्वाद्देशापेक्षायां प्रधानद्वारा वेदिदेशत्वावगतेर्यूपस्यापि पश्वङ्गत्वाविशेषाद्वेदिप्राप्तिमाशङ्क्य पशावतिदेशप्राप्तस्य हविरासादनस्य प्रणीतानिनयनस्य यजमानव्रतविमोकादेशश्च दार्शपौर्णमासिकवेदिकार्यस्य सौमिक्या प्रयोगाङ्गभूतया प्रसङ्गात्सिद्धेर्दार्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन सौमिकवेदिनिवेशाद्यूपा वटस्तरणबर्हिर्वेद्प्राकृतकार्यत्वाद्यूप एव वेद्यप्राप्तिमाह * प्राप्ते चेति * । यूपाङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाद्वेदेर्विधेयत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तावप्यन्तर्बहिर्देशयोर्द्वयोरपि विधेयत्वापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरविहितान्तरदेशस्यार्थान्तरस्य लौकिकदेशबुद्ध्या प्राप्तबहिर्देशानुवादाभ्युपगमेत्वन्तर्देशस्यापि प्राप्तविशेषादनुवाद्यत्वापत्तेः पूर्वपक्षानिर्वाहमाशङ्क्य पक्षप्राप्तस्याप्यन्तर्देशस्यान्तर्वेद्येवेति नियमार्थं विध्युपपत्तेरर्द्धमात्रे चान्तर्देशनियमादर्थान्तरस्यार्थाद्बहिर्देशप्राप्तेरनुवादसम्भवाद्वाक्यभेदानापत्तेः पूर्वपक्षमुपपादयितुमाह * तस्मादिति * ।

देशमात्रं वा शिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

इतिसूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * । अन्तर्वेदिशब्देनान्तर्देशस्य बहिर्वेदिशब्देन च बहिर्देशस्य लक्षणाद्देशलक्षणापक्षेपि वाक्यभेदापत्तिशङ्कां मातव्यदेशस्य लक्षणीयत्वात्कृत्स्नस्य च यूपस्य मातव्यत्वादन्तर्देशमात्रे च बहिर्देशमात्रे वा कृत्स्नस्यामेयत्वाच्छब्दद्वयेनैकस्यैव कृत्स्नमातव्यदेशस्य लक्षणोक्त्या निरस्यन् देशमात्रं वेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * उभाभ्यामपीति * । पशुबन्धनकृतार्थतयान्यार्थत्वेनाशिष्येण यूपेन सह वेद्याः कर्म्रादिधारणकृतार्थतया चान्यार्थत्वेनाशिष्यया

वेद्या सह यूपस्यैकवाक्योपादानावगतात्संयोगादित्येवं सिद्धान्तः हेतूक्त्यर्थत्वेनाशिष्येणेतिसूत्रावयवं प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुं प्रत्यक्षं त्वर्थकर्म्मसोमस्येत्युत्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रं वक्ष्यमाणं कृतार्थसंयोगाख्यं देशलक्षणाहेतुमत्रापि साम्याद्योजयितुमाह * कुत इति * । दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादिषु कृतार्थसंयोगेषु कैर्म्मर्थ्यानाकाङ्क्षणेनाङ्गोपदेशायोगात्कालोपलक्षणवद्देशोपलक्षणमपि युक्तमित्युक्तं वेदेः कर्त्रादिधारणार्थत्वावेदकस्येयतीतिवाक्यस्य यूपार्द्धमात्रे तेनोपसंहारस्योक्तत्वात्कृतार्थत्वायोगमाशङ्क्येयत्परिमाणाया वेदेः यूपार्द्धमानानौपयिकत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेरस्य चाङ्गोपदेशार्थत्वेऽर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्याप्यङ्गोपदेशार्थत्वापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरुपसंहारार्थत्वायोगसूचनार्थं कृतार्थो चेत्युक्तम् । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * अङ्गाङ्गिभाव हीति * । नैराकाङ्क्ष्यमुपपादयति * न तावदिति * । अदृष्टकल्पनापत्तिमुपपादयति * किञ्चेति * । अनेन च विधित्वस्यानुवादत्वस्य चानुपपत्तेरवाच्येनार्द्धं बहिर्वेदीत्यनेनैकवाक्यत्वस्य प्रतीयमानस्यायोगप्रसङ्गादित्येवमकारप्रश्लेषेणाशिष्येणेतिसूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं पक्षद्वयदोषसाम्यनिरासार्थं देशलक्षणायां शिष्येणैकवाक्यत्वादित्यकारश्लेषशून्यसूत्रावयवव्याख्यार्थादर्धमन्तर्वेदीत्यादिभाष्यात्पश्चात्पठितमप्यकारप्रश्लेषेण सूत्रावयवस्य पठितत्वात्तद्व्याख्यार्थमादौ व्याख्यातम् अकारशून्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमर्द्धमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मत्पक्षे त्विति * । वेदेः प्रयोगाङ्गत्वात्सर्वाङ्गप्रधानाथत्वे प्राप्ते यूपार्द्धव्यतिरिक्तपरिसङ्ख्यार्थं यूपार्द्धमात्रे वेद्युपसंहारार्थं चार्द्धमेवान्तर्वेदीति विहितेऽर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्य प्राप्तानुवादत्वसम्भवेन वाक्यभेदानापादकत्वात्कथमशिष्यतेतिप्रश्नोत्तरत्वेन वेद्यामित्यादिभाष्यं व्याख्यातुं पृच्छति*कथमिति *। पशावतिदेशप्राप्तदार्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन विनिविष्टायाः सौमिक्या वेदेरप्राकृतकार्ये यूपे प्राप्त्ययोगेनार्द्धमेवेत्यवधारणायोगादर्धान्तरस्यानियमेनान्तर्बहिर्वा मानप्रसङ्गादर्द्धं बहिर्वेदीत्येतन्नित्यवदनुवादानुपपत्तेर्न नित्यान्तर्वेदिविधिस्तुत्युपकारे निर्वीतादिवद्वर्त्तते ततश्चास्यापि विधित्वापत्तेर्वाक्यभेदापत्तिरित्येवं भाष्यं व्याचष्टे * समस्तस्येति * । आख्यातानुषङ्गक्लेशो वाक्यभेदोक्त्याक्षिप्तत्वादुक्तःकस्मिंश्चिदितिभाष्यावयवसूचितस्यानर्थक्यस्य विधित्वानुवादत्वद्वयायोगाधीनत्वात्पश्चाद्व्याख्या। अस्यार्द्धमेवेत्यवधारणाभावेपि यदङ्गत्वेन वेदिर्विहिता तत्रैवाहवनीयादिवद्विनि-

योज्यत्वेनान्यत्राविनियोज्यत्वादर्द्धान्तरस्य परिशेषाद्बहिर्मानप्राप्तेर्नित्यव-
११३६।५ दनुवादोपपत्तिं शङ्कते * ननु चेति * । वेदित्वरूपेणान्यत्राविनियोज्यत्वेऽपि
लौकिकदेशरूपेणान्यत्र विनियोगाविरोधात्समस्तस्य च यूपस्यान्तर्वेदि नि-
यमं मानाप्रसक्तेः परिसंख्योपसंहारयोरयोगान्नित्यं च बहिर्वेदिमानाप्रसक्ते-
रर्द्धान्तरस्यान्तर्वेद्यविधिनिमित्तबहिर्मानतादवस्थ्यायोगादनुवादायोगमाह
* भवेदिति * । सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्येतिपूर्वपक्षवार्त्तिकेनो-
पसंहारपक्षस्याप्युक्तत्वात्परिसंख्योक्तिरुपसंहारस्याप्युपलक्षणार्था । नित्यं
बहिर्मानाप्राप्तावन्तर्मानाप्राप्तेरपि नित्यत्वायोगेनाप्राप्तविधित्वायोगान्नि-
यमत्वापत्तेरन्तस्यापिच परिसंख्योपसंहारयोरिवावधारणापेक्षत्वादर्द्धमे-
वेत्यवधारणेनार्धान्तरस्य पारिशेष्याद्बहिर्मानप्राप्तेर्नित्यवदनुवादोपपत्ति-
माशङ्क्यान्तर्वेद्येवेत्यवधारणमात्रेण नियमोपपत्तेरर्द्धमेवेत्यवधारणाभावा-
दनुवादायोगमुपपादयितुमाह * अतश्चेति * । वज्रो वै यूप इतिवाक्यशेषा-
दर्द्धं यूपमन्तर्वेदि मिनोतीत्यर्द्धस्य यूपविशेषणत्वावगमतोऽसमस्तयूपमाने
वार्द्धविशेषणानर्थक्यापत्तेर्बलादर्द्धान्तरयावृत्त्यवगमादनुवादोपपत्तिं श-
ङ्कते * ननु चेति * । अर्द्धान्तरस्यान्तर्वेदिनियमाभावमात्रेणार्द्धविशेषणा-
र्थवत्त्वोपपत्त्याशयेन परिहरति * कथमिति * । अर्द्धमन्तर्वेदीत्यकारप्र-
श्लेषशून्यसूत्रावयवव्याख्याभाष्योपपादनार्थं यदि त्वित्यादिभाष्यशेषं ता-
त्पर्यतो व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

हविर्द्धानस्य सामिधेन्यनङ्गत्वम् । अधि० ७

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचना-
त्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥

यत्सुन्वन्तीति सप्तम्यन्ताव्ययवच्छब्देनाभिषवाधारस्य हविर्द्धानस्यो-पलक्षितस्य तदन्वाहुरिति सप्तम्यन्ताव्ययतच्छब्देन परामर्शाद्धविर्द्धानयोः शकटयोर्मध्ये यस्मिन् हविर्द्धाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीर-न्वाहुरिति श्रुत्यर्थप्रतीतेः सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति वचनाद्धविर्द्धानयोर्म-ध्येभिषवाधारभूतं हविर्द्धानं सामिधेनीनामङ्गमिति सूत्रार्थस्य सन्देहहे-तुपूर्वोत्तरपक्षाणां च यथाभाष्यं स्पष्टत्वादभिदेशार्थत्वेनानन्तरसङ्गति-मात्रसूचनार्थमाह * उतेति * । हविर्द्धानविशेषपरामार्शिनस्तच्छब्दस्य श्रु-तिवृत्तिसंभवासंभवाख्यपूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसंप्रधारणावाचिन्या विचारे-

कथा सन्देहहेतुरुक्तः। निर्णयोक्तया पूर्वोत्तरपक्षावुक्तौ। शङ्काधिक्या-
भावेनातिदेशायोगं शङ्कते * कथमिति *। हविर्द्धानसामान्यविशेषा-
न्वयाख्यार्थद्वयोपादानस्य सिद्धान्तेपि देशसामान्यविशेषान्वयाख्यार्थ-
द्वयोपादानसाम्येनापर्यनुयोज्यत्वादत्यन्तभिन्नार्थद्वयानुपादानाच्च वाक्यभे
दाभावाभिमानेन शङ्काधिक्यमाह * विस्पष्टेति *। एतदेवोपपादयि-
तुमिह पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्तहेत्वभावमाह * नहीति *। हेत्वभावे सि-
द्धान्तासिद्धिं शङ्कते * कथं तर्हीति *। ११३७।२

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य ॥ १६ ॥

इति सूत्रेण कृतार्थसंयोगाख्यहेतूक्तयोत्तरमाह * उच्यत इति *। द्वयोः
कृतार्थतां विना देशलक्षणानुपपत्तेः सामिधेनीनां कृतार्थत्वानभिधानात्
सूत्रस्य न्यूनत्वमाशङ्क्य हविर्द्धानस्यान्यत्राक्लृप्तकार्यत्वात्कैमर्थ्यापेक्षा-
यामनेकस्मिन् कार्ये संभवत्येकेन कृतार्थत्वायोगमाशङ्क्याग्नेय्यधिकरणो-
क्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः सामिधेन्यर्थत्वायोगादनेककार्यासंभवसू-
चनार्थं कृतार्थतोक्ता। सामिधेनीनां तु क्लृप्तकार्यत्वेन कैमर्थ्यानपेक्षतया
कृतार्थता स्पष्टत्वान्न सूत्रकृतोक्ता तदभिमतैव तु भाष्यकृता प्रकटितेति-
सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * सोमेति *। सोमस्येतिषष्ठ्याधारणव्यतिरेकज-
नितत्वसूचनार्था धारणोक्तिः। सामिधेनीनामपि कृतार्थताऽर्थात्सूचितेति-
द्योतनार्थस्तावच्छब्दः। अगारे गावो वास्यन्तामितिवद्दक्षिणे हविर्द्धान
इति सप्तम्या सोमासादनस्य हविर्द्धानसंस्कारार्थत्वोक्तौ कृतार्थत्वायोगा-
द्धविर्द्धानं प्रति प्रधानकर्म्मताऽर्थकर्म्मोक्ता। कृतार्थत्वेप्यन्यत्र विनियोगः
पुरोडाशकपालस्येवाविरुद्ध इत्याशङ्क्य द्वयोः कृतार्थत्वाविशेषेण किं
कस्याङ्गमित्यज्ञानात्सामिधेन्यनुवचनस्य च तदित्युपपदाक्रान्तविधिशक्ति-
त्वेनाविधेयतयाङ्गत्वायोगाद्धविर्द्धानस्य सामान्यतः सामिधेन्युद्देशेनावि-
हितत्वेन तदङ्गत्वाभावात्किं हविर्द्धानं सामिधेन्यङ्गमिति विशेषानपेक्षणेना
नपेक्षितविध्यापत्तेस्तच्छब्दोक्तस्य हविर्द्धानविशेषस्याप्यविधेयत्वेनाङ्ग-
त्वायोगान्नाङ्गाङ्गयन्वयो युक्त इत्येवं परिहारार्थमिह त्वित्यादिभवतीत्यन्तं
भाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातुमाह * इतीति *। नापीत्यादिभाष्यं हवि-
र्द्धानसामान्यस्यापि सामिधेन्यन्वयेस्य वाक्यस्य विधिशक्तिकल्पनाश-
ङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * हविर्द्धानेति *। नचेत्यादिवचनमित्यन्तं
भाष्यं विशेषेण सामान्याक्षेपाद्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेन व्या-

ख्यातुमाह * विशेषेणेति * भाष्यं च हविर्द्धानसामान्यस्यान्यतः सामिधेन्यन्वयप्राप्तौ यद्धविर्द्धाने सामिधेनीरन्वाहुरित्यनूद्य तद्भिषवाधार इति विशेषमात्रविधानाद् वाक्यभेदः स्यादित्युक्ते हविर्धानसामान्यस्य सामिधेन्यङ्गत्वेनाविधानेपि तद्विशेषस्य दक्षिणं हविर्द्धानं प्रवर्त्तयन्तीति विहितस्य केन कार्येणान्वय इति कैमर्थ्यापेक्षायामनेन सामिधेन्यङ्गत्वविधानाज्ज्ञानपेक्षितविध्यापत्तिरिति केन तर्हीत्यनेनाशङ्क्य सोमसंबन्ध्यासादनं हविर्द्धानस्य प्रधानकर्म प्रत्यक्षया सप्तमीश्रुत्याऽवगम्यते सामिधेन्यनुवचनं तु हविर्द्धानस्य प्रधानकर्मलुप्तसप्तमीकाव्ययतच्छब्दगम्यत्वान्न प्रत्यक्षं ततश्च प्रत्यक्षेण सोमासादनेनैव कृतार्थत्वान्न कैमर्थ्याकाङ्क्षास्तीत्येवं परिहारार्थत्वेनापि सूत्रावयवे योजिते सामान्यविधिं विनानपेक्षितविध्यापत्तेर्विशेषविध्ययोगाद्विशेषेणैव सामान्याक्षेपान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्य भवति त्वित्यादिना देशलक्षणापक्षेतिदेशाद्वेद्यपरदेशसामान्यप्राप्तेस्तद्विशेषदक्षिणहविर्द्धानसमीपवर्त्तिवेद्यपरदेशमात्रविध्योपपत्तेःसामान्याक्षेपनिमित्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापादकाङ्गोपदेशपक्षानौचित्यमुक्तमित्येव सकलं वाक्यभेदाभावशङ्कानिरासे योज्यं तस्मादितिसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य तेन क्रियते इत्यादिभाष्येण हविर्द्धानसामिधेन्यनुवचनयोर्द्वयोरपि कृतार्थत्वेनान्योन्याङ्गाङ्गित्वानपेक्षोक्त्यर्थतया सौत्रो हेतुर्व्याख्यातः प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य नतु सामिधेनी कर्मेत्यनेन तु हाविर्द्धानस्य सोमधारणमात्रेण कृतार्थत्वात्तस्य च प्रत्यक्षत्वेनापह्नोतुमशक्यतयानपेक्षितविध्यापत्तेर्हविर्द्धानसामान्यविध्यनपेक्षविशेषविध्ययोगादुभयाविधिप्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेरितिवदतापिशब्देन सूचितः। अर्थेत्यादिभाष्यसूचितवाक्यभेदप्रकटत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ।

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सामिधेन्यङ्गत्वेपि शकटस्य महत्वेनैकदेशे सोमासादनमेकदेशान्तरे होतृस्थानमित्यविरोधात्समाख्योपपत्तेर्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्यान्यसहितहविर्द्धारणे सापेक्षत्वात्समासविघातापत्तेर्लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * हविर्द्धानमिति * । अन्यसाहित्यात्समासविघातापत्तिसूचनार्थं सामिधेन्यनुवक्तृप्रधानत्वं सामिधेन्युक्त्या लक्षितम् ॥

उत्सर्गातिरिक्तस्यान्यद्वाराऽनुष्ठानम् । अधि० ८

शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

तुल्यः सर्व्वेषां पशुविधिरित्याद्यधिकरणचतुष्टयकृतायाः स्थानस्य पूर्व्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रसङ्गनागतानामाराच्छिष्टसंयुक्तमित्यादिचिन्तानां समाख्या बुद्धिस्थत्वात्तया सह द्रव्यसंस्कारः, प्रकरणाविशेषात्सर्व्वकर्म्मणामित्यतः प्राक्तन्याश्चिन्तायाः सङ्गतिमाह * अत इति * । विरोधाविरोधचिन्तया प्रकरणादित्रयेपि कथञ्च विनियुज्यत इत्ययमंशश्चिन्तितो भवतीति कथमित्यनेन सूचितम्, एवमादयः समाख्याः कथं वि.नियोक्तुमारभन्ते किं विरोधेन ततश्च न शक्नुयुरथाविरोधेन ततश्च शक्नुयुरित्यर्थः ॥ ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादित्यतः प्राक् विरोधाविरोधयोराचिन्तनात्सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य शास्त्रफलमित्यादिचिन्ताया अप्युपोद्घातत्वेन विरोधाविरोधचिन्ताशेषत्वात्सङ्गतिमुपपादयितुमाह *तत्रेति* । चमसाध्वर्यवश्चेत्यादिचिन्तानां प्रसक्तानुप्रसक्त्यासङ्गतिस्तावच्छब्देन सूचिता ॥ उपोद्घातत्वमुपपादयति * यदीति *। अग्निहोत्रोदाहरणे परिक्रयाभावेन शेषमन्य एव कुर्यादितिसिद्धान्तायोगातद्व्यावृत्त्यै स्वयं शोधयति * तत्रेति * मध्यमपक्षस्य सिद्धान्त- ११३८।५
त्वविवक्षायामाग्निहोत्रस्योदाहणत्वोपपत्तिः फलवत्वोक्त्या सूचिता । तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तेष्विति * । प्रधानभूतेष्याधानादावन्यकर्तृकत्वाभ्युपगमादङ्गभूतेष्वपिच प्रयाजादिषु यजमानकर्तृकत्वाभ्युपगमात्प्रभौ स्वामिन्येव धीयते समवैतीत्यवयवव्युत्पत्त्या प्रधानोक्त्यानन्यसाध्यव्यापारोक्तिः सर्वस्मिन्प्रयोगे स्वयमेव कर्त्ता स्यादित्याद्यपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थम् । तस्मादितिसूत्रावयवं व्याचष्टे * किमिति * । शास्त्रीयकर्म्मसाध्यं यत्फलं तत्स्वयमनुष्ठातर्यैव यस्माद्भवतीति हेत्वर्थमाद्यावयवं कृष्यादिफलस्य कर्तृगामित्वानियमादर्शनात्कथं शास्त्रीयकर्म्मफलस्य तान्नियमोवगम्यत इति हेतूपपत्तिप्रश्नस्य च शास्त्रप्रमाणकत्वात्फलस्य शास्त्राच्च कर्तृगामित्वनियमावगतेरित्येवमुत्तरार्थं द्वितीयावयवं शास्त्रात्कर्तृगामित्वनियमावगत्युपपादनेन व्याख्यातं भविष्यतीति मत्वा तदुपपादने हेत्वाकाङ्क्षां पूरयितुमाह * कुत इति * अग्निहोत्रो-

दाहरणाव्यापितद्भाष्यानुक्तापीयं युक्तिः सामानाधिकरण्याख्ययुक्त्युक्त्यर्थे भाष्ये यजेतेत्यात्मनेपदयुक्तवाक्यमात्रोक्त्या सूचितत्वादुक्ता । अन्येनापि कर्तुमशक्यमङ्गोक्त्या विवक्षितम् । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । प्रयोक्तृशब्दस्य हेतुकर्तृवाचित्वप्रसिद्धे विपर्ययापत्तिमाशङ्क्य फलार्थिवाचित्वेन व्याचष्टे * फलस्य चेति * । सर्वस्य स्वयंकर्तृकत्वे होत्रादिसमाख्यानुपपत्तिमाशङ्क्यैकस्येत्युत्तराधिकरणशङ्कासूत्रवक्ष्यमाणन्यायाद्यजमानस्यैव होत्रादि कुर्वाणस्य समाख्योपपत्तिमाह * होत्रादीति * । वरणभरणयोरदृष्टार्थत्वान्नित्यप्रयोगे स्वयंसर्वानुष्ठानाशक्तविषयत्वाद्वोपपत्तिश्चकारेण सूचिता ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

द्वितीयपूर्वपक्षसूत्रं परिमितेन तावद् व्याचष्टे * प्रधानमात्रेति * । आत्मनेपदेनाङ्गेषु फलार्थिकर्तृत्वानियमपि न्यायान्नियमसिद्धिं शङ्कते * ननु चेति * । अङ्गभावनाक्षेपादेव सामान्यतः कर्त्तृप्राप्तौ फलार्थैव सर्वं कुर्यादिति नियमार्थो विधिः कर्त्रन्तरं निवर्त्तयेत् न्यायात्तु कर्त्रन्तरानिवृत्त्यप्रतीतेः प्रधानसमानकर्तृकत्वस्य चाङ्गेषु प्रयोक्तृत्वेनाप्यनुग्रहोपपत्तेर्नाङ्गेषु नियमसिद्धिरिति परिहरति * नेति * प्रधानेपि तर्हि प्रयोक्तृत्वेनापि फलार्थिना कर्तृत्वासिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वासिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वनियमो न स्यादित्याशङ्क्यात्मनेपदसामानाधिकरण्याभ्यां प्रधानार्थे फलार्थिकर्तृत्वानियमात्कर्त्रन्तरानिवृत्त्या फलार्थिना स्वयङ्कर्तृत्वावगमात्पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गात्मके प्रधाने स्वयमक्रियमाणेऽन्यादृक्कर्तृत्वायोगात्परिक्रये वरणे च स्वयङ्क्रियमाणेपि प्रधानकारिणा कार्यस्य परिक्रयादेरतत्कारिणा कृतस्याप्यकृतसमत्वापत्तेः प्रधाने स्वयं करोति प्रधाने तु स्वयङ्कृतेऽङ्गानि परिक्रियवरणाभ्याङ्कारयन् कर्तृत्वान्न व्याहन्यत इत्याह * द्रव्येति * । सौत्रोत्सर्गोक्तिव्याख्यार्था प्रधानविवक्षायामपि द्रव्योत्सर्गोक्तिः । आत्मनेपदेन साङ्गायां फलार्थिनः प्रयोजके कर्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रधानस्योत्सर्गात्मकतयान्येन कर्तुमशक्यत्वात्तस्मिन्प्रयोजककर्तृत्वस्यानुष्ठानरूपेण निवृत्तावपि प्राप्तिरूपेणानिवृत्तेरङ्गेषु प्रयोजककर्तृत्वे सुतरां प्रधानसमानकर्तृकत्वात्सेत्स्यतीत्येवं प्रधानवशेनाङ्गेष्वपि स्वयङ्कर्तृत्वानियमाशङ्कानिरासेनान्येषां द्वितीयपूर्वपक्षसमर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * केचित्त्विति * ।

स्वयङ्कर्तृपक्षेपि प्रधानसमानकर्तृकत्वाविरोधसूचनार्थं सुतरामित्युक्तम् । क्रियाफलस्यात्मनेपदेन कर्त्रभिमुखगामित्वाभिधानात्स्वसमवेतक्रियाफलस्य च स्वस्मिन्नेवोत्पत्तेर्देशान्तरप्राप्तिफलकस्वाभिमुखगमनायोगाण्णिजभावेपि तदर्थप्रयोजकव्यापाराभिधानमुपपादयति * कर्त्रभिप्रायेति * एतदेवाभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति * तथाचेति * ॥ आत्मनेपदेन प्रयोजकव्यापारोक्तौ स्वयङ्कृतात्फलानवाप्त्यापत्तेः केनचित्सामदानादिप्रकारेणान्यं स्वद्रव्योत्सर्गं प्रवर्त्तयित्वा प्रधानस्याप्यन्येन कारयितव्यत्वप्रसङ्गापादनेन दूषयितुमारभते * न त्विति * । क्रतूपकाराख्यस्य चाङ्गक्रियाफलस्य यजमानगामित्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वकल्पना युक्तेत्याह * न चेति * ॥ यजंति याजका यजते यजमान इतिप्रयोगमात्राच्च परस्मैपदात्मनेपदयोः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवाचित्वव्यवस्थाकल्पनायां वैपरीत्यापत्तिमाह * कामे त्विति*। तस्मात्प्रधानमात्रस्यात्मनेपदाख्येन प्रत्ययेन फलार्थिकर्तृकत्वानियमादुत्सर्गमात्रे च प्रधानत्वात्तन्मात्रे स्वयङ्कर्त्ता स्यादित्यनेनैव सूत्रव्याख्यानेन प्रधानमात्रेत्यादिवार्त्तिककृतेन द्वितीयः पूर्व्वपक्षः समर्थनीयो न त्वात्मनेपदेन प्रयोक्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रयोक्तृत्वे सुतरां फलार्थिनः कर्त्तृत्वसिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वानाभिधानादुत्सर्गमात्रे प्रधानत्वादनन्यकार्यत्वात् स्वयङ्कर्त्ता स्याच्छेषकारी त्वात्मनेपदवशादन्यः प्रधानसमानकर्तृकत्ववशाद्वा स्वयमेवेत्यनेन केचित्त्विविवार्त्तिककृतेनेत्युपसंहरति * तस्मादिति * । पूर्वमपि व्याख्यानं दूषयितुमाह * तत्रापीति * । भावनामात्रस्यात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृकत्वनियमात्करणांशेप्यनियमाभ्युपगमेऽशद्वयेपि नियमापत्तेः करणांशमात्रे फलार्थिकर्तृकत्वेन कथं भावनोपसंहृतेति दूषणं पूर्वव्याख्यानेपि वाच्यमित्यर्थः । स्वमतेनोत्सर्गरूपे प्रधानेङ्गे वा प्रभावेव धीयमानत्वाख्यात्प्रधानत्वात्स्वयमेव कर्त्ता स्यात् यत्त्वन्येन कर्तुमशक्यत्वात्प्रभावेव धीयमानरूपप्रधानस्यान्येन कर्तुं शक्यत्वात्परिशिष्टं तत्कारी प्रधानकर्तुरन्यः स्वयं वा स्यादित्येवं सूत्रं व्याचिख्यासुराद्यपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन तुशब्दं तावद्व्याख्यातुमाह * तनेति * । स्वर्गकामादिपदस्य प्रेर्यसमर्पकत्वे स्वर्गकामादेरेव विधिप्रेर्यत्वान्यथानुपपत्त्या फलित्वावगमाद्भावनायाश्च प्रेर्यान्वयात्प्राक् फलविशेषानवगमात्तत्कामकर्तृविशेषाक्षेपाशक्तेरकप्रत्ययस्थात्मनेपदरूपतुल्यकर्तृविशेषनियमसम्भवेन च पदान्तरोक्तप्रेर्यत्वान्यथानुपपत्या कर्तृविशेषाकल्पनायो-

गादात्मनेपदेन फलिना कर्तृत्वानियमात्कर्त्रन्तरस्य फलाभावावगतेर्निवृत्तिः स्यात्तस्य त्वेकादशाद्ये फलसमर्पकतया वक्ष्यमाणत्वात्प्रैर्यविशेषावगमात्प्रागेव भावनायाः फलपदान्वयात्फलविशेषावगमने तत्कामकर्तृविशेषाक्षेपशक्त्युपपत्तेः, प्रैर्यविशेषानवगमाच्च फलविशेषानवगतेरात्मनेपदेन फलिनः कर्तृत्वानियमायोगाद्भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिपुरुषविशेषस्यात्मनेपदेन फलित्वनियमाज्जातपुत्रकपितृकर्तृकवैश्वानरेष्टिफलस्य पुत्रगामित्ववदस्यापि फलित्वं प्रसक्तं निवर्त्तेत न त्वन्यस्य कर्तृत्वेत्यर्थः । आत्मनेपदेन कर्तुरेव फलमिति नियमादकर्तृफलार्थे च कर्त्तुर्नियमाभावेप्यकरणे फलाभावापत्तेरात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वाभावेन स्वयङ्कर्त्तर्येव फलनियामकत्वात्साङ्गप्रधानभावनायाश्च फलसाधनत्वात्सर्वत्र स्वयङ्कर्तृनियमापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेनाङ्गप्रधानविशिष्टभावनायाः फलसाधनत्वेपि परिस्पन्दरूपेषु धात्वर्थेष्वात्मनः साक्षात्कर्तृत्वायोगेनावश्यं शरीरेन्द्रियद्वारा कर्तृत्वस्याश्रयणीयत्वाद्भावनाधात्वोः कर्त्रैक्यनियमानुपपत्तेरन्यकर्तृकेणापिच धात्वर्थेन करणतया भावनावच्छेदोपपत्तेर्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानुष्ठानायोगोपालम्भानापत्तेः षट्कर्षककर्तृककृषिधात्वर्थावच्छिन्नायाश्च भावनायाः षड्भिर्हलैः कृषतीत्येककर्तृकत्वप्रयोगात्कर्त्रैक्यनियमाभावावगतेः करणेतिकर्त्तव्यतात्वेन चाङ्गप्रधानानां फलभावनाविशेषणतया तस्यामवस्थायां साध्यत्वाभावेन कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपमात्रे फलभावनया फलार्थिनः कर्तृत्वाक्षेपावगतेरात्मनेपदेन तन्मात्रे स्वयं कर्तुः फलनियमात्तद्विशेषणेष्वङ्गप्रधानेषु तद्वशात्स्वयङ्कर्तृत्वानियमापत्तेरात्मोपात्तशरीरेन्द्रियव्यापाराणां यजमाने फलसाधनत्वनियमोपपत्तेरुत्सर्गरूपेष्वङ्गप्रधानेष्वन्येन कर्तुमशक्यत्वात्स्वयङ्कर्तृत्वनियमेप्यन्यत्रानियमोक्त्यर्थतया सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * तावतेति * । अङ्गेर्द्धातोर्गत्यर्थत्वादङ्गति स्वामिनं त्यक्त्वान्यत्रापि गच्छति समवैतीति व्युत्पत्यान्येनापि कर्तुं शक्यस्याङ्गोक्त्या विवक्षितत्वात्फलार्थिनः स्वामिनः परिक्रयोपात्तर्त्विग्द्वारा फलभावनाविशेषणभूताङ्गप्रधानव्यापारकरणस्यात्मनेपदाविरुद्धत्वादन्येन कर्तुमशक्येषु सामर्थ्यात्स्वयङ्कर्तृत्वनियमेप्यन्येन कर्तुं शक्येष्वानियम इत्यर्थः ॥ भाष्ये तु विशिष्टायां भावनायां स्वयङ्कर्तृत्वनियमेपि परिस्पन्दरूपेष्वङ्गप्रधानेष्वमूर्त्तस्यात्मनः क्रियाश्रयत्वायोगेन तन्निरपेक्षक्रियानिष्पादकत्वाख्यस्य कर्त्तृत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकेष्वपि स्वामिनः परि-

क्रयद्वारा निष्पादकत्वाख्यस्वयङ्कर्तृत्वोपपत्तेर्यावत्यङ्गे प्रधाने वा स्वाश्रि-
तक्रियानिष्पादकत्वसम्भवस्तावत्येव साक्षात्कर्तृत्वनियमोऽन्यत्रानियम-
इत्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं परिक्रयाख्यस्योत्सर्गस्यर्त्विजः प्रतियज-
मानस्य स्वामित्वाख्यप्राधान्यापादकत्वात्प्राधान्यमुत्सर्गे कृते यजमा-
नस्यर्त्विजः प्रति प्राधान्यं तत्प्रयुक्तै ऋत्विग्भिः कृते देहेन्द्रियकृते जीव-
स्येव स्वयङ्कर्तृत्वोपपत्त्यै प्रधानत्वोक्त्या विवक्षितम् ।

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधा-

त्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

दक्षिणादानस्य परिक्रयार्थत्वे तदन्यथानुपपत्त्यर्त्विजां कर्मसंयोगक-
ल्पना कर्मसंयोगाच्च परिक्रयार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः सिद्धा-
न्तहेत्वसिद्धिमाशङ्क्य परिक्रयार्थत्वावगमात्प्रागपि द्वितीयपूर्वपक्षन्या-
यादृत्विजां पाक्षिककर्मसंयोगप्राप्तेस्तेभ्यो दानस्य दृष्टार्थत्वे सम्भवत्यदृ-
ष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्परिक्रयार्थत्वस्य दशमसिद्धतामाह * अन्वाहा- ११४०।१
र्येति * । विप्रतिषेधादितिसूत्रावयवव्याख्यार्थं विप्रतिषिद्धश्चेत्यादि-
भाष्यमन्यकर्तृकत्वपक्षे परिक्रयाविरोधमाशङ्क्य नित्यवदाम्नातात्परिक्र-
यादित्येवं हेत्वर्थव्याख्यार्थात्पुरुषानतीत्यादिभाष्यात्पठितमपि परिक्र-
यादृष्टार्थत्वापत्तेर्दशमे निषेत्स्यमानत्वाद्दोषत्वसूचनायादौ व्याचष्टे *स्व-
भावतश्चेति * । आद्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । तस्मादित्युपसंहारभा-
ष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । अन्यैः पूर्वसूत्रस्थप्रधानशब्दोक्तेभ्योन्येन
कर्त्तुमशक्येभ्यः परिशिष्टानां पदार्थानां करणे सर्वस्य स्वयङ्कर्तृकत्वं सा-
मानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यामवगतं न सिद्ध्येदित्याशङ्काया उत्सर्गे तु
प्रधानत्वादित्यनेनैव निरस्तत्वसूचनार्थमुत्सर्गे त्वितिभाष्यं व्याचष्टे * अ-
तश्चेति * । आत्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वानिषेधात्साङ्गप्रधान-
भावनाकर्त्तुरेव फलनियामकत्वान्न क्वाचित्संविधानेन कर्तृता युक्तेत्याश-
ङ्क्य संविधानद्वारापि करणे निष्पादकत्वाख्यस्वयङ्कर्तृत्वाविघातादनन्य-
साध्ये च स्वयङ्करणावश्यंभावादात्मनेपदमपि क्वचित्स्वयङ्करणात्क्व-
चित्संविधानात्कर्त्तरि नियच्छतीत्याह । * आत्मनेपदस्यापीति * ।

परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमः । अधि० ९

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

कर्त्रन्तरप्रवेशेपि यावत्समाख्यं कर्तृभेदाभावे सामाख्यानिकवि-नियोगायोगेनास्याप्युपोद्घातत्वेन सङ्गतेर्यदि होत्रादयो नानाभूता इति पूर्वाधिकरणसङ्गतिवार्त्तिकस्थेन नानाशब्देनैव सूचितत्वादृत्विजो वृ-णीत इत्यनेन वरणविधिर्ब्रह्माणं वृणीत इत्यादिभिर्वेति सन्देहाद्ब्र ब्रह्मादिसंज्ञोत्पत्तिस्थत्वाद्वेदिकानुत्पत्तिस्थत्वाद्वा नेतिसन्देहस्य कर्तृ-सङ्ख्यासन्देहहेतुताया नोत्पत्तौहीति सूत्रालोचनया ज्ञातुं शक्य-त्वाद्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजश्चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां प-ञ्चर्त्विजः पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षड् ऋत्विजः सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञ-क्रतोः सप्तदशर्त्विज इतिसङ्ख्यावाक्यानां प्रचयप्राप्तसङ्ख्याविध्य-योगात्पाक्षिकानुवादत्वावगतेः सङ्ख्याविशेषाविधानेनानियमे पूर्व-पक्षिते शास्त्रार्थाव्यवस्थाशङ्कानिरासार्थं शेषपदार्थानामन्यकार्यत्वमियमे सति कस्यचिच्छेषपदार्थस्य स्वयङ्कर्तुमन्याय्यत्वाद्यदा यावन्तः सर्वा-नन्यकार्यान् पदार्थान् कर्त्तुं शक्नुवन्ति तदा तावन्त इत्यर्थात्कर्तृसङ्ख्या-व्यवस्थेत्युक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यामात्रं सूचयितुमाह * एकस्येति * । ऽयादयोपि वाशब्देनोक्ताः । आद्यान्वयवस्याव्याख्ययोत्तरावयवशेष-त्वं सूचितम् । एकस्य कर्मभेदादिति सूचितम् । परिक्रयान्यथानुपपत्त्या स्वयङ्कर्तृत्वस्य वाध्यत्वात्कस्मिंश्चित्पदार्थे परिक्रीतेनैकेन कृतेनुपपत्तौ परिहृतायां पदार्थान्तरे स्वयङ्कर्तृत्वबाधस्यान्याय्यत्वादेक एवोपादेय इति पूर्वपक्षान्तरमाह । * अथवेति * फलकामस्य फलभाव-नायां प्रवृत्तौ फलकर्तृत्वात्समानकर्तृकता प्रयोगस्योक्ता ॥

अपिवा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥

कर्तृविशिष्टविभागादिपदार्थविधिष्वध्वर्य्वादिनामधेयश्रुतिभेदात्प्र-तिनामधेयं भिन्नाः कर्त्तारः स्युरित्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * भिन्नेति * । कर्मभेदप्रमाणत्वात्संज्ञायास्तया कर्तृभेदासिद्धिमा-शङ्क्य संज्ञिभेदं विना संज्ञाभेदानर्थक्यन्यायतुल्यत्वात्कर्तृभेदेपि प्रा-
११४१।१ माण्यमाह * संज्ञा चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति *

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एकस्याप्यध्वर्य्वादिनामधेयश्रुतिभेद उपपद्यत इत्याशङ्कार्थं सूत्रं सिद्धसंज्ञानां कर्म्मान्वयविधानादयुक्तमाशङ्क्यार्थविशेषवाचित्वेनाध्वर्य्वादिसमाख्यानां लोकादनवगतेर्योऽध्वर्युः स विभजतीति वचनव्यक्तययोगाद्विभागादौ व्याप्रियमाणावस्थायामुपलम्भेन यो विभजति सोऽध्वर्युरिति यूपादिवद्विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणाद्विभागादिकार्यकर्तृत्वरूपार्थवाचित्वेन परिच्छेदमुपपादयति * व्याप्रियमाणानामिति * । कर्म्मयोगेनाध्वर्य्वादिशब्दार्थपरिच्छेदमस्मिन् गृहे देवदत्तः पाचक इत्युक्ते ज्ञातपाचकशब्दार्थस्यास्याज्ञातदेवदत्तशब्दार्थस्य योऽस्मिन् गृहे पाककर्त्ता स देवदत्त इति पाचककर्म्मयोगाद्देवदत्तशब्दार्थपरिच्छेददृष्टान्तेन दृढयन्नुपसंहरति * ततश्चेति * ।

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नाध्वर्य्वादिकर्म्मभेदनिमित्तोऽध्वर्य्वादिसंज्ञाभेदो यस्मादुत्पत्तौ कर्त्तुरुपादानार्थे वरणे सा वाम्नात इत्येवंशङ्कानिरासार्थं सूत्रमुत्पत्तिस्थत्वस्य कर्तृभेदहेतुत्वोपपादनायानुत्पत्तिस्थतायामभेदकत्वाद्युक्तिपूर्व्वं व्याचष्टे * यदि हीति * । चरणस्याध्ययनादिनिष्पादितकर्तृत्वयोग्यपुरुषोपादानार्थत्वेपि वरणं विना परार्थे कर्म्मणि प्रवृत्त्ययोगात्कर्तृत्वानुत्पत्तेरुत्पत्तित्वोक्त्युपपत्तिसूचनायात्यन्ताप्रवृत्तपुरुषप्रवर्त्तनार्थप्रार्थनरूपतोक्ता श्रवणीक्रियाविशेषणत्वादादीति नपुंसकलिङ्गैकवचनाविरोधः। उत्पत्तिस्थानां संज्ञानां वरणाख्यनिमित्तातिरिक्तकर्म्मान्वयनिमित्तायोगात्कर्तृभेदकत्वमुपपादयितुमाह * न चेति * ॥ अध्वर्य्वादिवाक्यैर्वरणविधावध्वर्य्वादिविशिष्टवरणविधानात्तेभ्य एवर्त्विग्विशिष्टवरणप्राप्तेर्ऋत्विग्वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादृत्विग्वाक्यविहिते वरणेऽध्वर्य्वादिवाक्यानां वरीतव्यविशेषसमर्पणार्थत्वेनानुत्पत्तिविधितयाध्वर्य्वाद्युत्पत्तिरूपवराभेदादेकेन च वरणेनानेकर्त्विगुत्पत्त्ययोगादृत्विग्भेदासिद्धिमाशङ्क्यर्त्विग्वाक्येन शुद्धवरणविधावृत्विक्पदानर्थक्यापत्तेरेकेनैव च वरीतव्येन नैराकाङ्क्ष्याद्विकल्पेनाध्वर्य्वादिवाक्यानां वरीतव्यसमर्प्पकत्वापत्तेर्ऋत्विग्विशिष्टविधौ तु नियमस्तु दक्षिणाभिरिति न्यायेनाध्वर्य्वादीनामेवर्त्विक्त्वावधारणाद्वरीतव्यविशेषज्ञानसिद्धेर्दीक्षादक्षिणवाक्यवत्क्रमवाचिशब्दाभावेनाध्वर्य्वादिवाक्यानां क्रमार्थत्वायोगादानर्थक्याप-

त्तेर्बहुवाक्यार्थवत्त्वायर्त्विग्वाक्यमात्रस्य स्तुत्यर्थत्वेनानुवादत्वावगमोऽध्वर्य्वादिवाक्यैरेवच वरणविधिं मत्वाऽध्वर्य्वादिशब्दानामौदमेधिन्यायेन कर्मनिमित्तत्वाभ्युपगमे भिन्नपुरुषसमर्थकत्वाभावेन गुणाद्भेदाभावेऽप्यभ्यासाद्रूढित्वेन वा भिन्नपुरुषसमर्पकत्वाद्गुणाद्वरणभेदप्रतीतेः ऋत्विग्भेदसिद्धिमाह * वरणान्यपिचेति * अध्वर्य्वादिवाक्यानां वरणविधित्वसूचनायेतानीतिविशेषणं न केवलमृत्विगुपादानार्थवरणभेदादृत्विग्भेदः किंत्वध्वर्य्वादिसमाख्यानां भिन्नपुरुषविषयवरणनिमित्तकत्वेन भिन्नपुरुषविषयत्वादिरीतिमाह * समाख्यानामपिचेति * । निमित्तान्तरादर्शनेनैव तावत्पारिशेष्याद्वरणनिमित्तता गम्यते वरणान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि सैव गम्यते तेषां च निमित्तानां वरीतव्यविषयभेदेन नैमित्तिकानामध्वर्य्वादिनाम्नां वाच्यविषयभेदार्थसिद्धिरिति व्यवहारशब्दात्परतोऽपिच शब्दान्वयेन भेदोक्तयोश्चाधिकरणव्युत्पत्त्या विषयभेदार्थत्वाभ्युपगमेन व्याख्येयम्। वृतानामपि होत्रादीनामनुयाजार्थं पुनर्वरणवदेकस्यापि तत्तत्कर्मार्थं पुनःपुनर्वरणोपपत्तेर्वरणानामेव भिन्नविषयत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्मारम्भकालीनत्वेनैषां दृष्टोपादानार्थत्वे सम्भवत्यनुयाजार्थवरणवददृष्टार्थत्वायोगाद्यावत्कार्यार्थं च सकृद्वरणोपपत्तेरुपात्तोपादानायोगाच्च विषयभेदमुपपादयति * दृष्टार्थत्वाच्चेति * । एकस्य पुनःपुनर्वरणायोगेऽप्यृत्विजो वृणीत इत्यस्य वरणोत्पत्तिविधित्वेन वरणभेदाभावादेकस्मिंश्च वरणेऽध्वर्य्वादिवाक्यविहितानां वरणीयानां समुच्चयायोगादृत्विज इति बहुत्वस्य चोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्परिक्रयान्यथानुपपत्त्या चर्त्विक्प्राप्तेश्चमसाध्वर्युबहुत्ववदप्राप्तोद्देश्यविशेषणत्वाभावादध्वर्य्वादिशब्दानां भिन्नपुरुषसमर्पकत्वेनैकस्य कस्य चिद्धर्मनिमितत्वाद्भिन्नपुरुषसमर्पकत्वाभावे वा यावत्कर्त्तव्यात्तमेकस्य सकृद्वरणं भविष्यतीत्याशङ्क्यर्त्विग्वाक्येन वरणमात्रविधावृत्विक्पदानर्थक्यापत्तेः ऋत्विग्विशिष्टवरणविधिप्रसङ्गनाध्वर्य्वादिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादध्वर्य्वादिवाक्यानामेव वरणोत्पत्तिविधित्वावगतेस्तत्र चाध्वर्य्वादिशब्दानां कर्मनिमित्तत्वेऽप्यध्वर्य्वादिकर्मकरणत्वेन वरीतव्यस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टस्य होत्रादिकर्मकरतया वरीतव्येन वाक्यान्तरशिष्टस्य बाधविकल्पासम्भवादन्योन्यनैरपेक्ष्येण समुच्चयस्याप्यसम्भवान्न शक्यः सकृत्कृतेनैकेन वरणेनानेककर्मकरत्वेन क्रियमाणः पुरुषः यजमानेनात्मना सम्बन्धुं ततश्च समुच्चयायोगादपि वरणानि भिद्यन्त इति परिहारमाह * उत्पत्तीति * । वरणान्यपिचेत्यत्रै-

केन वरणेनानेकपुरुषोपादानायोगाद्वरणभेदो गुणादुक्त इह त्वेकस्यापि पुंसानेककर्म्मार्थत्वेनोपादानायोगादित्यपौनरुक्त्यम्। एकस्यापि पुंसोनेककर्मार्थं वरणेनोपादेयत्वं व्रियमाणान्तरोक्त्योपसंहारादुक्तम्। एकस्मिनप्यनेककर्म्मार्थोपादानसमुच्चयायोगोपिशब्देन सूचितः। वरणानां भेदेपि सर्वेषां कर्त्तुरुपादानार्थतयैकार्थ्येन च वैकल्पिकत्वात्तदुपादेयर्त्विग्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *सर्वाणि चेति*। सूत्रार्थमपसंहरति *अत इति*। तान् पुरोध्वर्युर्विभजतीत्यादिवाक्यैर्विभागादिकर्म्मार्थत्वेनाध्वर्य्वादीनां वरीतव्यत्वप्राप्तेर्वरणकीर्त्तनस्य विधित्वायोगात्प्रयोजनाभावेन चानुवादत्वायोगात्प्रचयगम्यषोडशसङ्ख्याप्रत्यायनार्थत्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यमविहितवरणस्याध्वर्य्वादेर्नियमेन वरीतव्यत्वप्राप्त्यभावादन्योन्यानपेक्षाध्वर्य्वादिविशिष्टभिन्नवरणविधायित्वेन स्पष्टावगतभिन्नवाक्यत्वानाञ्चाध्वर्य्वादिवाक्यानामप्रतीयमानैकत्वकल्पनेन प्रचयाख्यसुखतरोपायलभ्यसङ्ख्यामात्रप्रत्यायनार्थत्वस्य वा युक्तत्वाद् दूषयति * यत्त्विति *। कथं तर्हि भाष्यकारस्तूभयथापि भेदो भवतीत्येतत्प्रतिपादनपर इति टुप्टीकाग्रन्थेऽस्यापि प्रकारस्याभ्यनुज्ञेत्याशङ्क्य प्रौढिमात्रं तत्, वस्तुतस्तूत्पद्यमाना एवैते भिन्ना एवोत्पद्यन्ते, प्रचयात्तु या सङ्ख्या सैवानुवाद इत्येतदेव टुप्टीकोक्तं युक्तमिति सूचयितुमाह * तेनेति *। अध्वर्य्वादीनामेकवरणाख्यधर्मान्वयलक्षणे प्रचये सत्यपि कथं सङ्ख्यावगतिरित्याशङ्क्य भिन्नवरणविध्यनुनिष्पत्तिर्हेतुत्वेनोक्ता ॥

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वम्। अधि० १०

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

चमसाध्वर्युसंज्ञाया अप्युत्पत्तिस्थत्वात्पूर्वन्यायेनैव भेदकत्वसिद्धेरधिकाशङ्काभावेनातिदेशायोगमाशङ्क्याध्वर्य्वादिसंज्ञानामक्लृप्तार्थत्वेन वरणनिमित्तकत्वावगतेर्यावद्वरणं वरीतव्यभेदकत्वं युक्तम्। अस्यास्त्वध्वर्युपुरुषेष्वेव चमसान्वयेनोपपत्तेर्न भेदकतेत्यधिकाशङ्कां सूचयन्पूर्वपक्षमाह * अध्वर्यव इति * । सिद्धान्तमाह * इतीति * । षष्ठीव्यपदेशस्य भेदकत्वोपपादनार्थं सम्बन्धिपृथक्त्वे सत्येव सम्बन्धवाचिषष्ठीव्यपदेशनियतत्वेभिहितेऽध्वर्यूणामेवर्त्विगन्तरसम्बन्धोपपत्तिं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य तैः सर्वैर्होतृब्रह्मोद्गातृयजमानैर्मध्यतः कारिभिः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्रैश्च होत्रकैर्व्यपदेशान्नेष्टुश्चाध्वर्युपुरुष

स्यात्मना सम्बन्धव्यपदेशायोगादित्येवं सर्वशब्दाध्याहारेणावृत्या तैरितिसूत्रावयवव्याख्यया परिहारार्थं नेतीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुं सर्वैश्चेत्युक्तम् । वृतानां पुनर्वरणानर्थक्याद्वरणाख्यकर्त्रुत्पत्तिभेदस्य कर्तृभेदहेतुत्वेन पूर्वमुक्तस्यात्राप्यनुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थमपिचेति भाष्यमुत्पत्तौ चेत्यनेन व्याख्यातम् । चमसाध्वर्य्यवश्च भिन्नाः स्युरित्येवं साध्यानुकर्षणार्थत्वेनापि चकारव्याख्या भेदोक्त्या सूचिता । तैर्ऋत्विग्भिः स्वामिभूतैर्व्यपदेशादृत्विजां चर्त्विक्स्वामिकत्वायोगादित्येवं स्वामिशब्दाध्याहारेण तैरितिसूत्रावयवव्याख्यार्थमृत्विग्भिरित्यादिभाष्यं कस्मादुपेक्षितमित्याशङ्क्य यजमानवरणीयत्वेपि पृथक्स्वामिकत्वे व्यपदेशाविरोधेनर्त्विग्वरणीयत्वोक्तेरयुक्तत्वादिति सूचयितुमाह * यद्यपिचेति *॥

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वम् । अधि० ११

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

चमसाध्वर्यूणामुद्देश्यत्वेप्यप्राप्तत्वेनोपनयने ब्राह्मणादेरिव विधेयत्वाद्विवक्षितविशेषणतया बहुत्वनियमस्य नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन सम्मतं विशेषणविवक्षायां कारणं हि महाद्विधिरित्येतन्न्यायसिद्धत्वादुत्पत्तावप्राप्तविधौ स्थितां बहुश्रुतिमनुसृत्य चमसाध्वर्यवो भिन्नाः स्युरिति सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वात्सूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

चमसाध्वर्यूणां दशसङ्ख्यानियमः । अधि० १२

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

शमितुरपृथक्त्वम् । अधि० १३

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

कपिञ्जलाधिकरणसिद्धान्ताभ्युपगमेपि मध्यतः कारिणां त्रयश्चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां त्रयोन्ये व्यपदेशभेदादिति षट्कापत्तेस्त्रित्वनियमाभावपक्षस्यापि सम्भवोक्तिपूर्वं सूत्रेण सिद्धान्तमाह * बहुत्वेति * । दश चेत्यादिभाष्यं प्राप्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * स्वामीति * भाष्यं चैकस्यापि ग्रामभृत्यवदनेकस्वाम्यन्वयाविरोधात्स्वामिदशत्वेपि त्रित्वनियमविरोधिनी चमसाध्वर्युदशता न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रामभृत्यस्याप्यन्योन्यानपेक्षानेकस्वामिकत्वायोगादिह च मध्यतः कारिणां हो-

त्रकाणामिति बहुवचनावगतस्य साहित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वादन्योन्यानपेक्षस्वामिदशत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्यावगतेन दशत्वेन त्रित्वनियमस्य लिङ्गदर्शनद्योतितदशत्वापनयप्रयोजकस्य बाधितत्वान्न दशतापनीयत इत्युक्तमित्येवं व्याख्येयम् ॥ बहुवचनसामर्थ्यात्रित्वस्य पूर्वपक्षितस्य दशत्वे त्रित्वादीनां बहुत्वविशेषाणामन्तर्गते दशत्वोपादाने ततोपराणामर्वाचीनानां त्र्यादिसङ्ख्यानामनुग्रहात्सुतरां बहुवचनं समर्थितं भवतीत्येवं निरासार्थं तस्याञ्चेति भाष्यं कपिञ्जलाधिकरणातिदेशाद्भिन्नः स्यादिति सूत्रार्धस्य चशब्देन व्यपदेशाख्यस्य हेत्वन्तस्स्य भिन्नत्वस्य च साध्यस्यानुकर्षणात् स्पष्टप्रतीतेः पूर्वपक्षसूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

वाशब्दं पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्यायोपत्त्यसंयोगा-
दिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उत्पत्तीति *। ११४३।१
अनुत्पत्तिस्थत्वेपि संज्ञाया वाच्यवाचकसामर्थ्यनियमो योभिधागतः सं-
बन्धस्तदनेकत्वे स्वरूपात्सोवहीयत इति न्यायेनैकस्य संज्ञिनोनेकसंज्ञानु-
पपत्तेर्भेदकत्वमाशङ्क्य यौगिकतयास्याः शक्त्यकल्पनेन पूर्वसंज्ञाशक्ति-
नियमानपनायकत्वात्तन्न्यायाभावोक्त्यर्थसूत्रयोजनार्थं तत्रेतिभाष्यावयवं
व्याचष्टे * तेनेति *। अध्वर्य्वादावन्यत्र व्याप्रियमाणावस्थत्वे श्रुतायाः
संज्ञायाः शमनाख्यकर्मान्तरयोगनिमित्तमन्वायोगमाशङ्कते * नन्विति *।
अन्यत्राव्याप्रियमाणस्यर्त्विजोत्र शमितृसंज्ञया ग्रहणोपपत्तेः कर्मान्तर-
योगनिमित्तत्वोपपत्तिमाह * नैष इति *। सङ्क्षेपे दैव्याः शमितार
आरभध्वमुत मनुष्या इति मनुष्यसमभिव्याहारादनियमेन प्रकृतपुरुष-
मात्रस्य शमितृत्वे मनुष्याः शमितारो वाक्यसंयोगादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते
परिक्रयेणर्त्विजां सर्वकर्मार्थत्वावधारणाच्छमनकाले च तेषामेव सान्नि-
धानाच्छमितरि चैकस्मिन्बहुवचनायोगेन शमितार इति बहुवचनस्य
शमनार्थपशुनयनादिकार्यपेक्षत्वात्पशुनयनादेश्चार्त्विजत्वनिश्चयाच्छमनम-
प्यार्त्विजमिति पूर्वपक्षान्तरमृत्विजो वा सन्निधानादित्यनेन कृत्वा शमिता
सर्वकर्मणामविशेषादित्यनेनर्त्विजामन्यत्र व्यापृतत्वाच्छमनान्तर्भूतानां
सर्वकर्मधर्मायोगमाशङ्क्याध्वर्यौ व्यापृते तत्पुरुष एव कश्चित्त्रिष्वपि वा
पूर्वेषु व्यापृतेष्वन्यः कश्चिदार्त्विजः शमितेति विवक्षितं तच्चेतरमन्य इति

न्यायादुक्तमेवेति सूचयितुमाह * तदेतदिति * । व्यपदेशोक्त्यनुकर्षणेन शमितर्यब्राह्मणाशङ्कायाः पूर्वपक्षलिङ्गतयोक्ताया निरासायोत्पत्तिशब्दं कर्मव्युत्पन्नमभिप्रेत्याब्राह्मणशब्दस्योत्पन्नेन प्रकृतेन शमित्रा संयोगाभावादित्युक्ते तदुपपादनार्थं प्रकरणोक्त्या शमितृशब्दस्य कर्मयोगनिमित्तत्वेनैकस्य कर्मभेदादिति न्यायात्प्रकृतेष्वृत्विक्षु ब्राह्मणपूर्वप्रत्तेरब्राह्मणस्य शमितृत्वप्राप्त्यभावेनाब्राह्मणशब्दस्य शमितृविषयत्वायोगोऽभिहित इत्येवं शङ्कानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * प्रातीति * । अब्राह्मणोक्तेः शमितृविषयत्वायोगेऽपि कथं यजमानविषयतावसीयत इत्याशङ्क्य दीक्षणादिपित्र्याणां देवानाञ्च धर्म्माणां प्राकृतानां निवृत्तिरित्यादीनां सत्रिधर्म्माणां याजमानानां प्रकरणे यद्यब्राह्मण इत्याम्नानाद् यजमानविषयत्वावगत्युपपत्तिमाह* याजमानेति * । यजमानविषयं कल्प्यत इत्युनुषङ्गेण पूरणीयं, शामित्रमपीत्यादिभाष्यावयवः शामित्रस्याध्वर्यवसमाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्सङ्कर्षे वक्ष्यमाणादप्यब्राह्मणोक्तेर्न शमित्रा संयोगः संभवतीत्येवमुत्पत्त्यसंयोगोपपत्त्यन्तरोक्त्यर्थ इति सूचयितुं सङ्कर्षे शामित्रस्याद्यपूर्वपक्षे प्रकृतानामृत्विक्चमसाध्वर्यूणां मध्ये द्वितीये चर्त्विजां मध्ये तृतीये च चमसाध्वर्यूणामेव मध्ये केनचित् सिद्धान्ते चाध्वर्यूणां कार्यताया वक्ष्यमाणत्वान्न कथञ्चिदब्राह्मणकर्तृकता युक्तेत्याह * शामित्रस्येति * ।

शमो दमस्तपः शौचं सत्यमार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म्म स्वभावजम् ॥

इति ब्राह्मणस्य शौचशीलत्वप्रसिद्धेर्दीक्षादिहिंसायाः क्रत्वधिकारिणो यजमानस्य विहितत्वेऽप्यृत्विजामविहिततया निषिद्धत्वेनाशुचित्वापादकत्वाच्छमनस्य च हिंसात्वादृत्विजो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः शामित्रस्याब्राह्मणविषयत्वं ज्ञास्यत इति शङ्कते * हिंसात्वादिति *। शौचशीलत्वस्य प्रायिकमात्रत्वेनाव्यापित्वान्नरकपातापादकत्वस्यानिच्छाहेतुत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य चाब्राह्मणे सुतरां प्रसङ्गात्तुल्यत्वमाह * तुल्यमिति * । पर्यनुयोगसाम्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह * तेनेति*। षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसूत्रेण जीवतीत्युत्तरोत्तरोत्कृष्टशालीनगृहस्थचतुष्टयानुक्रमणेऽध्यापनजीविनश्चतुर्थत्वोक्त्यार्त्विज्याध्यापनकर्मद्वयजीविनोपकृष्टत्वसूचनवतार्त्विज्यनिन्दाहेतुत्वेनर्त्विजः शमितृत्वे द्रढयितुमाह * एतेनैवेति * ।

उपगानामपृथक्त्वम् । अधि० १४

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

गातॄणां समीपे गायन्तीति प्रकृतैर्व्यपदेशादाधिक्याशङ्कायाः शमितृवदुपगा अपि वरणायोत्पत्त्यसंयोगाद्यौगिकत्वेन चोपगशब्दस्यापि प्रकृतेषूपपत्तेर्न भिन्ना इति सूत्रार्थस्य च स्पष्टत्वात्सूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

सोमविक्रेतुः पृथक्त्वम् । अधि० १५

विक्रयी त्वन्यः कर्म्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

विक्रयिणोप्यत्यन्तासंयोगाद्यौगिकत्वाच्च प्रकृतेषु शब्दोपपत्तेर्विक्रयस्यापिच क्रत्वङ्गक्रयाक्षिप्तत्वाद्दक्षिणाक्षिप्तग्रहणं दीक्षणादिवत्क्रत्वङ्गत्वेन क्रत्वङ्गकर्त्रपेक्षत्वाच्छमितृपदन्यायेन पूर्वपक्षस्य द्रव्यलोभाच्च विक्रये प्रवृत्त्युपपत्तेर्विधिकल्पनानपेक्षत्वेनानङ्गत्वात्सिद्धान्तस्य स्पष्टत्वमव्याख्याहेतुः ॥

ऋत्विक्पदस्य योगरूढ्या सप्तदशमात्रगामित्वम् । अधि० १५

कर्म्मकार्यात्सर्व्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥

यजमानातिरिक्तानामस्वामित्वेन देवतोद्देशस्वद्रव्यत्यागात्मकयागाख्यकर्म्मकरत्वायोगशङ्कानिरासार्थं यागाङ्गकरणत्वेनौपचारिकयागकरणत्वार्थतया कर्म्मकार्योक्ति सर्व इत्यादिभाष्येण व्याख्याय तस्य पञ्चम्युक्तस्यर्त्विक्छब्दं प्रति निमित्तत्वोपपादनार्थं ये वेति भाष्यमृत्विक्छब्देवयवव्युत्पत्त्यस्मृतेरयुक्तमाशङ्क्य "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" इति क्विन्प्रत्ययान्ततुशब्दोपपदयजिधातूत्पन्नार्त्विक्छब्दानिपातनादुपपादयितुमाह । * ऋत्विक्छब्दो हीति * । कोसावुपपदधातुप्रत्ययसमनुगतोर्थ इत्यपेक्षायामाह * ऋताविति * । पद्मगतस्यैव पङ्कजननस्य पङ्कजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्ववद् ब्रह्मादिगतस्यैवर्तुयजनकर्तृत्वस्यर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्व्यवस्थामाशङ्क्य पद्मत्वजातिवदिह निमित्तव्यवस्थापकैकोपलक्षणाभावाद्व्यवस्थाशङ्कानिरासार्थमविशेषोक्तिव्याख्यार्थं न कश्चिदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतस्माच्चेदिति * । शास्त्राणि चेत्प्रमाणमितिवदसन्दिग्धेपि मृदूक्त्यै सन्दिग्धवचनम् । ऋतुयजनकर्तृत्वस्य सर्वेषामविशिष्टत्वोक्त्या न कश्चिदित्यवयवे व्याख्याते तस्मादित्यवयवव्याख्यार्थमितीत्युक्तम् । सप्तदशेति चमसाध्वर्युपरिसङ्ख्यानात्सर्वेषामृत्विक्त्वायोगशङ्कानिरासार्थत्वेनापि तस्यावयुत्यानुवादत्वेनाविशेष-

कत्वादित्येवमविशेषोक्तिव्याख्यार्थं नन्वित्यादिभाष्यं वादमात्रानर्थक्याद-युक्तमाशङ्क्य दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धर्त्विक्सङ्ख्याताः सोमयाग-स्यर्त्विक्सङ्ख्यावयवा अपि महान्तः किमुतर्त्विक्सङ्ख्येत्येवं सोमयाग-
११४४.२ कृत्यर्थत्वेनार्थवादोक्तयोपपादयितुमाह * अत इति * । प्राप्तोक्तिसूचित-परिसङ्ख्यादुष्टत्वपरामर्शार्थोऽतः शब्दः सप्तदशेत्येतावन्मात्रस्यावयुत्यानुवादत्वेऽपि महत्त्वेनापेक्ष्यमाणाद्दर्शपूर्णमासादृत्विक्सङ्ख्या उक्ता अधिकर्त्विक्सद्भावं सदस्यः सप्तदश इतिसङ्ख्यापूरणवाचिडप्रत्यययायोगमाशङ्क्यावयवभूतावान्तरसङ्ख्यापूरणानुवादार्थत्वात्पूरणप्रत्ययोपपत्तिसूचनायादिशब्दः ॥

न वा परिसङ्ख्यानात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मादिमात्रविषयत्वेनोपसंहारस्य चमसाध्वर्युनिवृत्तिफलत्वसाम्यनिमित्तेनोपचारेण परिसङ्ख्यानोक्त्या विवक्षितत्वात्परिसङ्ख्यादोषत्रयस्याशङ्कापूर्वं निरासार्थं ननु परिसङ्ख्यायामित्यादिभाष्यमयुक्तमाशङ्क्य भाष्यकृता परिसङ्ख्यानादिति सौत्रेण शब्देन परिसङ्ख्यावाच्यतया व्याख्यायत इत्याह *परिसङ्ख्यानादिति*। बहूनामित्यादि विवक्षितं गम्यत इत्यन्तं भाष्यमुच्यत इत्यादिभाष्योक्तदोषाभावोपपादनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सप्तदशस्विति * । व्याख्यातार्थोपपादनार्थं सर्वत्र हीत्यादिना सामान्यन्यायमुक्त्वा व्याख्यातार्थस्य प्रागुक्तदोषत्रयनिरासोपयोगित्वोक्त्यै यद्दोषत्रयं स्वार्थहान्यादि शङ्कितं तस्येह न दोषतास्तीत्युक्ते तदेव विवरीतुं स्वार्थस्येत्याद्युक्तम् । स्वार्थहानपरार्थकल्पनयोरिहोचितत्वेनादोषत्वेऽप्यृतुयजनकर्तृत्वाख्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवशेनाधिकेष्वप्यृत्विक्छब्दस्य प्राप्तस्य बाधाशक्तेः प्राप्तबाधस्यापरिहार्या दोषतेत्याशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्विति* । उच्यत इत्यादि परिहारभाष्यं परमतत्वेन व्याख्यातुमाह*कार्येति*। परमतत्वसूचनार्थं तावत्प्रक्रमत इत्युक्तं निषेधस्यार्त्विक्स्वरूपविषयत्वप्रतीतेः कार्यविषयत्वायोगमाशङ्क्याह *सर्वत्र हीति*। ऋत्विज उपवसन्तीत्याद्यर्त्विक्कार्योदाहरणभाष्यं दक्षिणादानस्यार्त्विक्त्वनिमित्तकार्यत्वादृत्विक्कार्यत्वसम्भवेऽपि वरणस्यर्त्विक्त्वं प्रति निमित्तत्वेनार्त्विक्कार्यत्वायोगादयुक्तं शङ्कितं * वरणं त्विति * । परमतेन शङ्कापरिहारपक्षे कर्मयोगमात्राहृत्विक्छब्दप्रयोगासिद्धेर्न वरणमृत्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं परिहरति* नेति * । ऋत्विक्त्वानिषेधं विना त-

त्कार्यस्यापि निषेधायोगेनैतत्परिहारदूषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * इतर-
स्त्विति * । ऋतुयजनस्य निमित्तत्वाभावेन प्राप्तबाधस्य दोषत्वापरि-
हार्यत्वशङ्कानिरासोपक्रमार्थमुच्यत इति भाष्यमनिष्टैर्विध्योक्त्यानर्थ-
क्याद्युक्तमाशङ्क्यास्योत्तरस्य सिद्धान्तिमतत्वात्तात्विकस्य चार्थस्य
सिद्धान्तात्प्रतिपक्षनिरासं च विना तत्त्वज्ञानासिद्धेरनुपन्यस्तस्य च हेत्व-
भावानिश्चयेनाशक्यनिरासत्वाद्यद्यप्यथमृत्विक्छब्दो वयवव्युत्पत्त्यालोच-
नादृतुयजननिमित्तो वरणकाले चर्तुयजनाभावेन तन्निमित्तर्त्विक्त्वायोगा
दृत्विगुद्देशेन वरणविध्यनुपपत्तेर्वरणेनर्त्विजः कार्या इति वचनव्यक्त्यव-
धारणाद्वरणनिमित्तः प्रतिभाति । तथाप्यृतुयजननिमित्तत्वे चमसाध्व-
र्युष्वपि तद्भावेनार्त्विक्त्वस्य स्वरूपतः कार्यतो वा निषेधायोगात्परि-
सङ्ख्यानुपपत्तेर्वरणनिमित्तो ग्राह्य इति तात्त्विकोत्तरोक्त्यर्थत्वेनार्थव-
त्त्वोक्त्योपपादयितुमाह * सिद्धान्तीति * । तात्त्विकोत्तरोक्त्यर्थं
यागेत्यादिभाष्यं सप्तदशैर्वर्तुयजनयोगादृत्विक्छब्दवाच्या इत्येवं यौ-
गिकत्वाशयेन परिसङ्ख्यार्थमृत्विक्छब्दग्रहणे तत्परिसङ्ख्येयाभावा-
दनर्थकं स्यात्तस्मात्सप्तदशैव वरणभरणजन्यसंस्कारयोगादृत्विज इत्येवं
संस्कारनिमित्तः परिसङ्ख्यार्थवत्वसिद्ध्यै ग्राह्य इत्येवं व्याख्यातुमाह ।
* यदीति * । वरणनिमित्तत्वेपि चमसाध्वर्युभ्यो व्यावृत्त्यशक्तेः परि- ११४५।२
सङ्ख्यानर्थक्यपरिहारायोगसाम्यमाशङ्क्य भृतिनिर्देशविशिष्टस्यैव व-
रणस्यैवर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंस्कारजनकत्वाच्चमसाध्वर्यूणां च
भृतिनिर्देशविशिष्टवरणाभावाद्व्यावृत्त्युपपत्तिं सूचयितुमाह * वरणेति * ।
दक्षिणादाने द्वितीयानिर्देशाभावाद्दक्षिणादानेनर्त्विजः कार्या इति वचन-
व्यक्त्यनुपपत्तेर्दक्षिणादानोत्पाद्यत्वे च माध्यन्दिनसवनात्प्राग्दक्षिणादा-
नाभावेनर्त्विक्त्वानुत्पत्तेरनृत्विक्कर्तृकत्वप्रसङ्गेन दक्षिणादानस्यार्त्विक्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगाद्दक्षिणानिर्देशस्य च वरणकालेप्यृत्विगङ्गतया
श्रुतेर्वरणप्रकरणाच्च तदङ्गत्वावगतेस्तन्निरपेक्षस्य वरणस्यर्त्विक्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावसूचनमात्रार्थौ वरणभरणे इति तुल्यवन्निर्देशः ।
चमसाध्वर्यूणामपि परार्थे कर्म्मणि भरणं विना प्रवृत्त्ययोगाद्वरणभरणे
ह्य अपि स्त इत्याशङ्क्यालौकिकस्यर्त्विक्त्वस्य विहितां क्रियां विना-
नुत्पत्तेश्चमसाध्वर्यूणां च भृतिविध्यभावादुपायान्तरेणापिच प्रवृत्त्युपप-
त्तेरर्थाक्षिप्तस्यापि भृतिविधेरभावाद्वरणमात्रस्य चर्त्विक्त्वानुत्पादकत्वा-
दृत्विक्छब्दवाच्यत्वायोगमुपपादयितुमाह * वरणे चेति * । चम-

साध्वर्युवरणस्यापि यजमानकार्यहोत्रादिवरणसाहचर्याद्यजमानकार्यत्वप्रतीतेर्यजमानचमसाध्वर्य्वोश्च वरणस्यर्त्विक्स्वामिकत्वाभावेन भाष्यमतपि यजमानेनैव कार्यत्वाद्यजमानकृतवरणभरणाभावेनर्त्विक्त्वनिरासाद्यागाङ्गवरणस्य वैधत्वे स्वामिकर्म्मपरिक्रय इति न्यायाद्याजमानत्वापत्तेर्वैधत्वनिरासस्रूचनार्थं यजमानेनेत्युक्तम् । भृतिनिर्देशविशिष्टेन वरणेन होत्रादीनां यागाङ्गेषु स्वतन्त्रकर्तृत्वार्हत्ववत्स्वामिनि प्रयोजककर्तृत्वार्हत्वस्याप्युत्पादनादुभयसाधारणस्य च यागाङ्गकर्तृत्वार्हत्वस्यार्त्विक्छब्दवाच्यत्वात्स्वामिनोऽप्यृत्विक्त्वोपपत्तेः सप्तदशोक्त्युपपत्तिसूचनार्थवरणोत्पाद्यकर्तृत्वकरणं वरणकरणत्वेनोपचर्य सप्तदशानामित्युक्तम् । चमसाध्वर्यूणां भृतिनिर्देशविशिष्टवरणाभावादृत्विक्त्वाप्राप्तौ परिसङ्ख्योक्त्ययोगमाशङ्क्यान्यनिवृत्तिफलाविधिरूपमुख्यपरिसङ्ख्यात्वायोगेपि सप्तदशानुवादान्यथानुपपत्यार्त्विक्छब्दस्य यौगिकत्वनिरासेन वरणनिमित्तत्वावधारणादन्यनिवृत्त्याख्यपरिसङ्ख्याफलसिद्धेर्गौणपरिसङ्ख्यात्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तन्निमित्तत्वेति * । अननुवादत्वाभ्युपगमे यौगिकत्वाश्रयणेनावयुत्यानुवाद एव कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्य महासङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्यायाः सद्भावेपि सङ्ख्येयपरिच्छेदकत्वायोगाद्रूपान्तरेण वानुपयोगात्परिच्छेदकत्वरूपमिथ्यात्वेनासदनुवादापत्तेरिति सूचयितुमाह * अन्यथेति * । यौगिकतान्यथोक्त्या परामृष्टतात्त्विकोत्तरार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * । आहेति शङ्काभाष्यं भृतिनिर्देशाख्यवरणविशेषणेन पूरयितुं व्याचष्टे * ननु चेति * । उच्यत इति परिहारभाष्यं वचनव्यक्तिविपर्ययहेतूक्त्योपपादयितुमाह * नैष इति * । वरणात्प्रागृत्विक्त्वसिद्धावनुत्पाद्यत्वापत्तेर्याजमानास्त्वित्यत्र चार्त्विजां संस्कार्यत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाद् द्वितीयानुपपत्त्यापत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्ययेण वरणोत्पाद्यत्वोपपादनार्थमेवमितिभाष्यमनुदाहृताध्वर्युवाक्योपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य तुल्यन्यायतयाध्वर्य्वादिवाक्येष्वपि वचनव्यक्तिविपर्ययोक्त्योपपादयितुमाह * एतेनेति * । ऋत्विजां संस्कार्यत्वायोगात्करण एव सति द्वितीया युक्तेत्येवं भाष्यं व्याचष्टे । * एवञ्चेति * । एवशब्दार्थे चशब्दः । दृष्टार्थता चेति हेत्वन्तरभाष्यं व्याचष्टे * वरणश्चेति * । वरणेनाध्वर्युं कुर्यादित्युक्तेप्यध्वर्युशब्दार्थस्याप्रसिद्धेः कर्त्तुमशक्यत्वात्कथमात्मना यजमानेन कृतया वरणाख्ययेच्छयाध्वर्युर्भवतीति कथमिति भाष्येण पृष्टेऽसावध्वर्युशब्दार्थ इति विशेषरूपेणाप्रसिद्धावपि विधिसाम-

र्याद्भवतीति मन्यत इत्युक्तं भवतीत्यनेन दत्त्वा तद्विवरणार्थं कथं ब्रूयादेवेति प्रश्नपूर्व्वमध्वर्युशब्दकेन विभागादिपदार्थः कार्य इति विधानात्तस्य चाध्वर्युशब्दकस्य पदार्थस्य वरणात्प्रागसत्त्वादवगतवरणाख्यसाधनत्वेन च कर्तुं शक्यत्वाज्जुह्वादिवत्कार्यत्वावगमे सत्यर्थाद्येन केनचिदुपायेनाध्वर्य्वाद्यर्त्विक्छब्दार्थान्वये विभागादिकर्त्तुः कार्ये त्वयास्मिन् क्रतावाध्वर्यवं कार्यमित्येवंविधेन वरणविशेषेण कार्य इतिवद्वरणेनाध्वर्युर्भवतीति ब्रूयामेत्युत्तरोक्तयर्थमेव शब्दकेनेत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * वेदेति *। अवयवार्थप्रत्यभिज्ञावगतयौगिकत्वत्यागायोगाद्विपरीतवचनव्यक्त्ययोगाच्च केवलरूढितां भाष्योक्तां निराकर्तुमारभते * न त्विति *। यदा त्विति वार्त्तिकोक्तवचनव्यक्तिविपर्ययहेतुं दूषयितुमनुभाषते * यद्वेति *। अप्रसिद्धशब्देनाज्ञानं विवक्षितमसत्त्वं वेति विकल्प्याद्यपक्षं तावत्साम्यापादनेन दूषयति * वरणेपीति *। बुद्धिपूर्व्वकारी तावत्कर्तुमेव नाध्यवस्यति न प्रयतते। अबुद्धिपूर्व्वकारिणा तु तेनाज्ञातवस्तुना पुंसा यदृच्छया प्रयत्नाख्ये व्यापारे कृतेपि वस्तुनिष्पत्तिर्नैकान्ताद्भवतीत्यर्थः। करणपक्षे वेदस्योत्पत्त्युपायोक्तौ व्यापाराद्वेदवाक्यावगतेन वरणर्त्विक्त्वयोर्हेतुफलभावनिमित्तेन पौर्व्वापर्येण करणाद्योऽतिशय उत्पद्यते स ऋत्विक्छब्दवाच्य इति ज्ञानोपपत्तेः, संस्कारपक्षे त्वन्यतः स्वरूपसिद्ध्यपेक्षत्वेन वेदाद्दृत्विक्त्वज्ञानानुपपत्तेर्ऋतुयजनयोगस्य चातिप्रसङ्गापादकत्वेनाज्ञापकत्वाद्वैषम्यं शङ्कते * यदि त्विति *। संस्कार- ११४६।२
पक्षेपि दीक्षादक्षिणक्रमवाक्यसहकृतात्सप्तदशार्त्विज इति वेदात्सर्व्वेषामप्यृतौ यजतां मध्ये केचिदेवार्त्विज इति ज्ञानोपपत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्ययक्लेशाभावेन च प्रतीतिसौकर्याद्विपरीतवैषम्यकृतातिशयोक्तिपूर्वं परिहारसाम्यं वक्तुमारभते * तत इति *। वेदप्रतिपादितत्वाद्वस्तुसिद्धिज्ञानेपि वरणात्प्रागन्येनोपायेनैते मदीया ऋत्विज इत्यनवधारणादन्यदीयानां च वरणानौचित्याद्वरणसंस्कार्या इति ज्ञानायोगमाशङ्क्य क्रयवद्वरणस्योपादानार्थत्वाद्वरणात्प्रागात्मीयत्वज्ञानानपेक्षां सूचयितुमाह * मम त्विति *। वरणात्प्रागात्मीयत्वसिद्ध्यनपेक्षत्वेप्यात्मान्वयानर्हाणामवरणीयत्वादात्मान्वयार्हत्वज्ञानापेक्षामाशङ्क्य पुरुषनिष्ठतयात्मान्वयार्हत्वाज्ञानेपि सामान्यतस्तज्ज्ञानोपपत्तिमाह * अथवेति *। विशेषाज्ञानादृत्विगुपादानासिद्धिः सर्व्वव्यवहारासिध्यापत्तेर्नाशङ्कनीयेत्याह * सर्वो हीति *। कीदृशी सामान्यतः प्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाध्वर्यवादिस-

माख्यातया गाङ्गज्ञानं कर्मसिध्युपयोगि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति स्मृत्यालोचनयान्यजातीयानामार्त्विज्यनिषेधावगतेरनिषिद्धसम्भवे च निषिद्धोपादानानाक्षेपात्तस्माद्वाय्येतर्हि यज्ञः सयुग्भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्चेति च ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यश्रुतेरेता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा इत्यादिलिङ्गाच्च ब्राह्मणकर्तृकस्यैवार्त्विज्यस्यापूर्वसाधनत्वावगतेर्ब्राह्मण्यमपूर्वसिद्ध्युपयोगि कर्मप्रवृत्त्युपयोगि च वरणं तद्विशेषणं च दक्षिणानिर्देशमृत्विगुपलक्षणमाह * अत इति * । ऋतुयजनादिविशेषाणामृत्विक्त्वोत्पत्त्युपयोगशङ्कानिरासायाह * सेयामिति * । सर्व्वेषां सम्बन्धव्युत्पत्त्युपयोगित्वे वाच्यत्वापत्तेरनेकशक्तिकल्पनापत्तिमाशङ्क्यर्त्विक्छब्दार्थविषयज्ञानं चमसाध्वर्य्वादिसाधारणविषयत्वेनैकैकविशेषमात्रालोचनया प्रसज्यमानमेभिः सर्वैर्विशेषैरुपसंह्रियमाणं सद्विशेषविषयं भवति न त्वेते विशेषाः शब्दार्थेऽन्तर्भवन्ति येनानेकशक्तिकल्पनापत्तिः स्यादित्याह * विज्ञानं चेति * । एभिर्विशेषैर्भवतीत्यनुषङ्गेण पूरणीयम् । अतश्चैषां विशेषाणां शब्दार्थयोः सम्बन्धव्युत्पत्तावृत्विक्त्वज्ञानोपसंहारे चोपयोगेनर्त्विक्त्वोत्पत्त्यनुपयोगित्वादक्रियमाणमेव सदात्विक्त्वमेभिर्विशेषैर्ज्ञातं भवतीत्युपसंहरति * अक्रियमाणमेवेति * । अप्रसिद्धाः संस्कर्तुं न शक्यन्त इत्यप्रसिद्धशब्देन वरणात्प्रागृत्विगभावो विवक्षित इति द्वितीयं पक्षं दूषयितुं विकल्पयति * अपिचेति * । आद्यस्तावत्कल्पो नाशङ्कनीय एवेत्याह * तत्रेति * । द्वितीयमपि कल्पं कर्तृवाचिकृत्संज्ञक्विप्रत्ययान्तार्त्विक्छब्दवाच्यतया ऋतुयजनकर्तृशक्तेर्योग्यत्वाख्याया वेदाध्ययनतदर्थश्रवणाभ्यामेव सिद्धत्वान्निरस्यति * तथेति * । न च कश्चिद्येन करणे सामर्थ्यमुपजन्यते तदर्थं पुरुषान् क्रीणातीत्युत्तरपादद्वितीयाधिकरणभाष्येणैतदेव द्रढयति * वक्ष्यति चेति * । उत्पाद्यत्वमभ्युपेत्यापि परार्थकर्म्मकरणस्योत्साहस्यैवोत्पत्तिदर्शनान्नालौकिकस्यर्त्विक्त्वस्योत्पाद्यता युक्तेत्याह * सर्वत्र चेति * । वरणात्प्रागृत्विक्छब्दाप्रयोगेणर्त्तुयजनकर्तृशक्तेर्वाच्यत्वायोगादात्विक्त्वस्यापि प्रागनुत्पत्तेर्वरणोत्पाद्यत्वोपपत्तिं शङ्कते * नन्विति * । अलौकिकस्यर्त्विक्त्वस्य पश्चादप्यदर्शनान्नोत्पाद्यता युक्तेति परिहरति * सत्यमिति * । एवमपि प्रागृत्विक्छब्दाप्रयोगेणर्तुयजनयोग्यताया वाच्यत्वायोगापरिहाराद्वरणोत्पाद्यार्त्विक्त्वाभ्युपगमे कर्म्मणोत्साहस्यैवर्त्विक्त्वापत्तेर्नालौकिकार्त्विक्त्वकल्पना युक्तेत्याह * अथेति *

एतदेवोपपादयितुमाह * न चेति *। अदृष्टाभावे वरणनियमानर्थक्यमा ११४७।१
शङ्क्य नियमादृष्टस्य सद्भावेपि कर्म्मार्थत्वेनार्त्विक्छब्दप्रवृत्तौ तद्विशेषाध्व-
र्य्वादिशब्दप्रवृत्तौ वा व्यापाराभावादृत्विक्त्वक्रियास्वरूपाजन्यत्वाद्व-
रणोत्पाद्यता नास्तीत्याह * यत्त्विति *। ऋत्विग्वाक्यस्याविधायकत्वे-
नादृष्टकल्पकत्वाभावादृत्विक्त्वे व्यापारायोगं मत्वाध्वर्य्यादिवरणनिय-
मादृष्टानामध्वार्य्वादिषु व्यापारोक्तिः। भाष्ये त्वृत्विक्त्वाख्या दृष्टान्तरासि-
द्ध्यै षोडशानां साधारणं प्रत्येकवरणेभ्यो वरणान्तरं विधातुमृत्विग्वा-
क्यं मत्वा तदुपन्यासः। आहवनीयादेर्दृष्टप्रक्षिप्यमाणद्रव्यधारणकार्य-
स्याप्यदृष्टत्वाभ्युपगमाद्यस्यादृष्टं कार्यं तदेव स्वयमदृष्टमिति नियमायो-
गमाशङ्क्यादृष्टकार्यत्वाद्वैषम्यं वक्तुमाह। * आहवनीयादीनां त्विति *।
नहीत्याद्युपपत्तिवार्त्तिकान्वयायादृष्टानामुत्पाद्यतेत्यध्याहारादवृष्टोपकार-
त्वेनादृष्टतोपपन्नेत्यर्थः। अदृष्टत्वेनैवानुत्पन्नावस्थत्वादुत्पाद्यत्वोपपत्तिरु-
क्ता संस्कारोक्त्याधानस्यादृष्टार्थता सूचिता वरणवदाधानस्य कर्म्मार्थ-
त्वायोगसूचनायाप्रकरणस्थताधानाख्योत्पत्तिरेषामप्रकरण इति बहुव्रीहि-
णोक्ता। अदृष्टोपकारत्वोपपादनपूर्वमाहवनीयत्वमुपपादयति * न ही-
ति *। वैषम्यमुपसंहरति * अत इति *। दशमाधिकरणद्वयविरोधा-
पत्तेरप्यृत्विक्त्वस्यालौकिकता न युक्तेत्याह * यदि चेति *। सत्रर्त्वि-
जां स्वकर्म्मत्वेन वरणस्यात्मार्थत्वापत्तेरात्मनि च प्रार्थनाख्यवरणायो-
गात्सत्रे वरणं नास्तीत्याद्यसूत्रार्थः। परिक्रयस्यात्मार्थत्वापत्तेः सोपि
नास्तीति द्वितीयसूत्रार्थः॥ वरणेनर्त्विगकरणे किमर्थो वरणविधिरित्यपे-
क्षायामाह * तस्मादिति *। योग्यत्वमात्रेणर्त्विक्त्वावधारणे वरणा-
त्प्रागप्यृत्विक्छब्दप्रयोगापत्तिमाशङ्क्य कर्म्मसाफल्यापादनार्हकालविशे-
षोपलक्षणार्थतुशब्दोपपदेनान्वयादृत्विक्छब्दस्य फलापूर्वसाधनीभूतय-
जनकर्तृवाचित्वावगतेर्वरणनियमजन्यादृष्टाभावे च कर्मणो वैगुण्यात्फल-
साधनाशक्त्यापत्तेर्वरणोपात्त एव पुंस्युपसंह्रियमाणः सोऽन्यान् योग्या-
न् विद्यमानानपि नालम्बत इत्याह * ऋत्विक्छब्दश्चेति *। यतश्च भृ-
तिनिर्देशविशिष्टेन वरणं नैवर्त्विज उपादेया इति नियमः क्रियते तत-
श्चर्त्विक्छब्दोपसंहारप्रयोजनतापि वरणविधेः सूचिता विषयोक्त्या ब्रा-
ह्मण्यमपि सूचितम्। सत्रेपि तर्हि वरणात्प्रागृत्विक्त्वासिद्धिस्त्वत्पक्षेपि
स्यादित्याशङ्क्यर्त्विक्छब्दवाच्यतुयजनाभिमुख्यसिद्ध्यै विधीयमाने वरणे
सामदानभेददण्डानां प्रवृत्युत्साहात्मकानामनन्याख्याभिमुख्यहेतुत्वस्य

लोकसिद्धत्वाद्वरणस्य च प्रार्थनात्मकत्वेन सामर्थ्याद्विधिं विनापि वरण-सिद्धेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थस्य नियमस्यादृष्टफलाकाङ्क्षायामवैगुण्यार्थत्वकल्पनात्सत्रे च स्वत एवाभिमुख्यसिद्धेर्वरणस्यानपेक्षिततया सत्र-प्रयोगवचनेनाग्रहणादभावेपि वैगुण्यानापत्तेः फलापूर्वसाधनीभूतयजन-योग्यतामात्रेणानन्याख्याभिमुख्यसिद्धेर्ऋत्विक्त्वसिद्धिमाह * सत्रे त्विति * । ऋत्विक्त्वसिद्धेरेकाहाहीनेष्वप्यध्वर्युत्वादिसिद्ध्यर्थवरणातिरिक्तवरणानपेक्षत्वादध्वर्युत्वादिसिद्ध्युक्तिः । मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति वाक्याच्छाखाच्छेदनकार्यत्वेनाप्यन्यगतस्योपवेषस्य पौर्णमास्याममावास्यायामपि वा साम्नाय्यरहितायां शाखाच्छेदनाभावेप्युपवेषसिद्धिदृष्टान्तेन चतुर्थे साधयिष्यमाणेन सत्रे वरणाभावेप्यध्वर्युत्वादिसिद्धिं द्रढयितुमाह * तद्यथेति * । का तर्हि भाष्यस्य गतिरित्यपेक्षायामृत्विक्छब्दस्य यागनिमित्तत्वमात्रग्रहणे परिसङ्ख्यायोगेनानर्थक्यापत्तेः वरणनिमित्तस्यापि ग्राह्यत्वादुभयनिमित्तकत्वं युक्तम् । ऋतुयजनयोग्यत्वाद्यर्त्विक्त्वाधिष्ठानभूतानामध्वर्य्वादिवरणेनोपादानादृत्विक्त्वासिद्धेर्नान्योन्याश्रयापत्तिः । ऋत्विजां वा संस्कार्यत्वेप्युपादेयत्वाद् द्वितीयोपपत्तिर्वरणस्य वोपादानाख्यादृष्टार्थत्वसिद्धिरित्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं कर्मवाचिनः करोतिशब्दस्योपादानार्थत्वं यथा चतुर्थाधिकरणसूत्रे वक्ष्यते तथा भाष्यकृतः कियन्त इत्यभिधानमुपादानार्थमित्याह । * तस्मादिति * ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

पक्षेण सप्तविंशतिसङ्ख्यैकदेशेनावयुत्यानुवादाख्येन सप्तदशवादो न तु परिसङ्ख्येति यद्विशेषोक्तिमित्यनुभाषणार्थत्वेन स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नात्र वाक्ये सर्वेषां सप्तविंशतेः कर्तॄणां प्रस्तावो येन तदवयवत्वप्रतीतिस्तात्पर्यत्वेन चोपयोगसम्भवादवयुत्यानुवादः स्यादित्येवं परि-
११४८।४ हारार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह ॥ * वैश्वानरेति * । अवयुत्यानुवादत्वायोगेपि परिसङ्ख्यानुपपत्तेः परिसङ्ख्यानसूत्रायोगमाशङ्क्योपसंहारार्थत्वेन परिसङ्ख्यानोक्तिं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * । सर्वेषामृत्विक्त्वाभावसिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति * ॥

दीक्षादक्षिणावाक्यानां ब्रह्मादीनामेव सप्तदशर्त्विक्त्वम्। अधि० १७

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

किमिति पूर्वपक्षभाष्यं प्रकृतानां सप्तविंशतेर्मध्ये कस्मिंश्चित्प्रयोगे केचिदिति ज्ञानादयुक्तमाशङ्क्य नियमाज्ञानाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकृतानामिति * । सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियम इत्येवं सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतीति * । प्रयोगस्य हेतुत्वे दक्षिणानां हेतुत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य दक्षिणादानक्रमवाक्यस्य प्रयोगस्थानत्वोक्त्यै दक्षिणानां हेतुतोक्तेति सूचयितुमाह * तच्चेति * । ऋत्विग्भ्यो ददातीत्युक्त्वाग्नीधे ददातीत्यग्नीधे ऋत्विज इति सामानाधिकरण्यं प्रतीयत इत्याशयः। ये ऋत्विजस्तेभ्यो ददातीत्युक्ते क्रमवाक्ये कतिपयश्रवणेप्यन्येषामक्रमकदानसम्भवात्सर्वेभ्यो दानप्रतीतेरुपसंहारायोगमाशङ्क्य क्रमवाक्यादुपसंहाराप्रतीतावपि सप्तदशश्रुतिवशादुपसंहारप्रतीतेः केषु कर्तृविशेषेष्वृत्विक्त्वं व्यवस्थितमित्यपेक्षणात्क्रमविधायिना च वेदेन ब्रह्मादिष्वेव सिद्धवदृत्विक्त्वाश्रयणाद्व्यवस्थितविषयतोपसंहारस्यावसीयत इत्याह * यद्यपिचेति * । सप्तदशं श्रुत्यपेक्षितं कर्तृविशेषेवस्थानं यस्य तच्छब्दपरामृष्टस्यर्त्विक्त्वस्य तत्तथोक्तम् ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

न केवलं साक्षात्कल्पितर्त्विग्ब्रह्मादिशब्दसामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियमः किन्तु ये ऋत्विजः सत्रातिदेशप्राप्तास्ते यजमाना एव न तेभ्योन्य इत्यृत्विजां यजमानेभ्योनन्यत्वमुक्त्वा ब्रह्मादीनां यजमानसंस्काररदीक्षाक्रमविध्यालोचनया ब्रह्माणं यजमानं दीक्षयतीत्यादिसामानाधिकरण्यकल्पनद्वारा ब्रह्माणं यजमानमृत्विजं दीक्षयतीत्यादिकल्पितादपि सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगादित्येव नियमे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सूत्रं व्याख्यातुमाह * य इति * । ऋत्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यर्तुयजनस्य चमसाध्वर्युष्वपि भावात्कदाचिच्चैतेष्वपीतरसमवायात्साप्तदश्योपपत्तेर्नित्यं तन्निवृत्त्ययोगमाशङ्क्यर्तुयजनमात्रस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साप्तदश्योक्त्ययोगापत्तेः कर्तृविशेषस्थस्यैवर्तुयजनस्य निमित्तत्वावगमादनियतकर्तृविशेषस्थस्य च निमित्तत्वेनावस्थितशब्दार्थापत्तेः स्वतश्च वाच्यवाचकशक्तिलक्षणशब्दार्थसम्बन्धहानापत्तेर्नियतविशेषापेक्षायां

दीक्षादक्षिणाक्रमवाक्यवशाद्ब्रह्मादिस्थस्यैव निमित्तत्वावगतेर्नित्यं च-
११४९।२ मसाध्वर्युनिवृत्त्युपपत्तिमाह * तद्विषयमेव चेति * धाय्याशब्दिकाना-
मृचां समिद्ध्यमानवतीसमिद्धवत्यन्तरालनिधानस्यापेक्षितविधित्वसिध्यै
धाय्याशब्दस्य धीयमानवाचित्वनिपातनादग्निनेतेघानुपास्त्वचां यत्र यत्र
वै देवा यज्ञस्य क्षिद्रं निरजानंस्तद्धाय्याभिरपिदधुस्तद्धाय्यानां धा-
य्यात्वमित्यर्थवादाच्छिद्रापिधाननिमित्तधाय्याशब्दकत्वावगतेः पृथुपाज-
वत्याद्यानां सामिधेनीनामेवावपनाख्यनिमित्तधाय्यात्वावधारणाविरोधः॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वम् । अधि० १८

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

षोडशोपेक्ष्य सप्तदशमात्रविचारे हेतुमाह * दीक्षेति * ॥ चमसा-ध्वर्युमध्ये कश्चिदृत्विक्साप्तदश्यपूरणार्थं कस्मान्न शङ्केत इत्याशङ्कां निराकर्त्तुमाह * सदस्येति * । सदस्यस्य चावशिष्टत्वोक्त्या ब्रह्मातिरिक्तस्य सदस्यस्य भाष्यकृदनिष्टत्वेपि सद्भावाभ्युपगमेन पूर्वक्षोपपत्तिः सूचिता किन्तावादिति पूर्वपक्षभाष्यं यजमानस्यापि कर्मकरत्वाविशेषादयुक्तमाशङ्क्य ब्रह्मादितुल्यपरार्थकर्मकरत्वाशयत्वेन व्याख्यासूचनपूर्वं सिद्धान्तमाह * तत्रेति * । सदस्यस्य कर्मकरतया ब्रह्मादितुल्यत्वादित्यर्थः । यश्चेत्यादिभाष्यमृत्विक्त्वोपसंहारस्य दाक्षिणादानादिवाक्यस्थर्त्विक्छब्दार्थोक्तयर्थत्वात्स्वामिनश्च दक्षिणापरिक्रेतव्यत्वायोगात्साप्तदश्यपूरकता न युक्तेत्येवमर्थत्वेनापिचेति भाष्यं च व्यतिरिक्तसदस्यसद्भावोपपादनार्थत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । सदस्यकर्तृकयज्ञाङ्गानुष्ठानाविधानेन स्वामिन एव शुक्रान्वारम्भणादियज्ञाङ्गानुष्ठानेन ब्रह्मादितुल्यत्वादित्येवं हेतुव्याख्यार्थं यजेरिति भाष्यालोचनया वरणानपेक्षयागमात्रनिमित्तस्यार्त्विक्छब्दस्य ग्रहणमनर्थकं तस्माद्वरणनिमित्तोप्यृत्विक्छब्दो गृह्यत इत्येवमृत्विक्त्वाधिकरणस्थभाष्यार्थावगतिं सूचयितुमाह * कथं पुनरिति * । तस्माद्धतुयजनस्यापि निमित्तता भाष्यकृताभ्युपेतावसीयत इत्याशयः । यदुक्तमिति भाष्येण सदस्यः सप्तदश इति शाखान्तरे साप्तदश्यपूरणार्थत्वेन सदस्याम्नानं पूर्वपक्षप्रतिज्ञासूचितमनुभाष्य निरासार्थमुच्यत इति भाष्यं वरणचमसाम्नानाच्चातिरिक्तसदस्योपपादनस्य पूर्व्वपक्षोक्तस्य निरासार्थं वरणमपीति भाष्यमाक्षेप्तुमारभते * सदस्यामिति * । अवयवप्रसिद्ध्य-

सम्भवोक्त्या साप्तदश्यपूरणवरणचमसाम्नानानां त्रयाणामपि ब्रह्मविषय-
त्वनिरासः। न च ब्रह्मण इति चकारेण ब्रह्मणः साप्तदश्यपूरणार्थतापि
वरणादावृत्विग्विषये कार्ये ब्रह्मणोऽन्यत्वाविधानेनादृष्टार्थपूरणविध्याप-
त्तेर्विधातुमप्राप्तेश्चानुवदितुमशक्यत्वेति सूचितम्। तस्यैव प्रत्यवेक्षणाख्य-
कार्यान्तरार्थं पुनर्वरणाभ्युपगमेऽध्वर्य्वादेरपि तत्तत्कार्यार्थं पुनःपुनर्वरणा-
पत्तिर्द्वयोरप्यशक्यत्वे हेतुः। ब्रह्मन्नुपह्वयस्व सदस्योपह्वयस्वेत्यादि-
ब्रह्मसदस्यमन्त्रविकल्पापत्तेरपि ब्रह्मणः सदस्यता न युक्तेत्याह * सर्वे-
षु चेति *। ब्रह्मणश्चमसद्वयादेकचमसभक्षे ब्रह्मशब्दवानपरभक्षे सद-
स्यशब्दवानुपहवमन्त्रो भविष्यतीत्याशङ्क्यैकस्य चमसद्वयानर्थक्यादपि
भेदमाह * न चेति *। व्यतिरिक्तकार्याभावातिरिक्तसदस्यानर्थक्यमा-
शङ्क्याह * सामर्थ्येति *। ब्रह्माणं वसिष्ठं कुर्वीत यो यज्ञस्योल्वणं प- ११५०।१
श्येदिति श्रुतेः कृताकृतान्वेषणस्यापि ब्रह्मकार्यत्वावगमात्तद्व्यतिरिक्तद्र-
ष्ट्राक्षेपायोगमाशङ्क्याहवनीयदक्षिणोपविष्टस्य ब्रह्मणः सदसि क्रियमाण-
कर्मान्वेषणाशक्तेस्तत्समीपे स्थित्वान्वेषणायाक्षेपोपपत्तिरुपशब्देन सूचि-
ता। अन्वेषणस्यायज्ञाङ्गत्वात्तन्मात्रकारिण्यृत्विक्त्वायोगमाशङ्क्य याजिना
लक्षणयाङ्गवदुपकारिणोऽप्युक्तिसम्भवाशयेनोपपादयितुमाह * सोपि-
चेति *। याज्ञिकाचाराविरोधापत्तेरपि व्यतिरिक्तसदस्यनिरासो न युक्त
इत्याह * सर्वे इति *। आक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति *। भाष्या-
क्षेपेणाक्षिप्तं सिद्धान्तं तावत्समाधत्ते * उच्यत इति *। श्लोकं व्याचष्टे
* सदस्यो हीति *। स्वामिनोऽप्यृत्विक्त्वनियामकवरणाभावादृत्वि-
क्त्वावगतिकारणस्य च दक्षिणाभावान्वयक्रमवाक्ये चतुर्थीनिर्देशाभावेन
सत्रे च यजमानानामेवर्त्विक्त्वेपि सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्र-
मासीरन्निति सप्तदशातिरिक्तानामपि यजमानत्वश्रुतेस्तावतां चर्त्विक्त्व-
प्रमाणाभावेनर्त्विजामेव यजमानत्वानियमाभावादृत्विक्त्वं विनापि च दी-
क्षोपपत्तेर्दीक्षावाक्ये गृहपतिमृत्विजं दीक्षयित्वेति सामानाधिकरण्यक-
ल्पनहेत्वभावेन द्विविधस्याप्यृत्विक्छब्दसामाधिकरण्यस्याभावादृत्वि-
क्त्वायोगमाशङ्क्याह * स्वामिनस्त्विति *। वरणाभावे चकाराद्द-
क्षिणावाक्यकल्प्यदीक्षावाक्यकल्प्यसामानाधिकरण्याख्यकारणद्वयाभा-
वेऽप्यृतुयजनस्यर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्व्यवस्थापकस्य च ब्रह्माद्यृ-
त्विक्साहचर्यकीर्त्तनस्य दीक्षावाक्ये गृहपतिशब्देन दक्षिणावाक्येऽपि
ददातिशब्देन भावात्स्वामिन ऋत्विक्ता युक्तेत्यर्थः। सदस्यस्यापि प्रत्यवे-

क्षणाख्यर्त्तुयजनसद्भावस्योक्तत्वात्तदभावेनार्त्विक्त्वनिराक्रिया न युक्तेत्याशङ्क्ते॥यत्त्विति॥ अनियमेन पाकादिकारिण्यपि पाचकादिव्यपदेशादर्शनेन कर्तृव्यपदेशस्य नियमकर्तृत्वनिमित्तत्वावगमात्सदस्याधीनयज्ञाङ्गाभावेन चास्याः कर्त्रीति केनचिदाङ्गेन सदस्यस्य क्रियया कर्तृत्वाय व्यपदेशायोगादृत्विक्त्वायोगं तदधीनाङ्गाभावे तद्वरणानर्थक्यशङ्कानिरासपूर्वमाह ※ वचनेति ※ । हिशब्दान्वयार्थं तन्नेतिनिरासप्रतिज्ञाध्याहार्यायज्ञोपकारिणः प्रत्यवेक्षणात्सदस्यस्य कर्तृत्वनियमादृत्विक्त्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गेष्वेव श्रुत्यादीनां कर्तृविशेषनियामकत्वात्प्रत्यवेक्षणस्य चाविहितत्वेनानङ्गत्वात्कर्तृविशेषनियमायोगमाह । ※ न चेति ※ । ब्रह्मातिरिक्तसदस्यसद्भावे सदस्यः सप्तदश इति श्रुतेस्तस्यैव साप्तदश्यपूरकत्वापत्तिमाशङ्क्यर्त्विग्वरणानन्तरसदस्यवरणार्थत्वेनाप्यस्य वरीतव्यपदाध्याहारेणोपपत्तेर्ऋत्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तर्तुयजनरहितस्य वरणकालत्वात् । समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वमसाध्वर्य्यादिचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतेनोपोद्धातार्थेन कर्तॄणां यजमानादन्योन्यं च भेदेन शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादित्यधिकरणद्वयोक्तेन सङ्गतिमाह । ※ एवमिति ※ ॥ विरोधिसमाख्याया विनियोजकत्वाभावेन समाख्याकृतविनियोगोक्तेरविरोधस्य पूर्वपक्षं लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधं रचयतीत्यर्थः । सूत्रपूर्वार्द्धमात्रेण पूर्वपक्षोक्तिसूचनार्थं लटो भूतार्थत्वद्योतकं स्मेत्युपपदमुत्तरविवक्षया स्मारणार्थत्वपक्षेप्याख्या चैवं तदर्थत्वादित्यत्रोक्तस्य समाख्याकृतस्य विनियोगस्य स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरणार्थं पूर्वपक्षं रचयतीत्यर्थः ॥ स्मारणार्थे चोपपदम् । आद्यसूत्रावयवमाक्षेप्तुं विकल्पयति ※ तत्रेति ※ । आद्यं तावत्कल्पं दूषयति ※ यदि तावदिति ※ । जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेनैतदेव द्रढयति ※ उक्तं हीति ※ । द्वादशे वक्ष्यमाणेनाग्नीनां लौकिकवैदिकसर्वार्थत्वनिरासन्यायेनापि द्रढयति ※ तथेति ※ । एकादश इति पाठो भ्रान्तिकृतः। एतदेवोपसंहरति ※ तस्मादिति ※ । द्वितीयकल्पेप्याद्यं कल्पं दूषयति ※ नापीति ※ । अन्त्यकल्पाङ्गीकारेण समाधत्ते ※ यानि त्विति ※ । लिङ्गविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वोक्तिं व्याख्यातुं शक्तिं विना प्रयुक्तत्वयोगाच्छक्तिलक्षणार्थामङ्गीकृत्य सर्वैः क्रत्वर्थैर्वाक्यसंयुक्तैः कार्यैर्ऋत्विजामाक्षेप्तुमृत्विग्भिर्वा सर्वकार्याणामनुष्ठातुं शक्यत्वादित्येवं द्वेधा

ख्याचष्टे * प्रयुक्तत्वादिति * । भाष्यमप्येवमेव योज्यमित्याह * सर्वमिति * । सर्वस्मै पुरुषकार्यायेति पूर्वपक्षभाष्यस्थस्यापि सर्वशब्दस्यायमेवार्थः । आकाङ्क्षितत्वोक्त्या च प्रकरणविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वोक्तिव्याख्यानस्यानुज्ञासूचनार्थं कर्मणीति विशेषणात्पुरुषार्थाशयनिरासः सिद्धोपि विवृतः । द्वितीयं सूत्रावयवं समाख्याचितानुपयोगेनाक्षिपति * ये पुनरिति * । प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिसम्भवेपि सर्वलौकिकवैदिककार्यार्थत्वे सर्ववैदिककार्यार्थत्वे च सौत्रादौ हेत्वशक्याक्षेप्तुमाह * न चेति * । स्वे कर्मान्तरकालानपेक्षे वसन्तादिकालेग्नीनामाधानेनोत्पत्तेरुपदेशातिदेशप्राप्तानां यूपवत्प्रयोगसाधारण्यार्थत्वसम्भवान्न सर्वार्थत्वसाधने शक्तिरित्याशयः । सिद्धान्ते चाग्निविषयस्य पक्षस्य हेतोर्वानुक्तेरपि पूर्वपक्षोक्तययोगमाह * न च तस्येति *। सर्वोक्तिश्च लौकिकवैदिककार्याशया वाक्यसंयुक्तासंयुक्तकार्याशया चेति विकल्प्याहवनीयादिलौकिकपाकादिसम्बन्धिप्रयोजनं काष्ठज्वालनाद्यपि साधयेच्छक्तत्वादिति पूर्वपक्षयित्वा वैदिककर्मार्थहोमादिकार्यनिर्देशाद्वैदिकानामेव कर्मणां सम्बन्धिनोऽप्रयोजनस्य विहारः साधकः स्यादिति द्वादशे वक्ष्यमाणसिद्धान्तविरोधेनाद्यं कल्पं दूषयति * यदि चेति * । द्वितीयं विशेषानुक्तेः किमग्निजातमुपनिधेयमिति सन्देहे लौकिकमुपनिधेयं न तु वैदिकमाहवनीयादि तस्य होमादिप्रयोजनानिर्देशादित्येवमाहवनीयादीनां सप्तमाधिकरणाद्यसूत्रेणाहवनीयादिभ्योन्येषामपि धिष्ण्यादीनामग्नीनां धिष्ण्यान्वाऽऽघारयतीत्यादिश्रुत्या व्याघारणादिप्रयोजनसंयोगेनैवोत्पत्तिरिति हेतुना सूत्रान्तरेण वाक्यसंयुक्तसर्ववैदिककार्यार्थत्वनिरासात्तद्विरोधेन दूषयति * यदपीति * । पूर्वपक्षत्वादधिकरणान्तरसिद्धान्तविरोधस्यादोषत्वमाशङ्क्याह *सिद्धान्तेति* । आक्षिप्तमवयवं समाधातुमारभमाणोनन्तरोक्तं सिद्धान्तत्वापादनं तावत्सिद्धसाध्यत्वेन दूषयति * तस्मादिति * । प्रकृतौ वेत्यनारभ्यवादाधिकरणसिद्धान्तसूत्रेण खादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वापत्तिलक्षणो न्यायो य उक्तस्तत्प्रकृत्यर्थमित्याधानाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रेण चाधानेतिदेशाद् दृढीकरणेन प्रतिपादितः सन्ननुमितः पूर्वपक्षो यस्य सिद्धान्तस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्तस्ते सर्वार्था इति सूत्रवाक्यस्य भेदेन पृथग्भूतनाग्नयश्चेत्यवयवेनोच्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि द्वादशाधिकरणेन सप्तमाधिकरणेन चाविरोधपरिहार इत्याशङ्क्याह * न

११५२।३ चैतदिति * । ततश्चाग्निभिश्चेति सन्देहभाष्येण किं सर्वं प्राकृतं वैकृतं चाग्निकार्यं गार्हपत्यादिभिः कार्यमुत प्राकृतमेवेति व्यवस्थेत्येवं पूर्वोत्तरपक्षौ कार्याविति सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षोक्त्यै तदनुमानहेतुभूतन्यायोक्त्यर्थमाधिकरणान्तरसूत्रद्वयं पठति * तदिति * । कर्म्मानङ्गत्वेनाधाने निरस्तस्याप्यस्य न्यायस्याग्निष्वङ्गत्वाद्युत्थानोपपत्तिः । सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रावयवं पृथक्कृत्य व्याचष्टे *एवमिति* । असामर्थ्यपरिहारार्थं स्वकालत्वोक्तिः कर्म्मान्तरप्रक्रमानपेक्षाख्यस्वातन्त्र्यलक्षणार्थत्वेन व्याख्याता । अग्न्युत्पादकस्याधानस्य कर्म्मान्तरानपेक्षाभावेन साक्षात्कर्म्माङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावादाहवनीयादिस्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वेन च कर्म्मापूर्वसाधनांशानपेक्षत्वादग्निद्वारापि कर्माङ्गत्वाभावेन प्रकृत्यर्थत्वाभावेप्यग्नीनामाहवनीयादिवाक्यैः कर्म्माङ्गत्वस्यैकान्तेनावगमात् खादिरत्वादिवत्प्रकृत्यर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य खादिरत्वादिद्वारस्य स्रुवादेरतिदेशं विना विकृतावप्राप्तेर्द्विरुक्तत्वापत्तिभयाद्विकृत्यर्थत्वं खादिरत्वादेर्न जातम् । आहवनीयद्वारस्य तु होमस्य विकृतावपि नक्षत्रेष्ट्यादावुपदेशात्प्राप्तत्वात्तादर्थ्येप्याहवनीयस्य द्विरुक्तत्वानापत्तेः खादिरत्वादिन्यायाभावाद्यूपोत्पादकस्य छेदनस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्यूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववदाधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे कश्चिद्धेतुरस्तीति सूचयितुमाह * तदिति * । एतच्च सर्वार्थत्वमाहवनीयद्वारस्यैव होमस्य प्रकृतिविकृतिविशेषे प्रत्यक्षोपदेशात्तन्मात्रविषयं न त्वग्निमात्रविषयं विकृतिमात्रविषयं वेत्याह * न त्विति * । कथं नावकल्पत इत्यपेक्षायामाह * द्वारमिति * येषु विकृतिविशेषेष्वतिदेशापेक्षं द्वारं तेष्वनारभ्याधीताः पदार्था यत्प्राप्नुवन्ति तद्द्वारेतिदेशापेक्षया युगपच्च सर्वाङ्गेष्वतिदेशप्रवृत्तेः पदार्थेष्यतिदेशापेक्षया न त्वतिदेशानपेक्षास्ततश्च द्विरुक्तत्वापत्तः प्रत्यक्षेण शास्त्रेण ये होमाश्चोदितास्तेष्वेव स्वप्रधानेष्वग्निहोत्रादिषु द्वारानपेक्षत्वादङ्गभूतेषु चोपहोमादिषु नैष्फल्यात्स्वयमङ्गग्रहणाशक्तेषु सत्सु तद्द्वारा तद्युक्तेषु यागेषूपदेशेनाहवनीये स्यान्न तु होमचोदनामनपेक्ष्यापि यागेषु यस्मात्तस्मान्नैतत्सर्वविषयमिति श्लोकद्वयार्थः । अपूर्वेष्वपि होमेष्वाहवनीयोपदेशोपपत्तेः प्रकृतिविकृतिमात्रार्थत्वनियमोपि नास्तीति सूचनार्थं दर्वीविशेषणम् । आद्यं श्लोकं व्याचष्टे *यदिति* । सर्वविषयत्वाभावं सूत्रकृत्सम्मत्या द्रढयति *तथाचेति* । सर्वविकृतिविषयत्ववत्सर्वाग्निविषयतापि सर्वार्थत्वोक्तेर्नास्तीत्याह *त-

र्थेतिं * । समधिगतमिति भाष्यं सम्यगर्थसंशब्दाङ्गीकारेणाग्निविषया-
धिकरणपर्यवसानादृत्विङ्मात्रविषयसिद्धान्तायोत्तरं सूत्रमित्येवमर्थत्वे-
न व्याचष्टे * अग्निाष्विति * ॥ ११६३।१

आध्वर्यवादिष्वध्वर्य्वादीनां कर्तृत्वनियमः । अधि० १९

ते[1] सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

तत्संयोगात्कर्म्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥

तैर्ऋत्विग्भिः कर्म्मणः संयोगाद्यथासमाख्यं व्यवस्था स्याद्व्यव-
स्थितसम्भवे विकल्पापादकाव्यवस्थितशास्त्रार्थायोगेन लिङ्गप्रकरणापे-
क्षितव्यवस्थासमर्पकतया होत्रादिसमाख्याख्यस्य हौत्रर्त्विक्संयोगस्य
तद्विरोधाभावेन श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्विनियोगाख्यार्थवत्त्वादित्येवं भा-
ष्यकृता व्याख्यातेपि होत्रादिसमाख्यानामप्याद्मेधिन्यां यद्धौत्रादिका-
रिवाचिनीत्वावगतेर्विनियोक्त्रीत्वोक्तये स्वयमुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तस-
माप्त्या बुद्धिस्थीकृता। अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युरित्युपोद्घाता-
धिकरणसूत्रस्थनामधेयशब्दनिर्दिष्टहोत्रादिसमाख्यापरामर्शिनं तच्छ-
ब्दमङ्गीकृत्य तेषामृत्विजां होत्रादिसमाख्या संयोगादित्येवं व्याचष्टे
* समाख्येति *। संयोगस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तर्हीति * ।
भाष्यकृद्व्याख्यायां तत्संयोगोक्ति हौत्रादिसमाख्यार्थत्वेन व्याच-
क्षाणः संयोगस्येत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे * नापीति * ।
आध्वर्यवमिति भाष्यमृत्विक्संयोगस्य लिङ्गप्रकरणापेक्षितव्यवस्थास-
मर्पकत्वेन तदविरोधाद्विनियोजकश्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्विनियोगाख्येन
श्रुत्यर्थेनार्थवत्त्वादित्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यासूचनार्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * तस्मादिति * । केषाञ्चित्प्रतिनामधेयं स्युरित्येतत्सूत्रस्थ-
नामधेशब्दानिर्दिष्टनामधेयपरामर्शिनं च तच्छब्दं संशब्दं चैकीभावार्थ-

---

१ ग्रन्थकृता केवलप्रतीकालम्बनेनैव व्याख्यातत्वादाद्यावनुपन्यासः परन्त्वस्य व्याख्या ४० पृष्ठस्थां १ पङ्क्तिमारभ्य बोद्धव्या ।

स्यादनेकत्रैकरूपसामान्यवाचिनमङ्गीकृत्य तयोर्नामधेययोः कर्तृकर्मसमाख्ययोरवयवसामान्ययोगात्साद्दश्याद्धौत्रादेः कर्मणः कर्त्रपेक्षायां ह्योत्रादेश्च कर्तुः कर्मापेक्षायां हौत्रादेः कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्कर्मणो व्यवस्था स्यादवयवव्युत्पत्त्यभावेऽप्यवयवसामान्ययोगस्य विनियोगार्थहेतुत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति* । रूढ्युपपादनार्थं प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थं त्यागहेतुं समाख्यानात्प्राक्कर्तृकर्मान्वयासिद्धिं प्रश्नपूर्वमाह * कुत इति * । श्लोकं व्याचष्ट * होत्रिति *। सामिधेन्यनुवचनादेः प्रमाणान्तराद्धोतृकर्मत्वप्रसिद्धौ तु समाख्यायास्तत्राप्रामाण्यं स्यादित्याह * न चेति * । संयोगस्येत्यवयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह * कथं तर्हीति * । दूषयति * न त्विति * । कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दस्य निमित्तत्वशङ्कानिरासार्थमिह पुनरेवंविशेषणविशिष्टः कण्वरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति नासौ कण्वानां रथन्तरं कण्वरथन्तरमित्येवं कृत्वोच्यत इति दशमाधिकरणभाष्यमर्थतः पठितुं तथाचेत्युक्तम् । राजशब्दस्य वैधर्म्यदृष्टान्तत्वमनुभाषणपूर्वं दूषयति
११५४।३ *यदपीति*। प्राग्योगासिद्धौ यौगिकव्यपदेशायोगमाशङ्क्याह *तस्मादिति * । कथं तर्ह्यन्वयावगतिरिति पृच्छति * केन त्विति *। उत्तरमाह * समाख्येति * । समाख्यातोऽन्वयावगतावन्योन्याश्रयं शङ्कते * नन्विति * । परिहरति * नैष इति * । शेषशेष्यन्वयश्रुतिकल्पनात्प्रागन्वयप्रमितिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतीतिमात्रापेक्षत्वाङ्गीकारेणैव परिहार्यत्वान्निरासं सूचयितुं लिङ्गादावपि प्रतीतमात्रान्वयान्यथानुपपत्त्या श्रुतिकल्पनेऽन्वयप्रमितिर्भवतीति बलाबलाधिकरणे व्याख्यातमित्याह * सर्वेष्वेवेति * । अन्योन्याश्रयपरिहारमुपसंहरति * अत इति *। आख्याधिकरणेन पौनरुक्त्यं शङ्कते * ननु चेति * । समाख्याया लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधाविरोधचिन्तामात्रे तात्पर्याङ्गीकारेणापौनरुक्त्यमाह * सत्यमिति * । स्वामिकर्मपरिक्रय इत्यारभ्य विरोधाविरोधचिन्तां मन्यमानानां मतेन प्राप्त्यर्थत्वात्पौनरुक्त्यं परिहरति * उत्तरेति * ॥

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥

कर्मसमूहस्याध्वर्यवादिसमाख्यानात्क्वचिदपि बाधे समाख्यैक्यात्सर्वत्राप्रामाण्यापत्तेर्विशेषसमाख्यया बाधायोगमाशङ्क्य मैत्रावरुणा-

दिवाकयेन बाधस्यावश्याङ्गीकार्यत्वात्सृष्टीरुपदधातीतिवद्भूम्नाध्वर्य्यवादिसमाख्याप्रवृत्त्यङ्गीकारेण परिहारं सूचयितुं तस्याध्वर्य्वादिसमाख्यातस्यापि कर्म्मणो यथा मैत्रावरुणोपदेशेन कर्त्रन्तरोपदेशशून्येभ्यः कर्म्मभ्यो निष्कृष्य कर्त्रन्तरदेशना तथा विशेषविषयत्वात्सङ्कोचवृत्तिनाख्यानेन विशेषाख्याशून्येभ्यः कर्म्मभ्यो निष्कृष्य कर्त्रन्तरदेशनेत्येवमुपदेशोक्तेर्दृष्टान्तमात्रार्थत्वात्सामान्यविशेषसमाख्ये तुल्यबले विशेषसमाख्या वा बलीयसीति सन्देहे यौगिकत्वेन द्वयोर्विशेषविषयत्वसाम्यात्तुल्यबलत्वप्राप्तौ सामान्यसमाख्याया विशेषविषयत्वेप्यनेकविशेषविषयत्वेन सावकाशतया विशेषसमाख्यानवरुद्धेष्वपि विशेषेषु भूम्ना प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदवरुद्धेष्वन्यथानुपपत्त्यभावेन श्रुत्यकल्पकतयानवरुद्धविशेषालोचनापेक्षत्वेन मान्द्याद्विशेषसमाख्या निरपेक्षत्वेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात्ततो बलीयसीति सिद्धान्तमाह । * विशेषेति * ॥

समाख्याप्राप्तकर्तृत्वस्य क्वचिद्बाधः । अधि० २०

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

उदाहृतानां विशेषसमाख्याकृताविनियोगासाधकत्वादलिङ्गत्वमाशङ्क्य यथाध्वर्य्यवादिसमाख्यानात्कर्म्मणोऽध्वर्य्वादिकर्तृव्यवस्था यथा च विशेषसमाख्यानेन कर्त्रन्तरदेशना तथा लिङ्गदर्शनमित्येवमस्य सूत्रस्य सिद्धान्तद्वयालिङ्गोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं सामान्यसमाख्याकृतावि-नियोगलिङ्गमुक्तमित्याह * सामान्येति * । विशेषसमाख्याया- ११५'५१२
स्तर्हि किं लिङ्गमित्यपेक्षामाह * विशेषेति * ॥

प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥

प्रैषेष्वनुवचनेषु च मैत्रावरुणोपदेशात्समाख्याबाधे दृष्टान्तिते प्रसङ्गात्किं सर्व्वेषु प्रैषेषु चानुवचनेषु च बाधः केषुचिद्वेति चिन्तेत्यनन्तरसङ्गतिमाह * उपदेशादिति * । तत्रेत्युदाहरणभाष्यं ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातत्वादयुक्तमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य प्रदेशविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति * ज्योतिष्टोमेति * । सुत्या बाह्यत्वाद्दीक्षाङ्गानां प्रैषानुवचनानां दीक्षणीयाद्यङ्गप्रैषानुवचनवदनुदाहरणत्वशङ्कानिरासः । प्रदेशोक्तिप्रयोजने बाध्यसमाख्याविषयाविवेकपूर्वं सन्देहमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षमाह * किमिति * । सामान्यवचनात्सर्व-

प्रैषानुवचनप्रत्यय इत्युक्ते चशब्दादन्योन्ययुक्तयोः प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वप्रतीतेः सामान्यवचनासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिध्यै प्रौढ्यान्योन्ययोगोक्तिमभिप्रेत्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षामुक्त्वा श्रूयमाणश्चेत्यादिना सम्भवत्येवेतीति हेत्वर्थेतिकरणान्तेनान्योन्ययोगानुक्तिरुक्ता भिन्नमन्त्रस्थयोः प्रैषानुवचनयोः पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनान्वाचययायोगात्तदभिधानेऽप्यन्योन्यसहितप्रैषानुवचनविषयत्वापत्तेस्तन्निरासः ।

समुच्चितयोरनुवचनप्रैषयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वम् । अधि० २१

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसन्निधानात् ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थवाशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * न सर्वेति * । अन्योन्ययुक्तप्रैषानुवचनवाचित्वेन पुरोनुवाक्योक्तिव्याख्यापूर्वं ता अधिकरोति प्रधानीकरोत्युद्दिशति मैत्रावरुणविषयेऽयमुपदेश इत्येवं कर्तृव्युत्पत्त्योद्देशवाच्यधिकारोक्तयङ्गीकारेण भावव्युत्पत्तौ वा बहुव्रीह्यङ्गीकारेणोक्तेर्थे सूत्रावयवं योजयितुमाह * प्रैषान्तानीति * । प्रकृत्य प्रधानीकृत्योद्दिश्येत्यर्थः । प्रैषेत्यवयवोक्तस्य प्रैषमिश्रत्वस्य पुरोनुवाक्यतां मैत्रावरुणविधिविषयत्वे हेतुत्वोपपादनार्थं पुरोनुवाक्यानां हौत्रप्रवचनाधीनत्वात्समाख्याया होतृप्रयोज्यत्वावगतेः प्रैषान्तानुवचनरूपाणां च तासामेकपदार्थत्वेनानेककर्तृकत्वायोगात्केवलस्य होतुः प्राप्तेस्तदन्तर्भूतस्य च प्रैषस्य यजशब्दत्वात्तस्य च दर्शपूर्णमासयोः समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्तत्प्रकृतिकेषु दैक्षादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेष्वध्वर्युप्राप्तेः सोमयागाभ्यासेषु तु समाख्यया होतृप्राप्तावपि प्रैषार्थस्यापि सवषट्कारयाज्याप्रयोगस्य होतृकर्तृकत्वात्प्रैषेषु चेति न्यायाच्च प्रैषप्रैषार्थयोरेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युष्वित्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायाद्धोतृतो निवर्त्तमानस्य तत्सन्निकृष्टमैत्रावरुणकर्तृकत्वप्राप्तेस्तत्सिद्धान्तवक्ष्यमाणन्यायाद्वा होतृकर्तृकत्वप्राप्तावपि प्रैषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पनक्लेशापत्तेर्निर्द्धारणायोगाद्दैक्षादिषु चातिदेशेनाध्वर्युप्राप्तावपि प्रैषेषु चेति न्यायोपबृंहितादध्वर्युस्त्वित्यधिकरणसिद्धान्तन्यायात्ततो निवर्त्तमानस्य तत्सन्निकृष्टप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वप्राप्तेः कृत्स्नपुरोनुवाक्याप्रयोक्तुरेकस्य विधिं विना ज्ञातुमशक्यत्वात्कर्तृविध्याकाङ्क्षामाह *ता-
११५६।१ श्चेति * । केवलानां तु प्रैषाणां निर्ज्ञाताध्वर्युकर्तृकत्वादनुवाक्यानां च निर्ज्ञातहोतृकर्तृकत्वान्न कर्तृविध्याकाङ्क्षास्तीत्याह * शेषाणि त्विति *।

प्रैषमिश्रास्वप्यनुवाक्यास्वनुवाक्यांशस्य होतृकर्तृकत्वनियमात्प्रैषांशस्य च सोमयागाभ्यासेषु मैत्रावरुणकर्तृकप्रैषार्थकल्पनक्लेशेनापि तावद्धोतृकर्तृकतयैव निर्ज्ञानाद्दीक्षादिषु च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वानिर्ज्ञानान्न कर्तृविध्याकाङ्क्षास्तीत्याशङ्क्यैकस्य पदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगात्प्रैषानुवचनेषु च प्रत्यक्षविध्युपलब्धेः प्रैषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पनक्लेशाङ्गीकारायोगेन प्रैषांशस्य होतृकर्तृकत्वावधारणायोगात्कर्तृनिर्ज्ञानायोगोपपादनपूर्वं पुरोनुवाक्यानां प्रैषमिश्रत्वस्य मैत्रावरुणविधिविषयत्वहेतुत्वमुपसंहरति * पुरोनुवाक्यानां पुनरिति * । एकस्य पुरोनुवाक्याख्यपदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युकर्तृकप्रैषमिश्रत्वादनुवचनांशेनापि होतृतो होतृकार्यानुवचनमिश्रत्वाच्च प्रैषांशेनाप्यध्वर्युतः पुरोनुवाक्यानां प्रच्युतेः प्रैषानुवचनयोरन्योन्यमिश्रत्वाख्यसन्निधानहेतुकात्कर्तृसाकाङ्क्षत्वाद्युक्तो मैत्रावरुणविधिरित्यर्थश्चकारस्ततश्च पुरोनुवाक्यानामेव मैत्रावरुणविधिरित्यपकृष्य योज्यः । एवकारार्थे पुनःशब्दः । समुच्चितयोरिति भाष्येण प्रैषानुवचनयोश्चशब्दादेकत्र निधानलक्षणसमुच्चयाख्यसन्निधानावगतेरिति हेत्वर्थमुक्तमन्वाचयत्वेन व्याख्यातुमाह * एवं चेति * । प्रैषेति सूत्रावयवव्याख्येयमिति सूचनार्थः सूत्रावयवपाठः । सर्वप्रैषानुवचनेषु मैत्रावरुणविधौ प्रेष्येत्यादेष्वपि लिङ्गविरोधिमैत्रावरुणविध्यापत्तेरविरोधपक्षसम्भवे च विरोधपक्षायोगान्न सर्वत्र विधिरित्येतदर्थत्वेनासम्भवन् मैत्रावरुणकर्तृकत्वानामपि प्रैषाणां प्रकरणे सन्निधानान्मैत्रावरुणकर्तृकत्वापत्तेरित्येवं प्रैषेत्यवयवव्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥४५॥

स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्तृत्वम् । अधि० २२

चमसाश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्याबाधकत्वापवादकत्वेन सङ्गतिरूपं जुहोतीत्यनेन होमोत्पत्तेर्ग्रहचमसहोमाभेदेन ग्रहहोमस्याध्वर्युकार्यतया तदभेदाच्चमसहोमस्य तेनाक्रियमाणस्याप्यध्वर्युकार्यत्वव्यपदेशोपपत्तेस्तत्कारित्वेनाध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्याकृतमध्वर्युविनियो-

गमनपेक्ष्यापि चमसाध्वर्यव इति विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्यासापेक्षानपेक्षत्वसन्देहस्य च बाधकत्वाबाधकत्वसन्देहहेतोः स्पष्टत्वाद् ग्रहचमसवाक्याभ्यां होमोत्पत्तावल्पवाक्यस्य तत्प्राप्तकात्स्न्येपरिसङ्ख्यार्थत्वापत्तेरल्पवाक्येन होमोत्पत्तिरित्याशयेन पूर्व्वपक्षमात्रमाह * उन्नयनेति * । चमसाध्वर्युसमाख्यानात्सर्वेषु चमसकार्येषु चमसाध्वर्युविनियोगप्रतीतेश्चमसानिति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य व्यापारमात्रव्यापकत्वेनोपपत्तेश्चमसांश्चमसाध्वर्यवो व्यापारयेयुरिति क्रियाध्याहारोपलक्षणार्थं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जुहुयुरिति भाष्यं मत्वोन्नयनादिग्रहणम् ।

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥

सामान्यसमाख्याया न्यायशब्दोक्तमबाध्यत्वं किमल्पमित्यज्ञानात्तदुद्देशेन होमविध्यनुपपत्तेर्होमैक्ये च ग्रहचमसानां विकल्पापत्तेः फलतः परिसङ्ख्यापत्तावपि च दोषाभावाद् ग्रहचमसवाक्याभ्यां होमद्वयोत्पत्त्यवगमाशयेन चमसाध्वर्युसमाख्यायाश्चमसहोमेध्वर्युविनियोगं विनानुपपत्तेस्तत्सापेक्षत्वोक्त्योपपादयितुमाह * सा नामेति * । जुहत्यध्वर्यौ चमसाध्वर्यूणामव्यापारात्समाख्यानायोगमाशङ्क्याह * य-
११५७१५ दि त्विति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥४८॥

चमसाध्वर्युभ्योन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनोपपादनार्थं हुत्वेत्यध्याहारेऽन्य इति भाष्येणोक्ते प्रश्नपूर्व्वं तदुपपादनार्थं चमसाध्वर्युकर्तृकस्य नयनस्य भक्षयितृवषट्कर्त्रर्थत्वाद्भक्षार्थत्वावगतिमुक्तां प्रयोजनान्तराभावेनोपपादयन् सूत्रं व्याचष्टे * वषट्कारिणं प्रतीति * । चमसाध्वर्युनेतारं ब्रुवन्नहुतभक्षायोगाच्चमसाध्वर्युभ्योऽन्यं होमकारिणं दर्शयन्समाख्यासहकृताध्वर्युं दर्शयतीत्युक्तेध्वर्युणा हुतांश्चमसानन्यो वषट्कर्त्रे भक्षणार्थं हर्त्तुं चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीत्यपि सम्भवादलिङ्गत्वमाशङ्क्य होमकर्तृहस्तस्थस्य चमसाध्वर्यवे दानायान्यस्मै समर्प्पणे विक्षेपापत्तेर्होमदानयोरेककर्तृकत्वावगमोक्त्यै यो जुहोति सएव प्रयच्छति ततश्च होमकर्त्तारं चमसाध्वर्यूणां ग्रहीतृरूपेण व्यापृतत्वेन दातृत्वायोगात्तेभ्योऽन्यं दर्शयतीत्युक्तं ततश्चेत्यर्थे तं चेति चकारो यश्चेत्ययंहिशब्दार्थे ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

कदाचित्तस्येतिवार्त्तिकावयवेनास्य सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्पाठमात्रं कृतम् ॥

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥

विशेषसमाख्याया अपि सामान्यसमाख्यासापेक्षत्वाद्दौर्बल्येभिहिते प्रसङ्गादौपदेशिक्या अपि प्रयोगवचनाश्रयायाः समाख्याया आतिदेशिकसमाख्यापेक्षत्वाद्दौर्बल्याभिधानेन सङ्गतिः स्पष्टत्वादनुक्ता वेदान्तरीयेष्वङ्गेषु प्रधानवेदव्यपदेशाभावात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य प्राधनप्रयोगवचनविषयत्वेनाङ्गेष्वपि प्रधानवेदं व्यपदेशोपपत्त्युक्तिपूर्व्वं पूर्व्वपक्षमाह * गुणेति * ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्म्मः स्यादधिकार-
सामर्थ्याद्व्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

प्राकृतानां धर्म्माणां परोक्षत्वात्तच्छब्दपरामृष्टानां विकृत्याग्रहणा-
त्स्वैः प्रात्यात्मिकैः स्वरूपतश्चोदकप्राप्तैर्नानार्त्विग्रूपैर्धर्म्मैर्युक्तो विकृतिप्र-
योगः स्यादित्युक्ते प्राग्धर्म्मग्रहणेपि तेषामौपदेशिकप्रधानद्वारेण समा·
ख्याप्राप्तैः प्रधानवेदसमाख्यातैरुद्गातृभिरध्वर्युभिर्बाधात्कथं प्राकृतधर्मा-
ग्रहणस्य नानार्त्विक्त्वहेतुतेत्याशङ्क्य हेतुत्वोपपादनार्थं प्राकृतान् धर्म्मान्
विकृतावप्यन्वयेनाधिकरोतीति व्युत्पत्त्याधिकारशब्दोक्तस्य चोदकस्य
बलीयस्त्वाख्यं समर्थत्वमुपादायितुं तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्म्मः स्यादित्यनेन
न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षत्वेन दुर्ब्बलत्वादिति स्वरटीकायां
विकृतिप्रयोगवचनेन प्राकृतग्रहणहेतुकादिति सूत्रार्थाभ्युपगमेनेत्येतत्सूत्र-
सिद्धतयैव पश्चात्कालत्वात्प्रयोगवचनस्य दौर्बल्यमुक्तं भाष्यानुसारा-
त्तु पूर्व्वोक्तसूत्रार्थाभ्युपगमे विप्रातिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतीति
पञ्चमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे विकृतिप्रयोगवचनस्य प्राकृतधर्म्मानुसा-
राख्यप्रकृत्यनुगमवाचिना प्रकृत्यन्वयशब्देन वक्ष्यत इत्याह *उक्तमिति *
सहाङ्गैरिति भाष्येण चोदकबलीयस्त्वोपपादनार्थं प्रयोगवचनदौर्बल्य-
स्योक्तत्वात्तद्व्याख्यानायैवमुक्तम् । नन्विति भाष्येणौपदेशिक्याः समा-
ख्यायाः प्रत्यक्षत्वेनातिदेशिकीतो बलीयस्त्वमाशङ्क्योच्यत इत्यादि-
नालौकिकत्वाद्दौर्बल्यमुक्तं श्येनाद्यङ्गेष्वौद्गात्रादिसमाख्याया अपि सा-

मवैदिकादिप्रधानप्रयोगविधिनिमित्तत्वेन वैदिकत्वादयुक्तमाशङ्क्य लक्षणया प्रयोगपरिगृहीतेति टुप्टीकानुसारात्प्रयोगवचनाश्रयत्वलक्षणार्थत्वं लौकिकोक्तेः सूचयन् व्याचष्ट * प्रयोगेति * । प्रयोगवचनाश्रयत्वेपि कथं दौर्बल्यमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव जघन्यकालत्वं दौर्बल्यहेतुमुपपादयति * यावद्धीति * । क्लृप्तात्कर्तृसम्बन्धाद्धेतोरित्यर्थः । क्लृप्तकर्तृसम्बन्धत्वादिति त्वप्रत्ययाध्याहाराद्वा बहुव्रीहिः। तत्रेति भाष्यं पौर्वापर्यबलीयस्त्वाशयशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह * न वेति * । प्राप्तस्य तर्हि सन्निकृष्टत्वान्न क्वचिद् बाधः स्यादित्याशङ्क्याबाधग्रन्थे क्लृप्तमूलानां सामान्यशास्त्रादीनां प्राप्तबाधस्याक्लृप्तमूलानां च लिङ्गादीनामप्राप्तबाधस्योक्तत्वात्सन्निकृष्टस्यापि क्वचिद् बाधो न विरुद्ध इत्याह * उक्तं हीति * । विकृतिप्रयोगवचनेन प्राकृताङ्गग्रहणहेतुकात्प्राकृताधिकारस्य चोदकस्य सामर्थ्याद्बलीयस्त्वात्प्रात्यामिकवेदविहितत्वानिमित्तत्वस्वरूपप्राप्तानार्त्विग्रूपधर्म्मः श्येनादिः स्यादित्येवं सूत्रं योजयन् सिद्धान्त उपसंहरति * तस्मादिति * । समाख्यानतिक्रमसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । समाख्यात्वसाम्यात्तुल्यबलत्वशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यद्यपिचेति * । अव्यक्त इति सूत्रावयवं परमतेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * । कथमव्यक्तोक्त्या प्रधानसमाख्यातः कर्त्तोक्तो भवतीत्याशङ्क्याव्यक्तशब्दस्याक्लृप्तत्वावस्थवाचित्वात्प्रधानद्वारत्वानिमित्तत्वाच्चाक्लृप्तावस्थत्वस्यायं प्रधानसमाख्यातस्य कर्त्तुरङ्गान्वय एवाव्यक्त इत्युक्तम् । प्रधानसमाख्यातकर्तृविषयाभावेनैतां दूषयति * न त्विति * । प्रधानसमाख्याया वेदान्तरसमाख्यावत्प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेप्यनेकाङ्गविषयत्वेन सामान्यविषयतया दौर्बल्यात् वेदान्तरसमाख्ययैव कण्टकवितोदनादिमात्रवेदान्तरीयप्रधानाङ्गविषयत्वेन विशेषविषयत्वाद् बलीयस्या भाव्यमित्यर्थः । वेदधर्म्माद्यैश्चान्वयवत्सामाख्यानिककर्त्रन्वयेप्यङ्गे स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्म्मस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्म्मेण बाधाद्वेदान्तरीयमप्यङ्गं प्रधानसमाख्यातस्य कर्त्तुर्विषयो भविष्यतीत्याशङ्कामनिष्टापत्त्या निरस्यति * अथेति * । वचनेनानिष्टापत्तिपरिहारशङ्कां तदभावेन निरस्यति * न चेति * । विषयाभावमुपसंहरति * तस्मादिति * । प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमाख्यानवतारेङ्गसमाख्यायाः प्रधानेनाग्रहणात्प्रधानसाद्गुण्यं च विनाङ्गगुण्यानुष्ठानानर्थक्यात् स्ववेदसमाख्यातोपि नाङ्गे कर्त्तव्यता स्यादित्याशङ्क्याह * सा त्विति * । स्तोत्रादीनामुत्पत्तिवेदानिमित्तेनोद्गात्राद्यन्वयेन

निमित्तेन प्रवर्त्तमाना समाख्योद्गात्रादिकृतेन स्तोत्रादिना ज्योतिष्टोमस्योपकुर्यादित्येवं प्रधाननियुक्तक्रियाकर्त्रन्वयरूपार्था सती प्रधानेन क्रियाकर्त्रन्वयाख्यार्थग्रहणार्थं गृह्यत इत्यर्थः। गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यादित्यनेन च न्यायेनाध्वर्य्वादिसमाख्यानां गुणभूतेष्वेव कर्तृषु व्यापारेण प्रधानभूतकर्तृरूपवस्त्वविनियोजकत्वात्प्रधाने च स्वयङ्कर्तृत्वनियमेन कर्तृप्राधान्यात्प्रधाने कर्तृविनियोजकत्वाभावात्प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्तृविनियोजकता दूरोत्सारितेत्याह * न चेति * । ऋग्वेदादिसमाख्यानामपि तर्हि प्रधानद्वाराङ्गेष्वप्रवृत्तेर्गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायो निर्विषयः स्यादित्याशङ्क्य तासां प्रधानेष्वपि विनियोजकत्वाविरोधात्प्रयोगग्राह्यक्रियतेशब्दव्यपदेशाच्चोच्चैस्त्वादीनां प्रयोगवेदधर्मत्वावगतेर्वैषम्यमाह । * ऋग्वेदादीति * । न केवलं पूर्वोक्तेभ्यो हेतुभ्यः कर्तुः ११।१।२
प्रधानद्वाराङ्गेष्वप्राप्तिः किं त्वाध्वर्य्वादिसमाख्यायाः क्रियतेशब्दव्यपदेशानात्मकत्वेन पाठमात्रनिमित्तत्वात्पाठस्य चान्यद्वारत्वायोगादपीत्याह * पाठेति * । अप्राकृतत्वमात्रनिमित्ताक्लृप्तावस्थत्ववाच्ययमव्यक्तशब्दो न तु प्रधानद्वारत्वनिमित्ताक्लृप्तावस्थत्ववाचीति मत्वा स्वमतेनोपदेशिकाऽप्राकृतत्वेनाक्लृप्तावस्थत्वेनाव्यक्तः कर्त्ता शेषे भविष्यतीत्येवं व्याचिख्यासुः प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्त्रन्वयानभ्युपगमो गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायानभ्युपगमेऽप्यदोष इत्याह * न चेति * । प्रधानद्वारत्वेनाप्यनभ्युपेतेन न किञ्चित् दुष्यतीति सूचनार्थश्चकारः। प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्त्रन्वयानभ्युपगमे कथं कण्टकवितोदनस्योद्गातृकर्तृकत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य स्वसमाख्ययैव सिद्धिसूचनायाह * कण्टकेति * । स्वसमाख्याप्राप्तस्य कर्त्तुरव्यक्तत्वायोगमाशङ्क्य सामवेदोत्पन्ने कण्टकवितोदने यजुर्वेदोत्पन्ने चोपघुटार्पणे प्रकृतावक्लृप्तकर्तृकत्वाच्छक्यं कर्त्तुरव्यक्तत्वं वक्तुमित्याह * तदात्मना चेति * । प्रधानादङ्गेष्ववतरन्त्याः समाख्याया गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वसमाख्यावाधेनानुग्राह्यत्वस्योक्तत्वान्न स्वसमाख्यायाः कर्तृसिद्धिर्युक्तेत्याशङ्क्य ऋग्वेदादिसमाख्यावदाध्वर्य्वादिसमाख्यायाः क्रियतेशब्दव्यपदेशानात्मकतया प्रयोगवेदनिमित्तत्वाभावेनोत्पत्तिवेदनिमित्तत्वाविरोधादेकवेदोत्पन्नयोश्चाङ्गप्रधानयोर्द्वयोरपि साक्षात्समाख्योपपत्तेः कण्टकवितोदनस्य साक्षात्प्राप्तोद्गातृकर्तृकत्वेनाप्यौद्गात्रसमाख्यानुग्रहे प्रधानद्वारत्वाननुग्रहात्तद्रूपेणानुग्रहेऽपि चाङ्गान्तरेषु कृतार्थत्वेनाङ्गे स्वरूपतः प्राप्तप्रधानद्वारप्राप्त-

योरविरोधात्प्रधानद्वारता नावश्यमनुग्राह्येत्याह * नावश्यमिति *। व्याख्यातावयवार्थमुपसंहरति * तेनेति * ॥

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि-
भट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां
सर्वानवद्यङ्करण्यां न्यायसुधाख्यायां
तृतीयस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

॥ अथाष्टमः पादः ॥

परिक्रयस्य स्वामिकर्मत्वम् । अधि० १

स्वामिकर्म्मपरिक्रयः कर्म्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

तत्संयोगात्कर्म्मणो व्यवस्था स्यादित्यत्रोक्तस्य समाख्याया लिङ्गाविरोधस्यापवादत्वेन प्रकरणसङ्गतिमाह * समाख्येति * । पूर्व- ११६०।३
विरोधे समाख्यायाः स्वकार्यविनियोगाशक्तत्वेनासत्तुल्यत्वादविरोधलक्षणार्था समाख्योक्तिः परेषामथाशीर्मन्त्राधिकरणान्तानामधिकरणानामपवादत्वोक्तयर्थोपिशब्दः । अन्यो वेत्यत्रोक्तस्य स्वामिनि परिक्रयविरोधस्य स्वामिकर्तृकत्वं विनानुपपत्तेस्तत्रैव परिक्रयस्य स्वामिकर्तृकतायाः सिद्धत्वात्तद्विरोधेन पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्याह * सिद्धे त्विति * । अन्यकृते कर्म्मणि स्वयङ्कर्तृकत्वापादनार्थत्वात्परिक्रयस्य च स्वयङ्कर्तृकत्वापादनाशक्तेः स्वामिनि कर्तृत्वापादनसामर्थ्यात्मकत्वेन लिङ्गेन समाख्याया विरोधाशङ्कामन्यकृतेपि परिक्रये स्वामिनः प्रयोक्तृत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः कर्म्मणि स्वयङ्कर्तृत्वापादनसामर्थ्योपपत्तिसूचनेन परिहरन् पूर्व्वपक्षमाह * तथे ति * । इतरपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वेप्यध्वर्युपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वायोगात्स्वामिकर्तृकत्वापत्तिमाशङ्क्याध्वर्युपुरुषप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेनाप्याध्वर्यवसमाख्यानुग्रहसम्भवेन स्वामिकर्तृकत्वायोगसूचनायादिशब्दः । प्रतिप्रस्थातुः परिक्रयाशक्तौ तदनन्तरस्याध्वर्युपुरुषस्य नेष्टुरुन्नेतुर्वा परिक्रेतृत्वसूचनायादिशब्दः । प्रतिप्रस्थातुः परिक्रयाशक्तौ तदनन्तरस्याध्वर्युपुरुषार्थं बहुवचनम् । लिङ्गविरोधपरिहारं निरस्यन् सिद्धान्तमाह * इतीति * । स्वामिनः परिक्रयं विनियोजकं किं लिङ्गमित्यज्ञाते तद्विरोधोपपादनाशक्तेर्लिङ्गोक्तयर्थकर्म्मण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थं फलकामो हीत्यादिभाष्यं तावद्व्याचष्टे * परिक्रयेण हीति * । एतद्भाष्योक्तविरोधपरिहारशङ्कां तथा स्वामिनेति पूर्वपक्षवार्तिकोक्तां श्लोकस्यैतद्भाष्योक्तलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्वसूचनायानुभाषते * लौकिकेनेति * । एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * नेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

परिक्रयात्मकवरदानस्यार्त्विजत्वदर्शनाल्लिङ्गेन परिक्रये स्वामिवि- नियोगायोगमाशङ्क्य श्रुतिविरोधात्क्वचिल्लिङ्गबाधेऽपि न सर्वत्र बाधो युक्त इति परिहारार्थं सूत्रमुपन्यस्यानस्याध्वर्यवसमाख्याबाधेन याजमानत्व- कल्पनया सामानाधिकरण्यश्रुत्युपपत्तेरत्रापि लिङ्गबाधायोगादयुक्तमा- शङ्क्य याजमानत्वे दधातेर्ञित्वात्कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदा- पत्तेः परस्मैपदश्रुतिविरोधाद्याजमानत्वकल्पनायोगमाह * उपदध्यादि- ति *। वरदानेऽप्यन्यकृते स्वामिनो लौकिकोपायाश्रयणायोगात्प्रयोक्तृ-
११६१।१ त्वायोगमाशङ्क्याह * तत्सिद्धिश्चेति ॥

वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वम् । अधि० २

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्म्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥

परिक्रयवत्स्नानदन्तधावनयोर्लोकतः स्वयङ्कर्तृकत्वप्रसिद्धेर्वपननख- निकृन्तनयोश्च निर्ज्ञातनापितकर्तृकत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षतया स्नानदन्त- धावनकर्तृमात्रस्य विचार्यत्वात्तस्य च संस्कार्यकर्तृकत्वप्रसिद्धेः संस्का- राणां च कार्यसामर्थ्याधानार्थत्वादध्वर्योश्चानुष्ठानाख्यकार्यसामर्थ्यस्य सिद्धत्वयैव दक्षिणालाभात्मकफलप्रतिग्रहणाख्यकार्यसामर्थ्यस्य च क- र्म्मकरत्वादेव सिद्धेः, संस्कारानर्थक्याद्दन्तधावनादिकर्तुरात्मनि संस्का- रजननसामर्थ्यात्मकलिङ्गविरुद्धया समाख्यया यथावेदं संस्कारव्यवस्था- नुपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन पुरुषसामर्थ्य इति सूत्रावयवं कर्तृणां पुरु- षाणां स्रुगादिवदपूर्वसाधनत्वसामर्थ्यं जनयितव्ये तज्जननार्थं संस्का- रापेक्षास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * कर्तृत्वमेवेति * ।

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्म्मवत् ॥ ४ ॥

दन्तधावनादीनां लोकप्रसिद्धेरात्मनेपदाच्च कर्तृपुरुषगामिसंस्कार-

ख्यफलसाधनत्वादित्येवं पुरुषप्रधानत्वोक्त्यर्थस्य क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दोक्तस्य फलस्य भोगकरणत्वेन कर्मकरणमस्येति बहुव्रीह्यङ्गीकारेण कर्त्तुः फलप्रतिग्रहणे शक्तिं दन्तधावनादयो जनयन्तीत्येवमर्थं तस्मादिति भाष्यात् स्पष्टप्रतीतेस्तदुपपादनार्थं न चेत्याद्युत्तरभाष्यव्याख्यावसरार्थं प्रतिज्ञान्वयमात्रमाह *पुरुषेति*। दन्तधावनादीनां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वेऽप्यन्यजनवदाध्वर्यवत्वोपपत्तिमाशङ्क्य फलप्रतिग्रहणाख्यकर्मकरणशक्तिजनकदन्तधावनाद्यर्थं लोकेऽन्यपरिक्रयादर्शनात्प्रधानभूतपदार्थे च परिक्रयार्थवत्त्वोपपत्तेः शक्तिजनकस्य दन्तधावनादेः स्वयमेव कार्यत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षत्वात्कर्तृकर्मरूपावयवार्थाभावनिश्चयेन रूढित्वात्समाख्याया विनियोजकत्वायोगोक्त्यर्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * गुणभूते हीति *। परिक्रयस्य दन्तधावनाद्यर्थत्वाभावेऽप्यानर्थक्यानापत्त्युक्त्यर्थस्येप्सितेभ्य इति भाष्यावयवस्य गुणत्वे तस्य निर्देश इत्येतत्सूत्रमूलत्वसूचनार्था गुणभूतोक्तिः। दन्तधावनादीनां स्वयङ्कर्तृकत्वप्रसिद्धेः कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षणेऽप्यध्वर्युसंस्कारार्थतैव समाख्ययास्त्वित्याशङ्क्य संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वे यजमानस्यैव च तज्जननापेक्षत्वाद्भोक्तृशपातित्वलक्षणेन लिङ्गेन तदर्थत्वनिश्चयान्न समाख्ययाध्वर्युसंस्कारार्थता शङ्कितुं युक्तेत्याह * प्रधानत्वं चेति *। प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वेन भोक्तृत्वशक्तिजननार्थतया तत्सिद्ध्येऽन्यानपेक्षणाद्वपनादीनां कर्त्रंशपातावगतेर्लिङ्गविरोधाभावमाशङ्क्याह * न चेति* प्राप्तस्यापि भाग्यस्य भोक्तृत्वाशक्तौ लोके भोगादर्शनात्फलसाधनातिरिक्तभोक्तृत्वशक्तिजनकता चकारेण सूचिता। पूर्वपक्षसूत्रे दृष्टान्तितेभ्यः पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेभ्योऽङ्गकर्मभ्यः पुरुषसंस्काराणां भोक्त्रंशपाताद्वैषम्यसूचनायैतत्सूत्रस्थं प्रधानकर्मदृष्टान्तं व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *। भोक्त्रंशपाताभावेऽप्यङ्गयागानामुत्सर्गरूपतयान्येन कर्त्तुमशक्यत्वात्स्वामिकर्तृकत्वोपलब्धेरुत्सर्गरूपत्वस्यैव स्वामिकर्तृकत्वे प्रयोजकत्वात् संस्काराणां चानुत्सर्गरूपतयान्येनापि कर्त्तुं शक्यत्वाल्लिङ्गाविरुद्धया समाख्ययाध्वर्यवत्वमाशङ्क्य दन्तधावनादीनां निर्ज्ञातकर्तृकत्वेन कर्त्रनाकाङ्क्षत्वात्कर्त्तर्यपेक्षित इति वार्त्तिकसूचितं सामाख्यानिकविनियोगायोगमाह * यथाप्राप्तेति *। वपननिष्पत्त्यर्थं स्वाङ्गावधानोपलक्षितप्रयत्नाख्यभावनाकर्तृत्वं प्रयोजकत्वोक्त्योक्तम्॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

पुरुषसंस्कारार्थं पुरुषान्तरापरिक्रयात्कर्तृविशेषानाकाङ्क्षणेन समाख्ययाध्वर्युनियमानुपपत्तेर्वपनादीनामाध्वर्यवत्वाभावेभिहितेभ्यञ्जनाञ्जनयोरपि भोक्त्रंशपातितया स्वामिसंस्कारत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षणात्समाख्ययाध्वर्युनियमायोगमाशङ्क्य धावतिवपतिकृन्ततीनां स्वरितेत्त्वाद्दन्तधावनादीनां कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदाद्दन्तधावनस्य च लोकतोपि तत एव स्नानस्यापि स्वयङ्कर्तृत्वप्रसिद्धेर्वपननखनिकृन्तनयोश्च नापितकर्तृत्वनियमप्रसिद्धेः कर्त्रनाकाङ्क्षा युक्ता अनक्तेरनुदात्तेत्त्वात्परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्तृविशेषानवगमेपि तमभ्यनक्तीति परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तमिति स्वामिपरामर्शितच्छब्दव्यपदेशात्तदानन्तर्याच्छरेशीकयानक्तीत्यत्राप्यनुषक्ततच्छब्दव्यपदेशावगतेः कर्त्रन्तरावगमे सति तद्विशेषाकाङ्क्षायां समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्त्युक्त्यर्थत्वेन व्यपदेशव्याख्यार्थं परस्मैपदेत्यादिभाष्यमञ्जनादीनां भोक्त्रंशपातित्वस्यैतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वेनासिद्धेः स्वामिसंस्कारत्वे हेतुत्वायोगात्तद्वशेन तच्छब्दस्य स्वामिपरामर्शित्वावधारणानुपपत्तेस्तदवधारणकारणान्तरानुपलब्धेश्चाध्वर्युमन्योभ्यनक्तीत्यपि सम्भवादयुक्तमाशङ्क्य व्यापारद्वयविधिं विना विधिद्वयानर्थक्यापत्तेर्व्यापारद्वयावगमे सति भिन्नविषयत्वेनाविरोधात्समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्तावभ्यञ्जनस्याध्वर्युसंस्कारत्वं कल्पयित्वा कर्त्रन्तरकल्पनायोगात्परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तमित्यभ्यङ्क्त्रभ्यञ्जनीययोर्भेदव्यपदेशात्तद्विहितेभ्यञ्जने लिङ्गाविरुद्धया समाख्ययाध्वर्युव्यापारत्वेनावगते वाक्यान्तरस्थोभ्यञ्जनविधिर्यजमानस्येति गम्यत इत्येवमाशयत्वेनोपपादयितुमाह * अध्वर्युव्यापारे चेति * । सूत्रमपि तमिति भेदव्यपदेशादभ्यङ्क्त आङ्क्त इति च विद्धयन्तराद्व्यापारभेदावगमेनाविरोधादभ्यञ्जनाञ्जनयोः समाख्ययाध्वर्यवता युक्तेति वपनादिसाम्यशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

आध्वर्यवमिति निर्देशात्समाख्यायाः पूर्वपक्षे वपनादिष्वध्वर्युनियमायोक्तः सङ्घेषु पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेषु कर्त्तुर्गुणत्वं तेष्वेव तस्य नियामक इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदित्यादिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तानुभाषणं

विना तद्वैषम्योक्त्यशक्तेर्न्यूनं मत्वा दृष्टान्तपूरणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्वि- ११६२।२
ति * । कल्प्यो हीति भाष्यमुक्तव्यवस्थोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * ।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

स्वामिना कर्तृत्वसिद्ध्यै संस्कार्यत्वस्य तत्प्रधानत्वादित्यनेनोक्तस्योपपादनार्थत्वेनापूर्वमुद्दिश्य संस्काराणां विधानात्साक्षाच्चापूर्वे करणाशक्तेस्तत्साधने द्रव्ये कार्याणां सन्निकर्षविशेषात्स्वामिनि कार्यत्वावगमात्तत्प्रधानतेत्येवं द्विणिजन्ताद्भवतेरच्प्रत्ययोत्पादाद्विधानवाचिभावशब्दाङ्गीकारेण पूर्वसूत्रकृतेन पूर्वपक्षहेतुनिरासेन बुद्धिस्थीकृतस्य सिद्धान्तहेतोश्चशब्देनानुकर्षणाङ्गीकारेण च सूत्रव्याख्यार्थं चोदनेत्यादिभाष्यं स्वामिनोऽपूर्वाश्रयत्वात्सन्निकर्षमुपपादयन् व्याचष्टे * प्रधानेति *। फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्यां फलापूर्वाश्रयत्वयोग्यतां चोदनोक्तया विवक्षित्वा स्वयंफलापूर्वाश्रयत्वयोग्यतोद्देशेन संस्कारविधानादित्येवं सूत्रं व्याचष्टे * तत्सिद्ध्यर्थत्वाच्चेति * । प्रधानापूर्वाश्रयत्वसिद्ध्यर्थत्वात्संस्काराणामित्यर्थः ।

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

अविशेषेति भाष्यं पुरुषमात्रवाचिशब्दाभावादयुक्तमाशङ्क्य सन्निकर्षविशेषन्यायात्स्वामिनः समाख्यया चर्त्विजां संस्कारविध्यवगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * अनेन चेति * । संस्कारत्वेवगते प्रकृतपुरुषपूरितं माधवेन (१) कर्तृकत्वावगतेर्वपनादीनां चात्मनेपदात्कर्तृगामिक्रियाफलावगमात्संस्कार्यत्वावगतिः संस्कार्यत्वावगते प्रतिप्रधानावृत्त्यादिदोषपरिहारात्संस्कारत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्विरोधपरिहारायोगमाशङ्क्य वपनादेः संस्कार्यविशेषानवगमेपि क्रियास्वाभाव्यात्संस्कारत्वावगतेः संस्कार्यानेकत्वे सत्यावर्त्तनीयत्वावगमाद्विरोधपरिहारमुपपादयितुमाह * न चेति * एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * । सप्तम्या भाष्यस्थस्तच्छब्दः सप्तम्यन्ताव्ययत्वेन व्याख्यातः ॥

८

तपसो याजमानत्वम् अधि० ३

तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥

तपसोपि क्रतुफलप्रतिबन्धकदुःखफलपापनाशकत्वेन फलप्रतिग्रहणयोग्यताधानार्थत्वाच्छङ्काधिक्याभावेनातिदेशायोगमाशङ्क्य पापनाशार्थत्वे प्रमाणाभावाद्दुःखकरत्वेन च कर्तृप्रतिकूलत्वात्कर्त्रनुग्राहकत्वायोगेनाधिकाशङ्कां दर्शयन् सूत्रतात्पर्यमाह * तपस इति * । कथं निवर्त्तयतीत्यपेक्षायामाह * यस्मादिति * । सोऽयाः फलोक्तेः फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वलक्षणार्थत्वसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां सिद्धोक्तिं व्याख्यातुं फलेत्युक्तम् । करोतीत्यनेन फलस्य सिद्धिरस्मादिति बहुव्रीह्यर्थोक्त्यर्थत्वेन फलसिद्ध्यर्थोक्तिर्व्याख्याता । दुःखकरत्वेन प्रतिकूलत्वाद्योग्यताधानार्थत्वायोगं पूर्वपक्षोक्तं परिहरन्दुःखं हीत्यादिभाष्योक्तं योग्यताधानप्रकारं विवृणोति * योग्यता चेति * । सोयमित्यने-
११६३।१ नाकाङ्क्षायाः सूत्रेत्यनेन च सन्निधानस्योक्त्या साकाङ्क्षफलवत्सन्निधानाख्यात्प्रकरणात्सामान्यसम्बन्धेभिहिते योग्यत्वाख्याल्लिङ्गात्तपसः पापनाशाख्यद्वारविशेषान्वयः सेत्स्यतीति तत्रापेक्षेत्यनेनोक्तयोग्यत्वविवरणार्थं शक्यं हीत्युक्तम् । लोकवदिति दृष्टान्तं स्पष्टत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितं क्रतुफलप्रतिबन्धकस्य महतः पापस्य द्व्यहत्र्यहोपवासजन्येनाल्पेन दुःखेन नाशायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यथैव चेति * स्मार्तस्यापि पौरुषेयत्वाल्लौकिकत्वोक्त्यविरोधः । वानप्रस्थादितपसोपि तर्हि पापनाशार्थत्वात्स्वर्गाद्यर्थत्वायोगापत्तेः'स्तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययु'रित्यादि दर्शनं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह * यानि त्विति * । द्व्यहोपवासादीनां प्रायश्चित्तवत्पापनाशकत्वेपि तद्वदेव फलप्रतिग्रहणयोग्यताधायकत्वेन स्यादित्याशङ्क्य फलप्रतिग्रहणयोग्यताधानायैव पापनाशस्य द्वारमात्रत्वेनाभ्युपगमाद्वैषम्यं सूचयितुमाह * यानि तु प्रायश्चित्तेति * ।

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

सूत्रं व्याचष्टे * मेधार्हत्वेति * ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

तपसोप्यार्त्विजत्वदर्शनात्प्रतिग्रहणयोग्यताधानसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभा-

वेन स्वामिनस्तपसि लैङ्गिकविनियोगायोगात्तदविरुद्धया समाख्ययाध्वर्युर्विनियोक्ष्यत इत्याशङ्क्य बहुवचनश्रुतिविरोधात्तत्र लिङ्गबाधेपि न सर्वत्र बाधो युक्त इत्येवमर्थत्वं सूत्रस्य सूचयितुमाह * वरेति * ।

लोहितोष्णीषतादीनां सर्वर्त्विग्धर्मत्वम् । अधि० ४ ।

गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

एवं चेत्यादिभाष्येणाधिकरणान्तरत्वेन सूत्रव्याख्यायाः कृतायाः पूर्वाधिकरणशेषत्वेन सूत्रव्याख्यानापरितोषं निमित्तमाह * गुणत्व इति * । लोहितोष्णीषादीनामपि वपनादिवज्जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन संस्कारत्वावगमाद्याजमानत्वेनार्त्विजत्वायोगात्पूर्वसिद्धान्तपक्षयोर्द्वयोरप्यनुपपत्तेः सन्देहायोगं लिङ्गसमाख्याविरोधचिन्ताप्रस्तावे च वाक्यसमाख्याविरोधाविरोधविचारासङ्गतिमाशङ्क्यर्त्विज उपवसन्तीत्यस्मिन्नेवोदाहरणे बहुवचनश्रुत्यैकयजमानके ज्योतिष्टोमादौ याजमानत्वपक्षे उपपद्यमानया लिङ्गगम्ययाजमानत्वबाधेनार्त्विजत्वेभिहिते प्रासङ्गिकीमध्वर्युमात्रकर्तृत्वेप्यृत्विक्कर्तृत्वानपायाद्वाक्येनाध्वर्युपुरुषमात्रविनियोजकत्वाद्वा समाख्याया बहुवचनश्रुत्याप्यविरोधः स्वरसावगतसर्वार्त्विककर्तृकत्वभङ्गापत्तेर्वा विरोध इति चिन्तायाः सङ्गतिं संस्कारत्वेपिच फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्यलिङ्गावगतयाजमानत्वबाधेनैकयजमानकर्तृकत्वेनुपपद्यमानया बहुवचनश्रुत्यार्त्विजत्वावगमात्सन्देहोपपत्तिं सूचयितुमाह * य इति * । लोहितोष्णीषादिष्वप्युपवासन्यायत्समाख्यानियामकत्वायोगसिद्धिसूचनार्थं तदुदाहरणं न तु तदेवाद्यत्यमिति सूचनार्थो यच्छब्दः पूर्वपक्षमाह * लोहितोष्णीषादीयो हीति * । यस्मात्संस्कारत्वेपि यावतीमावृत्तिं विना वाक्यानुपपत्तिस्ततोधिकाश्रुतावृत्तिकल्पनायोगाद्व्यवस्थापेक्षायां समाख्यया व्यवस्था सम्भवति तस्माच्चिन्ता युक्तेति हिशब्दार्थः । गुणत्वे तस्य निर्देश इत्यत्र कर्तॄन् प्रति प्रधानभूतानां क्रियाणां समाख्याविषयत्वोक्तेः संस्काराणां गुणत्वेन्यतद्विषयत्वावगमात्तन्निरपेक्षाद्वाक्यात्सर्वर्त्विजां संस्कार्यत्वावगतेर्नेत्रात्रादिवदसमाख्यया व्यवस्था स्यादित्येवं सूत्रेण सिद्धान्तमाह । * इतीति * । श्लोकं व्याचष्टे । * ऋत्विगिति * । सर्वेषामित्यनेन समाख्यानपेक्षा सौत्रचशब्दसूचितोक्ता तस्माच्छब्देन चशब्दव्याख्यार्थं परामृष्टा ॥

वृष्टिकामनाया याजमानता । अधि० ५

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

सूत्रानुक्तगुणकामविशेषोदाहरणाशयोक्तिपूर्वं सङ्क्षेपतोधिकरणार्थमाह * प्रधानेति * । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायान्तरात्प्रधानकामस्य त्वप्रधानत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमभ्युच्चयार्थत्वेन व्याचष्टे * तथा चेति * । यः कामयेत स मिनुयादिति समाख्यानान्मातृत्वेन निश्चितस्याध्वर्योः कामिना सह सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वात्कामोप्याध्वर्यव इति पूर्वपक्षहेतोरथेति भाष्यानुभाषितस्य यदि कामयेत स्वामी ततोध्वर्युर्नार्चैर्मिनुयादिति वैयधिकरण्येनाप्येकवाक्यत्वसम्भवोक्त्या निरासार्थमुच्यत इति भाष्यं स्वरसावगतसामानाधिकरण्यापह्नवायोगादयुक्तमाशङ्क्य परस्मैपदश्रुत्या वाक्यीयसामानाधिकरण्यबाधेनोपपादयितुमाह * अनया चेति * । स्वामिनि कामयमाने यद्यध्वर्युः कामयेतेत्यध्याहारेणापि सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वसम्भवोक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यमन्यथा व्याख्यातुमाह * तद्दर्शन वेति * । परस्मैपदश्रुतिवशेन स्वामिकामानुसार्यध्वर्युकामापेक्षया सामानाधिकरण्याविरोध इत्यर्थः । कामे तपोन्यायसाम्याभावात्तथाशब्दायोगमाशङ्क्यात्यन्तसाम्याभावेपि सदोमानाश्रितस्य नीचैस्त्वस्य फलसाधनत्वात्सदोमानस्य च समाख्ययाध्वर्यवत्वेन तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशात्कामस्याप्याध्वर्यवत्वप्रतीतेः कामिनश्च स्वयम्फलसाधनावच्छिन्नभावनाकारित्वस्य शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यत्रोक्तत्वात्सदोमानाश्रितगुणावच्छिन्नाया भावनायाः फलसिद्ध्यर्थत्वेप्याध्वर्यवत्वोपपत्तेस्तपोवैषम्यं प्राप्तं निराकर्त्तुं सदोमानस्याध्वर्यवत्वेपि तदाश्रितगुणावच्छिन्नाया भावनायः स्वाम्युपकारार्थं सदोमानाश्रितत्वसामर्थ्याख्यालिङ्गात्स्वाम्युपकारार्थत्वावगतेस्तस्यैव कामित्वावगमात्समाख्यायाश्च प्रधानभूतकर्तृनियामकत्वायोगान्न भावनाकारी नियस्यत इत्येतावदतिदिश्यत इत्याह * तथाशब्देन चेति * । अ-
११६५।२ धिकारिचिन्तायाश्चैतल्लक्षणासङ्गतेः समाख्यायाश्च प्रधानभूताधिकारिनियामकत्वायोगात्कामद्वारा तत्साधनीभूतगुणावच्छिन्ना भावनैवात्राध्वर्यवी याजमानी वेति चिन्ता द्रष्टव्या ।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

इहाप्यात्मन इति चतुर्थीश्रुत्यैव लिङ्गबाधाद्वचनादित्येव कस्मान्नो-

क्तमित्याशङ्क्यात्मशब्दस्य ममाग्ने वर्च इतिवद्व्यतिरिक्तयजमानापदेशाख्यव्यपदेशाभावात्स्वामिनाप्युपचारेणोपपत्तेर्वाशब्दोपादानाख्यव्यपदेशाभावे वात्मोपकारिणे यजमानायेत्यर्थापत्तेर्विस्पष्टश्रुत्यभावाद् व्युत्पत्त्यर्थनिर्णयार्थत्वेन व्यपदेशोक्तिमुपपादयति * अन्यत्रेति * । सूत्रं व्याचष्टे * वाशब्देति * ॥

आयुर्दादिमन्त्रपाठस्य याजमानत्वम् । अधि० ६

मन्त्राश्चाकर्म्मकरणास्तद्वत्॥ १५ ॥

आशीर्मन्त्राणामपि फलप्रार्थनसामर्थ्यात्मकाल्लिङ्गात्कामवद्याजमानत्वसिद्धेः शङ्काधिक्याभावेनातिदेशानर्थक्यशङ्कां निरस्यन्नधिकरणार्थमाह * अकर्म्मसंयुक्ता इति * ।

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अग्नीनां विप्रयोगे दृष्टस्य मन्त्रस्योपस्थानार्थत्वेन फलाशासनार्थत्वाभावादाशीर्मन्त्राणां याजमानत्वे लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य तिरोमासं तं मा प्रहासीरित्यप्रहाणाख्यफलाशासनप्रकाशकत्वेनास्याप्याशीर्मन्त्रत्वाल्लिङ्गत्वमुपपादयन् सूत्रं व्याचष्टे * आशीर्मन्त्रं चेति * ॥

द्व्याम्नातस्योभयप्रयोज्यत्वम् । अधि० ७

द्व्याम्नातेषूभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

आज्यग्रहणस्रुग्व्यूहनमन्त्राणां सामान्यरूपेणाध्वर्यवसमाख्याते विशेषरूपेण च याजमानसमाख्याते काण्डे पाठाद्विशेषसमाख्यया सामान्यसमाख्याबाधाद्याजमानतैव यौगिकत्वाविशेषाद्वा सामान्यसमाख्याया अपि विशेषविषयतया कक्षान्तरितत्वाभावेन तुल्यबलत्वाद्विकल्प इत्यपि पक्षद्वयसम्भवाद्भाष्यकारीयस्य द्वेधा सन्देहस्योपलक्षणमात्रार्थत्वं मत्वा स्वयं चतुर्द्धा सन्देहमाह * आज्येति * । स्वाम्येवाध्वर्युरेव वेति प- ११६६।६
क्षद्वयोक्तचर्थान्यतरोक्तिः । आयुर्मे देहीत्यात्माभिवादिपदसामर्थ्याख्येन लिङ्गेनाध्वर्यवसमाख्याबाधवदिहाप्यध्वर्युकर्तृकग्रहणव्यूहनमन्त्रस्थेन गृह्णामीत्यनेन म इत्यनेन वात्माभिवादिपदसामर्थ्याख्येन लिङ्गेनाध्वर्युप्रयोज्यत्वावगतेर्याजमानसमाख्याबाधादाध्वर्यवसमाख्यायाश्चानुग्रहादध्वर्युनि-

यमपूर्वपक्षस्यैव ज्यायस्त्वसूचनार्थं द्विविधपूर्वपक्षोक्तिमात्रपूर्वं सिद्धान्तमाह * तत्रेति * स्वामिनोपि प्रयोजककर्तृत्वात्तत्प्रयोज्यत्वेप्यात्माभिधायिपदसामर्थ्याविरोधं मत्वा विकल्पपक्षोप्युक्तः । स्वामिनियमपूर्वपक्षं शङ्कते * ननु चेति * । द्विः पाठार्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या द्विःप्रयोगावगमाद्भिन्नविषयत्वेनाविरोधोपपत्तेः सामान्यसमाख्याया अपि बाधायोगोक्त्या निरस्यति * तत्रेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-
११६७।१ दिति * । अध्वर्युनियमवादी स्वाशयं शङ्कते * न त्विति * सिद्धान्ती निरस्यति * उच्यत इति * । मन्त्रकार्यग्रहणव्यूहनानुष्ठानाभावे मन्त्रप्रयोगानर्थक्यं शङ्कते * किं पुनरिति * । पदार्थाननुष्ठानेपि पदार्थस्मृतिं विना प्रत्यवेक्षणाख्यकार्यस्यानुष्ठानाशक्तेस्तत्स्मृत्यर्थत्वेनार्थवत्तामाह * उच्यत इति * । पदार्थान्तरेषु प्रत्यवेक्षणस्यामन्त्रकत्वदर्शनादिहापि मन्त्रानाकाङ्क्षामाशङ्क्याह * तद्यत्रेति * ।

ज्ञातस्यैव वाचयितव्यत्वम् । अधि० ८

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोस्ति ॥ १८ ॥

द्विराम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वोक्त्या सकृदाम्नातेष्वपि क्लृप्त्यादि मन्त्रेषु वाचनश्रुतिसामर्थ्यादुभयप्रयोज्यत्वावगतेर्बुद्धिस्थेषु प्रसङ्गादनन्तरं तद्विशेषचिन्तासङ्गतेर्यजमानस्य चोद्देश्यत्वेन ज्ञातृत्वविशेषणायोगेपि वाजपेयेनाज्ञोधिक्रियते ज्ञो वेति चिन्तायाश्च लक्षणासङ्गतत्वेपि वाचनसमाख्याया लोकेध्यापनाख्यशिक्षणवाचित्वप्रसिद्धेस्तदनुसारादयं वाचयतिः शिक्षणार्थो यज्ञस्यैवाधिकारात्तस्य च शिक्षणनर्हत्वेन तद्विषयत्वसामर्थ्याख्याल्लिङ्गादुच्चारणसमर्थस्मरणावतारणाख्यप्रयुक्त्यर्थं इति यजमानाङ्गभूतवाचनस्वरूपचिन्ताफलत्वाल्लक्षणप्रकरणसङ्गत्योः स्पष्टत्वाद्वाचयतियुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वोक्तिपूर्वं क्लृप्ता ब्रूहीत्युच्चारणलक्षणायाः कृत्स्नमन्त्रप्रागुच्चारणात्मिकाया वा प्रयुक्तेरज्ञं प्रत्यशक्यत्वात्पूर्वपक्षी योगमाशङ्क्य शिक्षणार्थवाचयत्याशयेनोपपादयन् पूर्वपक्षमाह * यत्रेति * । भाष्यकारीयोदाहरणस्योपलक्षणार्थत्वसूचनार्थो यत्रशब्दः खण्डश इत्यनेन वाचयतेः शिक्षणार्थता सूचिता । स्वयमज्ञनियमेन पूर्वपक्षान्तरमाह । * अथ वेति * । सिद्धान्तमाह * इतीति * । ज्ञाते च वाचनमिति प्राक्कथितसूत्रावयवान्वयेन प्रतिज्ञा पूरणीया । कुत इत्यादिभाष्येण हेतुप्रश्नपूर्वशक्त्यभावेनाविदुषः कर्म्मकर्तृत्वेनाविधानाख्यापशूद्राधिकरणवक्ष्यमाणहेतूक्त्यर्थतया न हीति सूत्रावयवं व्याख्याय

द्विजातीनां शूद्रवच्छिक्षणानर्हत्वाभावात्प्रयोगकालशिक्षणेन शक्तिसम्भवं नन्विति भाष्येणाशङ्क्य निराकर्त्तुं सिद्धाध्ययनपुरुषाधिकारत्वात्प्रयोगश्रुतीनामध्ययनानाक्षेपकत्वस्य द्वितीयाद्यानाधिकरणोक्तस्य नेतीति भाष्यस्मारितस्याप्यावृत्तनहीतिसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थं तत्पाठः। पूर्वं व्यतिरेकमुखेनोपपत्तिमाह * न हीति * । प्रश्नपूर्वं कामश्रुत्यनाक्षेपोपपादनार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तस्विति * । स्वाध्यायविधिविहितस्य शिक्षणस्य कर्म्मभिरनाक्षेपेपि वाचनविधिविहितस्य क्लृप्त्यादिमन्त्रशिक्षणस्य प्राकरणिकत्वेनाक्षेपो भविष्यतीत्याशङ्क्य विशिष्टानुपूर्वीकस्याक्षरराशेर्वेदत्वेन क्लृप्त्यादिमन्त्रमात्रस्य शिक्षितस्य वेदत्वाभावाद्वेदात्मकानामेव च मन्त्राणां स्वाध्यायविधिसामर्थ्यात्कर्म्माङ्गत्वावगतेर्निराकर्त्तुमाह * न चेति * । विदुषः स्वयमेव वचने प्रवृत्तेरविदुषस्तु प्रयुक्तस्यापि प्रवृत्त्यशक्तेः प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्वाचयतेस्तदर्थत्वायोगेन शिक्षणार्थत्वावसायादाविद्वद्विषयत्वं द्वितीयपूर्वपक्षवार्तिकोक्तं निराकर्त्तुमाह * शक्यते च तत्रापीति * । स्मृत्यर्थत्वं दृष्टान्तसूचितुमपपादयितुमप्रयुक्तोऽस्मरणान्न ब्रूयादित्युक्तम्। प्रैषवत्स्मारकत्वरूपस्य प्रयोजकत्वस्य वाचयत्यर्थत्वे ब्रूहीत्युच्चारणमात्रात्प्रतीकसमर्प्पणमात्राद्वा स्मृतिसिद्धेर्याज्ञिकेष्टकृत्स्नोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्तत्सार्थकतायै शिक्षणार्थत्वापत्तिमाशङ्क्य तत्प्रैषसदृशं स्मारकत्वरूपं प्रयोजकत्वं प्रतीकांशसमर्प्पणं ब्रूहीत्युच्चारणं चेति द्वेधा यद्यपि भवति तथापि क्लृप्तीरिति व्याप्यत्ववाचिन्या द्वितीयया कृत्स्नशः स्मृतिव्याप्यत्वावगतेः कृत्स्नोच्चारणं च विना कार्त्स्न्येन व्याप्त्यशक्तेर्याज्ञिकेष्टकृत्स्नमन्त्रोच्चारणानुष्ठानं युक्तमित्याह * तच्चेति * । वाशब्दोऽपिशब्दार्थे । अशिक्षणार्थत्वेन स्तोकशः समर्प्पणानर्थक्यात्प्रतीकार्था खण्डोक्तिः । कियता पुनरित्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं प्रकृतानुपयोगादयुक्तमाशङ्क्याविदुषोनधिकारे

पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृतेर्वैशेषिकैश्चाथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इति स्वशास्त्रस्य धर्म्मव्याख्यार्थत्वोक्त्या स्वशास्त्राधीनधर्म्माधिकारोक्त्यापत्तेश्चतुर्दशविद्यास्थानाभ्यासेनैवायुःपर्यवसानप्रसङ्गाद्धर्म्माननुष्ठानापत्तिशङ्कां निराकर्त्तुं तदनपेक्षाधिकारनिरूपणार्थं पृच्छतीत्याह *कियता पुनरिति* । वैशेषिकादिशास्त्रस्य धर्म्मानुष्ठानानुपयोगेनानपेक्षाया ज्ञातुं शक्यत्वा-

न्निरूपणानर्थक्यशङ्कानिरासार्था स्पष्टोक्तिः । वेदोपि कृत्स्नो नापेक्ष्यते किमुत वैशेषिकादिशास्त्रमित्येवमुत्तरोक्त्यर्थं यावतेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । स्वाध्यायविधिवशात्कृत्स्नवेदाध्ययनस्याधिकारोपयोगावगतिं नन्विति भाष्येणाशङ्क्यादृष्टार्थत्वापत्त्या निरासार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * । कृत्स्नानुपयोगे कृत्स्नाध्ययनानर्थक्यशङ्कानिरासार्थस्य सर्व इति भाष्यस्याशयमाह *यत्त्विति*। त्रिविधानां मध्ये काम्यनैमित्तिकानां यथासम्भवकालत्वादित्यावृत्त्या योज्यम्। एवञ्च सति यथा कृत्स्नाध्ययनोपपत्तिस्तथा दर्शयति * तत्रेति * । न केवलं वैगुण्यापत्तेः कर्म्मकालेध्यापनायोगः किन्तु कर्मविध्यप्रयुक्तत्वादपीत्याह * कामेति * । उपयोगिमात्रात्तर्ह्यधिकारोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * । व्याख्यातप्रश्नाशयानतिक्रमादिदमुत्तरमयुक्तमाशङ्क्यातिशयोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह * एवञ्च सतीति * । शरीरादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादकवाक्यानां तर्हि कर्म्मज्ञानानुपयोगात्सगुणोपासनवाक्यवच्चाभ्युदयफलत्वाभावान्निर्गुणोपासनवाक्यवद्वापवर्गफलत्वाभावादनर्थकमध्ययनं स्यादित्याशङ्क्याह । * यत्त्विति * ॥

द्वादशानां द्वन्द्वानामाध्वर्यवत्वम् । अधि० ९

याजमाने समाख्यानात्कर्म्माणि याजमानं स्युः ॥९॥

उखावसर्ज्जनाधिश्रयणावघातसमाघाताधिवापोपधानाधिश्रयणहरणाभिग्रहणपरिग्रहणसन्नहनासादनाख्यानां द्वादशानां कर्म्मणामाध्वर्यवसमाख्याते काण्डे प्रत्येकं याजमानसमाख्याते च द्वन्द्वत्वेन पाठाद् द्व्याम्नातमन्त्रवदुभयप्रयोज्यत्वापत्तेः पूर्वसिद्धान्तपक्षयोर्द्वयोरप्यसम्भवशङ्कानिरासपूर्वं पूर्व्वपक्षमाह * उखेति * । गार्हपत्यसमीपस्थस्य वत्सोपावसर्ज्जनार्थं गोसमीपं गत्वा पुनरुखाधिश्रयणार्थं गार्हपत्यसमीपगमने विक्षेपापत्तेः पश्चात्पठितस्याप्यधिश्रयणस्य प्रागनुष्ठानसूचनायादितोक्ता पठितोक्त्या सूत्रे पाठहेतुकात्समाख्यानादित्यध्याहारः सूचितः । श्रुतिस्थाया द्वन्द्वोक्तेर्द्वन्द्वभूतानि द्वादश कर्माणीत्येवं कर्म्मविशेषणत्वेन व्याप्यत्वलक्षणप्राधान्यसूचनार्थं कर्म्म द्वन्द्वानामिति कर्म्मधारयपश्चान्निपातितस्यापि द्वन्द्वशब्दस्य विशेषणत्वेनैव विवक्षिततया कर्म्मप्राधान्यातप-

गमात्कर्म्मणां द्वादशत्वविशेष्यतया तत्सापेक्षाणामपि द्वन्द्वशब्देन सह कर्म्मधारयसमासाविघातः । उभयप्रयोज्यमन्त्रचिन्तानन्तरमुभयप्रयोज्यत्वहेतुद्वयाम्नानसद्भावेपि कर्म्मणां द्विरनुष्ठानानाम्नानादनुभयप्रयोज्यानां वृद्धिस्थत्वात्प्रासङ्गिकसङ्गतिसूचनार्थो दृष्टान्तः सूत्रे स्युरिति क्रियाविशेषणत्वाद्याजमानोक्तेरेकवचनान्तत्वाविरोधः ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥ २० ॥

अध्वर्युर्वेति भाष्येणाध्वर्युः कर्म्माण्येतानि कुर्यादाध्वर्यवसमाख्यानादेतत्कर्म्मार्थत्वावगतेरित्येवं द्वितीयान्तविपरिणतकर्म्मशब्दानुषङ्गकुर्याच्छब्दाध्याहाराभ्यां सूत्रपूर्वार्द्धे व्याख्याते काण्डद्वये पठितानां कथमाध्वर्यवसमाख्या साधारणीत्याशङ्कानिरासार्थमाध्वर्यव एवेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुत्पन्नानामिति * । गुणार्थमपि श्रुतानां याजमानसमा- ११६९।५
ख्योपपत्तिमाशङ्क्य कर्त्राकाङ्क्षायां सत्यां समाख्यायास्तन्नियामकत्वात्कार्यत्वावगत्याख्योत्पत्तिकाल एवं च कर्त्राकाङ्क्षणात्समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वेवगते द्वन्द्वाम्नानकालेनाकाङ्क्षितं कर्त्तारं सत्यपि समाख्या न नियच्छतीत्याह * तत्र चेति * । तदर्थो ह्यध्वर्युः परिक्रीत इति भाष्ये परिक्रयतादर्थ्योक्तेः कर्त्राकाङ्क्षासूचनार्थत्वोक्तये तदर्थश्चेत्युक्तम् । पदार्थस्वरूपाणामध्वर्युकर्तृकत्वेपि समभ्याशक्रियाख्याया द्वन्द्वताया यजमानकर्तृकत्वशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । समभ्याशीकरणोक्तिव्याख्यार्था समासन्नकरणोक्तिः । तत्राङ्गगुणेति भाष्यं द्वन्द्वतानुरोधेन स्वरूपस्यापि यजमानकर्तृकत्वशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह * न च समासन्नेति * । यत्समाख्यानं यजमानकर्तृकत्वायोक्तं तदध्वर्युस्मारणे समाख्याया यजमाननियामकत्वान्न्यायावगताध्वर्युकर्तृकत्वानुसारीत्येवंसूत्रोत्तरार्द्धव्याख्यार्थे यदित्यादिभाष्ये सम्पादयितव्योक्तिः सम्पादयेति ब्रूयादित्यनेन तदाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे णिचमङ्गीकृत्य सम्पाद्यत्वेन स्मारयितव्येत्येवं व्याख्यातेति सूचयितुमाह * यजमानस्त्विति * ॥

अपूर्वत्वेऽपकृष्येत ॥ २१ ॥

यत्र न्यायावगताध्वर्युकर्तृकत्वपूर्वं पोत्रीयादिसमाख्यानं भवति तत्रा

ध्वर्युरपकृष्येतेत्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वान्नेदं सूत्रं व्याख्यातम् ॥

होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वम् । अधि० १०

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषा-दितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २२ ॥

एकस्मिन् पादार्थे द्वयोः कर्त्रोः प्राप्तयोर्विरोधे को ग्राह्य इति चिन्तिते तद्वैपरीत्येनैकस्य कर्त्तुर्द्वयोर्मन्त्रयोः प्राप्तयोर्विरोधे बुद्धिस्थे को ग्राह्य इति चिन्तायाःप्रासङ्गिकीं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा 'परिवीरसि परित्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या' इति करणमन्त्रस्य 'युवा युवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त' इति क्रियमाणानुवादिनश्च कुण्डपायिनामयने यो होता सोध्वर्युः स पोता य उद्गाता स नेष्टा सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्त्ता यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इत्यृत्विक्समासाम्नानादेकप्रयोज्यपक्षेपि करणस्य परिव्याणप्राचीनत्वादितरस्य तु परिव्याणासमकालत्वादविरोधोपपत्तेः सन्देहविषयत्वोपपादनार्थंविप्रतिषेधशब्दोक्तविरोधोपपादनार्थं कः पुनरिति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् सन्देहमाह* परिवीरिति *। सत्रे वरणाभावेन होत्रादिशब्दानां कर्म्ममात्रनिमित्तत्वादिह चानेककर्मकारित्वाद्धोतुरसिद्धत्वेनाध्वर्यवकर्तृतया विध्ययोगेन हौत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वविध्यवगतेरविशेषादनियमेन भाष्योक्तं तावत्पूर्वपक्षमाह * तत्रेति*। यच्छब्दतच्छब्दाभ्यां होतारमुद्दिश्याध्वर्यवविध्यवगतेः स्वयं पूर्वपक्षान्तरमाह । *यद्वेति* । हौत्रस्य होत्रनङ्गस्यापि होतृशब्दार्थविशेषण-

११७०।२ त्वाद्धर्म्मतोक्तिः । सूत्रेण सिद्धान्तमाह *इतीति* । वृत्त्यन्तरकृतसमवायविशेषव्याख्यात्यागेन भाष्यकृतोन्यथाव्याख्या हेतूक्तेये तां दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * । कर्म्मादौ प्रयुक्तात्करणादेव स्मृतिसिद्धेः क्रियमाणपरिव्याणानुवादिनः सन्निपत्योपकारित्वायोगेनाभ्युपगम्यमानमप्यारादुपकारित्वाद्विप्रकर्षाख्यं बहिरङ्गत्वं न दौर्बल्ये कारणमित्येवं दूषयति * तदिति * । प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्त्तृप्राप्तौ क्रियमाणानुवादिनः प्रधानपरिव्याणविप्रकर्षाद्दौर्बल्यं स्यात् । एकत्र प्राप्त्यपेक्षाऽन्यत्र प्राप्त्यपे-

क्षाख्यं विशेषं विनैव प्रधाने परिव्याणे तदङ्गे च करणेऽध्वर्योः क्रियमाणानुवादिनि च होतुः प्रकृतौ समाख्यया विकृतिषु च चोदकेन प्राप्तेन बलाबले विशेषः स्यादित्यर्थः । या चाङ्गगुणविरोधन्यायाद्बहिरङ्गस्य बाध्यता वृत्त्यन्तरकारैरुक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * । तस्मादङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति बाध्यत इति टुप्टीकादर्शनात्परोक्तताऽस्य न्यायस्य गम्यते । सन्निपत्यारादुपकारित्वकृत एव तर्हि विशेषोऽस्त्वित्याशङ्क्याह * न च सन्निपातित्वेनेति * । एकस्याः पशुपुरोडाशयागादिक्रियायाः सन्निपत्योपकारित्वसम्भवेऽनपेक्षितानेकादृष्टकल्पनापादकस्यारादुपकारित्वस्यायुक्ततैव दौर्बल्यमिष्टं क्रियमाणानुवाद्युच्चारणक्रियायाश्च करणोच्चारणक्रियातोऽन्यत्वान्न तत्सम्भवतीत्याशयः । करणेन च स्मृतौ कृतायामपि यावत्समाप्ति स्मृत्यविच्छेदस्यापेक्षितस्य क्रियमाणानुवादिना करणादारादुपकारिताप्यस्यास्तीत्याह * न चायमिति * । मृदूक्तवर्थौतीवशब्दः कीदृक्संस्कार इत्यपेक्षायां स्मृत्यविच्छेदरूपेतेत्थम्भूतलक्षणार्थया तृतीययोक्ता दृष्टादृष्टसंस्कारकृतविशेषशङ्कानिरासार्था दृष्टोक्तिः । अतो ह्यत्रेति भाष्योक्तैव समावायविशेषव्याख्या युक्तेत्याह * तस्मादिति *। द्वयोरप्येककर्तृत्वे यस्यैतद्वाक्यार्थत्वात्प्रत्यक्षत्वं मत्वा पृच्छति * कथमिति * । होत्रध्वर्युशब्दयोर्द्वयोरपि कार्यापत्त्या हौत्राध्वर्यवकारिपरत्वाद्गौणतापत्तेर्हौत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वविद्ध्ययोगाद्धोताध्वर्यवकारीत्यादिवाक्यार्थावगतेनाध्वर्यवान्वयस्यैव प्रत्यक्षत्वं नेतरस्येत्युत्तरमाह । *एषा हीति* । स्वोक्तं पूर्वपक्षं दूषणायानुभाषते *यस्त्विति*। होतुः प्रसिद्धस्वरूपस्याध्वर्यवविधाने पूर्वपक्षिणोक्तेऽपि तस्मिन्निरस्ते यदि कश्चित्सिद्धान्त्यभिमतमाध्वर्यवोद्देशेन होतृविधिमभ्युपेत्यापि क्रियमाणानुवादिप्रयोगं विना होतृत्वासिद्धेर्होतृशब्दं वा कार्यापत्त्या हौत्रकारिपरमाश्रित्य हौत्रमुद्दिश्याध्वर्युविध्यभ्युपगमेन हौत्रान्वयस्यैव प्रत्यक्षत्वात् क्रियमाणानुवाद्यत्यागं शङ्कते तमपि निराकर्तुं त्रेधा विकल्प्य दूषयति * सम्बध्येतेति * । सर्वहौत्रप्रयोगकर्तर्यपि होतृत्वे क्रियमाणानुवाद्यत्यागापत्तावपि पदार्थानां प्रत्येकमनुष्ठेयत्वेन प्रत्येकमेव होतृकार्यत्वाद्धोतृशब्दार्थविशेषणत्वोपपत्तेः सर्वहौत्रप्रयोगानपेक्षत्वात्क्रियमाणानुवादिप्रयोगमात्रकृतमेवेत्युक्तम् । आद्ये कल्पायोगमुपपादयति * होता तावदिति * । द्वितीयायोगमुपपादयति * न चेति * । तृतीयायोगं स्वाभिमतोद्दे-

११।७।१।३ श्योपादेयोपपादनद्वारा तावदुपपादयति * तत्रापीति *। होतुरपि हौत्रद्वारा प्रयोजनवत्त्वेपि साक्षात्प्रयोजनवत्त्वाभावादध्वर्युकर्मैवोद्दिश्य-होता विधीयत इत्यर्थः। प्रयोजनाकाररूपेषु चोद्देशेषूद्देश्यस्य देश-कालवद् गुणत्वायोगात्प्राधान्यावगतेराध्वर्यवं प्रति होतुर्गुणतयोपादेय-त्वेन तदविरोधिविशेषणमात्रयुक्तस्याध्वर्यवान्वयौचित्यात्क्रियमाणानुवा-दित्यागोपपत्तेः सिद्धान्तसिद्धिमाह *प्रधानं चेति*। आध्वर्यवविधिप-क्षेपि तर्हि तथैव क्रियमाणानुवादित्यागोपपत्तेस्तन्निरासानर्थक्यमाशङ्क्य तस्मिन् पक्षे होतुः प्राधान्यात्तद्धर्माविरोधेनैवाध्वर्यवप्रवृत्तेः करणविरो-धिनः क्रियमाणानुवादिनस्त्यागायोगमाह। *यदि त्विति*। होत्रुद्देशेन चाध्वर्यवविधानादाध्वर्यवस्य होतृसंस्कारत्वापत्तेस्तस्य च प्रकृतावदृष्ट-त्वेनायुक्तत्वान्नायं पक्षो युक्त इति साक्षात्तृतीयकल्पायोगमाह। * अप्रा-कृतेति *। स्वोक्तपूर्वपक्षदूषणार्थस्य कल्पत्रयनिरासस्य भाष्योक्तपूर्वप-क्षदूषणेप्युपयोगसाम्यसूचनार्थं यदस्माभिराध्वर्यवोद्देशेन होतृविधिरूपं पक्षान्तरं यदाध्वर्यवं तस्य यो होता स कर्त्तव्येवमुपादेयस्यापि होतुः स्वकर्म्मानुपलक्षितस्याध्वर्यवं प्रत्युपादेयत्वायोगापत्तेरुपलक्षणार्थत्वेन यच्छब्दान्वयोपपत्तिं मत्वाङ्गीकृतं तदस्मादेव हेतोरित्याह * इतीति *। इतिकरणो हेत्वर्थः। भाष्योक्तं समवायविशेषव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति *। प्रधानं चैवञ्जातीयकेष्विति वार्त्तिककृतयाध्वर्यव-प्राधान्योक्त्या प्राधान्याशयत्वेनापि समवायविशेषोक्तिर्व्याख्याता भव-तीति सूचनार्थं प्रधानं चेत्युक्तम्। समवायविशेषेप्यविरोधाद्बाधायोगं शङ्कते * अत्रेति *। प्रश्नपूर्वमविरोधमुपपादयति * कुत इति। श्लोकं व्याचष्टे * करणस्य हीति *। मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्म्मादि-सन्निपातः स्यात्सर्व्वस्य वचनार्थत्वादिति द्वादशाधिकरणसूत्रस्य म-ध्यमावयवः पठितः। परिव्याणकारकस्य रशनाख्यस्य दानलक्ष-णाद्व्यापारणात्प्रभृति परिव्याणसमाप्तिपर्यन्तं क्रियमाणानुवादिकालत्वा-त्करणस्य चोत्तरवेदेः प्रत्यक्स्थतां रशनामादाय प्राक्स्थतयूपसमी-पगमनोत्तरकालपरिव्याणप्राक्कालत्वेन क्रियमाणानुवादिकालान्तः प्रयो-ज्यत्वाद्विरोधपरिहाराशक्तेर्निरस्यति। * नैतदिति *। रशनादानस्य यूपसमीपगमनस्य वा परिव्याणत्वाभावात्ततः प्रभृति परिव्याण-स्य क्रियमाणत्वायोगमाशङ्क्य सङ्कल्पेन क्रियारम्भोपलक्षणात्त-ण्डुलविक्लेदनाख्यपाकसङ्कल्पपूर्वकस्य काष्ठक्षालनादेः पाकत्ववत्प-

रिवेष्टनाख्यपरिव्याणसङ्कल्पपूर्वकत्वाद्रशनादानादेः परिव्याणत्वोक्त्यै
सङ्कल्पादेरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सङ्कल्पपूर्वकत्वं कारकप्रवच-
नस्योक्तं रशनादानमात्रविषयसङ्कल्पपूर्वकं रशनादानं न परिव्याण-
विषयसङ्कल्पपूर्वकमित्याशङ्क्य|पदार्थविषयत्वात्सङ्कल्पस्य रशनादा-
नादेः परिव्याणसङ्कल्पपूर्वकत्वाद्वर्त्तत इत्युक्तम् । रशनादानात्प्रभृति परि-
व्याणस्य क्रियमाणत्वे ततः प्राक्करणप्रयोगादविरोधं शङ्कते * एवमपी-
ति * । परिवीशब्दस्यादानोक्तावपिशब्दस्य वा सन्निहितयूपोक्ताव-
शक्ते रशनादानात्प्राक्प्रयोगायोगेन निरस्यति * तन्नेति * । सङ्कल्पप्र-
काशनाशक्तिर्दृष्टान्तायोक्ता रशनादानादेः स्वातन्त्र्येणाप्रकाशनेपि, परि-
व्याणोपक्रमात्मकत्वेन तदवयवत्वात्ताद्रूप्येण प्रकाशनोपपत्तिमाशङ्क्य
प्रदानोपक्रमत्वेनावदानादेस्तदवयवत्वेपि प्रदानार्थेन याज्यादिनेव परि-
व्याणार्थेन करणेन तदुपक्रमार्थत्वात्तदवयत्वेनोपचरितस्यापि रशना-
दानादेर्वस्तुतः क्रियान्तरत्वात्प्रकाशनं योगोक्त्येऽवयवभूतरशनादानादि-
क्रियामात्ररूपेण प्रवृत्तमपि परिव्याणं प्रकाशयितुं परिवीशब्दो न शक्नो-
तीत्युक्तम् । कदा तर्हि प्रयोज्य इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * । यू-
पसमीपस्थानानन्तकरणप्रयोगेपि रशनादानपरिव्याणप्रैषमन्त्रोच्चारणना-
भिपरिमितयूपप्रदेशपरिव्याणार्थतत्समीपरशनाधारणनिष्पर्यावर्त्तनानिष्ट-
काग्रन्थिकरणसमूहात्मकत्वेन दीर्घकालस्य परिव्याणकर्म्मणः क्रियमाणा
नुवादिना व्याप्त्यशक्तेस्तदेकदेशप्रयोज्यत्वावगमात्कस्मिन्नेकदेशे प्रयोज्य-
इत्यपेक्षायां परिवेष्टनारम्भप्राचीनस्य रशनादानादेः परिव्याणैकदेशस्य
करणेनावरोधात्परिवेष्टनारम्भप्रभृतौ परिव्याणैकदेशे क्रियमाणानुवादिप्र-
योगेणाविरोधं शङ्कते * नन्विति *। परिवेष्टनारम्भप्रभृतौ परिव्याणैकदे-
शे क्रियमाणानुवादिप्रयोगाभ्युपगमेपि क्रियमाणानुवादिप्रैषानन्तरं करण-
पाठात्करणस्य च परिवेष्टनारम्भकालताया निर्ज्ञातत्वात्तत्प्राग्भावियूपसमी
परशनाधारणकाले पाठक्रमात्प्रयोज्यतयावगतेन प्रैषमन्त्रेण प्रेषणसामर्थ्या-
त्क्रियमाणानुवादिनः करणेन सह यौगपद्यप्राप्तेर्निरस्यति *कथमिति* । ११७२।१
करणस्य मन्त्रान्तेन कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायेन ज्ञातकालस्याज्ञात-
कालेन प्रैषेण कालज्ञानानुपपत्तौ कारणकालेनैव प्रैषकालस्य ज्ञेयत्वात्क-
रणेन सहेतरस्य यौगपद्योक्त्यै करणः क्रियमाणानुवादी च प्रैषसाम-
र्थ्याद्युगपत्प्राप्येते इतीतरश्चेत्येवं चशब्दान्वयाभ्युपगमेनोक्ते प्रैषस्या-
ज्ञातकालत्वात्क्रियमाणानुवादिकालज्ञापनाशक्तिमाशङ्क्य प्रैषकालज्ञाप

नार्था पाठक्रमोक्तिरित्येवं व्याख्येयम् । रशनादानस्य परिव्याणादित्वेप्य-सिशब्दयुक्तस्य करणस्यासन्निहितयूपोक्त्यशक्तेर्यूपसमीपगमनोत्तरकाल प्रयोज्यत्वात्ततः प्राक्पठितस्यापि प्रैषस्य रशनादानान्तरयूपसमीपगम-नकाले प्रयोज्यत्वावगतेस्तत्कालप्रयुक्तेन प्रैषेण क्रियमाणानुवादिनोनुष्ठा-पितस्य त्रैष्टुभत्वेनानुवचनोत्तमत्वेन च त्रिःप्रथमामन्वाह * त्रिरुत्तमा-मिति * । त्रिधानात्त्रिरावृत्तेर्दीर्घत्वात्समाप्तिपर्यन्तपरिव्याणकालावरोध-शक्तेस्तदेकदेशे प्रयोज्यतायां प्रमाणाभावेन तस्यापि यूपसमीपगमना-नन्तरमेव प्रयोज्यत्वावगमान्नैकदेशभेदेनाविरोधोपपत्तिरित्याह * न चेति * । यूपसमीपगमनानन्तरं क्रियमाणानुवादिप्रयोगाभ्युपगमे तस्मि-न् काले परिव्याणस्य वर्त्तमानत्वायावश्याभ्युपगमनीयत्वात्ततः प्राक्करण-प्रयोगापत्तेरविरोधोपपत्तिमाशङ्क्य रशनादानात्प्रभृति वर्त्तमानत्वे स-त्यप्यसन्निहितयूपोक्त्यशक्तेर्यूपगमनानन्तरं करणप्रयोज्यत्वोक्त्यै परि व्याणकालान्तराले करणाप्रयुक्तिः । करणक्रियमाणानुवादिनोः प्राप्त-स्याप्यैककाल्यस्यैककर्तृकत्वेन कर्तृमन्त्रोच्चारणक्रिययोर्द्धर्माधर्म्यन्वया-त्मकतयान्तरङ्गत्वाद्बलीयसा बाधादविरोधोपपत्तिं शङ्कते *ननु चेति*। परमतेन तावद्वाक्यस्यैककर्तृकत्वविषयत्वमभ्युपेत्यैककरणस्य प्राक्प्रयोगे सिशब्दशक्त्या वाच्यात्सन्निहितरूपात्पश्चात्प्रयोगे वा करणशक्त्या वा-च्यादनुष्ठेयरूपात्क्रियमाणानुवादिनस्तु कालान्तरप्रयोगे क्रियमाणानुवादि-शक्त्या वाच्याद् दृश्यमानरूपादर्थात्प्रच्युत्यापत्त्या लिङ्गविरोधेन यौगपद्य-बाधायोगान्निरस्यति *भवेदिति* । सामानाधिकरण्यश्रुत्या लिङ्गस्यैव-बाधां शङ्कते * ननु चेति* । सामानाधिकरण्यश्रुतित्वाभावाल्लिङ्गबाधा-योगेन निरस्यति * बाध्येतेति * । सामानाधिकरण्यगम्यस्यान्वयस्या-रुणाधिकरणे वाक्यीयत्वाभिधानाद्वाक्यत्वं तावदुपपादयति*न हीति*। लक्षणाहेतुकं विप्रकर्षमुपपादयति * तत्रापिचेति * । लिङ्गवतोर्म्मन्त्र-योर्विकृतावपाठाच्चोदकं विना प्राप्त्यभावलिङ्गेनैककाल्यप्राप्त्यनुपपत्ते-र्वाक्यीयस्याप्येककर्तृकत्वस्य बलीयस्त्वोपपत्तिं शङ्कते * नन्विति * । मन्त्रस्वरूपप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेप्यभिधानशक्त्यात्मकस्य लिङ्गस्याति-देशिकस्याप्यौपदेशिकलिङ्गेन सह प्रत्यक्षत्वेनाविशिष्टतया चोदकानपे-क्षत्वात्स्वरूपप्राप्त्यैव चोदकापेक्षणस्य लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यविशिष्टत्वा-ल्लिङ्गस्य वाक्यबाधकत्वोपपत्त्याशयेन निरस्यति * उच्यत इति * । मन्त्रद्वयस्य लैङ्गिकैककाल्यप्राप्त्यैकान्तिकतया प्रत्यक्षवाक्यशिष्टैनैकक-

र्तृकत्वेन सह विरोधित्वाच्चोदकेनानुमानिकेन प्राप्त्यनुपपत्तेर्लिङ्गेनैककाल्यप्राप्त्ययोगं शङ्कते * स्यादिति * । एतत्कालैक्यमेवं लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वेत्येवंशब्दार्थः । लैङ्गिकैककाल्यप्राप्तेः प्राग्विरोधानापत्तेश्चोदकनिरोधायोगशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यद्यपि हीति * । गृहाच्छादनप्रवृ- ११७३।२
त्तौ वर्षस्येवानागतस्यापि विरोधस्य निरोधहेतुता युक्तेत्याशयः । चेतनप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थत्वाच्छङ्क्यमानस्यापि चानिष्टस्य व्याकुलीभावापादकत्वेन परिहार्यत्वाद्भविष्यद्वृष्टिभयशङ्काहेतोः प्रवृत्तेः प्राग्भावनानिष्टवृष्टिभयपरिहारसाधनगृहाच्छादनप्रवृत्तिहेतोर्वृष्टिभयशङ्काया वृष्टेरनागतत्वेपि सद्भावात्प्रवृत्तिर्युक्ता विरोधस्य तु वस्तुसद्भावेन बाधहेतुत्वान्नानागतस्य हेतुता युक्तेत्याशयेन निरस्यति * उच्यत इति * । क्रियमाणानुवादिनश्च चोदकेनैव होतुः प्राप्तेः करणमात्रस्येह वाक्ये होत्रन्वयविधाने द्वयोः समानकर्तृकत्वस्यैतद्वाक्याविधेयत्वाद्बलीयस्त्वोद्भावनानर्थिकेति तावत्स्वमतेन विरोधाभावोक्त्या परिहारापातनिकार्थमाह * यदि चेति * । अतश्चास्य बाधकत्वाभ्युपगमे करणविरोधिनः क्रियमाणानुवादिनो होतृत्वबाधनं स्यात्तच्च समाख्यागम्यहोत्रन्वयकृतत्वाद्वाक्येन समाख्याबाधात्मकतया सुकरमेवेत्याह * तेनेति * । बाध्यस्य होत्रन्वयस्य वाक्यबाध्यसमाख्याकृतत्वाद् बाधस्य समाख्याकृतत्वोपचारः । क्रियमाणानुवादिनश्च होत्रन्वयबाधे सति वाक्यस्य क्रियमाणानुवादिविषयत्वाभावेन तस्य करणैककाल्यविषयेण लिङ्गेन सह भिन्नविषयतया विरोधाभावाल्लिङ्गवाक्ययोर्बाध्यबाधकत्वं विनैव सिद्धान्तसिद्धिरिति स्वमतेन । ननु च युगपत्कालत्वं वा बाध्यतामेकर्तृकत्वं वेत्यादिवार्त्तिकोक्तां शङ्कां निराकर्त्तुमाह * एवञ्चेति * । लिङ्गेन वाक्यबाधात्तु तच्छङ्कानिरासे होत्राध्वर्य्वन्वयबाधापत्तेरानिष्टं यथा प्रकृतिप्रयोगप्रसङ्गात्तत्पूर्वः परिहारो युक्त इत्याह * यथा त्विति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * । क्रियमाणानुवादिनं कः प्रयुञ्जीतेत्याशङ्कोत्तरत्वेनर्त्विजां मध्ये यस्य मुख्यप्रत्यासत्त्याख्यः प्रत्यासन्नस्य स्वकर्म्मणि व्यापृतत्वे वा यस्याव्यापृतत्वाख्योविशेषः स प्रयुञ्जीयादित्येवमितरमिति सूत्रोत्तरार्द्धव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं कुण्डपायिनामयनेच्छावाकीयाख्याया होत्राया उद्गातृकार्यत्वाद् ग्रावस्तोत्रीयाख्यायाश्च प्रस्तोतृकार्यत्वादच्छावाकग्रावस्तदभावेन मैत्रावरुणव्यतिरिक्तहोतृपुरुषाभावात्प्रकृतोपयोगानुपपत्तेरि-

त्याशयप्रदर्शनमात्रार्थत्वादुपेक्षितम् ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वम् । अधि० ११

प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २३ ॥

यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति चाध्वर्यवस्य प्रैषस्य कुण्डपायिनामयने होतृप्रयोज्यत्वादितरं प्रैषार्थं क्रियमाणानुवादिनमन्यः प्रयुञ्जीयादित्येवं पूर्वाधिकरणशेषभूतेनैवानेन सूत्रेणोदाहरणान्तरेषु विषयव्याप्तयेऽधिकरणान्तरकरणेनानन्तरसङ्गतिं लिङ्गसमाख्याविरोधाविरोधचिन्तात्मकतया च प्रकरणसङ्गतिं लोटः प्राप्तकालार्थत्वसन्देहं च सन्देहहेतुं स्पष्टत्वादनुक्त्वैक एव प्रैषप्रैषार्थयोः कर्त्तेति पूर्वपक्षं प्रैषस्य परविषयत्वसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधेन समाख्ययोभयत्राध्वर्युविनियोगायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्राप्तकालत्वोक्तिर्लक्षणया प्रैषोक्त्या विवक्षिता तत्कालानुष्ठानं च प्रैषार्थोक्त्येति सूचयितुं वक्ष्याम इत्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे ※ प्रैषस्येति ※ । आत्मनः प्रैषायोगे शङ्किते स्वाशयं प्रकटयितुं पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः । आहेति शङ्काभाष्यं व्याचष्टे ※ प्रैषेति ※ । उच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यमुपपादयितुमाह
११७४।४ ※ परस्त्विति ※ । ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिवदचेतनायामपि क्रियायां चेतनवदुपचारेण स्तुत्यै मध्यमोपपत्तिं स्वयमाह ※ क्रियैव चेति ※ । न केवलमदृष्टार्थत्वापत्तेः कर्त्तुः प्राप्तकालत्वं न वाच्यं किन्तु साकाङ्क्षत्वापत्तेः प्रोक्षण्यासादनं कर्त्तुमित्याद्यध्याहारे वा तव प्राप्तः कालः स च प्रोक्षण्यासादनं कर्त्तुमिति कर्तृक्रियाविशिष्टकालाख्यार्थप्राप्तत्वोक्तेः क्रियामात्रविशिष्टकालप्राप्तत्वोक्त्या चाल्पविधिसम्भवे बहुविधानस्यान्याय्यत्वाद् गौरवाख्यवाक्यभेदापत्तेरपीत्याह ※ यदि चेति ※ । प्रशब्देन प्राप्तत्वोक्तेरिच्छासामान्यवाचिना चेषणशब्देनोक्तिविषयेच्छाविशेषलक्षणाद्वारा तद्विषयोक्तिलक्षणात्प्राप्तत्वोक्त्यर्था प्रेषणोक्तः प्राप्तकालार्थत्वोपपादनमुपसंहरति ※ तस्मादपीति ※ । प्रैषार्थत्वाभ्युपगमेन स्वयं प्रौढ्या पूर्वपक्षमाह ※ अथापीति ※ । पूर्वपक्षोपसंहारपूर्वं सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह ※ इतीति ※ । आहेति पूर्वपक्षाशयानुभाषणभाष्यं व्याचष्टे ※ यत्त्विति ※ । उच्यत इति परिहारभाष्येण प्राप्तकालार्थत्वायोगस्योक्तस्य प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेष्विति स्मृतेः प्राप्तकालत्वस्यापि वाच्यत्वाविशेषादयुक्तत्वमाशङ्क्योपपादनार्थं

तस्यामिति भाष्यं मध्यमपुरुषसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन समाख्याबाधो-
क्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तदिति * । क्रियाया एव चेतनवदुपचारेण
स्तुत्यै मध्यमपुरुषेण युष्मदर्थत्वोक्तेः क्रियैव वोच्यत इति पूर्वपक्षवा-
र्त्तिकोक्तत्वात्प्राप्तकालतया लिङ्गविरोधपरिहारमाशङ्क्य युष्मदर्थस्य प्र-
कृत्यर्थानुरक्तं प्रत्ययार्थं प्रति विषयतया मध्यमपुरुषार्थत्वात्प्रक्र-
त्युक्तां क्रियामपि प्रति विषयत्वावगतेर्विषयविषयित्वस्य च भेदाधिष्ठा-
नत्वान्न शब्दान्तरानुक्तायाः क्रियायाः युष्मदर्थता वक्तुं शक्येत्याह
* नचेति * । प्रत्युक्ताया अपि क्रियायाः प्रत्ययार्थप्राप्तकालतानुरञ्जक-
त्वाविवक्षया युष्मदर्थत्वमात्रविवक्षाशक्तावप्यचेतनस्य शब्देनाभिमुखी-
करणाशक्तेः सन्निहिताभिमुखीकरणार्थयुष्मदर्थत्वोक्तयदृष्टार्थत्वापत्तेः
क्रियाप्राप्तकालत्वप्रकाशनेप्ययदृष्टार्थत्वापत्तिस्तुल्येत्याह *यद्यपिचेति*।
क्रियाभिमुखीकरणकल्पनायामिव चात्मनः शरीररूपेणावस्थान्तररूपेण
वा भेदकल्पनायामप्यदृष्टार्थत्वापत्तेस्तदाश्रयणेन प्रेष्यप्रेषकत्वव्यपदेशा-
भ्युपगमो न युक्त इत्याह * तथेति * । लिङ्गविनियोज्यानां च मन्त्राणां ११७५।१
मुख्यार्थाभिधानकार्यत्वस्य गौणमुख्याधिकरणे स्थितत्वादचेतनायाः
क्रियायाश्चेतनावदुपचारे चात्मनो भेदकल्पने च गौणत्वावश्यंभावापत्तेः
पक्षद्वयमप्येतदयुक्तमित्याह * गौणतात्रेति * ॥ ततश्च क्रियाप्राप्तकाल-
त्वोक्तौ मध्यमपुरुषानाञ्जस्यप्रसङ्गाल्लोटः प्राप्तकालार्थत्वाभ्युपगमेऽपि
कर्तुः प्राप्तकालत्वोक्तेरभ्युदगगमनीयत्वात्सिद्धान्तासिद्धिरित्याह * तत-
श्चेति * । वाक्यभेदापत्तेर्युष्मदर्थस्याविवक्षितत्वात्तद्वशेन लोटः प्रै-
षार्थत्वावधारणायोगमाशङ्क्याह * नचेति * । युष्मदर्थविशि-
ष्टक्रियार्थप्रेषणाद्यः प्रैषार्थत्वपक्षे वाक्यभेद आशङ्क्यते स न युक्तः
यस्माद्युष्मदर्थाविवक्षायामपि प्रोक्षणीशब्दोपादानात्प्रोक्षणीविशिष्टता
प्रैषविषयस्य क्रियारूपस्यार्थस्याभ्युपगन्तव्यात्ततश्चोभयपक्षसाम्यान्नै-
कस्मिन्पक्षे वाक्यभेद आशङ्कनीय इत्यर्थः । पक्षद्वयसाम्योक्त्यर्थं वाव-
श्योक्तिः हिशब्दार्थे चशब्दः प्रोक्षणीविशिष्टत्वस्योभयपक्षसाम्येपि यु-
ष्मदर्थविशिष्टत्वनिमित्तस्य गौरवलक्षणस्य वाक्यभेदस्य युष्मदर्थ-
विवक्षायामसाधारण्यमाशङ्क्य क्रियायुष्मदर्थादीनामर्थानामनेकत्वेप्ये-
कपदोपात्तत्वेन युगपदुपादानात्सहैव प्रैषविषयत्वावगतेः प्रत्ययालो-
चनभेदानपेक्षतया वाक्यभेदानापादकत्वमाह * नचेति * । कर्तुरा-
ख्यातवाच्यत्वाभावेपि लक्षणयोपादानं विवक्षितम् । प्रत्ययात्तृप्तिलक्षण-

वाक्यभेदानापत्तावपि गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तिमाशङ्क्यानेकार्थोपादाने तस्य सर्वत्राभ्युपगमेनादोषत्वमाह * नचेदृशामिति * । कथं तर्हि युष्मदर्थविवक्षायां वाक्यभेदो भाष्यकृतोक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे लोटः प्राप्तकालार्थत्वात्प्राप्तकालतायाश्च मध्यमपुरुषाद्युष्मदर्थविषयत्वावगतेः क्रियाया अपि प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययार्थप्राप्तकालत्वविशेषणतया युष्मदर्थविषयत्वावगमात्क्रियायुष्मदर्थयोः पृथक्त्वं विना विषयविषयित्वानुपपत्तेः पृथक्त्वात्प्राप्तकालत्वस्य युष्मदर्थेन सह तव प्राप्तः काल इति विषयविषयित्वान्वयविधावेका क्रियया च सहासादनं कर्तुमिति विशेषणविशेष्यत्वान्वयविधावन्यासादयेति श्रुतेः शक्तिः कल्प्येति वाक्यभेदापत्तिर्भाष्योक्ता सिद्धान्ते तु प्रैषार्थत्वात्प्रैषस्य च नित्यं युष्मदर्थविषयत्वात्प्रैषान्यथानुपपत्त्यावगतस्य युष्मदर्थस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याह * प्राप्तेति * । समाख्यानादपि प्रैषार्थतावसीयत इत्याह * एवं चेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति ॥

प्रैषप्रैषार्थयोर्यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रत्वम् । अधि० १२

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २४ ॥

व्याख्याद्वैविध्यार्थं पाठद्वयोक्तिपूर्वं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * यदिति * क्षिणोत्यर्थहिंसाकर्म्मतयोक्तस्याध्वर्योः स्फ्यधारयितृत्वायोगेन तद्व्यतिरिक्तस्य स्फ्यधारयितृत्वावगमाद्दर्शपूर्णमासयोश्चाग्नीद्व्यतिरिक्तासम्भवदध्वर्युकर्तृकाध्वर्युवेदाम्नातपदार्थकार्यभावात्सोग्नीदग्नीद्वारितो वा वज्रोध्वर्युं क्षिण्वीतेत्यर्थद्वयोक्त्यर्थः शाखाभेदेन द्विविधोपि पाठः । अग्नीधः स्फ्यधारणमेकान्तेन वदन् वेदेर्वितृतीयदेशे तिर्यञ्चं स्फ्यं स्तब्ध्वा प्रेष्यतीति समानकर्तृकत्ववचनात्स्फ्यवतः प्रेषकत्वावगतेरग्नीधमेव स्फ्यवत्त्वात्प्रेषकं तावद्दर्शयति तद्दर्शनाच्चान्यप्रैषार्थकारिणं दर्शयतीति तावच्चशब्दावनुकृष्य योज्यम् । प्राप्तिं विना लिङ्गस्याप्रामाण्यात्प्रश्नपूर्वं द्वादशवक्ष्यमाणन्यायद्वयेनप्राप्तिमाह * कान्विति * ।

गौणो वा कर्म्मसामान्यात् ॥ २५ ॥

वाशब्दोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुं स्वयं तावदङ्गगुणविरोधन्यायेनापवदिष्यमाणमपि समसङ्ख्यविरोधविषयत्वाच्च भूयोविरोधेऽनभिमतमप्यभ्युच्चयार्थं द्वादशवक्ष्यमाणमेव न्यायमाह * मुख्यं वेति * ॥

११७६।१

भाष्योक्तं पारमार्थिकं न्यायं व्याचष्टे * प्रयोजकस्य चेति * । लिङ्गदर्शननिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * वज्रेणेति * ।

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यत्वम् । अधि० १३

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २६ ॥

मन्त्रार्थस्यानुष्ठेयस्य मन्त्रोच्चारयितृव्यतिरिक्तपुरुषगामित्वोभिहिते प्रसङ्गात्फलभूतस्य मन्त्रार्थस्यान्यानन्यगामित्वविचारादधिकरणत्रयसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वाङ्गाश्रितकाम्यगुणफलस्य तथाकामोर्थसंयोगादित्यत्र स्वामिगामित्वोक्त्याङ्गफलस्यापि न्यायसाम्यात्स्वामिगामित्वसिद्धेरेतदधिकरणपूर्वपक्षमयुक्तमाशङ्क्याङ्गफलत्वाभावाशयेनोपपादयितुमाह * यथैवेति * ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अङ्गफलत्वेन सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * नैवेति * । नीत्यत्वेनान्वाधानस्य फलान्वयायोगमाशङ्क्य जातेष्टिवदानुषङ्गिकफलसाधनत्वेपि नित्यत्वाविरोधसूचनार्था नित्योक्तिः क्रियासमवेताग्न्युक्तिमात्राच्छ्रुत्युक्तकरणत्वासिद्धमान्त्रवर्णिकस्य वर्चःपुष्ट्यादेः समवायकल्पनायोगाशयेन पृच्छति * कथमिति * । अग्न्युक्तिमात्रात्कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्युक्तकरणत्वासिद्धेर्मन्त्रोक्तस्य फलस्य क्रियानन्वयवादिना मन्त्रस्य क्रियायां स्वार्थसमवायाकल्पकताभ्युपेतव्येत्यापाद्य सूक्तवाकाधिकरणोक्तं स्वार्थसमवायकल्पकत्वं तावत्स्मारयति * व्यतिरिक्तेति * । स्वशक्त्या प्रकाश्यार्थव्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेनापि विहितो मन्त्रः क्रियां तत्सम्बन्धार्हं वा किञ्चित्कारकं क्रियान्वयि कल्पयित्वा प्रकाशयन्नङ्गत्वं यस्मात् सूक्तवाकाधिकरणन्यायेन याति तस्मान्नित्याङ्गाश्रयं फलमेवेदं कल्प्यमित्यर्थः । एवमपि वयं त्विन्धाना इति दीपनार्थेनेन्धतिना गृह्यात्युक्तधारणात्वाधानक्रियायास्तत्सम्बन्धिनश्चाग्नेरग्निशब्देन स्वशक्त्या प्रकाशनाद्वर्चःपुष्ट्यादेः क्रियान्वयकल्पना न युक्तेति प्रश्नाशयं निराकर्त्तुं कृत्स्नमन्त्रस्य करणत्वासिद्ध्यै फलस्यापि क्रियान्वयकल्पनोपपादनायाह * तस्मादिहेति * । करणत्वेन श्रुतिविनियुक्तस्य मन्त्रस्यान्यतोसिद्धस्वार्थसमवायकल्पकत्वे सूक्तवाकाधिकरणोक्तेपि सूक्तवाकेन स्वसाध्यायाः साक्षात्प्रकाशनाश-

क्तेस्तत्प्रकाश्यस्य च कस्य चिदन्यतः क्रियान्वयासिद्धेस्तत्र स्वार्थस्य
क्रियान्वयकल्पना युक्ता इह त्वाधानक्रियायास्तत्सम्बन्धिनश्चाग्नेः प्रका-
शनात्करणत्वसिद्धेर्नान्यस्य समवायकल्पना युक्तेति वैषम्यशङ्कानिरा-
सार्थं स्वार्थसमवायकल्पनात्रोक्तेत्यपौनरुक्त्यसूचनपूर्वमुपसंहरति * त-
११७७।३ स्मादिति * । अङ्गस्यापि फलान्वयोपपत्तावाशीर्मन्त्राणामप्यायुराद्या-
शासनक्रियायामायुरादिफलान्वयकल्पकत्वसम्भवात्प्रधानफलप्रकाशना-
र्थत्वाभ्युपगमायोगमाशङ्क्याह * यास्त्विति * । तदर्थत्वादिति सूत्रा-
वयवं पुष्ट्यादेरन्वाधानफलत्वेप्यात्माभिवादिशब्दसामर्थ्यात्तन्नौ सहेति-
व्यपदेशसामर्थ्यादिवाध्वर्युगामित्वशङ्कानिरासार्थत्वेन शङ्कोपन्यासपू-
र्वं व्यपदेशफलस्याध्वर्युगामित्वेपि स्वामिगामित्वानपायाद्यजेतेत्यस्या-
दधीतेत्यस्य वात्मनेपदस्य बाधानापत्तेर्वैषम्याशयेन व्याचष्टे * आ-
हेति * । अथ कस्मादिति शङ्काभाष्यं करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वा-
त्करणमन्त्रव्यापारणस्योच्चारणाख्यस्यान्वाधानक्रियया सह समानकर्तृक-
त्वावगतेर्मन्त्रमात्रस्य याजमानत्वशङ्कायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्त्रद्वारा-
न्वाधानस्यैव याजमानत्वशङ्कार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * अथेति * ।
उच्यत इति परिहारभाष्यं ममशब्दशक्त्यात्मकलिङ्गात्मनेपदश्रुतिभ्यां
विरोधे समाख्याया विनियोजकत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां
विरोधस्य मन्त्रान्वयावगम्यतया याजमानत्वोत्तरकालत्वात्प्रस्तरयागा-
दिवच्चान्वाधानस्य मन्त्रकल्प्यत्वाभावेन मन्त्रान्वयानपेक्षोत्पत्तिकाले फ-
लान्वयानवगतेराविरुद्धया समाख्यया विनियोगोपपत्त्याशयेनोपपाद-
यितुमाह * नैतदिति * । यथाश्रुतभाष्योक्तायाः शङ्कायास्तुच्छ-
त्वदर्शनायैते एव शङ्कोत्तरभाष्ये यथाश्रुते व्याचष्टे * मन्त्रमात्रमि-
ति * । मम वर्चोस्त्वित्यादिभाष्यं फलाकर्षणशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं
शङ्कां तावदाह * फलमपि तर्हीति * । श्रुत्या लिङ्गबाधात्फलस्या-
ध्वर्युगामितया कर्षणायोगं पूर्वोक्तं तावद्भाष्यव्याख्यापातनिकार्थं
स्मारयति * आकृष्येतेति * । आत्मनेपदस्य श्रुतित्वेपि सर्वाङ्गप्रधा-
नसाधारण्येन सावकाशत्वात्प्रधानद्वारा चाङ्गे प्रवृत्तः परोक्षत्वादन्वा-
धाने विशेषरूपेण साक्षाच्च प्रवृत्तेन लिङ्गेन बाधं गौणत्वं वाशङ्क्य
प्रत्यक्षायाः श्रुतेर्मन्थराया अप्यनुमेयश्रुतिप्रतिबन्धकतयाननुमितश्रुतिकेन
लिङ्गेन बाधायोगं, सर्वाङ्गप्रधानफलानां चैकस्यात्मनेपदस्य कर्तृगामि-
तावाचिनोन्यत्र मुख्यस्येह वैरूप्यापत्तेर्गौणत्वाख्याविरोधप्रकारागां-

वदन्मन्त्रस्था तर्ह्यात्माभिवादिनी श्रुतिः कथं व्याख्येयेत्यपेक्षायां पूर्वपक्षा यमध्याहारेण व्याख्यापूर्वं वयं त्विन्धाना स्तन्वं पुषेमेत्यादावध्याहारा-योगेनापरितोषाद्भाष्योक्तां गौणत्वेन व्याख्यामाह * तत्रेति * । अ-व्यापकोऽप्यध्याहारपक्षोऽभ्युच्चयमात्रत्वेनोक्तः । सिद्धान्तमुपसंहरति * त-स्मादिति * कैश्चित्कल्पसूत्रकारैः पक्षेऽन्वाधानस्य स्वामिकर्तृकस्यै-वोक्तत्वाद्विषयायोगमाशङ्क्य द्वेधा परिहरति * ये चेति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वेति * । फलस्याननुष्ठेयत्वाच्चिन्तानर्थक्यमा- ११७८४
शङ्क्य फलाशासनस्य मन्त्रार्थत्वेनानुसन्धेयतयानुष्ठेयत्वाच्चिन्तार्थवत्त्वो-क्त्यर्थं पक्षोक्तमिति भाष्यं मन्त्राधिकरणे मन्त्रार्थानुसन्धानस्यानुष्ठे-यतयोक्तत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मत्वम् । अधि० १४

कर्म्मार्थे तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्वृद्धतरत्वेनान्तरासंचरणेपि सन्तापनापत्तेस्तादा त्विकस्यासन्तापस्य फलत्वायोगात्कालान्तरीयासन्तापफलताया मन्त्र-वर्णात्कल्पनीयत्वावगतेस्तस्य च कर्म्मानौपयिकत्वात्पूर्वाधिकरणन्या-येन स्वामिगामित्वपूर्वपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वाहवनीयप्रत्यगुदग्देशस्थस्य प्रत्यग्दक्षिणदेशे स्थित्वा स्रुवाघाराघारणायाहवनीयसमीपदेशेन द-क्षिणाभिक्रमणे समन्ताद्गच्छन्तीनां ज्वालानां स्पर्शात्सन्तापापत्तौ कर्म्मवि-घ्नापत्तेस्तत्प्रतिबन्धस्याध्वर्युगतस्य स्वाम्यपेक्षितत्वेनात्मनेपदाविरोधा-न्ममेत्यात्माभिवादिशब्दसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेनाभिक्रमणकर्त्रध्वर्युगामि-त्वसिद्धान्तोक्त्या पूर्वापवादमाह * यत्त्विति * ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३० ॥

व्यपदेशात्फलस्योभयगामितायाः प्रागेवोक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य ब्राह्मणस्य विधायकत्वेन तद्गताद्व्यपदेशात्फलस्योभयगामित्वेपि मन्त्रस्या-विधायित्वेन तद्गतस्य फलस्य क्लेशेन कल्पनीयत्वाद्भद्राख्यस्य च फलस्याकर्म्मार्थत्वेनाध्वर्युगामितया स्वामिनानपेक्षणेनोभयगामित्वक-ल्पनाऽशक्त्या शङ्कासम्भवेनापौनरुक्त्यमाह * व्यपदेशादिति * ।

व्यपदेशाद्ध्याध्वर्यौ स्वामिनि च युगपत्प्रवृत्तेरुभयगामित्वकल्पनाहेतुताया मन्त्रब्राह्मणयोस्तुल्यत्वात्स्वामिगामित्वानपायेन चाकर्म्मार्थत्वेपि स्वामिनापेक्षणोपपत्तेरात्मनेपदाविरोधान्मन्त्रेपि कल्पनागौरवक्लेशाभावेन सिद्धान्तमाह * कल्पनेति * । उभयगामिफलोक्तिशक्त्याख्यालिङ्गान्मन्त्रस्योभयप्रयोज्यत्वं तन्नौ सहेत्यध्वर्युराहेति वाक्यगताध्वर्युमात्रप्रयोज्यत्वबाधेन शङ्कते * अथ कस्मादिति * । लिङ्गाविरोधेन वाक्यस्य बाधायोगादध्वर्युणैव प्रयोज्य इति नियमोपपत्त्या निरस्यति * यदेति * ।

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थत्वम् । अधि० १५

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्व्वकर्म्मणाम् ॥ ३१ ॥

क्वः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकारणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवद्बलवत्तेति पञ्चविधस्य शेषलक्षणप्रतिज्ञार्थस्य बलाबलचिन्तासमाप्त्या समाप्तत्वाच्छेषलक्षणानन्तर्गतोत्तराचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्य सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादित्यत्र बर्हिर्लवनादीनामङ्गप्रधानार्थत्वेभिहिते वपनादौ भोक्तृशपातेनापोदिते महावेद्यां चिकीर्षासंयोगस्यानपवादकत्वादनपोदितासिद्धेर्दीक्षादाक्षिणे वचनादपोदिते महावेदेरपि वाचनिकयूपार्थत्वादपवादमाशङ्क्य वचनस्य देशलक्षणार्थत्वेनानपवादकत्वमुक्त्वा हविर्द्धानेपि देशलक्षणार्थत्वेतिदिष्टे प्रसङ्गात्स्वयङ्कर्तृकताङ्गप्रधानार्था प्रधानमात्रार्था वेति विचार्य तत्प्रसङ्गेन कर्तृचिन्ताप्रपञ्चपूर्वकर्तृविषयसमाख्याविरोधाविरोधचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्य बर्हिर्लवनादेः प्राकृतकार्यमात्रसर्वार्थत्वं वैकृतकार्यसर्वार्थतापि वेति चिन्तायाः सङ्गतिं सूचयितुमाह * गत इति * । क्व समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधः क्व वा नेति चिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्यापि बर्हिर्लवनादेर्विकृतावातिदेशिकत्वादुपदेशचिन्तार्थे षट्के विचारासङ्गतिमाशङ्क्यातिदेशात्प्राकृतानामङ्गानां विकृत्यन्वयावगमेपि संस्कारकर्म्मणां निर्धाराणां विकृत्यन्वयायोगाद्बार्हिरादीनां चापूर्व्वसाधनांशेनैव द्वारत्वाभ्युपगमाद्वैकृतापूर्व्वसाधनीभूतद्वारान्वयस्य प्रधानसारूप्यहेतुकातिदेशाविषयत्वेनातिदेशादनवगतेः पदार्थातिदेशद्वारातिदिष्टश्रुत्याद्युपदेशाधीनत्वाद्बर्हिर्लुनातीति विकृतावतिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतस्तरणद्वारैव वैकृतापूर्व्वः

साधने बर्हिषि द्वारभूते लवनं विनियुज्यते बर्हिर्मात्रे वेत्युपदेशं विनैवेति सूचयितुं श्रुत्यादीनां विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रकृतौ विकृतौ चोपयोगसाम्यमाह * सर्वश्चेति * । एवमपि प्रकृतावङ्गप्रधानेषु धर्म्मसामानविध्यस्य सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादित्यत्रैवोक्तत्वादेतत्सूत्रं गतार्थमित्याशङ्क्योत्तरविवक्षार्थत्वं तावद्भाष्योक्तं विवृणोति * यत्त्विति * । स्वयमुत्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तयर्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याचष्टे * शा- ११७९।२
क्यं त्विति * ॥

अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धः । अधि० १६

निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानाधिकारः ॥ ३२ ॥

धर्मसाधारण्यशास्त्रातिदेशयोः सप्तमदशमाद्यनिराकरिष्यमाणत्वेनेह तदाशयपूर्वपक्षायोगादानुमानिकेभ्यः प्राकृतेभ्योऽङ्गेभ्यः प्राक् प्रत्यक्षत्वाद्वैकृताङ्गप्राप्तबर्हिर्लुनातीत्यतिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतवैकृतबर्हिरुद्देशेन लवनविधानात्सर्वार्थत्वं पूर्व्वपक्षयित्वा क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह सम्बध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्याचोदितमिति न्यायेनानुमानिकत्वेपि क्लृप्तोपकारत्वात्प्राकृतसंस्कारविधावपूर्वस्यानुद्देश इत्येवमर्थेन सूत्रेण निराकृते प्रकृतौ ये विहिता धर्मास्ते विकृतौ स्ववाक्यगतचोदनादिसादृश्यनिमित्तेनातिदेशेन वाक्यान्तरविहितेभ्योऽङ्गेभ्यः प्रागेव निर्दिष्टा अतो यत्र प्राकृतकार्ययो राज्यबर्हिषोः स्थिताः प्रधानोपकारित्वेन क्लृप्तास्तत्रैव निर्दिष्टा इत्येवमर्थेन निर्दिष्टा इति भाष्येण भूतार्थनिष्ठान्तनिर्दिष्टपदावृत्त्यातःशब्दाध्याहारेण च विकृते प्राकृतानामानुमानिकत्वाद्वैकृतेभ्यः प्रत्यक्षेभ्यः प्रागन्वयायोगमाशङ्क्योपकारातिदेशानपेक्षप्राकृताङ्गातिदेशे तेषां प्रकृत्युपकारित्वे क्लृप्तेपि विकृत्युपकारित्वस्याक्लृप्तत्वेनोपदेशसाधारण्ये वा क्वचिदप्युपकारित्वस्याक्लृप्तत्वेनाक्लृप्तोपकारत्वाविशेषात्प्रागन्वयो न युज्यते द्वयस्यापि तु दशमसप्तमाद्यनिराकरिष्यमाणत्वेनोपकारपृष्ठभावेनैवाङ्गातिदेशात्प्राकृतं चोपकारं विकृतावतिदिष्टं प्रति साधनत्वस्य प्रकृतौ क्लृप्तस्योपकारैक्येन विकृतावप्यनपायात्प्रकृतौ क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां प्रागन्वयोपपादनार्थे ये चेत्यादिभाष्यं समुदायार्थतात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * यदीति * । सप्तमाद्ये साधारण्यानिरासेनातिदेश इष्टः स च दशमाद्ये कार्यपुरःसरं इष्ट इत्यर्थः । धर्म्मातिदेशस्य करणोपकाराख्यधर्मकार्यातिदेशपूर्वकत्वं

विवृण्वन् सर्व्वार्थत्वनिरासमुपपादयति * तत्रेति * । यागं गतो याग-सहकारी सन् फलापूर्व्वोत्पत्तौ व्याप्रियत इति व्युत्पत्त्या यागगतव्या-पारोक्त्या करणोपकाराख्यं कार्यमेवोक्तं प्रयोजनोक्त्या प्रात्यात्मिकप-दार्थविधिप्रयोजनत्वादवान्तरकार्याण्युक्तानि दृष्टानां तण्डुलानामुपाया-न्तरेणापि सिद्धेस्तद्द्वारा कार्यस्यावघाताख्यधर्मग्राहकत्वायोगात्कार्येण ग्रहणानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं नियमजन्यादृष्टद्वारतोक्ता यूपावटस्तरणा-दीनामपि प्रयोजनानां करणोपकारसाधनत्वात्तेनात्मासिद्ध्यै ग्रहणापत्ते-स्तादर्थ्येनापि बर्हिर्लवनादिपदार्थप्राप्त्यापत्तिमाशङ्क्य तेषां करणोप-कारजनकत्वेप्यतिदेशकालेनवगमाद् ग्रहणाशक्तेर्यावन्ति वेदिस्तरणादी-नि प्रयोजनानि प्रकृतौ जातानि तावन्त्येव प्राप्नुवन्तीत्युक्तं तैश्च ज्ञातपरिमाणैरेव पदार्थप्रयोजनैरात्मसिद्ध्यै पदार्थानां प्राप्यमाण-त्वेनात्मजनकानामेव प्राप्यमाणत्वान्न सर्वार्थत्वापत्तिरिति ग्रन्थशेषेणो-क्तम् । भाष्यार्थस्य सूत्रारूढत्वसूचनायोक्तेऽर्थे सूत्रं योजय-ति * तस्मादिति * ॥ एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्र-प्रधानं हीत्यनेन शास्त्रातिदेशमपिचेत्यनेन चोपदेशसाधारण्यं निर-स्यतीत्याह । * प्रधानं हीति * । भाष्यं च चोदनासामान्यस्य प्रधानगतत्वेन तद्गतस्य फलसाधनयोग्यताख्याङ्गजन्योपकारस्यैव ते-नोपस्थापयितुं शक्यत्वाद्धर्म्माणां तु साक्षाच्चोदनासामान्याभावात्प्र-धानचोदनासामान्येन चात्यन्तभिन्नानां धर्म्माणामुपस्थापयितुमशक्य-त्वाच्चोदनासामान्यहेतुकश्चोदको यस्मात्प्रधानोपकारमेवातिदेश्यतयापे-क्षते न धर्म्मान् तस्मात्प्रधानोपकारद्वारैव धर्म्मातिदेशो न स्वातन्त्र्येणे-त्युक्तं यद्युपदेशसाधारण्याशयेनोपकारान्वयात्प्राग्धर्म्माणां दर्शपूर्णमा-सवद्दीक्षादिनाप्यन्वयः शङ्क्येत सोपि विप्रकृष्टैकवाक्यत्वायोगान्न स-म्भवतीत्यपिचेत्यादिनोक्तमित्येवं योज्यं प्रधानाश्रितत्वेनोपकारस्याश्र-याश्रयिणोरत्यन्तभेदाभावात्प्रधानादत्यन्तभेदाभावं मत्वा प्रधानापेक्षो-क्त्योपकारापेक्षा विवक्षिता विधेः प्रकरणान्तरातिदेशादिति दश-माद्यपूर्वपक्षसूत्रे विधिशब्देन शास्त्रातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रल-क्षणार्थात्रत्या धर्म्मोक्तिर्वार्त्तिककृतोभिमता । उपदेशसाधारण्ये विप्रकृ-ष्टान्वयक्लेशोक्त्या धर्म्मातिदेशे भृत्यादिरेकोप्येकं स्वामिनं प्रति यमु-पकारं करोति तमेवान्यमपि प्रतीति नियमादर्शनेन धर्म्मैः प्राकृत एवोपकारो विकृतौ कार्य इति नियमप्रमाणाभावादुपकारविशेषसाध-

नत्वस्यापि कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवक्लेशस्य बुद्धिस्थस्योपकारातिदेशे तत्साधनत्वस्य प्रकृतावेव क्लृप्तत्वेनाकल्पनीयतया लाघवसम्भवे गौरवस्यानाश्रयणीयत्वाद्धर्म्मातिदेशनिरासहेतुत्वोक्त्यर्थं निर्ज्ञातं खल्वपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शास्त्रेति * । यश्चोपदेशसाधारण्ये दूरस्थान्वयसिद्ध्यै दूरस्थोपस्थापनक्लेशोभिहितः स शास्त्रातिदेशेपि तेषां चोदनासामान्येनोपस्थापनाशक्तेः स्थित एवेत्याह * दूरस्थेति * । धर्म्माश्चेत्यादिभाष्ये शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्ययोर्द्वयोरपि निरासार्थत्वेन व्याचष्टे * शास्त्रेति * । ये चेत्यादिभाष्योक्तं शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्यनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * । अतिदेशः स चोपकारस्येत्यर्थः । शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्यनिरासस्य प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थस्तस्मादित्यादिभाष्यशेषः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ।

विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयबर्हिषा कर्त्तव्यत्वम् । अधि० १७

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

लवनादेः प्राकृताप्राकृतसर्वबर्हिःकार्यार्थत्वे निरस्ते प्रसङ्गात्प्राकृतसर्वबर्हिःकार्यार्थत्वस्यापि निरासात्सङ्गतिमिदानींशब्देन सूचयन् परिस्तरणीयपरिभोजनीयबर्हिषां पृथग्लवनविधानाद्बर्हिर्लुनातीति वाक्यविहितस्य लवनस्य तादर्थ्याभावेपि विधृतिपवित्रबर्हिरर्थत्वनिरासहेत्वभावात्तदर्थतापि युक्तेति पूर्वपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्रकृतावपि विधृतिपवित्राख्यस्य बर्हिःकार्यस्य धर्म्मविधावनधिकार इत्यनधिकारोक्त्यनुषङ्गसहितचकारसूचितां सिद्धान्तप्रतिज्ञां व्याचष्टे *इदानीमिति * । त्रिधातु पञ्चधातु वा लुनातीति यथा लूनस्य कृत्स्नस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणातीति श्रुत्या स्तरणाख्यकार्यविशेषार्थत्वावगमाद्विधृतिपवित्रार्थस्य बर्हिषस्ततोवगमे त्रिधातुश्रुत्या पञ्चधातुश्रुत्या वा विरोधापत्तेरिति हेत्वर्थे विरोधे श्रुतिविशेषादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथा लूनस्येति * । विधृतिपवित्रार्थबर्हिर्विधेः समावच्छिन्नाग्रौ दर्भावित्यस्य तर्हि कतरद्बर्हिर्विषय इत्याशङ्क्य धर्म्मविशेषशून्यो बर्हिर्विधिः परिभोजनीयाख्यान्यबर्हिर्विषय इत्युक्त्यर्थमव्यक्त इति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सामान्यभूत इति * । धातुशब्दस्य च स्तरणार्थबर्हिर्मुष्ट्यवयववाचित्वप्र-

सिद्धेर्द्धातुमात्रश्रुत्यापि विरोधापत्तिं सूचयितुमाह * धातुरिति * ।

प्राक्पुरोडाशादीनां निधानम् । अधि० १८

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३४ ॥

स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽन्यत्र विनियोगायोगाद्विधृतिपवित्रे बर्हिरन्तरविनियोगवत्सवनीयाख्ययागाद्यर्थानां पुरोडाशादीनां ग्रहपात्रनिधाने विनियोगायोगात्पुरोडाशान्तराद्युत्पादनसंयोगाख्ययोरेकदेशवाचिशब्दाभावेपि द्वितीयादृष्टार्थत्वाभ्यां प्रतिपाद्यत्वावगमात्प्रतिपत्तेश्चोपयुक्तैकदेश विषयत्वाविरोधः ॥

काम्येष्टिषूपांशुत्वस्य प्रधानार्थत्वम् । अधि० १९

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतित्वात् ॥ ३५ ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्म्मणामिति बर्हिर्न्यायप्रसङ्गापवादसमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्य धर्म्माणामङ्गप्रधानसाधारण्याख्यस्य बर्हिर्न्यायस्यापवादत्वेन सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा तच्छब्दस्य वाक्यशेषस्थकाम्यशब्दोक्तफलान्वयिवाचित्वावगतेरङ्गानामपि वप्रधानानुग्राहकत्वेन फलान्वयित्वादनारभ्याधीताप्युपांशुता प्रकरणाधीतैर्मन्द्रमध्यमोत्तमस्वरैर्बाधाद्विकृतीर्गताङ्गप्रधानार्थेति पूर्वपक्षमाह * यत्र यत्रेति * ।

मुख्यार्थो वाङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३६ ॥

विकृतावुपांशुत्वोपदेशकाले प्राकृतस्याङ्गस्याचोदितत्वादिति वृत्त्यन्तरकृद्व्याख्यामुपन्यासपूर्वं दूषयति * केचिदिति * । तस्मात्फलसाधनेपि जातेष्ट्यादौ नित्यत्वप्रसिद्ध्या काम्यशब्दस्य फलान्वयिमात्रवाचित्वासम्भवेन कामतन्त्रविधेयवाचित्वावगतेः ता इत्येकशब्देन च काम्यत्वविशिष्टेष्टिपरामर्शाद्विशिष्टोद्देशेपि वाक्यभेदानापत्तेरङ्गानां च कामतन्त्रविधेयत्वाभावेनाङ्गसम्बन्धितयोपांशुत्वस्याचोदितत्वादिति भा-
११८१।२ ष्यकारीयैव व्याख्या युक्तेत्याह * तस्मादिति * ।

श्येनाङ्गानां नवनीताज्यत्वम् । अधि० २०

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥ ३७ ॥

प्रधानमात्रार्थत्वेनोपांशुत्वस्याङ्गप्रधानसाधारण्येपोदिते दृतिनवनीतस्याङ्गमात्रार्थत्वेनासाधारण्यात्सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तस्य चातिदेशिकतत्सोमद्रव्यकत्वेनाज्याप्राप्तेस्तदनुवादायोगाद् दृतौ निहितं नवनीतं प्रकृतिभूतमस्येति बहुव्रीह्युक्तं दृतिनवनीतविशिष्टमाज्यं सोमबाधेन प्रधानमात्रार्थं विधीयत इति पूर्व्वपक्षमाह * दृतीति * । उत्तरपदार्थप्रधानतत्पुरुषसम्भवेन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्ययोगाद्व्यधिकरणबहुव्रीहेश्चात्यन्तायुक्तत्वाद्विशिष्टविध्ययोगेनानेकार्थविध्यापत्तेर्नवनीताज्यशब्दयोश्च भिन्नार्थत्वेन द्वयोर्मुख्यार्थयोः सामानाधिकरण्यायोगाज्जघन्यस्याज्यशब्दस्य कार्यलक्षणार्थत्वावगतोर्विधौ च लक्षणायोगादाज्यकार्यानुवादेन इति नवनीतविध्यवगतेः प्रधाने कार्याभावादाज्यवत्यङ्गमात्रे इति नवनीतविधिरिति सूत्रेण सिद्धान्तमाह * यस्त्विति * । न चेत्यनेनाज्यप्राप्त्याख्यस्य सन्निधानस्याङ्गविषयत्वाख्यविशेषोक्त्यर्थत्वेन सौत्रो हेतुर्व्याख्यातः भाष्ये च न श्येने नवनीतमित्यनेन इति नवनीतमिति बहुव्रीहिणा समस्यमानपदार्थविशिष्टान्यपदार्थभूताज्यविधिं बहुव्रीह्ययोगेन निरस्य कस्तर्हीत्यनेनाज्यानुवादेन नवनीतविधिरुक्तः ।

आधानेपि तथेतिचेत् ॥ ३८ ॥

अनिष्टापादनेन सिद्धान्ताक्षेपार्थं सूत्रं पवमानेष्टीनामनङ्गत्वेनानर्थक्यं तदङ्गन्यायाविषयत्वादयुक्तमाशङ्क्यानङ्गेपि यूपेऽरत्निसाम्यदृश्यावताराभ्युपगमादुपकारिमात्रस्य तन्न्यायविषयत्वाशयेन समाधत्ते * अवश्यमिति * ।

नाप्रकरणत्वादङ्गत्वस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ ३९ ॥

न श्येनस्येत्यादिभाष्यात्पवमानेष्टीनां श्येनप्रकरणानधीतत्वादङ्गत्वस्य चोपकारनिमित्तत्वाभावादनङ्गत्वेनानर्थक्यं तदङ्गन्यायाविषयत्वान्न तत्र नवनीतापत्तिरित्येवमर्थतया भासमानं सूत्रमनङ्गस्यापि यू-

पस्यानर्थक्यं तदङ्गन्यायविषयत्वादुपकारिस्थितत्वमात्रस्य चोपकारित्वसिद्धयेपेक्षणादयुक्तं मत्वा पवमानेष्टिस्थस्याज्यकार्यस्यासन्निहितत्वेन नवनीतविधावनुवादायोगान्नवनीतस्य च श्येनोपकारिकर्माङ्गतायाः सन्निध्यनपेक्षोपकारित्वमात्रनिमित्तत्वाभावादित्येवं स्वयं व्याख्यातुमाह । * न हीति * । पवमानेष्टीनां श्येनोपकारित्वमात्रेण तद्गतस्याज्यकार्य्यस्यासन्निहितस्यानुवादायोगान्नवनीतेन सहाङ्गाङ्ग्यन्वयः किं तु सन्निधानादित्येवमर्थेन नहीत्यनेन सूत्रोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । अतश्च यच्छ्येनप्रकरणात् श्रुतमाज्यकार्यं नवनीतविधयेनुवाद्यं तच्चोदकेन सन्निहितत्वात्सन्निहितस्यैव श्येनोपकारिणः सम्बन्ध्यनुवाद्यमित्यर्थः ।

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४० ॥

सन्निधानविशेषादिति हेत्वनुषङ्गेण यदर्थेनाङ्गानां विशेषवचनं तत्तत्सुत्याकालानां यथा पशुसाहित्यमिति सामान्यतोदृष्टाख्येन च वाशब्दसूचितेन हेतुना पूर्वपक्षप्रतिज्ञां साधयन् सूत्रं व्याचष्टे * सन्निधीति * । इहानुपक्तायाश्च सन्निधानविशेषोक्तेः सुत्याकालानां
११८२१२ प्रधानसन्निधिविशेषेण तत्रस्थनवनीतस्य प्रधानोपकारित्वातिशयादित्यर्थः पशुसाहित्यस्येहाविचार्यत्वात्तद्गतलिङ्गदर्शनानर्थक्यमाशङ्क्याह * लिङ्गेति * । कथं साधयतीत्यपेक्षायामाह * पशुसाहित्यं हीति * । कस्मिन्नर्थे दृष्टान्त इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * ।

सर्वेषामेव श्येनाङ्गानां नवनीताज्यत्वम् । अधि २१

सर्वेषां वा विशेषात् ॥ ४१ ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

सवनीयानां मांसमयत्वम् । २२

मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४३ ॥

भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत् ॥ ४४ ॥

१ एतदारभ्य सूत्रचतुष्टयस्य न्यायसुधा त्रुटितास्ति ।

समूहवाचित्वात्समूहेन वा सवनीयपुरोडाशानामनन्वयाल्लक्षणाश-
क्तेर्मुख्यस्यापिपुरोडाशशब्दस्यैव लक्षणावृत्तिर्युक्तत्याशङ्क्य समूहवाचि-
नोप्येकदेशानुवादत्वेन पुरोडाशमात्रे प्रयोगोपपत्तिमाह * यदि वे-
ति * । द्वयोरौपचारिकत्वसम्भवेपि जघन्यत्वात्सवनीयशब्दस्यैवौ-
पचारिकत्वौचित्यसूचनार्थो यदिवाशब्दः ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गत्वाद्वैराजवत् ॥ ४५ ॥

पुरोडाशशब्दस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे धानादिसवनीयहविःपञ्चक-
लिङ्गत्वात्तल्लक्षणार्थत्वाद्भक्तिः स्यादित्येवं परिहारार्थत्वेन सूत्रं व्या-
ख्यातुमाह * पुरोडाशानिति * । गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्य- ११८३:८
भेदन वा स्वयम् । वेदोयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेदित्यनेन न्यायेन
पुरोडाशशब्दस्यैव मुख्यस्यापि वेदक्लृप्तत्वाद्गौणत्वौचित्यसूचनार्था
दृष्टोक्तिः । पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगादिति दशमाधिकरणसिद्धा-
न्तसूत्रवक्ष्यमाणदृष्टान्तोक्त्यर्थो वैराजवदिति सूत्रावयवो यथाभाष्यं स्प-
ष्टत्वान्न व्याख्यातः ॥ पुरोडाशशब्देनात्यन्तभिन्नधानादिलक्षणशक्तिमुक्त्वा
अथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति पठितानामपि यागानामिन्द्रदैवत्यत्ववि-
धानेन संप्रतिपन्नदेवताहेतुकायुगपदनुष्ठानलक्षणात्साहित्याच्छक्त्युपपा-
दनेन परिहरति * साहित्याचेति * । स्वशब्दोक्तस्य पुरोडाशस्य
सवनीयशब्देनावयुत्यानुवादानुपपत्तेर्धानादिसमूहोक्तिद्वारैवासवनीयपुरो
डाशलक्षणाङ्गीकार्या धानादिसमूहेन च सवनबाह्यस्य पुरोडाशस्यान-
न्वयान्न शक्या तल्लक्षणेति कृत्वा मुख्यस्यापि पुरोडाशशब्दस्यैव ल-
क्षणावृत्तिर्युक्तेत्याशयेन वैषम्यमाह * नेतरेणेति * । सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति * । अध्यायार्थं संगृह्णाति * इतीति * । ब-
लाबलविविक्तानामित्यहीनाधिकरणोपक्रमवार्तिकदर्शनाद्विवेकशब्दस्य
विवेकार्थत्वावगतेः कथितो बलाबलविवेको येषां प्रमाणानामिति
बहुव्रीह्यर्थेन बलाबलाधिकरणार्थसंग्रहः । अवगताः सर्वैर्हाना-
धिकरणादारभ्य साक्षात्कृतास्तेषामर्थाधिकरणादारभ्याप्रकरणा
त्प्राक्कथं च विनियुज्यत इति प्रतिज्ञार्थविचारद्वारा कृताविरोधमा-
र्गाभावाश्च स्वरूपसत्तात्मका विनियोगसामर्थ्यात्मकाः श्रुत्यादीनि च
विनियोगकारणानि वक्ष्यन्त इति प्रतिज्ञार्थभूता येषां तैः श्रुत्या प्रत्यक्षया

लिङ्गादिषु वानुमितया कृत्वा दृढीकृता मूलान्तरानपेक्षो निश्चयो यैः । एतेन च प्रमाणोक्तेरौपचारिकत्वं सूचितम् ॥

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मज-
भट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्तिकटीकायां तृतीयस्याध्याय-
स्याष्टमश्चरणः ॥ समाप्तः सम्पूर्णश्चाध्यायः ॥

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NOS. 45. 46. 47. 49. 50. 52. 53. 55. 56. 57. 60. 71. 73, 107. 121. & 133.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRA VÂRTIKA

BY

PAṆḌIT SOMEŚWARA BHAṬṬA,

EDITED BY

PAṆḌIT MUKUNDA SÂSTRÎ,

Professor, Deccan College, Poona.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌITA JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON,

Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂS PRESS.

BENARES.

1909.

भूमिका ।

—:o:—

अलौकिकार्थज्ञापकमेव शास्त्रम् । लोकावगतार्थकथने हि शास्त्रस्यानुवादकत्वमेव स्यात् । अलौकिकश्चार्थ आत्मैव । तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः कथमप्यग्राह्यत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामभावेऽपि सुषुप्त्यादौ स्वतः प्रकाशमानेन आत्मनैव प्रकाशितानां तेषां तत्प्रकाशनेऽसामर्थ्यात् । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं तु तत्प्रकाशितमपि गुरुमुखाच्छ्रुतं सद् धर्मताऽनापन्ननिरपेक्षकैवल्यरूपेणार्थे जीवस्य ग्राह्यत् तदीयमज्ञानं स्वस्य बोधकतां च निवर्तयति । अतो वस्तुतस्तस्य तद्बोधकत्वेऽपि जीवाज्ञाननिवर्तकत्वात्तद्बोधकत्वं व्यवह्रियत इत्यतिरोहितं गुरुपुत्रणाम् । एवं च अलौकिकात्मार्थज्ञापकत्वात् साक्षात् शास्त्रत्वं महावाक्यस्यैवेति सिद्धम् । अन्येषां पुनः परम्परया शास्त्रत्वम् । तथाहि । महावाक्येन आत्मैक्यज्ञानं शुद्धान्तःकरणस्यैव । तथाच **श्रीमद्भागवते**

> यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या
> चेतोमलानि विधमेद् गुणकर्मजानि ।
> तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं
> साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥ इति ।

संक्षेपशारीरके च,

> पुरुषापराधमलिना धिषणा
> निरवद्यचक्षुरपि यथा ।
> न फलाय भवत्युभिषया भवति
> श्रुतिसम्भवाऽपि तु तथाऽऽत्मनि धीः ॥ इति ।

अन्तःकरणशुद्धिश्च निष्कामस्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानात् । तथाच भगवान् शङ्कराचार्यः **अपरोक्षानुभूतौ.**

> स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् ।
> साधनं प्रभवेत् पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥ इति ।

फलोद्देशेन विहितानामपि कर्मणां यज्ञेनेत्यादिवाक्यात् विविदिषायां विनियोगोऽस्त्येवेति अन्तःकरणशुद्ध्यर्थत्वं सूपपादम् । वर्णाश्रमधर्माणां यथावद् ज्ञानं च पूर्वमीमांसां विना न सम्भवतीति भव-

नि तस्या अपि आत्मैक्यज्ञानसाधनान्तःकरणशुद्धिसाधनभूतानां वर्णाश्रमधर्माणां ज्ञापकत्वेन शास्त्रत्वम् । एवमन्यदप्यूह्यम् ।

अस्य च **जैमिनि**प्रोक्तस्य शास्त्रस्यार्थज्ञानं व्याख्यां विना मन्दमतीनां न भवितुमर्हतीति भगवान् **शबरस्वामी** तद्भाष्यं चकार । ततस्ततोऽप्यल्पबुद्धीनां तात्पर्यार्थावगममालोच्य **भट्टकुमारिलः** प्रथमपादं श्लोकरूपेण, ततस्तृतीयाध्यायान्तं सविस्तरं, ततः समाप्तिपर्यन्तं संक्षेपेण व्याचख्यौ । तत्र तत्र पूर्वमीमांसाशास्त्रे प्रक्षिप्तान् बौद्धादीनामाक्षेपांश्च निरास्यत् । स्थलविशेषेषु च भाष्यतो मतभेदं च प्रादर्शयत् । द्वयोरपि ग्रन्थयोर्गूढाभिप्रायतामवलोक्य **भट्टसोमेश्वरः** राणकेति प्रसिद्धां न्यायसुधां नाम टीकां व्यरचयत् । सा चेयं टीका इदानीं दिदृक्षूणां दुर्लभतामापन्नेति महतोद्योगेन तारकमठात् बाबूगोविन्ददासमहाशयपुस्तकालयात् अन्यतश्च पुस्तकानि आहृत्य महता श्रमेण शोधनादिपरिष्कारपूर्वकं बाबूहरिदासगुप्तेन मुद्रिता । तथापि तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयादीनि चत्वारि अधिकरणानि न कस्मिंश्चिदपि पुस्तके उपलब्धानीति तावान् भागः खण्डित एवाभवत् । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः निवीतपादत्वेन प्रसिद्धः, एतत्पर्यन्तव्याख्यानस्यैव तन्त्रवार्तिकमिति प्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण न्यायसुधायां निवीतपादव्याख्यानसमाप्तौ ग्रन्थसमाप्तिद्योतकाः श्लोका उपलभ्यन्ते । टुपटीकाव्याख्यानत्वेन प्रसिद्धं तन्त्ररत्नं च चतुर्थाध्याय एव प्रवृत्तमित्यतः तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकमिति गम्यते । राणककारस्तु निवीतपादान्तभागस्यैव विस्तृतत्वात्तावद्भागस्यैव तन्त्रवार्तिकमिति संज्ञामभिप्रेतवान् अत एव तदन्ते समाप्तिद्योतकान् श्लोकान् व्यरचयत् । तृतीयाध्यायस्य सप्तमाष्टमपादयोर्व्याख्यानं च भट्टसोमेश्वरकृतमुपलब्धमिति टुप्टीकाव्याख्यानेनापि भट्टसोमेश्वरकृतेन भवितव्यम् । श्लोकवार्तिकव्याख्यानं च भट्टसोमेश्वरकृतमस्ति नवेति शास्त्ररसिकैरन्वेषणीयम् । तन्त्रवार्तिकटीका काचित् **मैथिलपरितोषमिश्र**कृता न्यायसुधातः प्राचीनाऽस्तीति श्रूयते । राणकफक्किकाव्याख्यानामिका अन्नंभट्टकृता टीका च किञ्चिदुपलब्धा न पूर्णतयेति ग्रन्थप्रकाशनरसिकैः एतदुभयमपि अनुगृह्य प्रकाशनीयम् । १४४० संवत्सरीयप्राचीनपुस्तकोपलब्ध्या

अतः प्रागेव भट्टसोमेश्वरस्यैतद्ग्रन्थकृतिरित्यवगम्यते । भट्टसोमेश्वरश्च कं देशं स्वजन्मनाऽलंकृतवानिति न निश्चीयते, परम् अस्य पाण्डित्यं लोकोत्तरमिति तदीयग्रन्थदर्शनाद् व्यक्तं मीमांसकानाम् । संकर्षकाण्डं च चतुरध्यायीरूपं द्वादशाध्यायीतोऽतिरिक्तं भाट्टचन्द्रिकाव्याख्योपेतमुपलभ्यते । शबरस्वामिकृतं भाष्यं च तस्यास्तीति भाट्टचन्द्रिकालेखादेवावगतं नास्माभिरद्यापि तद् उपलब्धम् । संकर्षकाण्डस्योल्लेखश्च उत्तरमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे त्रिचत्वारिंशत्तमे सूत्रे **श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः शंकरस्वामिभिः** कृतः । अतोऽस्य वार्तिकादिव्याख्यानानुपलब्ध्या अप्रामाणिकत्वं नाशङ्कनीयम् इत्यास्तां प्रासङ्गिकम् । एतत्पुस्तकशोधने च अहं हरिदासगुप्तेन प्रार्थितः यथामति अशोधयम् । तत्र यदि भ्रमात्प्रमादाद्वा संजाता दोषा उपलभ्येरन् तान् संशोध्य अपूर्वग्रन्थार्थरसमनुभवन्तु गुणग्राहिणो विद्वांस इति प्रार्थयते—

पूनाडेक्कनकालेजस्थसंस्कृतप्रधानाध्यापकः
आडकरोपाह्वमुकुन्दशास्त्री ।

४३,६८६

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एव ग्रन्थो मुद्यते।

२ प्राचीनादुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र. साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्यमुद्यते

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारततवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः. सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवक " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

७ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्याया सहितम् सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६
(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २
(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) ६
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । ८
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त) २
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्या० २
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिलय जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । १३
(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५
(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । २
(३२) वेदान्तरत्नमञ्जुषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य कृता । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी